

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. ЧАСТЬ.

(I. і II. ДОБА. УСТНА НАРОДНА СЛОВЕСНІСТЬ)

У ЛЬВОВІ, 1920.

НАРЯДОМ КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

B-5751/1

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. ЧАСТЬ.

(I. і II. ДОБА. УСТНА НАРОДНА СЛОВЕСНІСТЬ)

№ 8 ОБЩАТОР

У Львові, 1920.

НАКЛАДОМ КНИГРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

Передне слово.

Видане се викликане перед усім шкільною потребою, де побіч читання виїмків з найкрасніших творів рідної літератури має бути окремо подавана історія письменства. Одначе й ширші верстви освіченого суспільства відчувають потребу зазнайти ся з розвитком нашого письменства, его старинної і середньої доби, котрої історію видану проф. Ом. Огоновським (ч. I.) давно вже в продажі вичерпано. Сій добі нашого письменства, котрого великої ваги подекуди у нас не доцінюють, присвячена ся I. часть історії українського письменства, закінчена оглядом усної словесности народної, на котрій оперло ся наше письменство в новочасній добі.

Друга часть, котрої печатане розпочато, містити-ме історію нашого письменства аж до найновіших часів, показчик імен та літератури, якою користував ся автор. Крім того для унагляднення тексту задумане також окреме видане додатку з ілюстраціями, котрі вимагають краснішого паперу і пригіднішого часу для виконання ритовин.

Випускаючи в світ отсю I. часть, вважаю милим обовязком зложити на сїм місці найширшу подяку Вп. проф. Дрови К. Студинському, директорови І. Кокорудзови, проф. Дрови В. Щуратови і проф. М. Тершаківцеви, що зволили переглянути всю рукопись і подати вельми цінні замітки, а з окрема Вп. Дрови В. Щуратови, що й підчас печатаня зволив читати відбитки і при сій нагоді подавати влучні поміченя і доповненя.

Окрім того висловлюю подяку Науковому Товариству імени Шевченка у Львові, що коштом вложеном на се видане, допомогло сему трудови появити ся в печати.

У Львові в березні 1920.

Ол. Барвінський.

Вступні відомости.

1. Що називаємо історією української літератури і яка єї задача?

Літературою називаємо збір всіх умових творів, якими нарід від найдавніших часів виявив письмом, словом, мовою свої почування, стремління, свій світогляд і стан просвіти в ріжних добах свого розвитку. Особливо в поетичних творах (віршованих чи прозових), в т. зв. красній літературі або белетристиці¹⁾ виявляє ся ріжниця духа українського народу від інших народів. Тому в тіснішій розуміню поетичні твори (віршовані і прозові), красну літературу називаємо народною літературою.

Назва — література походить від лат. вислову *littera* (буква) і до єї обсягу належать усї писані твори, в котрих виявило ся умовé житє народу, єго почування, світогляд, настрої й ідеї; в тім розуміню називаємо літературу також письменьством. Крім писаних творів або писань належать до обсягу літератури також сї словесні твори, що появили ся в народї й устним переказом переходили від покоління до покоління, поки їх в новіших часах не записано з народних уст. Се — устна словесність народна (устна література) в супротивности до писаної літератури або письменьства.

Письменьство на Україні служило головно державі, Церкві і школі, а лише поступенно проникало більше

¹⁾ Красною літературою також белетристикою (з французького *belles-lettres*) називають іменно сю вітку поетичної і прозової літератури, котра обіймає лірику, роман, новелю і драму, а крім того описи подорожий, фейлетони і естетично-літературну критику. Авторів сих творів звуть белетристами.

або менше в широкі народні верстви; словесність усна є власністю і скарбом широких народних верств. Характеристичною прикметою української літератури є рівнобачність і близькість усної словесности і письменства. В усній словесности відбила ся історична доля і всі культурні переміни народу, почавши з доісторичної і дохристиянської аж до нинішньої доби. З другого боку в письменстві навіть найдавніші твори виявляють прикмети живої народної мови і народного життя. Протягом часу обопільний вплив усної словесности і письменства в духовій творчості народу стає щораз сильніший і тісніший, а в XIX ст. проявив ся з повною силою.

Історія української літератури зображає розвиток українського письменства і усної словесности, почавши від найдавніших часів. Вона вияснює, який вплив на розвиток письменства, письменників та їх творів мали історичні і культурні відносини; які зміни проявляли ся протягом часу в змісті і в формі літературних творів; що пособляло а що спиняло розвиток письменства; який вплив мало письменство на своє суспільство і на інші народи; яку звязь має рідне письменство з иншими літературами. А що література є зеркалом, в котрім відбиває ся дух народу, его світогляд і ступень его просвіти в ріжних добах, то історія літератури зображає хід культурного розвитку народу і доповняє історію народу.

2. Поділ історії української літератури.

Протягом тисячлітньої історії виявляли ся в українській літературі ріжні зміни і степені розвитку; тому ділимо історію української літератури на три головні доби:

I. Доба старинна від введення християнства на Русі до унадку Царгорода (988—1453. р.).

II. Доба середня від унадку Царгорода до виступу Івана Котляревського (1453—1798. р.).

III. Доба новочасна від виступу Котляревського (1798. р.) до нинішніх днів.

I. Перша, старинна доба літератури починає ся з введенням християнства на Русі за кн. Володимира В. (988. р.)

з Візантії (Царгорода), коли з християнською вірою принесено на Русь богослужбні книги з Болгарії, писані старослов'янським язиком (котрий названо також староболгарським або церковно-слов'янським). В сій добі проявляє ся в літературі вплив Візантії й Болгарії, відки проникала просвіта на Русь, а література в сій добі має візантійсько-болгарсько-церковний характер. З поглядом на язик сю добу літератури можемо назвати також слов'янсько-руською.

Старинну добу ділимо на два відділи:

1. Відділ процвіту письменства до 1240. р. в. до нападу Татар. Письменство, котре вже зараня виявило творчість високої ідейної зрілості і літературної краси, зазнає наслідком татарського погрому. Київ, мати руських г'ородів, зруйнований Татарами, втратив провід на Русі; наслідком татарських наїздів ослабила ся духова зв'язь між Києвом і Царгородом та південно-слов'янськими землями (Болгарією і Сербією), особливо, коли ще на Балкан вдерли ся Турки (Латинське ц'сарство, бій на Косовім полі), багато давних письменних пам'ятників загинуло, а літературна діяльність занепала. Після занепаду Києва політичне життя найшло пристановище в Галицько-Володимирським князівстві (особливо за володарства короля Данила).

2. Відділ застою і занепаду літератури (1240—1453. р.). Татарські наїзди надовго здержали просвіту на Русі, а татарське ярмо, що опісля налягло також на Галицько-Володимирське князівство, не дозволяло думати про школи, просвіту й літературу. Всеж таки і в самім Києві не затила ся традиція: давні пам'ятники зберегли свою стійність і повагу, а руська народність задержала своє значінє не тільки в старім осередку Русі, в Києві, але і в Галицько-Володимирським князівстві, де продовжувала ся літературна діяльність, хоч наслідком татарського лихолітя вельми змарніла.

II. Друга, середня доба триває від упадку Царгорода (1453. р.) аж до появи „Енеїди“ Івана Котляревського (1798. р.) на Україні, а „Русалки Дністрової“ Маркіяна Шашкевича (1837. р.) в Галичині і виступу Федьковича (1861.) на Буковині. Після злуки Галицької Русі з Польщею (1340. р.),

а ще більше із злукою вел. князівства Литовсько-руського (1386. р.) з Польщею підпадає Русь поступенно латинсько-польському і західно-європейському культурному впливови (гуманізм, реформація). Відорвана від свого головного осередка, Києва, звертає ся Русь, так сказатиб, лицем до Заходу, входить в політичні і державні взаємини з Польщею і західною Європою. Одначе мимо сих історичних подій руське письменство ще протягом цілого століття не змінило ся, лише зубожіло, бо не давало вїякого нового і цікавого змістом матеріалу. Під впливом гуманістичних теорій Заходу розвинув ся макаронічний язик (перецінювано книжний язик, а не доцінювано народної мови), а тісніша звязь Руси і Литви з Польщею, установлена Люблинською унією (1569. р.), відбиває ся могучим латинсько-польським впливом на язичі цілого руського письменства. Значіне церковно-словянського язика поза Церквою занепадає, а письменний язик підпадає впливови канцелярського язика, виробленого на Литві під впливом білоруського говору з примішкою польських і латинських висловів. (Вильно стає одним з осередків тодішнього письменства, а князі литовсько-руські, від Витовта почавши, переймають по галицько-волинських князях політичний провід усеї Руси).

Однак і ся тісніша звязь Руси і Литви з Польщею після Люблинської унії побіч відємних сторін мала і користний вплив. Через Польщу приходила з західної Европи просвіта і шкільна наука (церковно-схолястичного, але європейського характеру). Ся просвіта і наука звернула літературну діяльність і письменство на Руси на новий шлях як раз тоді, коли українській народности загрожувала поважна небезпека загибелі. Крім того сприяє літературній діяльності отся обставина, що окраїни Руси беруть на себе з конечности продовжене історичної праці і заходів Владислава Варненського, Яна Ольбрахта, Жигмонта I. (Кокоша війна) і повстає з вільного населеня погранича — козаччина (Остап Дашкович, Дмитро Байда-Вишневецький, Запорозьська Січ) — явище економічного й суспільного характеру, появляють ся козацькі реєстри (за Жигмонта II. Августа і Баторія). Козаччина при діяльній участі Церкви (братств) несе засновки

культурного життя щораз даліше в степи (Конашевич-Сагайдачний). На жаль, пізнійші кроваві усобиці, помилки і непорозуміння спинили отсю працю. Але найшла вона, супроти макаронічного, широким народним верствам чужого язика, прегарний багатий вираз в чисто-народних історичних думках і піснях, де відбив ся також вплив старинної церковно-руської і староруської поезії. — Другу, середню добу літератури ділимо на два відділи:

1. *ослабленє літературної творчости південної Руси. Письменство Білої Руси. (1453—1569) і*

2. *заранє культурного і релігійно-національного відродження південної Руси (1569—1798).*

Нові політичні, суспільні і культурні обставини, дозріли до повного розвитку як раз в часі Люблинської унії (козаччина, земляни¹⁾, реорганізація Церкви) і припеволували руське суспільство способити ся до нових умов і вимог духового життя таї розбудили її з просоня і безвладности, в котру попала вона в попередних століттях культурно-національного упослідження і безрадности. Завязки нового життя (церковні братства з братськими школами і печатнями) витворюють ся в нових огнищах, спершу в Візьнії і Полоцку, потім в Острозі заходами кн. Острожського (Біблія, Академія), відтак заходами міщанства у Львові (Ставропігійська школа), в Києві (Могилянська Академія) і т. и. і стають надовго опорою просьвіти, науки і письменства цілої Руси.

З політичним розділом і роздвоєнєм України в Переяславськім (1654. р.) і в Андрусівськім договорі (1667. р.) настає знов занепад культурного життя і письменства, котре мало в собі стілько цікавого і цінного зароду. Українські письменники, учені і державники переходять на службу в Московщину і заносять туди просьвіту і науку з Києва, коли тимчасом старе жерело просьвіти чим раз більше висихає, а московська централізація в лівобічній Україні придавлює українську народність, мову

¹⁾ Землянами називали, під впливом устрою витвореного Люблинською унією, заможних людей, що замість данини мали поставити одного або більше кінних вояків. До сеї верстви землян війшли не тільки земські бояри, але також багаті міщани й селяни.

її літературу. Правобічна Україна і Галицька Русь, позбавлені такої опори, якою з початком XVII. століття був Київ (прилучений по Андрусівським договорі з лівобічною Україною стало до Московщини), підлягають щораз більше культурному і національно-політичному впливови Польщі.

Книжне письменство в середній добі що до язика наближає ся що раз більше до живого народного слова, а крім того в половині XVI. ст. витворив ся також народний епос в думах.

III. Третя, новочасна доба, видала з виступленем Котляревського (1798.) на Україні, Шашкевича в Галичині (1837. р.) і Федьковича на Буковині (1861. р.) письменство в живій народній мові, щиронародне також змістом і духом. Тимто літературу сеї доби звемо народною українською, бо обнимає всі землі заселені українським народом. Лише Угорська Русь не бере доси повної, живої участі у відродженю українського народного життя.

3. Поділ язиків.

1. Арийські або індо-європейські язики.

Український язик (або руський, українсько-русський, називаний деякими дослідниками також мало- або южноруським) належить, як і всі інші словянські язики, до широко розвітленої семі індоєвропейських або арийських язиків, котрі розвинули ся з одного спільного всім праязика. Де була праязічина Індоевропейців чи Арийців, котрі говорили сям праязиком, годі тепер означити.

Вже в доісторичній добі розвітили ся Арийці на дві громади: східноарийську — азийську і західноарийську — європейську, а за тим розвітленем народів послідувало також розвітлене арийського праязика на східно- і західно-арийські язики.

До східно-арийської громади язикової належать старинні і нові індійські язики (між тими санскрит, важний задля своєї старинности в язикових дослідях), та іранські язики, між ними перський і старобактрий-

ський (Зенд, себто пояснене давніх релігійних книг), арменський і новоперський.

До західно-арійської громади язиків належать: 1) грецький язик з говорами, між тими письменський говір йонсько-аттицький і говори ахайський і дорійський; 2) альбанський язик; 3) старо-італьські язики, між тими письменський язик латинський, і витворені з римського людового та примішки інших язиків у південній і західній Европі романські язики (італійський, еспанський, португальський, французський і румунський або волоський); 4) кельтійський (бретонський, ірійський), котрим ще тепер говорять в Ірляндії, Шкотії, Валії, Бретанії і півн. Америці; 5) германські: готський, ісландський, норвежський, шведський і данський, англосасський, фризійський, долішньо-німецький або долішньо-сасський, долішньо-франконський або долішньо-низовий (plattdeutsch) і горішньо-німецький; 6) балтійсько-словянські, до до котрих належать: литовський, лотишський і вимерлий старопрусський і словянські язики.

2. Словянські язики.

Словяни були в доісторичній добі східними сусідами Німців. Їх оселі сягали в тих часах на захід в область Висли, за Карпати і в панонський низ, а на полудне по долішній Дунай. Цілі століття тривала прасловянська спільність, а Словяни говорили одним спільним язиком прасловянським, поки перегодом з тої балтійсько-словянської спільности почали виділювати ся ріжні діалектичні прикмети і повільним розвитком ріжниць в говорах витворили ся головні словянські язики. Розселенє Словян із спільних осель доісторичних по оселях історичних, довело до того, що протягом часу поодинокі говори прасловянського язика пішли дорогою природного розвитку, ріжниці росли, а зколишних говорів витворили ся окремішні, самостійні язики словянські.

Словянські язики творять три громади:

1) західно-словянські язики, до котрих зачисляємо вимерлий полабський, лужицько-сербський (го-

рішній і долішній), чеський з словацьким наріччєм ¹⁾ і польський з говором кашубським;

2) південо-словянські язики, до котрих зачисляємо болгарський (званий давніше словенським) з мертвим староболгарським або старословянським, сербсько-хорватський і словінський;

3) східно-словянські: московський (званий великоруським), білоруський і український (званий українськоруським або руським).

Область українського язика займає колишню південну Росію, східну Галичину (на Підгір'ю аж під Татри), північно-східну Буковину й півн. схід. Угорщину, а крім того оселі доволі численних переселенців у східній Азії (над Амуром), в північній і південній Америці (Зєдинені Держави, Канада, Бразилія). Якнебудь український язик одноцільний, то всеж таки має він в ріжних краях свої окремішні питоменности, котрими відріжняє ся від письменського язика. Після тих то питоменностей розріжняємо в українськїм язичі кілька наріччїй, говорів або діалектів (гл. низше).

4. Християнство і грамота у Словян і на Руси. — Церковнословянський (староболгарський) язик.

Першою важною подією в історичнім розвитку Словян було введенє християнства. Ся подія в IX. столітї мала незвичайно велике значінє, бо побіч двох чинників тодішньої християнської культури в східній і в західній Европі, побіч грецького і латинського язика війшов у Церкві ще третій язик, словянський, а з Церкви також до всіх царин прилюдного житя. Се дало почин першої словянської грамоті ²⁾, дало спромогу розвитку письменства і першої просвіти. Було се ділом словянських апостолів, братів сьв. Кирила (Константина) (827—869) і Методія († 885)

¹⁾ Від половини XIX. ст. намагають ся Словаки витворити окремий від чеського свій письменський язик.

²⁾ Слово грамота (з грецького) стало назвою урядового розпорядку, урядового письма, а в народній мові досі має значінє письма (пор. грамотний, грамотій, грамотність).

з Солуня, де їх отець Лев, грецького походження, займав визначне військове становище. Молодший брат Константин визначався незвичайними здібностями і пристрасно займав наукою. У Візантії тоді двигнулася була просвіта з кількавікового занепаду, а науки значно оживилися. Константин здобув собі значну освіту, став священиком, викладав філософію (названий для того філософом), а відтак був монахом (в монашім чині прийняв імя Кирила) і вибрав собі проповідницький завід. Старший брат Методій був спершу управником одної македонської області, вступив опісля до монастиря на Олімпі і злучився з молодшим братом в сій монастирі для проповідницьких трудів. В Солуні, головнім місті переважно слов'янської Македонії, мали браті нагоду зустрічатися з Словенами (званими опісля Болгарами) та навчитися словенського (староболгарського) язика. Одушевлені ревністю для розповсюдження Христової віри, вибралися св. Кирил і Методій до Хазарів над Чорним морем, де також були поселені Слов'яни, що платили данину Хазарам. Дорога до Хазарів вела з Царгорода через Корсунь (Херсонез таврійський на побережжю Чорномор'я, недалеко нинішнього Севастополя). В Корсуні віднайшов св. Кирил мощі священномученика папи римського Климентія, з котрими вибрався до Хазар, де багато людей прийняло християнство. Старинна т. зв. панонська житепись св. Кирила наводить, що він найшов там євангеліє і псалтир, писані „руськими письменами“ і „чоловіка, промовлявшого тою бесідою“¹⁾. Можна думати, що як інші Слов'яни, так і Русь уживала в письмі „черть и рѣзь“, себто знаків, про котрі згадує болгарський монах Храбр (імовірно приbrane імя), ученик св. Климентія, в своїм творі „О письменех“ (з IX. або з початку X. ст.). Очевидно було се якесь початкове письмо, котре св. Кирил найшов також в Панонії, проповідуючи там Христову віру.

Перед наверненням до християнства Слов'яни імовірно не мали звукового письма. З поганських часів не зберегло

¹⁾ Очевидно не треба думати, начеб се мало бути якесь окреме руське письмо, так само як і окремий руський язик, а розуміти се треба в тім значінню, як розумів се Начальний руський літописець, пишучи на кінці оповісти про Кирила і Методія: „руськѣ языкѣ а словѣнскѣ единѣ“.

ся нічого писаного, хоч уже і в поганській добі Русь мала взаємини з освіченими сусідами, іменно з Царгородом і ин., і послугувала ся письмом (будьто грецьким, будьто одним з германських — готським або скандинавським), про котре згадують арабські історики.

Русь, котра мала такі прастарі торгові осередки, як Київ, Новгород, Полоцк, Переяслав, Смоленськ, Перемишль і інші, та заключала договори з Греками, а з другого боку вела торгівлю з Заходом (через Краків, Прагу, Регенсбург) та із Сходом (аж до Багдаду), мала імовірно якась письмо вже до введеня християнства.

Словянські апостоли не обмежили ся лише апостольською діяльністю і проповіданем Христової віри, але покористували ся набутим уже давнійше знанем словянського (староболгарського) язика і дали почин до словянського письма і письменства. Сьв. Кирил уложив (863 р.)¹⁾ після взірця старинної грецької азбуки (званої *minuskel*) словянську азбуку т. зв. глаголицю (кирилиця була відтак після взірця пізнійшої грецької азбуки, званої *уціяльною*, зміненним письмом). Опісля переложив він з Методієм деякі церковні книги македонсько-болгарським нарічем, а іменно призначений для богослуженя вибір з євангелія й апостола і літургічні книги, в котрих містили ся псалми, пісні і молитви, як і церковні обряди. Сьв. Методій переложив під кінець життя головні части старого завіта, церковні правила (номоканон) і патерик.

В історії словянських язиків мала та подія незвичайні наслідки. Умисно в тій цілі уложеною азбукою і перекладом сьв. Письма на старословянський (староболгарський) язик зробили словянські апостоли около половини IX. ст. сей язик літературним. Задля тодішньої близькості словянських нарічій між собою сей язик був легко доступний иншим словянським племенам і став загальним церковним язиком усіх Словян, навернених в словянським обряді на Христову віру, а проповідь їх обгорнула тоді Моравію, Панонію, Чехію і Польщу та сягала до Висли.

¹⁾ Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchenslav. Sprache, Wien, 2 Auflage.

Таким способом сьв. Письмо і церковні книги були першими проявами письменства у Словян. Тому називаємо се найдавнійше письменство церковно-словянським, а язик єго також церковно-словянським (старословянським або староболгарським). Нині язик сей є мертвий. Не можна єго вважати, як деякі дослідники думали, матерію інших словянських язиків; він був сестрою інших словянських язиків, староруського, старопольського і т. п., але ужитий раз в письменстві зберіг найдавніші і вироблені форми та є підвалиною і ключем язикових дослідів усіх інших словянських язиків (подібно як Санскрит в Індії або Зенд в Персії).

Старословянський язик розширив ся яко богослужбний і літературний язик Церкви вельми скоро по словянських землях, де відправляло ся богослуженє в тім язичі, отже передовсім у південних Словян, а відтак з 988. роком і на Русі. Болгарські сьвященники, ученики сьв. Кирила й Методія, принесли на Русь готовий язик і переложені в нїм церковні книжки. Церковно-словянський язик, введений в церковні книги апостолами Словян, був заразом також державним і урядовим язиком, як у західній Европі латинський язик, а крім того був він язиком шкільної науки і готовим взірцем для літературного (книжкового) язика.

Договори Олега й Ігоря з Греками, збережені в літописи, були для Русі списані по болгарськи, а се став певним доказом, що вже тоді в Київській Русі появило ся староболгарське письменство. Начальна літопись згадує про многочисленну вже тоді християнську Русь і про собор сьв. Ілїї в Києві. Християнська громада в Києві послугувала ся в богослуженю й інших релігійних потребах староболгарським язиком. Особливо за Сьвятослава взаємини між Києвом і Болгарією були вельми живі, богатий наддунайський край приманював Русь своєю культурою і близькістю до Царгорода, а хоч Русь явила ся там в ролі завойовників, то на ній відбив ся той сам вплив, який все і всюди мав цивілізований край на некультурних своїх завойовників.

Одначе сей язик, хоч близький, споріднений з українським, всеж таки був чужим і тому в перших уже поча-

тках проявив ся в староруськім письменстві вплив народної мови. Переписуючи південно-словянські книги, пишець на Русі мимохіть (а деколи свідомо, щоби бути більше зрозумілим), змінював церковно-словянську фонетику і граматичні форми на староруські і заступав церковно-словянські вислови староруськими.

З розповсюдженням церковно-словянського язика по інших словянських землях улягав він усяким місцевим впливам що до звуків, що до відмін, а особливо що до висловів. Також на Русі приноровлено сей язик до староруської вимови; тимто читаючи церковно-словянські книги, вимовляємо і до нині старословянські звуки по українськи. Церковно-словянський язик не являє ся отже в наших церковних книгах в первіснім виді, але в зрученим, бо переписці з наміром і без наміру, урадовані єго богатством, приноровлювали єго до староруської вимови, а скрізь верхню єго верству пробивали ся із значною силою фонетичні і морфологічні прикмети місцевої народної мови, котрі є душею кожного язика і після своїх законів перераблюють також чужий лексикальний матеріал. Від XI столітя можемо отже сей язик на Русі звати русько-словянським і тому тодішня Русь не бачила konieczности витворювати окреме письменство в староруськім язичі, бо письменники бачили в церковно-словянськім язичі готовий літературний (книжний) язик, зовсім пригідний до вислову мислий і піддержуваний високою повагою Церкви, а вимовляючи єго по свому і збогачуючи чистонародними формами і висловами, не відчували єго звукової різниці. Замість носових старословянських вийшли в староруськім язичі чисті самозвуки: *у, ю, я, а*; глухі звуки *з, ь*, перейшли в прості знаки на кінці слів, а в середині слова *з* в коротке *о*, *ь* в коротке *е*. Замість коротковзвучности виступає повноголос: замість *ра, ла, рѣ, лѣ* межі співзвучками виступає: *оро, оло, ере, еле*: замість *рѣ, лѣ, рѣ, лѣ* між всіми співзвучками виступає: *ор, ол, ер, ел*: замість йотованого на початку слів *е* являє ся *о* (їзеро — озеро), замість змягчення *д* перед *ј* в *жд*, являє ся *ж*, і *т*, в *шт* (*ш*) являє ся *ч*.

5. Староруський язик.

Церковно-словянський язик був неперечно близько споріднений із староруським (бо словянські нарчія не різнили ся в тих давних часах так між собою, як нині); инакше язик церковного богослуженя був би незрозумілий для народу і був би так скоро не приняв ся в письменстві на Русі. Письменні люди в тих часах громадили ся головню по монастирях, де більшу частину часу проводили на читаню книг духовного змісту, так що їх пам'ять мимохіть привикала до язика тих книг. Під впливом і вражінєм сих взірців брав ся письменник писати релігійну повість або висловлювати своє побожне чувство. Очевидно висловлювано се не инакше як церковно-словянським язиком, до котрого спершу треба було привикнути, читаючи богослужбні книги, хоч відтак і трудно було від впливу їх визволити ся. Дятого то і перший руський літописець, маючи готовий літературний язик, каже: „А словѣньскъ языкъ и русьскъ єдинъ“. Хоч на основі язикових дослідів нині ніхто вже не згоджує ся з поглядом першого руського літописця про повну єдність старословянського і староруського язика в тих часах, але перегадом послідувало органічне зіспільненє обидвох в оден літературний староруський язик. Однак такий погляд на церковно-словянський язик мав не тільки перший руський літописець, але всі тодішні книжники і письменники на Русі, котрих літературним огнищем була Печерська Лавра. Язик першої літописи є старословянський лише в самій основі (головню що до засобу слів), а скрізь ту старословянську основу виступають прикмети староруського язика і в звуках і в формах слів, у висловах і в складі річи. І в инших пам'ятниках вже від кінця XI. до XIII. ст. язик духовного письменства значно відріжняє ся від язика деяких світських пам'ятників того часу, а іменно Руської Правди, Галицько-Вол. Літописи і Слова о Полку Ігоревім, хоч сей пам'ятник різнить ся від духовних пам'ятників ще більше стилем, ніж язиком. Особливо в Слові о Полку Ігоревім народні черги язика виступають з такою силою, до якої ні передим ні потім не дорастала староруська творчість. Не бачимо тут уже правильно уложеного церковнословян-

ського язика з періодичною ходою гадок, із строгою симетрією в розкладі.

Певно, що староруський язик в тих давних часах переймав деякі прикмети церковно-словянщини, нині вже затрачені. І в нинішніх народних говорах подибуємо деякі староруські язикові останки, позабуті в літературній мові, що нагадують церковно-словянський язик. Тимто староруський письменник у многих церковно-словянських формах слів бачив свої рідні і вводив у своїм писаню разом форми церковно-словянські і руські¹⁾.

Так витворив ся староруський письменний язик, в котрім церковно-словянські прикмети мови виступають не все однаково виразно. Літописи, історичні перекази і правничі акти писані язиком близьким до живої мови, а лише в доборі слів і синтактичних зворотів проявляє ся зависимість від церковного письменства. На жаль однак звукова сторона язика сих памятників закрита від нас пестрою сітню пізнійшої правописи, бо красші памятники кийвської доби дійшли до нас в північно-руській редакції і вельми часто в пізніх списках з XIV. і XV. ст. Звукові прикмети народної староруської мови, котрі тільки проглядають в літературних памятниках скрізь церковно-словянську основу, набирають замітного розвитку в памятниках XIV., а особливо XV. і XVI. ст. і дають загальний образ вироблеця в тім часі язика і его окремих говорів. Де йде мова про високі предмети віри і богослуженя, там бере перевагу церковно-словянщина і зливає ся з народною мовою, а слабне тоді, коли річ звертає ся до прояв щоденного життя. Тож багато місць в літописи, особливо в Галицько-Волинській, визначає ся красою літературного стилю, в котрім народні прикмети мови виступають дуже виразно; в „Пісні про похід Ігоря“ під впливом одушевлення поета зложила ся з народних красок чудова поетична картина староруського життя, а церковно-словянська складня зовсім уступила місця живій народній стилістиці.

¹⁾ н. пр. Христос воскрес, благодать, благословеніє, престол, воздух і т. п.; однак в дійсности граматики церковно-словянського язика у нас ніхто тоді не знав (носові самозвуки, недостача повноголосу н. пр. глава, врата, градъ, вѣтръ, і т. п.; відмінне уживанє з і ѣ н. пр. влъкъ, илъкъ, върхъ і т. п.).

В староруській мові відбився вплив Варягів (Норманів) досить значним засобом слів, іменно з правничого і родинного життя (н. пр. вира — грошева кара, тіун — судія, гридниця — світлиця і т. і.) — а крім того могутий вплив Царгороду, котрий на кілька віків заволодів релігійним, духовим і моральним життям Руси і надав цілому світоглядowi народу окремішний характер, відмінний від західно-європейської культури. Вплив сей проявився і в мові многими грецизмами що до форм, як і висловів (особливо багато християнських імен грецьких), н. пр. антифон, архистратиг, архимандрит, єпископ, митрополит, єрей, євангеліє, климат, скит, варвар, демон, деспот і ин.), а навіть в народній мові прийнято ся чимало слів, як: ад, ангел, гаспид (з. аспид), гарап (арап), буйвіл, васильок, каліка (обув, а звідсіля і чоловік окалічений), сандал, терен, баня, вишня, кадь, колач, корабель, мак, м'ята, огірок, троянда (*τριαντόφυλλον*) і ин. Часті наїзди Татар і їх панованє на Руси полишили також багато слідів в мові напливом нових східних живел (татарських, перських і турецьких), ще й нині уживаних (н. пр. богатир або багатир, баламут, булава, бунчук, базар, бурда, чабан, чумак, фота (запаска), колпак, кафтан, опанча, капчук і т. д.). В Слові о П. І.: япончиця — турецьке слово, жемчуг, женчуг — перське, харалуг (криця, сталь) — турецьке.

6. Вплив польського, чеського і латинського мов на книжний руський мов. Слов'янсько-руський мов.

Коли наслідком історичних обставин на звалищах Київської держави видвигнуло ся Литовсько-руське князівство із своєю культурою, мов Київської держави зазнав впливу тих народів, котрих культура відбивала ся на розвитку племен, що входили в склад Литовсько-руського князівства. Політичним осередком Литовсько-руської держави стало Вильно, положене на окраїні Литви, близько білоруської області, тимто до руського мов входять переважно білоруські мови (змїна в на у (ý) перед голосівками і при визвучі; **ри, ли** зам. староруськ. **ръ, лъ**; вимова **г** як лат. **h**; ствердненє **ж, ч, ш**; **дж** з **ж** і **дж**; ствердненє губних перед м'якими голосівками). В литовських грамотах вирабляє ся „рѣчь руская“, „мова

руская“ із звуками спільними білоруським і українським говорам (замітне, що замість букви **ѣ**, вимавляної в деяких білоруських говорах в ненаголошених складах як **і**, з переважаючим **е**, стрічаємо **и**. Українські писці уживали **ѣ** для означеня **і**, маючи на тямці, що Білорусини будуть її вимавляти як **е**. Таким способом задержувано правописну і звукову правильність не тільки для Українців, але й для Білорусинів, а схожість білоруської мови з українською що до форм і складні пособляла такому об'єднаню нарічевих окремішностей білоруської і української мови.

В сій добі розвитку український язык став державним язиком в Молдавії, в області середнього Дністра і Прута, язиком дипломатичним і актовим, а кореткі написи, умови, грамоти, літописи — се літературні пам'ятники тих часів.

І в Галичі і в Литовсько-руським князівстві уживано в письменстві і дальше унаслідованого з Києва книжного язика. Одначе устно уживаний втерав він ту живучість, яку мав в Київській Русі, а се наслідком розділу витвореного між верхніми верствами і народом. Боярство і міщанство підпало в тих землях чужому впливови. Польща, з котрою злучили ся опісля ті землі, відчужила в них сі верхні верстви від народу з его давним житєвим ладом. Сьвітська освіта підпала прямиї зависимости від Польщі: по польськи стали говорити й міщани а польський язык випер давний книжний язык освічених верств сусільства, котрий підлягав впливови польського і латинського язика, особливо з часів церковної унії.

Роблено нераз проби, видвигнути одно або друге місце нарече до значія літературної мови. Вдоволяючи щоденним потребам народу для духовної науки, перекладано живим язиком сьв. Письмо, списувано проповіди, перероблювано Житя Сьвятих. Однак сі зусилля були ще далекі від витвореня літературного язика. Конечна потреба вирабляла в канцелярії литовсько-руських князів урядовий язык, в котрім змішували ся староболгарські книжні і чужі вислови з живими висловами польськими. Але й сей язык не виробив ся на літературний і завмер разом з канцелярїями, в котрих витворив ся.

Чимало причиняв ся до витвореня і оживленя народного языка на Русі в тім часі вплив інших сусідних языків словянських, особливо чеського. З гуситськими ідеями і чеським перекладом біблії проникав у Польщу і на Русь чеський язык, що по заповіщеню Луки Гуриїцького служив там серед польського суспільства признакою образованости. Чеська біблія, широко розповсюджена в Польщі і на Русі, була взірцем для польських і руських перекладчиків сьв. Письма на народну мову. Всі майже перекладчики на Русі старали ся зближити сьв. Письмо до розуміння простолюдя і причиняти ся тим способом до єго просвіти, а їх змаганєм було, як висловив ся др. Скорина, „наученіє простих людіи руского языка“. Отже „для ліпшого вирозуміння люду християнського посполитого“, для тих людіи, „котрі письма польського читати не уміють, а языка словенського читаючи, письмом руським викладу з слів єго не розуміють“, різні перекладчики приладжували переклади сьв. Письма в XVI. ст. білоруським языком, під впливом чеського і польського.

Живий народний язык був у тім часі вже доволі розвятий, чого доказом козацькі думи про боротьбу з Татарами і Турками, котрі змістом і складом треба віднести до XVI. ст. Хочби навіть припустити, що сї думи дійшли перекладом з уст народу з язовими змінами до XIX. ст., то сучасно записана дума про воеводу Стефана з половини XVI. ст. й інтерлюдії в ярмарочній „трагедії“ Якова Гаватовича з початку XVII. ст. дають вірний образ тогочасного народного языка. Мимо того однак книжний руський язык не зближив ся до народної живої мови в перекладах сьв. Письма. Причинили ся до сего самі перекладчики, переважно протестанти, котрі головно опирали ся на авторитеті сьв. Письма, а також церковні братства на Русі. З наукою і рухом протестантських представників осуджувано також і їх переклади сьв. Письма на місцеві наріччя, а церковні братства навпаки намагали ся дивинути і утвердити просвіту на Русі на церковно-словянських основах. Отже в XVI.—XVII. ст. проявило ся знов змаганє упорядкувати письменний язык з підмогою старо-словянського языкового взірця. Се змаганє переводив кн. Курбський, що втік з Москви перед гнівом

Івана Грізного на Литву, а головним його помічником став кн. К. К. Острожський виданем біблії і заснованем (1580) Академії. Основою виданя Острожської біблії (1580 і 1581) був церковно-словянський текст, а в Острожській Академії і в братських школах займав в шкільній програмі церковно-словянський язык а побіч него грецький перворядне місце. Аж пізнійше заводили в „школах грецького і словянського письма“ також потрохи польську і латинську мову. При всім тім однак тогочасні граматики, а між ними навіть найліпша і найбільше впливова словянська Граматика Мелетія Смотрицького (1619. р.), котра мала упорядкити церковно-словянський язык і підняти его до значіння літературного языка, збивали ся на місцеві говори і не відказували ся деяких місцевих прикмет живої народної мови і тому тодішній книжний язык можна назвати не так церковно-словянським, як радше словянсько-руським.

Однак ні Острожська Академія, ні братські греко-словянські школи не мали широкої програми наук, бо гляділи орудників наукового образования в старословянським письменстві і у Греків, котрі самі вже тоді не мали самостійної науки, і переймали її з Заходу. Найвизначнійші учителі згаданих шкіл осягнули своє образование на основі тодішньої західно-європейської науки, котрої орудником був латинський язык. Ширший умовий світогляд мало тоді київське Богоявленське братство, основане міщанами, а головно шляхтою київського воеводства (Гальшка Гулевичівна), при участі вишого духовенства і запорожського козацтва і тому відчувано більшу потребу західно-європейської латинської науки. Деякі учителі київської школи осягнули образование в латинсько-польських школах і викладали науки на основі латинсько-польських підручників. Але рішучий зворот в користь латинського языка і західно-європейської науки зробив київський митрополит Петро Могила злукою своєї Лаврської латинсько-польської школи з київсько-братською. Там професори „лучше насаджали в руські уми латинський язык, ніж бувші до них наставники“, а сей вплив відбив ся також на книжнім тогочаснім язичі руським.

При обопільнім впливі книжної словянсько-руської

і народної мови розвивався далі книжний руський язик, котрий письменники звали „руською мовою“, „руським язиком“. Наші учені (П. Могила, С. Косів, Л. Баранович) писали свої твори по польськи і відси входять в руську книжну мову польські вислови, а навіть народна мова має чимало польської домішки, бо спільне життя Українців і Поляків не могло остати без впливу на мову обох народів. Через школу і суспільні впливи руська книжна мова приймала діхи польської мови а з нею підпадала під вплив латинської складні (н. пр. в проповідях 2-ої половини XVII. ст. Голятовського, Радивилівського), а ще виразнійше у віршах К. Ставровецького, в апокрифах і літописях XVII. ст.

7. Книжний руський (словянсько-руський) язик.

Однак язик тодішніх письменників не був уже тим старо-словянським язиком найдавніших пам'яток словянського письменства (н. пр. Остромирового євангелія); се вже був язик перемішаний народними формами, висловами і зворотами, а крім того латинськими і польськими висловами. Так отже церковно-словянщина з тими примішками стала основою тогочасного книжного руського язика.

З початком XVII. ст. (1619. р.) виступає Мелетій Смотрицький із Словянською Граматикою з наміром витворити чистий словянський (т. є. старо-словянський) язик. Але хоч тодішні письменники держалися церковних книг, не могли зовсім визволитися зпід впливу живої народної мови. Для того язик тих письменників можна назвати словянсько-руським. Після виходу грамматики Смотрицького почався взаємний вплив між книжним словянсько-руським язиком і народним. Плодом того взаємного впливу був книжний руський язик, котрий вдовольняв потребам більше книжних людей своєю граматичною правильністю, як і людей звичайних своєю зрозумілістю. В очах народних верств здобув собі мало-помалу побіч церковно-словянського язика повагу і значіння сей книжний язик, що був штучною мішаниною церковно-словянщини з ріжного рода нарічевими примішками живої народної мови і відтінками білоруського говору і польського язика.

Письменники тогочасні звали сей язик просто „руською мовою або руським язиком“. Для лекшого зрозуміння сего книжного язика зложив Памво Беринда „Лексикон славно-руський“, в котрім поясненя написані язиком книжним, але з виразно замітними прикметами народної мови.

Вплив польського язика і живої народної мови на літературний руський язик. Руські письменники XVII. столітя памагали в міру своєї умілости і таланту причинити ся до витвореня літературного руського язика в тім напрямі, в яким він виступив ще в другій половині XVI. ст. jako літературний вираз народної свідомости. Вихідною точкою для них була граматична теорія Смотрицького, з котрою вони були більше або менше знакомі, хоч від неї далеко відступали під впливом живих вимог мисли. І в самій правописи фонетичний засновок мав перевагу над етимологічним.

Під впливом школи і суспільних та політичних відносин тогочасна літературна мова переняла деякі прикмети польської, не лише у висловах, але й у граматичнім обсягу, улягаючи разом з польською мовою впливови латинської складні. Але такі твори визначні гарною, сильною, поетичною мовою, як Кохановського, Шимоновича і т. і., не мали у нас впливу на вироблене гарної поетичної мови. Народне почуте затемнювали все наново релігійні і політичні спори. Чимало наших письменників писало свої твори також польським язиком.

Вплив живої народної мови виступає з особливою рішучістю в урядових грамотах, в українських літописях, хронографах і козацьких хроніках, а ще більше в творах поетичної основи — всякого рода віршах, драматичних творах і апокрифічних повістях.

8. Словянсько-руський язик. Вплив Московщини.

Разом з тим, як Київ знов став осередком просвіти, виступають виразнійше прикмети народної мови в 2-ій половині XVII. ст. також у творах писаних словянсько-руським язиком („Меч Духовний“ Л. Барановича, „Синопис“ Гізеля). Образи, приповідки, дотепи з життя вносили в проповідні твори ще більше живого народного живла.

Вплив народного живла слідно в перших творах Т. Прокоповича, ще більше в літописи Грабянки, а у XVIII. ст. домішка народних слів і форм збільшує ся так, що язик тогочасних творів можна назвати слов'янсько-руським (п. пр. „Владимірь“ Прокоповича, „Воскресеніє мертвых“ драма Кониського, „Милость Божія...“ Трохимовського, „Трагикомедія“ Лещевського і т. п.).

Занепад суспільного життя і Київської Академії та її значія, перехід українських учених київських на службу в Московщину, заходи уряду коло змосковщення Академії київської відбили ся відемно на розвитку письменської мови. Разом з тим зростає переможний вплив літературний московський (правила поезії Ломоносова) в осередках української просвіти і в широких кругах суспільства і закорінює ся в Академії із зразками поетичними Ломоносова, котрі треба було вивчити і наслідувати.

Таким способом розвинена на Україні в народнім напрямі слов'янсько-руська мова зустрінула ся в половині XVIII. ст. з літературною московською мовою, що розвивала ся на півночі на основі московського говору, а що московська мова яко державна була сильніша, отже випирає слов'янсько-руську з Академії і з творів. Ще Сковорода пише слов'янсько-руським язиком, але его ученики (п. пр. Ковалинський) переймають московщину. До знехтованя руської мови причинились і розпорядки російського правительства проти уживаня української мови в писанях.

Правобережна Україца була під владою Польщі, отже тут бере перевагу польський язик, котрим учили у василіанських школах з занедбанєм церковно-слов'янського. Але що народови треба було зрозумілих для него книжок, отже Василіяни складають для сьвящеників підручники, щоби могли „простим язиком руським простійший народ научати“, виховуючи его „в єдиненію з Церквою Рима“ (п. пр. „Собраніє припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное“ церковно-слов'янським язиком а рівнобіжно слов'янсько-руським і польським, „Богословіє правоучительное“, „Науки парохіяльні“ і „Богогласникъ“ (1790).

Проте одначе язик сих творів не дійшов до такого розвитку, як у XVIII. ст. на Україні, не розвинув ся і в межах Австрії мимо заснованя духовної семінарії і ру-

ських викладів на університеті у Львові, бо тут послуговувалися церковно-словянським язиком.

Збереглась словянсько-руська мова ще в літописях Величка, Самовидця з домішкою польських висловів, але від 30-их років XVIII ст. в книжній руській мові слідно домішку московських слів, звуків і форм (п. пр. „Краткое описаніє Малороссіи“, „Дневникъ“ Ханенка, „Черниг. лѣтопись“ і ин.). Українці приневолені були зрікати ся свого язика а присвоювати собі літературний московський, а в 70-их рр. XVIII ст. видають підручники для лекшого вивчення московської мови і правописи („Правила о произношеніи російскихъ буквъ“ 1772).

9. Літературний український язик.

Коли українські письменники стали щораз більше вживати московщини („Краткое описаніе о козац. малоросійскомъ народѣ“ Симоновського 1755. р. не проявляє вже зовсім слідів української мови), Академія П. Могили також відбила ся від народного життя і піддала ся впливови московщини. являють ся дрібні церковні школи на Україні, котрих учителі (бакаляри, „мандровані дяки“, мандрівні школярі) яко на пів народний, на пів учений осередок зближують ся до народу і популяризують науку шкільну, розповсюднують її в народі і та мова, якою вони послуговували ся, входила і в літературу. З занепадом виробленого на Україні культурними верствами суспільства книжного словянсько-руського язика почала у XVIII ст. що раз частійше на его місце входити народна українська мова. Вже давнійше стрічаємо її в творах Гаватовича, а тепер найблизші попередники Котляревського уживають майже чистої народної мови (у вертепній драмі, в інтермедіях Довгалевського, Г. Кониського, у віршах Некрашевича, в сатирах, ораціях на всякі случаи, в історичних і моралізаторських творах, приладжених бакаларами до народного розуміння). Таким чином підготовлено основу для Енеїди Котляревського 1798. р., котра була органічним продовженем віршів, прямим відгомонам попереднього розвитку літератури XVIII ст. а заразом твором, що поклав основу новій народній літературі українській (П. Житецький: Начерк укр. мови).

10. Письменський (літературний) язик український і єго нарічя.

Письменський (літературний) український язик нової доби при всіх різницях обставин, серед котрих розвинувся на значно від себе віддалених і на різні держави розділених областях, представляє незвичайну одноцілість. Сю одноцілість треба приписати головно тій обставині, що письменський язик витворився з живої народної мови і що взагалі в письменстві до народної мови письменників привязувано велику вагу. До одноцілості письменського язика причинаєся також чимало обставина, що різниці в руських говорах і нарічях є вельми незначні, як о тім можна впевнитися з записаних творів усної словесности народної.

Письменський язик новочасний в літературі називаємо звичайно руським (головно в Галичині і на Буковині, де він міг свобідно розвиватися не тільки в письменстві, але й у школах низших і висших і мав законне признанє на всіх царинах прилюдного життя). Одначе справдешньою вітчиною єго, в котрій він почав розвиватися, є Україна і тому зємо сей язик українським (давнїйше звали мало- або южно-русським), а для відріжнення від московського (велико-русського) зємо єго українсько-русським.

Основою письменського язика на придніпрянській Україні послужив український говір, котрий в порівнаню з іншими руськими говорами не виявляє значнїйших різниць. Се зовсім одноцілий і строго вироблений говір під впливом взірцевого язика українських народних дум з вельми незначними звуковими відмінами і ріжноріччями. Він проявляє ся в цілій колишній південній Росії. Єго впливови підлягають інші руські говори: „Ще до сей пори — каже Я. Головацький — в декотрих сторонах (Галичини) вважають в народі українське нарічє буцім красше, благороднїйше“.

Першим представником українського язика в письменстві і єго справдешним основником був Іван Котляревський, а єго слідом пішов Квітка-Основяненко і найбільший український поет Тарас Шевченко. За

приводом Котляревського пішов у Галичині Маркіян Шашкевич, а на Буковині Федькович. Перегодом тяжище пересунуло ся до Галичини, де для розвитку письменського языка розкрило ся широке поле в другій половині XIX. ст. в школах і в прилюднім житю, коли тимчасом на придіпрянській Україні всякі заборони і перепони спинювали широкий розвиток письменства.

II. Український язык і єго говори.

Український язык можна поділити на дві головні громади говорів (нарічій):

- A. південно-східну і
- B. північно-західну.

В південно-східній громаді головним звуком, що надає цілій вимові загальний віголос, є голосівка з усіма єї відтінками і відмінами. Вона становить осередню точку голосівок, до котрої змагають і коло котрої громадають ся всі ті голосівки, що не встигли ще перейти до ряду звуків і.

В північно-західній громаді говорів зосередили ся голосівки з більше обниженим відтінком вимови, в середній і задній часті устної ями, а між ними на перше місце висунув ся звук **ы**, котрий у звуковій системі тих говорів має визначну ролю, коли тимчасом в південно-східних говорах сей звук злив ся із староруським **и**, так що різниця між ними затерла ся.

Подібно і шелестівки в південно-східній громаді говорів зберегли мягкість (н. пр. сь, зь, ць; шь, жь, ч, а навіть п'їє, б'їє, в'їє), то в говорах північно-західної громади визначають ся шелестівки низшим питомим віголосом, а багато з них ствердло або змагає до стверднення.

Тимто загальна вимова в південно-східній громаді говорів звучить тонше, мягше і гладше в порівнаню з грубшою, твердшою і більше шореткою вимовою північно-західної громади говорів.

Область північно-західної громади говорів обіймає в бувшій Австро-Угорщині майже цілу полосу Карпат (значить майже всі укр.-руські говори по угорським боці Карпат); в Галичині говори Лемків, Замі-

шанців (котрий є відміною лемківського говору), Бойків, а вчасти Гуцулів (в порічю Прута, т. є. в косівськiм і вижницькiм повітi) і долiвськiй (в долині Сяну); в бувшій Росiї: більшу частъ Холмщини, пiвден. частъ Гродненьщини, Мiньщини і Чернигiвщини, пiвн. частъ Волині, Киiвщини і Полтавщини та пiвденно-захiд. частину Курщини і пiвн.-зах. частъ Харкiвщини.

Вся остання українська область язикова належить до пiвденно-схiдної громади говорiв.

Пiвнiчно-захiдна громада говорiв є вельми неоднoцiльна, роздроблена і в кiлькох мiсцях попереривана з численними мiсцевими говiрками. В нiй однак замiтнi двi громади пiдговорiв:

1. подiльськi і пiдляськi або пiвнiчно-українськi,
2. карпатськi,

котрi неначе звено лучить долiвськiй говiр (в долині Сяну).

Карпатськi говори (разом з говором Замiшанцiв) не мають полiських і пiдляських двозвукiв, старi голосiвки **о**, **е**, **ѣ** мають нахил до **і** та м'якшу вимову шипячих і **р**. Карпатськi говори подiленi Ославою (лiвобiчною притокою Сяну) в Галичинi і Ляборцем (правобiчною притокою Уга) в Угорщинi на: 1) захiднi говори (лемкiвськiй і Замiшанцiв) з нерухомим наголосом (на передостаннiм складi) і 2) схiднi (бойкiвськiй і гуцульськiй) з рухомим наголосом. Сi останнi зближенi вельми до говорiв пiвденно-схiдної громади (м'якке закінчене **-ець**: хлопець, м'якке — **рь**: ко-сарь і злив у оден звук **ы** і **и**).

Пiвденно-схiдна громада говорiв розпадає ся на 2 вiдмiннi пiднарiччя:

1. схiднi або надднiпряньськi,
2. захiднi або посереднi.

Схiднi або надднiпряньськi говори представляють найменшi нарiчевi вiдмiни і займають широкi простори лiвобережної а вчасти і правобережної України.

Схiднi (надднiпряньськi) говори з вельми дрiбними нарiчевими рiжницями займають великий простiр лiвобережної а в частинi правобережної України (Полтавшину, крiм пiвнiчної полоси, майже всю Харкiвщину, пiвденну частъ Курщини, Воронiжчини, захiдну частъ области донських

козаків, область кубанських козаків, більшу часть Таврії Катеринославщину, Херсонщину і південно-східну часть Київщини).

Обидві громади сих піднарічій зливають ся з собою майже незаметно на області південно-західної Київщини і східних окраїн бувшого російського Поділя, а дальше посереднє звено між ними творять перехідні говори південно-східної Волині і б. східного рос. Поділя (пор. І. Зілинський: Проблї урядкованя укр. говорів. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, том 117—118).

12. Загальний культурно-історичний погляд.

Східна Европа, в котрій український нарід розселив ся і витворив свою державу і культуру, була помостом між Азією і західною Европою. З многолюдного азийського збірника пересували ся незлічені, різнородні народи на захід, не спинювані такою могутною перегородою між обома частями світа, як приміром велитенська височина Альп. Неначе бистра повінь, що в праісторичних часах змивала величезні земельні верстви, розривала суходоли, творила острови й півострови і на давних верствах накладала нові наверхтованя, так і під кінець IV. столітя нова повінь народів розбурювала і перемінювала на Сарматськїм низу давні етнографічні наверхтованя в самій їх основі. Одно племя посувало і випирало друге, держави випривали неначе плаваючі острови з повени і знов у ній поринали, поки з відпливу повени не виступили тривкійші і нові державні витвори. Але й їх тривкість инколи не була певна, а нові потрясеня напливом азийських народів підривали неусталені ще молоді держави східні, нищили народнє їх житє і зливали ся з ними в нові самовладні держави.

В двох подвійних струях відбуло ся велике переселенє народів і творенє держав у східній Европі. Перший могутний перелом зробили Гуни й Аляни під кінець IV-го столітя, виперли Готів з областей над Доном і Дунаєм, утворили першу з тих нетривких переселенських держав, а з її розпадом в половині V-го столітя вернули знов до Азії. На їх місце переселили ся в VII. столітю турецько-

татарські племена, посунули ся через Дон і виперли поселених над долішнім Дунаєм Аварів (Обрів) на захід. До тих племен належали надволянські Болгари, Печеніги, Половці і Хозари. На їх кочовища наринули з півноч словянські племена, як запевняють деякі дослідники, з нинішньої Білоруси і поріччя Припети, і знищили їх в частині а в частині прогинули. Лише східні (надволянські) Болгари і Хозари (могамеданської віри) утворили свої держави. Хозарська держава сягала від долішньої Волги до Дніпра і тривала до X-го століття, а західні Болгари, виперті до Європи, утворили державу над долішнім Дунаєм.

Після знищення сих турецько-татарських племен (крім Болгарів) починає ся друга доба великого переселення до східної Європи, що закінчило ся утворенням тривких і могутних держав на розвалинах давних часових витворів державних.

Історичні свідощтва згадують Словян у Європі по кінець V-го і початок VI-го століття по Хр., але поселення руських Словян на північній сході Європи сягає дальше VI.—VII. століття по Хр., хоч поселення тих Словян на верхівях Висли, Дністра і Припети відбуло ся імовірно давніше. Відсіля пересувають ся вони до північно-східної Європи, заселеної Фінами, а на південній сході ріжними турецькими племенами. Топографія руських Словян в Начальній Літописи подає вже остаточний вислід їх переселення під кінець IX.—X. століття. Обмежені на заході литовським, на півночі і північній сході фінськими, на південній сході турецькими племенами, заняли руські Словяни поріччю Дніпра, Дністра, західної Двини, Буга, озера Ільмена і горішньої Оки і розмістили ся на тій просторі окремими племенами. Межі їх „земель“ творили в частині вододільні волокни. Мабуть обопільна боротьба племен, що рівночасно поселювали ся в Сарматським низу, спонукували їх до політичного зєдинення під владою племінних князів, одначе літопись не подає ближших вістий про се, як далеко поступило се зєдинення племен перед витворенням варяжських князівств і в яких формах проявило ся. Перерібка давних племінних організацій відбувала ся поступенно в систему варяжських князівств. Первісно ва-

ряжські князівства виринали неначе віддільні острівці в різних сторонах рівнини.

Тут (літопись згадує про Рурика) положено перший зарід до будучої держави Руси, котра з малих державних початків в IX. століттю на словянсько-фінських областях посувала ся бисто на південь і росла неначе лявіна та проглинула останки словянської держави (Аскольда і Дира в Києві) і болгарської та хозарської держави. Русь починає жити могутним житєм з того часу, коли ся молода держава в південнім порічю Дніпра дальшими змаганнями князя Олега вибрала собі осередком Київ, „матір руських городів“, і в нутрі скріпила ся і зорганізувала з підмогою варяжських дружин воєнних і вже в році 867. ставула яко войовнича сила перед воротами Царгорода.

Варяжські князівства простирали ся або добровільною прилукою до витворених уже княжих осередків або самі князі насильно здобували околичні землі (так н. пр. південне князівство Олега зложило ся з землі Полян, що підчинили ся добровільно, Сіверян і Радимичів, що хозарське ярмо проміняли на Олегову владу, і Деревлян, завойованих оружєм Олега).

13. Початки руської державности.

Розселені в порічинах Ільменського озера і Дніпра руські Слов'яни спинили ся на оживленім торговім шляху. Начальна Літопись означає сей шлях, що йшов з Царгорода Чорним морем до устя Дніпра, відтак Дніпром до єго жерельного верхів'я. Дальше йшов сей шлях волоком, себто судна перевозено сухопутем до ріки Ловати: ріка Ловать сплавляла їх в Ільменське озеро, з котрого випливає ріка Волхов, що вливає ся в Ладожське озеро, а відсіль шлях ішов рікою Невою у фінський залив і Балтійське море. З Балтійського моря тягнув ся він здовж берегів західної Європи в Середземне море до Риму, а відсіль знов дальше Середземним морем у Царгород.

Сей торговий рух такою окружною дорогою викликали Греки, котрі ще до Різдва Хр. оснували чимало осель на північних берегах Чорного моря і на східних берегах Азійського моря. Важнійші оселі були: Ольвія, недалеко ни-

нішнього Никополя, Херсон [Корсунь] (Таврійський на південно-західнім березі Криму коло нинішнього Севастополя), Теодозія на південно-східнім березі Криму, Пантикапея (нині Керч), Фанагорія на Таманськім півострові, Та наїс при устю Дону. Торгово-промисловий рух сих осель звернув ся був ще перед Різдом Хр. в сторону Дніпрового поріччя, бо сим шляхом Греки діставали янтар з берегів Балтійського моря.

Розселені понад Дніпром руські Слов'яни неминучо ввійшли в торговий рух, що відбував ся на великім воднім шляху із Скандинавії в Грецію („изъ Варягъ въ Греки“) тим більше, що єї околиці доставляли для торгівлі значного засобу скір, меду, воску. До розвитку торгівлі руських Слов'ян з заграницею причинила ся ще й ся обставина, що в часі їх переселення з Карпатського підгір'я в Сарматський низ, явили ся з далекого сходу, ізза Волги і Дону азійські кочовики туркського племені — Хозари. Від VII. століття поселились Хозари на північних берегах Каспія і Чорноморя в степах між Волгою і Доном, а небагом залишають вони кочовниче житє і оснують у себе гóроди. В VIII. століттю між ними поселились промислові Жиди й Араби ізза Кавказу і мали на них такий культурний вплив, що хозарський хан з висшою верствою населення прийняв жидівську віру. Хозарська столиця Ітіль, над долішньою Волгою, стала оживленим осередком торгових зносин між Балтійською півночю й Арабським Сходом підчас володарства Аббасидів над Арабами в їх столиці Багдаді.

Покорили Хозари руських Слов'ян, що межували з їх степами, а іменно: Полян, Сіверян і Вятчів. Влада Хозар не була, здає ся, важка для них; навпаки, мала вона важкі для них наслідки, бо степові річні дороги до торговниць Чорноморя і Каспія стали для них отвертими і наддніпрянська Русь під охороною Хозарів провадила оживлену торгівлю. Русь привозить свої плоди не тільки в грецькі і хозарські гóроди, але і в арабську столицю Багдад, о чім згадує арабський письменник Хордадбе (в половині IX-го століття). Численні скарби викопувані з арабськими монетами (диргемами) в області Дніпра з часів, почавши

з кінця VII. століття, стають певним доказом живих торгових взаємин Руси з Арабським Сходом.

Наслідком таких живих взаємин торгових із загрою витворили ся між руськими Слов'янами гóроди яко збірні осередки торгіві в місцях пригідних на воднім шляху „з Варяг в Греки“ — як Київ, Переяслав, Чернігів, Смоленськ, Любеч, Новгород, Ростів, Полоцк, а між тими найважнійше місце своїм положенем займав **Київ** у землі Полян. Сюди звозжено товари з далекої півночі.

Але в першій половині IX. століття в області Хозарської держави нашла нова кочовнича орда азійська — Печеніги. Наслідком того степові дороги ріками стали тепер небезпечними, а торгівля руських Слов'ян стрічає всякі перепони.

В половині IX. століття Печеніги заняли майже весь степовий простір і посунулись недалеко під Київ, а Хозарська держава не мала сили обезпечити спокою для руської торгівлі з полуднем і сходом і се приневольило руські гóроди подбати про укріплення, про військо і про торгіві каравани з охоронними відділами.

З оруженем гóродів між руськими Слов'янами вяже ся важна подія. Наслідком перелюднення в першій половині IX. століття в Скандинавії (Швеції, Норвегії і Данії), заселеній Норманами, виправляють ся норманські дружини сотнями суден на західно-європейські побережа, захоплюють цілі області і оснують свої держави. Сі самі Нормани під назвою Варягів почали около половини IX. століття фінським заливом і великим торговим шляхом наїздити новгородських Словен і Фінів і накладати на них данину. Після літописного переказу Новгородці повстали проти них і прогнали за море, але для своєї безпеки в будучині наймали нормансько-варяжські дружини. Одна з таких дружин осіла в Новгородській області, устроїла в пригідних місцях кріпости і **під проводом князя Рурика** (після літописного переказу 862. р., але в дійсности мабуть ранше) з часових оборонців **новгородських Словян** стала вер-

ховладною верствою¹⁾. В тім часі друге таке місцеве князівство варяжське оснували в землі **Полян, в Києві, Аскольд і Дир**, а першим ділом тих князів було визволенє Полян від данини Хозарам, боротьба з ворожими Києву Деревлянами, відтак з Печенігами, а наостанку похід на Царгород (860. р.), щоби відомстити нарушенє торгового договору, заключеного ще в першій половині IX. ст. і кривди заподіяні руським купцям. Трете таке місцеве князівство було **Рогволода в Полоцку**, а четверте **Тура в Турові над Припетю**.

Найважнійше становище і вплив здобуло собі **Київське Князівство** торгово-господарським значінем. Зрозуміли се варяжські князі, а **Олег** (879—912), усунувши Аскольда і Дира, зробив **Київ („матір руських гóродів“)** осередком **Київського князівства**, котрому підлягала більшість руських Словян. Перегодом варяжська дружина злила ся з туземцями, а князь на чолі сеї дружини мав важну задачу безпеки торгових доріг на полудні і сході. Похід єго на Царгород довів до корисного торгового договору з Греками, а наслідком сих успіхів також руські племена поселені подальше від торгового шляху були приневолені покорити ся Київській державі.

14. Християнство на Русі і єго вплив.

Живі торгові взаємини Київської держави з іншими народами не могли остати без впливу на неї. Окрім південних Словян, особливо найкультурнійша тоді в Європі **Византийська держава** проявила свій вплив тим, що серед руських Словян почало розповсюднювати ся християнство, передовсім серед городського населеня, особливо серед купців і княжої дружини.

Значно розвигі торгові зносини давньої Русі з **Византією** і південними Слов'янами ще більше зміцняли і поглиблювали сей вплив. Культурні звязи з південними Слов'янами улекшувало племінне спорідненє.

¹⁾ Варяги — се була дружина воєнна, зложена з охотників, в часті з **Норманів**, але таки в більшості з **Словян** і тим дасть ся пояснити обставина, що ся варяжська дружина так скоро злила ся з завойованим населенєм.

з Київською державою і значне зближене в тих часах всіх слов'янських язиків. Особливо розвили ся єї звязи в часах кн. Святослава, що воював успішно з Візантією а рівночасно підчиняв собі Болгар. Сумежні з Візантією південні Слов'яни рано підчинили ся єї культурному впливови, а відповідно питоменностям слов'янського світогляду перероблена ними грецька культура розповсюджувала ся тим скорше і легше в давній Русі.

Нормансько-варяжські дружинники, що служили також у византийських цїсарів і присвоювали собі також грецьку культуру, приймали в великій часті християнство, мали в Царгороді свою окрему церкву і відси заносили християнство також на Русь. Літопись згадує про Варяг-християн у дружинах Ігоря й Олега. Ще перед охрещенєм Русі мали вони в Києві свою церкву сьв. Ілїї³⁾. Договір Ігоря з Греками (944. р.) згадує про дві частини дружин — християнську і поганську. Перша кляла ся для збереженя договору християнським Богом, — друга Перуном. Християнська частина наперед складала присягу, а відтак дружинники-погани. Повага християнської частини дружинників мала очевидно більше значіне для Греків-християн, а до того християни-дружинники були менше-більше грамотні, отже могли і письменно ствердити свою присягу, та й сам кн. Ігор імовірно був прихильно настроєний до християнства. Літопись зазначає, що християни-дружинники складали сю присягу в „соборній“ церкві сьв. Ілїї в Києві, з чого можна впевнитися, що при такій „соборній“ церкві були і сьвященники, а також і церковні богослужібні книги, а се вказує на почини грамотности і письменства. Нема лише певности, яким язиком були писані єї книги, чи язиком питомим Варягам-дружинникам, готським, чи церковно-слов'янським, болгарським.

Наслідниця Ігоря, кн. Ольга, прийняла християнство (около 954. р.) імовірно за впливом християнської частини дружинників тоді, коли керму держави взяв у свої руки кн. Святослав. В Києві перед Володимиром В. неперечно було вже значне число християн, передовсім серед княжої

³⁾ Новійші дослідники запевняють, що церква сьв. Ілїї була підчинена болгарській архієпископії, а не царгородському патріархатови.

дружини, зложеної головно з Варягів, а також у боярсько-купецькій верстві. Се мабуть спонукало кн. Володимира В. охрестити ся ¹⁾ (988. р.) і завести християнство спершу по містах, а відтак і в дальших околицях держави. Найважнійшу задачу держави, розвиток її народно-господарської і політичної могутости, міг він осягнути лише розповсюдженем культури серед народу. А тоді найкультурнійшим, найбагатшим і наймогутнійшим народом були Греки, в чім могли особисто впевнитися руські купці і послы в Царгороді. Руські князі мали не раз нагоду зазнати воєнної сили Византийського цїсарства в невдачних походах Аскольда і Дира (860. р.), за двох походів Ігоря (941. і 944. рр.) і за другого болгарського походу кн. Святослава (971. р.). Просвїтою визначалися тоді Греки в усій Европі. Отже для осягнення могутости Руси треба було присвоїти їй византийську культуру, а основою сеї культури була християнська релігія. З прийнятєм християнства кн. Володимиром В. (988. р.) і введенєм нової віри на Руси виступав поруч політичної влади князя і його дружини нова власть — християнська Церква і духовенство, яко нова впливова верства суспільна з єпископами і митрополитом на чолі, котрі спершу були Греками. Виспе духовенство своєю культурою здобуло собі великий вплив на державну власть, котра знов у сїм духовенстві мала освічених помічників і порадників в уладженю державної управи.

Однак християнство розповсюднювалося на Руси помалу і не без перепон, а широкі верстви визнавали нову віру довгий час лише поверховно, придержуючи ся зверхних форм, в котрі вкладали чисто поганський зміст. Широкі верстви народні святкували християнські празники, хронологічно близькі до поганських, після свого поганського світогляду і переносили черти поганських божист на християнських святих (н. пр. черти Перуна на пророка Ілію, Велеса на св. Власія і т. п.). В декотрих

¹⁾ Деякі дослідники вважають похід кн. Володимира пізнішою легендою і запевняють, що він охрестився в Києві або у Василеві та що прийняв Хр. віру не від Греків, але від Болгар і що наслідком того Церква на Русі була зависима від Болгарії, а не від царгородського патріархату.

сторонах населенє навіть завзято опирало ся заведеню християнства, так н. пр. в Новгороді дядько Володимира В., Добриня, і новгородський тисяцький Путята були приневолені ужити оружної сили (відсеїль в літописи вислів: „Путята крестиль мечемъ, а Добрыня огнемъ“). Епископи були приневолені вести трудну боротьбу з волхвами, ворожбитами будучини, котрі виступають в обороні поганьства, як засвідчають деякі відорвані вісти в літописях.

Наслідком такого зверхнього прийнятя християнства в широких верствах народних удержував ся довгий час поганський світогляд у народі, а поезія виплекана на основах поганського побиту, злегка украшена християнською словнею і обрядами християнської релігії, мало що не до наших часів. Така сумішка християнського світогляду з поганським витворила т. зв. двоєвіре, назване опісля суєвірем, котре знаменує руське житє. Проповідники і святици протягом століть дорікають „християнам двоєвірно живучим“, осуджують „плясаніє, гудьніє (музики) и плесканіє“, приноси жертв бісам (поганським божищам), остерегають перед пирами, на котрих відбуває ся „играніє“, „плясаніє“ і „гудьніє“, виступають проти пісень, ворожбитства і чародійства, а „Слово о казняхъ“ остерегає перед вірою в стрічу¹⁾. При всіх тих духових змаганях поганський світогляд витиснув свою печать на народнім житю і побиті, на обрядах і поезії народних верств, а се двоєвіріє відбило ся також і в творах староруського письменства і в народній поетичній творчости.

15. Останки поганської старовиви і поганського світогляду.

Хоч уже під кінець X-го столітя християнська віра стала на Руси державною релігією, релігією княжої династії, а духовенство розповсюджувало її в широких верствах народних, всеж таки в народнім світогляді і в народній творчости літературній зберегло ся багато останків дав-

¹⁾ Стріча, стріт, —у, стріть, —и, — здібанє, але також в значіню лихім — зачарованє, пристріт, —у, є викликана сим недуга, після віруваня народу головно з очий.

ної поганської віри, котрих відгомін сягає аж до наших часів.

Останки поганської старовини задержали ся в переказах, повірях, звичаях, обрядах і в поезії українського народу. Нечисленні свідощтва старинних пам'ятників зберегли також цінні патяки на божества руських Слов'ян, на приношені їм жертви й молитви, на обряди (особливо весільні і похоронні), однак не подають родоводу богів, не згадують про їх почитанє і про світогляд поганських Русинів. Сучасні повіря, обряди і поезія не знають уже поганських богів, не подають їх імен, але за те зберегли чимало повірій про домовиків, лісовиків, русалки і т. п., відтак про уособленя, як доля, щастє, лихо, горе, уособленя сил і явищ природи. Крім того зберегло ся чимало таких виображень і обрядів, котрі мають корінь в стариннім побиті і в давній історії. Таким способом українська мітольоґія є вельми складною появою, бо не дійшла до нас в означених давних чертах, а в пізнійших, сучасних чертах відбили ся в ній у різних часах усякі впливи, а найбільший вплив на се мало християнство. Щоби уявити собі мітольоґію українського народу, треба отже не тільки виділити християнські черти, але й численні змішані явища н. пр. апокрифічні перекази і легенди, витворені з біблійних оповідань і церковних обрядів.

В деяких повірях і поетичних переказах християнського характеру проявляють ся доволі давні черти поганства і старинного українського побиту. Так н. пр. з образу пророка Іллі в народній уяві проглядає давній образ поганського бога Перуна. Так само імовірно і в Юрію Хоробрім, яко опікуні скотини, відбили ся черти народного поганського бога Волоса або Велеса, про котрого доси згадують у деяких повірях. Тимто старинні наші письменники се змішанє поганства з християнством називали „двоєвірем“. Старинні наші письменники, часто також не-свобідні від забобонних виображень, обминали описи поганських обрядів, бо вважали поганських богів і їх кумири (поганські святині) уособленими чортами.

В Іпатській Літописи, в Слові о Полку Ігоревім, в деяких старинних поуках (н. пр. Христолюбця) згадані: Перун, Волос або Велес — бог скотини, Сварог, Даж

бог, Хорс, Стрибог, Мокош, Род і Рожаниці, Унирі, Див, Огонь-Сварожич¹⁾. Руські Слов'яни представляли собі уособлені живлові сили і явища природи в виді ідолів, котрим приносили жертви з м'ясива, хлібного печива і напитків.

На основі давних свідощів і сучасних вісток синами Сварога були Дажбог (сонце) і Сварожич (огонь); Перун²⁾ був не тільки богом грому, але і богом війни і задля того князі і дружинники ставили і украшали ідоли (статуї) Перуна в Києві і в Новгороді, а слово „перун“ задержалося і доси в українськiм язиці в значіню грому і лискавиці. Память про Волоса або Велеса збереглася до нині в зовсім виразних чертах. Договори поганських князів руських з Греками згадують побіч Перуна лише „Волоса, бога скотья“. Згадує про сі божища не тільки Літопись, а про Волоса Слово о Полку Ігоревім (але сей памятник не знає вже Перуна). Волос або Велес був загально-слов'янським божищем, опікуном стад, божеством кочовиків і хліборобів. Був він справді народним богом і тому память про него задержалася доси та зілялялася з чертами християнського св'ятого Власія (Власа) і збереглася в живних обрядах (лишити колосе на бороду Волосови, завязати бороду Волосови, на краю ниви)³⁾. Боян у Слові о П. І. названий внуком Велеса імовірно яко наслідник поганських співівців. Слово о П. І. і Літопись (побіч Перуна) згадують ще про Дажбога, Хорса

¹⁾ В „Хожденіи Богородицы по мукамъ“ згадано „Трояна, Хорса, Велеса, Перуна“.

²⁾ Перун був уоружений палицею, а може бути і „каменем“. Після літописи стояв він і в Києві і в Новгороді „на холмі“. В Києві за Володимира В., поганина, „кумир Перуна“ був „деревляний а голова єго срібна, вус золотий“, в руках єго була палиця. Яко головний бог був він отружений камінними і деревляними ідолами многих інших божищ — мужеських і женських (Мокош): тут на холмі містилися „капища^{*}“, требища^{**)}“, на котрих захоплювали і палили „треби-жертви“: тут на холмі їли і пили жертвоване, а імовірно і ворожили після жертв волхви.

³⁾ Сей звичай зберігся також і в Німеччині, гл. W. Goltzner, German. Mythologie st. 152 і сл.

^{*}) капиці, ^{**)} престолы.

і Стрибога. Дажбог, *deus dator*, подавець добра і багатства, був опікуном багатства, воєнної наживи князів і дружинників („жизнь Дажьбожьѣ внука“ в Слові о Полку Ігоревім — се майно, скот, коні, золото, срібло і т. п.). Після Літописи Дажбог — се сонце, Хорс, споріднений із східною назвою іранського божища, представляв також бога сонця — Стрибог після Слова о П. І. був богом вітрів.

До другорядних явищ поганського світогляду належить домовик, котрого собі уявляли косматим, сивим старцем (з різними назвами: дід, похатник, клітник), (у Германів — *Kobold*, услужний, роботящий дух домашній, проживаючий звичайно під печию, і се вказує на почитане поганське предків¹). Він є опікуном дому і скоту, а згадка про него зберегла ся в поуці о „проклятомъ бѣсѣ хорожителѣ“, після списку з XIV. ст.

Сучасні перекази народні вказують на се, що в старовину засновини дому й оселі лучили ся з жертвами закопуваними на місці, де ставлено хату, а важне значінє мав домашній огонь-піч, що лучив ся з виображенєм про душі предків. Деякі сучасні весільні і похоронні обряди вказують ще на сьвячене очищаюче значінє печі, а домовик являє ся тим способом невидимим опікуном домашнього огнища, котрому приносять також жертви.

Домовик заняв імовірно місце старинного Рода, котрому приносили жертви і з котрим лучили ся родинні подружя й ідея про долю і судьбу. Душі предків, що проживали в домах, уособлені ще яко Род, Доля, Рожаниці, Судьба і супротивні їм єства — Горе, Нужда, Злидні. Ще в XII. столітї приношено в жертву „Роду и Рожаницѣ“ — хліби, сирі і мід²). В старовину Род лякав дитий, як згадує Данило Заточник, подібно, як піщаний домовик. Рожаниці мали взаємини з Долею і вже при народженю віщували дитині „талан“, а се повіре є та-

¹) З культу душ витворило ся почитане предків, як н. пр. римських *manes divi*, котре в деяких релігіях займає передове місце, як сьхоровних духів. В поминальницї по вмерших (задушні дні) почитає ся також предків (пор. обряд „*Dziady*“), дід на Різдро.

²) Вопросы Кирика, Саввы и Илии.

кож улюбленою казочною темою. Уособлене Горе, Нужду, Лихо, Недолю, Злидні¹⁾ стрічаємо в піснях і казках і вони перемінують ся в звірята або в людей. Сі ества невідступно переслідують чоловіка, садовлять ся ему на плечі, ніколи знов носять его і помагають ему в роботі. Злидні се влізливі малі ества наче карлики. Доля, щастє, горе і лиха доля суджені чоловікови з роду, а відтіль виображеня про судженого, призначеного з роду, про Божий суд в подружю, в смерті²⁾.

І старинні поганські Русини і сучасні люди уявляють собі, що в ріках, полях і в лісах, подібно як і в домах і всяких будівлях живуть добрі і лихі ества.

Русалки або мавки відповідають старословянським берегиням, а уявляють їх собі яко душі топельниць (у Германів Ніхел, у Греків і Римлян німфи), нехрещених дітей.

В лісах проживає лісовик, полісун, росту високих дерев, а на полях польовик, росту низкої трави³⁾, яко уособлене ростиности.

Лісовик визначає ся ворожими прикметами, збиває людей у лісі з дороги, відкликуючись відгомоном (блуд ченив ся чоловіка, як говорить ще нині нарид), бурі в лісі се боротьба лісовиків, котру можна усмирити жертвами. Житє Константина Муромського згадує про поклони „дуплинамъ деревянымъ“, слова і поуки про жертви в лісах, пословиці про молитви в лісі, а Кирил Турівський згадує, що „древеса“ звали ся „богами“. Тепер ще кіля і дерев уживають при чарах (упира в могилі пробивають осиковим колом), деревляними вітками, цвїтами укранцюють хати на Зелені Свѣята, св. Івана, на весіля, щоби охоро-

¹⁾ Слова о лѣтнвыхъ з XV. ст.

²⁾ Після народного віруваня чоловікови вже при народженю суджена доля — добра або лиха. Сі уособлені ества ведуть чоловіка до его призначеня, добра доля до щастя, лиха (недоля, злидні) до нещастя. Такі віруваня зберегли ся також у поганських Германів (гл. W. Golthner, Germ. Mythologie 104 і сл.). Віра в призначене буває така сильна, що нагадує музулманський свїтогляд або поганський фаталїзм.

³⁾ Се осдовує ся на віруваню про дальше житє душ у ростинах, головно по лісах. Се зберегло ся і у Германів (гл. W. Golthner, Germ. Mythologie 152 і сл.).

нити від злих духів, а в народній поезії широко розвинене символічне представлення дерев (пор. Слово о Полку Игоревім).

Водяник, водовик після народних повір'їв живе в ріках і озерах. Їго уявляють собі косматим, старим дідом, а русалки є його дочками. Він викликає бурі на воді і топить плавців і судна, а для усмирення його приносять жертви. В болотах живуть чорти, як вказують на це казки і пословиці. В правилах митрополита Йоана з XI століття є згадка про жертви „бісам, болотам і колодязям“, а Начальна Літопись говорить про пориване жінщин „у води“. Про почитане води згадує Лев Діакон¹⁾, як вояки поганського князя Святослава погрожали півнів у Дунаю.

Побіч „берегинь“ давні свідощтва з поганських часів згадують про упирів (з прикметником „лихий“), мерців або умиравних людей²⁾. Яко мрець упир не гине, а визначає ся червоною краскою лица („червоний як упир“), а яко перевертень не кров з людей. Повіря про упирів зливають ся з повірями про вовкулаків (волкодлаки), людий, що перевертають ся на ніч у вовків, а досвіта скидають із себе вовчу шкіру і на день являють ся людьми³⁾.

1) византийський письменник XI століття описував походи Греків на Болгар.

2) Після народного вірування може душа чоловіка визволити ся хвилево із звязи з тілом (н. пр. в сні, і буяти сьвітами, або в недужі, горячці — обумиране, н. пр. легенда про померші душі), з мерця виходить душа зовсім. З таких поглядів витворило ся розумінє у народів про душу яко духове ество (дух, часто в значіню страховища, страху). В сім останнім значіню являє ся душа, дух яко мара (також у півн. германських племен „mara“). — Коли при смерті душа розлучає ся з тілом, відчиняють двері або вікна, щоби душа могла без перепони відлетіти (пор. Про померші душі). — Душа ходить по смерті в людській постаті яко дух (або страховище), яко вмерлець, особливо коли померший не відпокутував вини, з пімсти або любови і туги за живими людьми (пор. казку про мертвяка, в старогерм. Lenogensage). Вірування в духів вели людей до віри в безсмертність душі, до вірувань про важдрівки душ і т. п. повір'їв.

3) повіре про вовкулаків стрічаємо і у давних Германів (Werwolf = Mannwolf) і у західно-арійських народів. W. Golthner, Germ. Mythologie.

Се повіре основує ся на виображенях про ріжні постати душі. Після повіря душа приймає мниму постать, виходячи з тіла і надягаючи на себе н. пр. вовчу шкіру. (Князь Всеслав Полоцький в Слові о Полку Ігоревім „самъ влъкомъ рыскаше“). Після староруських і сучасних народних повірій вовкулаки з'їдають сонце і зьвізди в часі затьми¹⁾. (Після германських повірій „Sonnenwolf“ намагався ликнути сонце або місяць і спричиняв затьму — W. Golthner, Germ. Mythol. ст. 254).

Народні віруваня у вовкулаків звязані з повірями про переміни людей у зьвірів, птиці, риби (в казках, піснях, заговорах а навіть в староруських памятниках як в Слові о Полку Ігоревім і в Галицько-Волинській Літописи п. р. 1201: „Сръчанови же [половецькому ханови] оставшу у Дону, рыбою оживъшу“).

В піснях стрічаємо замітну переміну в тура або золоторогого оленя. В колядах являє ся „чорний тур“ або „тур-олень“. У весільних піснях тур або золоторогий олень обіцяє прийти на весіле ловця, котрий забирає ся убити тура або оленя. Тур²⁾ проживав на Україні лише до XVI століття а потім вигинув, а визначав ся більшою величиною від домашних волів, великою силою і жестокостю. (Відсіль прикметник Всеволода — яр-тур в Слові о Полку Ігоревім). В Галицько-Волинській Літописи кн. Роман Галицький зображений яко „храборъ бо бѣ, яко и туръ“, а кн. Володимир Мономах у поуці дітям оповідає про свої лови: „тура мя два метала на розѣхъ и съ конемъ“. Збереглись не тільки назви осіб і місцевин, звязані з турами (Турин, Турів, Турь, Турильче в східній Галичині і т. п.), але і в пословицях: „сидить як тур у горах“, „виженем сірого тура з луга“, „грім такий, що хоч тури гони, так не почують“. В давній Русі був звичай перебирати ся за тура (поука новгородського єпископа Луки-Йоана з XII століття: „и о турѣхъ и о колядницѣхъ“) при нагоді народних ігриш, празників (н. пр. в Галичині, на Поділю на вели-

¹⁾ Іпат. Літ. п. р. 1105: въ се лѣто бысть знаменіе: погибе солнце и бысть яко мѣсяць, егоже глаголють невѣгласи снѣдаемо солнце“. Пор. „Нещасний“ М. Пашкевича: зміи з'їдає сонце.

²⁾ Пор. про турів і Турову-кучу в Кулішевій ідиллі „Орися“.

кодні ігрища підчас гагілок перебирають ся парубки за медведя).

Обрядове і символічне значінє птиць і інших звірят виявляють деякі повіря, н. пр. півень яко символ сонця і огню і жертвна птиця¹⁾ а тепер звязаний з ворожбою а вчаси і з огнем (підпустити червоного півня — підпалити), чорний ворон, сова, зазуля (яко зловіщі птиці) і т. п. Звіринний світ має цілий відділ в українській народній поезії, звіринний епос, казки про звірят, а крім того звірята з виразними прикметами людськими являють ся в діточих приколескових піснях (н. пр. кіт-воркот).

Так само уособляють ся в народній поезії рослини, трави, дерева, живла природи, небесні тіла, недуги і смерть (н. пр. цвіт папороти, „горицьвіт“ на Івана-Купала, **сон-трава**²⁾, соняшник. В Печер. Патерику з XIII. столітя є оповіданє про біса, котрий на утреню обходив монахів, кидав на них „цвѣтки, иже глаголется лѣпокъ“, а до кого прилигне сей цвіт, той засипляв. Народна поезія згадує про „дрімливі, сонливі“ цвіти, про „сон-траву“. Сї усепляючі рослини, помічені і старинними людьми в природі, дали основу до розвитку оповідань про чудесні подробиці в народних казках, піснях (приколескових та історичних), котрі зливають ся з народними повірями. Заговори і загадки вказують на такі чудесні рослини, а деякі з них мали важну ролю в старинних переказах народної медицини.

Казки і пісні подають чимало прикладів переміненя людей в рослини і на відворот: нещасна дівчина.

¹⁾ пор. значінє півня в іранській мітології.

²⁾ сон-трава — *anemone patens*, Windröschen. (Укр. нарід приписує їй пророчі прикмети. Після мітології старинних народів вирастали анемони із сліз Афродити і крови Адоніса. Є се старогелістичний мотив, котрий опісля розвинув ся в переказі про Геро і Леандра (пор. баяду Шіллера)*). В укр. пісні плаче і ридає Грицева стара жінка, неначе перебілка на леваді. Єї молода сестра зірвала сон-траву і питає Грициху, що значать сї білі і червоні цвіти — жите чи смерть козака? „Цвіти виресли, моя голубко, в лісі, нещастє їх зірвало, нещастє їх тобі дало! Не плач, осуши свої сльози, вже не збудиш нашого Івана в могилі!“

*) гл. D. Dieterich Die osteurop. Literaturen. ст. 40.

переміняє ся в березу, тополю (пор. Шевченко — Тополя), невинно убита в калину, що виросла на могилі (н. пр. казка про убиту сестру і калинову дудку) і т. п.

В народній поезії уособляються не тільки земні явища природи (зв'язані — зооморфічні і людські — антропоморфічні, при чім і сама земля уособляє ся — „мати сира земля“), але також небесні явища: сонце, місяць, зьвізди, тучі, облаки і т. п. В тих уособленнях мітичних відбиває ся старинні і побит — хліборобський, воєнний, семейно-родинний. Інст. Літопись п. р. 1167. зберегла такий приклад уособлення місяця і видних на нім гір в картині давного воєнного побиту ¹⁾.

Зображене війни в прирівнаню до хліборобського побиту находимо і в сучасних народних піснях і переказах. Нарід добачає в пятнах видних на місяці борбу двох братів (оповідають про Каїна і Авля), (вірш „Місяць“ Єремії Галки-Костомарова), що оден проколов другого вилами і кинув на бік, як сніп. А в пісні „Чорна ріля заорана і кулями засіяна“, що нагадує відповідне місце в Слові о Полку Ігоревім, образ взятий з хліборобського побиту, а так само битва зображена яко молочене на тоці (Слово о П. І.).

Родинний побит проявляє ся у різних відносинах сонця (гарна дівчина) з місяцем яко мужеським єством. Отже місяць і сонце являють ся подружєм. В казках і колядках представлені небесні сьвітла й інші сили природи в родинних але ворожих взаєминах, н. пр. сонце, місяць, вітер і дощ або мороз. Крім того стрічаємо ще й інші уособлення небесних сьвітл і сил природи в казках, піснях, заговорах і загадках. В Слові о Полку Ігоревім „вѣтры, Стрибожи внуци вѣють съ моря стрѣлами“, вони виступають також у виді коний, бурі і громи в виді би-

¹⁾ „бысть знаменіе въ дунѣ страшно и дивно: идяше бо луна черезъ все небо... бысть яко двѣ лицѣ имуща, одно зелено, а другое желто, и посредь ея яко два ратьная съкуще ся мечема, и одному ею яко кровь идяще изъ главы, а другому бѣло, яко млеко течаше; сему же рекоша старыи люди: не благо есть сяково знаменіе, се прообразуеть князю смерть. Пор. народне повіре про Каїна, що держить Авля убитого на вилах.

тви, тучі в виді овець, коров, зорі в виді гарної дівчини і т. п. Також педуги і смерть у народних зображеннях і в похоронних обрядах являють ся в зооморфічних і антропоморфічних образах.

З усіх народних пісень зберегли найбільшу сталість обрядові пісні і звязані з ними обряди. Вони задержали багато з незапам'ятної старини, що виходить поза межі документальної історії. Деякі колядки згадують про приношене поганських жертв, веснянки про обожане хліборобства, коли іде викликували плуг, св'яточні пісні вяжуть ся з ворожбами і переодяганем. Відгомін старинних віровань доволі живо відбиває ся в деяких обрядах запусних (мясиці), в зелену або русальну неділю, на Івана-Купала, а в весільних і похоронних обрядах і піснях видно також давні релігійні і побитові виображення. Подібні, але трохи затемнені виображення стрічаємо в заговорах, загадках, пословицях і казках (гл. далше в розділі Усна Словесність).

16. Розвиток державности на Русі, єї скріплене і занепад державної самостійности.

З заведенем християнства убагороднило ся родинне і суспільне житє на Русі, скріпили ся політичні звязи, проявили ся також звязи культурні. Спільний княжий рід, спільна дружинна верства звязали тіснійше з собою дипатичною звязию різні землі і племена руських Словян і затирали між ними племінну різницю, а з тим усталювало ся також спільне імя „Русь“, спільне право і державний порядок. До скріплення сеї звязи причиняла ся також спільна державна віра, Церква і спільне духовенство, підчинене київському митрополитови, книжна освіта і мистецтво з церковною закраскою. Під впливом Візантії бере верх на Русі і витворює ся русько-византійська культура.

Синови Володимира В., Ярославови, повело ся поділену кн. Володимиром перед смертю руську землю зібрати знов у одних руках і положені Володимиром під руську державність підвалини скріпити і розширити так,

що порядки введені Ярославом (будівля церков — Сефійський собор — укріпленя Києва — Золоті ворота), поширене християнства (Печерська Лавра) і книжної та шкільної осьвіти, впорядковане законодавства („Руська Правда“) остали на цілі столітя взірцем і основою для нащадків.

Ярослав († 1054. р.), прозваний задля того Мудрим, бажав впровадити право родового старшинства, так що в Києві мав усе сидіти найстарший з роду Володимирового і заступати місце батька (з почесним іменем великого князя). Та вже небагом після його смерти родове старшинство втратило всяке значінє, бо невдоволені князі повставали часто проти великого князя і вели між собою кроваві усобиці, закликаючи до помочі орди кочовиків.

Правнук Володимира В., Володимир Мономах († 1125), (спершу князь чернігівський, відтак переяславський, а на останку в. князь київський), взорець мудрого, великодушного і є добро широких верств народних дбального володаря, намагався довести до згоди між руськими князями („добра хоцю братьи и руськѣи земли“), охоронити спільними силами землю руську і хліборобство перед наїздами Половців та боярською самоволею, однак ся згода не тривала довго.

Молодша вітка Моноховичів у Ростовсько-суздальській Землі намагала ся проти Києва видвинути свою столицю, Володимир над Клязмою, і зробити її осередком Руської держави. Андрій Боголюбський, князь Володимира клязменського (що радо проживав у селі Боголюбово, відки і його прізвище), покорищував ся усобицями князів, заволодів Києвом (1169. р.) і ограбив його та зруйнував. Так знищив він становище матери руських гóродів, що не могла дивгнути ся з свого упадку, а через те положив основу до переваги і верховлади Ростовсько-суздальського князівства, котрого осередком був Володимир н. Кл., а відтак Москва (відсеіль від XIII. столітя в. кн. Московське), а наслідком того і митрополит київський переніс ся до Володимира над Клязмою.

Через те почала занепадати також русько-византий-

ська культура, тісно звязана з Церквою. Київ тратить отже своє політично-державне значінє, а верховлада над руськими землями пересуває ся до Суздаля, Володимира. п. Кн. і Москви, осередка будучого в. кн. Московського і пізнійшої московської династії.

Однак після знищення становища Києва татарським наїздом в XIII. ст. і занепаду єго упала там культура і перенесла ся в західно-українські землі, багаті і сильнійше заселені і там продовжало ся більше як ціле столітє та процвило самостійне державне житє, витворене спершу під владою Ростиславичів (Ростислав, внук Ярослава М.). Ємкиий і спосібний кн. Володимирко зєдинив у своїх руках Галицькі волости і зробив Галич (1141. р.) столицею Галицького князівства, котре прославлений в „Слові о Полку Ігорєві“ єго син Ярослав Осьмомисл двигнув на вершину могучости. Посунене аж до долішнього Дунаю і Чорноморя, куди йшов новий торговий шлях до Византії, було воно найсильнійшим з усіх українських князівств. При всій могучости Ярослав Осьмомисл був приневолений корити ся перед всевладними боярами, що вмішували ся навіть у єго домашні і родинні справи. Сї бояри покористували ся незгодою наслідників Ярослава Осьмомисла і закликали на галицький княжий престіл володимирсько-волинського князя Романа Мстиславича. Присмирив він бутних бояр, положив основи сильної політичної організації, заняв Кнївщину з Києвом і зєдинив український нарід, котрий втратив свою опору з упадком Києва. Літописець називає Романа яко голову всіх руських земель „великим князем“ або „самодержцем всеї Руси“. Після лицарської смерти єго під Завихостом (1205. р.) у війні з Польщею, настав сумний час у Галицько-Володимирськїм князівстві задля малолітности єго синів Данила і Василька, час важкої і довгої боротьби з Уграми, Польщею, руськими князями і боярами, поки Данилови з братом Васильком повело ся зібрати Галицько-Волинську вітчизну в своїх руках і зорганізувати з початком XIV. столітєя окрему митрополію по виїзді київського митрополита у Володимир Суздальський. За прикладом свого батька бажав Данило простерти свою власть і на Кнївщину, однак перепоною стали тут Татари. Прине-

волений покорити ся татарському ханови, Батієви, приєднав собі Данило угорського короля Белю IV. яко союзника до наміреної боротьби з Татарами, а крім того послав свого архієпископа Петра на вселенський собор у Люгдуні і навязав зносини з папою Іннокентієм IV., котрий прислав єму королівську корону в ціли приєднання до католицької Церкви. Сподівана поміч не наспіла, а через те перервали ся взаємини Данила з Римом і він сам власними силами рішив ся на боротьбу з Татарами. А що сили єго були за слабі, був приневолений вдоволити ся становищем татарського підручника. Однак Галич не міг осягнути загально-руського значіння, бо відорвав ся від Дніпра, околом котрого розложила ся руська земля. Усуваючись від нелюбих єму галицьких бояр, переніс Данило свою столицю до Холму (для старшого сина Льва заложив Львів) і бажав для молодшого сина Романа (ожененого з Гертрудою, братаницею Фридриха II.) придбати австрійські землі по смерти останнього з Бабенбергів та воював з чеським королем Оттокаром, котрий заняв австрійські землі. Сі широкі змаганя в європейській політиці приспорили єму лицарської слави, одначе єго думки не здійснили ся задля ненастанних татарських наїздів, що прискорили єго смерть.

По смерти короля Данила (1264. р.) Русь не могла оперти ся напорови і силі татарських орд ані остоятись проти змагань Польщі і Литви.

Рід Романовичів вимер на Андрею і Льві Юрієвичих (1320. р.), а тоді бояри закликали на галицький престіл їх сестрінця, сина Марії Юріївни і кн. Тройдена Мазовецького, Болеслава, котрий приняв друге імя Юрія II. і засів на галицькім престолі (1325. р.). Колиж невдоволені ним бояри єго отруїли, розпочали з собою боротьбу о галицько-волинську спадщину Литва і Польща і розібрали її між себе так, що Казимир В. заняв Галицьке князівство, а литовський кн. Любарт Волинь. Тим способом Галицька Русь перейшла в політичнім і культурнім житю під вплив західної Європи.

17. Початки письменства. Византийсько-церковно-словянське письменство на Русі.

Першу просвіту принесено на Русь разом з християнством з Візантії, подібно як і до сусідних словянських племен. Християнство, введене за князя Володимира В. 988. р., стало державною релігією і прийняло ся без опору, в части силою княжої поваги, а в части й тому, що вже перед охрещенєм Русі були в Києві християни і святики, були й книжки переложені з грецького старословянським язиком. Християнство несло з собою грамотність і письменство, спершу перекладне і наслідоване, а відтак щораз більше самостійне. Письменство мало метою розповсюджене і укріплене нової віри, а відповідно тому церковну закрутку, бо й духовенство було тоді одинокою грамотною верствою. Апостолованє сьв. Кирила (827—869.) і Методія († 885.) в Болгарії, Моравії і Панонії, винайденє ними словянського письма, мали велике культурне значінє також і для Русі. З південно-словянських країв (Болгарії й Сербії) приходили на Русь в перших часах християнства святики і церковні півці, що були заразом першими учителями в приходських і монастирських школах та першими письменниками. Особливо монастир сьв. Панталеймона на Атонській горі був таким розсадником, що піддержував літературну взаємність Русі з Болгарією і Сербією. Черці, що приходили відтам на Русь і під впливом Візантії бистро осягнули високий культурний розвиток, приносили з собою словянські книжки або перекладали їх з грецького й переписували. Особливо Болгарія найвірнійше з усіх словянських країв зберегла старословянське письменство, спадщину сьв. Кирила і Методія, та й сама витворила своє письменство. Як Карло В. пособляв розвиткови латинського язика, так і болгарський цар Симеон (в X. столітї), названий книголюбцем задля значної на свій час освіти, пособляв розвиткови болгарського письменства, а єго двір у Преславі став неначе болгарським Аквісграном і був осередком умового і літературного життя Болгарії, як се описує Йоан Ексарх, житєписець Симеона. Він старав ся перенести до Болгарії лїпші плоди византийської освіти, але хоч сам займав ся творами Аристо-

теля і Демостена, то письменством заволоділа церковна думка і тому заохочував він до перекладів церковних творів, сам брав у них участь і уложив збірник із творів св. Іоана Золотоустого, званий Златоструй. Св. Климент, ученик св. Кирила і Methodія, писав церковні науки, а чернець Храбр про словянські писмена.

Як Болгарія за володарства Симеона і його наслідників була посередницею візантійської церковної літератури, так з розвитком могутности Сербії під кінець XII. століття витворило ся там нове огнище літературного візантійства. Тяжище діяльности лежало в Македонії, куди Сербія розпростерла ся під кінець XIII. століття і дійшла до верхка своєї могутности за володарства Стефана Душана „царя Греків і Сербів“. Живі взаємини Сербії з Атонськими монастирями, де від часів Душана церковно-словянська література прибирала ціху щораз більше сербську і де бистрою струєю било умове житє, скріпили церковно-монашу культуру і розвинули аскетично-містичну літературу. Однак у Сербії помітна перевага світської візантійської літератури в порівнаню з Болгарією.

З Болгарії і Сербії приходили на Русь учені черці і священники.

Взагалі південно-словянські краї були посередниками релігійної та літературної взаємности між Русію і Візантією. Зв'язь Києва з Болгарією почала ся одночасно тоді, коли Київ заняв осередне становище на Русі, де він здинив східно-словянські племена і заложив підвалини держави; декотрі з тих племен прямо сусїдували з Болгарами: се були Тиверці й Угличі, коли сї останні пересунули ся з південної Подніпряньщини на Дністер.

Та зв'язь із Болгарією й Сербією сягає ще й пізніших часів (до XIV. і XV. століття). Візантія була тоді одною з найбільш освічених держав європейських. В часі бурливого переселеня народів уміла Візантія зберегти майже ненарушену ідейну і мистецьку спадщину старинної Греції, переробити її в дусі християнської науки, щоби відтак передати в більшій або меншій степені Заходові і Півночі з підмогою грецьких міст у південній Італії і південних Словян.

Византийське богословське письменство виробило ся на грецькій філософії, переняло від неї спосіб думаня, її глибину і товкість. Церковна проповідь і світська поезія виробили ся під впливом давньої грецької вимови й літератури. Византийські учені пильно збирали і пояснювали старинних грецьких письменників і складали з їх творів збірники для школи і самоосвіти. Вплив старини був так могутній, що подавляв своєрідну творчість і тому прилаштовано давні образи й ідеї до нових потреб. Таким способом витворили ся нові форми пізньої византийської аскетично-моральної літератури; збірники і хрестоматії, котрі надавали широкої популярности давнім письменникам і Отцям Церкви. Але побіч сих енциклопедій, збірок і літописий передала Византия старинній Русі чимало творів не тільки духовного змісту, але й інших галузей письменства (повісти, легенди, апокрифи). Се византийське письменство витиснуло свою печать не тільки на письменстві південних Словян та посередно й на письменстві старинної Русі, але й на народній, усній словесности, на духовних стихах, легендах і інших народних творах.

Посередним злучником між грецькою (византийською) і староруською літературою служило південно-словянське письменство, особливо болгарське і сербське. Сумежність границь, споріднене і спільність церковного язика та сама релігія — скріпили звязь Русі з Болгарією. Сі взаємини були головно церковні, хоч навязували ся ще й перед введенєм християнства (похід кн. Святослава на Болгарію), а при сій нагоді деякі прихильники християнства вже тоді, по думці учених дослідників, перевезли деякі книжки на Русь. Також взаємини із Сербією мали значний вплив на просвіту на Русі, а доказом того численні старинні рукописи сербського письма, що зберегли ся по книговах Русі.

Твори південно-словянського письменства, витвореного під впливом Византиї, заносили на Русь найчастійше паломники (богомольці). Се майже виключно перекладне письменство (з грецького) творить початковий відділ староруської літератури; було воно заразом підвалиною просвіти й учености на Русі. Сі памятники діставали ся на Русь двома дорогами: одна з них, так сказатиб, уря-

дова, ішла з Царгорода Чорним морем і Дніпром до Києва, і нею йшло на Русь також християнство jako державна релігія на Русі; друга — з придунайських словянських країв (Болгарії й Сербії) через нинішню Волощину, Буковину і Галичину. Сею другою дорогою діставалися на Русь окрім церковних книг також численні твори і вретичі науки.

18. Памятники византийсько-словянського письменства на Русі.

Найбільшою потребою Церкви на Русі в перших часах було — утвердити Русь в християнській вірі. Тимто письменство і що до змісту і що до форми було релігійне, мало церковний характер і було спершу перекладне. Переклади сьв. Письма і богослужебних книг, принесені з Болгарії, дали початок староруському письменству і книжній літературі. Церковно-словянський язык тих книг послужив основою книжного языка на Русі.

1. **Остромирове Євангеліє** се найдавніший памятник церковно-словянського письменства, котрого час написаня можна докладно означити. Воно переписане з болгарської рукописи, писаної кирилицею (але із староруським виголосом у, я замість ж, ѡ — а, е) для новгородського посадника Остромира (1056—57. р.), свояка в. кн. київського Ізяслава Ярославича. Видане Востоковим.

2. **Супрасльська рукопись**¹⁾ (або недільне євангеліє) є імовірно старшим від Остромирового євангелія памятником (по думці дослідників з початку XI. столітя, але без певного означеня часу). Повстала вона під впливом учеників сьв. Методія, писана староболгарським языком, з прикметами чеського і староруського языка. Містить легенди і гомілії, між иншими переклад корсунської легенди про 7 корсунських єпископів і апостолів jako доказ умових взаємин Русі з Корсунем. Видана проф. Мікльошичем.

¹⁾ Супрасль, місто на Литві, в Городненщині, із славним василіянським монастирем, заснованим Александром Ходкевичем, де містила ся богата книговня (нині головню у Вільні приміщена) і печатня, котра розвинула була живу діяльність, особливо за ігумена Льва Кишки.

Окрім сих євангелій походять з того часу або з пізнійших віків переклади інших частин сьв. Письма, проповіді славних Отців Церкви з IV. і V. столітя: сьв. Василя В., Григорія Богослова, Йоана Дамаскинського (найзнаменитшого догматика східної Церкви), Атаназія й ин. і збірники з наголовками: Измарагд (збірник проповідий і наук Йоана Золотоустого, Василя В. і ин.), Златая цѣпь (Золотий ланцюг, збірник моральних наук про молитву, милостиню, послух і інші чесноти), Шестоднев, що містить твори різних авторів и. пр. Василя В. і ин., розложені на 6 днів сотвореня сьвіта з богословськими, філософічними і природничими поясненнями з релігійного становища, на скільки релігія могла примирити ся з природописю. Крім того читано на Русі залюбки Житя Сьвятих звані Патериками і вони послужили взірцем Київсько-печерському Патерикови, що має не тільки історичне, але й літературне значінє.

Побіч Житій Сьвятих були на Русі вельми улюбленими і розповсюдненими книжками до читаня виїмки з сьв. Письма (компіляції) та Євангелія з поясненнями (Толковое Євангеліє), Псалтир з поясненнями (Толковая Псалтирь) і т. зв. Учительні євангелія т. в. паукі написані на основі євангелія.

Церковні учителі були тої думки, що тодішні читачі при слабій освіті не легко розумітимуть сам текст сьв. Письма і легко можуть попасти в блуд. Тимто давали вони поученя на основі тексту євангелій, апостола і псалтиря. Псалтир був першим учебником, на котрім учили ся читати, і найпопулярнішою книжкою для домашнього читаня. Псалтир заступав молитовну книжку. З псалтиря навіть ворожили („гадательні псалтири“), а при кождім псалмі такого псалтиря були дописки, яке значінє може ся псалма мати в житю чоловіка.

Крім того уживано т. зв. Парамейників або Парамей, котрі подавали вибрані місця з сьв. Письма Нового Завіт був у Візантії і в південних Словян уживаний в двох видах: з повним і хронологічно уложеним текстом в порядку євангелистів (т. зв. тетро- або чотиро-євангеліє) та із скороченим текстом, приладженим для богослужбних цілій, розложеним в порядку недільного цер-

ковного читання на цілий рік (т. зв. „апракос“, недільне євангеліє). Сей скорочений текст принесено на Русь і він був частійше уживаний ніж повний.

3. З євангелії звісних під назвою Тетровєвангелія найдавійшою рукописю (з 1143. р.) є **Євангеліє Крилоське або Галицьке**, розложене після чотирох євангелістів чергою глав. Зберегало ся воно первісно в єпископській церкві в Крилосі (коло Галича), куди дістало ся з Галицької катедральної церкви. Писане було більшим уставом, заголовки в два стовпці а текст в оден стовпець на пергамені в чвертку. Тепер воно в Синодальній книговиі в Москві.

Остромирове євангеліє і Збірники Сьвятослава знають нас із тим, які були староруські книги та уставні рукописи, що перші внесли на Русь сьвітло християнської просьвіти. Найдавійші рукописи на Русі писано т. зв. уставом.

Уставні букви визначали ся великими розмірами і правильними, простими чертами. Кожду букву пишець вирисовував окремо і не лучив її з слідуючою. В руських рукописах у перших століттях письменства бачимо устав, але вже в половині XIV. ст. починає его виширати полуустав, котрого букви значно менші, складнійші і ріжноріднійші що до почерку. Як в уставі, вони все писані роздільно, а деякі з них у того самого пишеця мають по кілька видів. В уставнім і полууставнім письмі слова не були відділені одно від другого і були писані без усяких прогалін. З писарських знаків уживано тільки точки. Стрічки («рядки») були звичайної величини а між стрічками рівна була віддаль. На рукописи були розміщені стрічки в оден або два стовпці, а в сім останнім случаю була між ними по середині невеличка прогаліна. На краях рукописи полишав пишець ширші або вузні поля (б-реги), на котрих виписував число глави або інші замітки.

Уставне і полууставне письмо, в котрім пишець вирисовував кожду букву окремо, вимагало багато часу і писане йшло помалу. Тому то вже доволі рано (з половини XIV. ст.), майже одночасно з полууставом, почала витворювати ся нова форма письма — скоропись, тіснійша і звязкійша і тому пригіднійша для скоршого писаня, але зате почерк окремих букв ще більше змінний і ріжновидний, як у полууставі.

Скоропись поступенно виширала всі інші види письма і вже в XVI. ст. входить зовсім скоропись в урядовім і сьвігським письменстві. Зовсім окрему форму письма представляє т. зв. вязь, уживана особливо в наголовках. Віддільні букви так в ній переплітали ся, лучили ся тісно і творили такий загадочний твір, що з великим трудом можна відчитати его.

Найважливіші руські рукописи і книги писано на пергамені (від міста Пергаму в Малій Азії), вироблюваним звичайно з телячої шкіри (відси «грамота на телятині»). Пергамен називали в давній Русі харатъя (харатейні списки). З XIV. ст. входить в уживане бумага (папір), вироблювана в Німеччині з шмат і привожена на Русь через Новгород. Писали гусячими (деколи павиними) перами, залізного розчину чорнилом. В наголовках уживали ярко-червоної краски киновару (цинобер), а також золота.

Давні писці дбали вельми про украшуванє рукописей. На першій листі книги поміщували звичайно т. зв. заставки, рисовані красками, зверху над наголовком. Найхарактеристичнішим мотивом заставки є т. зв. звіриний або чудовищний орнамент (якогось чудовища, фантастичного звіряти і птаха, дивоглядно сплетених із собою). Лучають ся також людські постати, перевязані ремнями або лентами. Сі взірці мабуть походять із Сходу, бо в грецьких рукописах таких нема. З грецьких рукописей перенято геометричний орнамент, сплетений з кругів, три- і чотирикутників. В XVI. ст. під впливом італійським являє ся рослинний орнамент, з листків і цвіттів, і сей орнамент перейшов у першопечатні руські книги. Крім заставок украшувано рукописи заголовними буквами (ініціалами) в виді вельми різномірних, фантастичних звірят і людей в різних поставах.

На останку в многих рукописах стрічаємо також рисунки — т. зв. мініятури, на котрих видно сильний византийський вплив. Мініатурами такими украшена рукопись Остромирового євангелія (4-х євангелістів). В добі татарщини занепадала техніка мініятур, а відродила ся з відродженем іконописи в XVII. ст. Мають вони значіне для історії живописи, а в части для історії побуту (одягу і т. п.), і для характеристики народних повірій і зображень.

Списуване богослужебних* і релігійно-моральних книг вважали на Русі богоугодним ділом, а займали ся ним не тільки духовні, особливо черці, але й євїтські, а навіть князі (н. пр. Володимир Василькович в XIII. ст. переписував Кормчу [книгу церковних законів]). Побіч писців-любителів були й заводи «книгописці», «доброписці» (грецьке «*καλλιγραφος*»), переписували також женщини і княгині («писиці»). Копіювали вони рідкі рукописи в різних книгозбірнях, а особливо в Царгороді і на Атоні і в тій цілі перебували «доброписці» роками в грецьких і південно-слов'янських монастирях та виконували се нераз з помічниками, а до украшень рукописей (мініятур і т. п.) уживали спеціалістів-живописців («знаменщики»). Все те підносило ціну книг і тому такі книги бережено старанно¹⁾, а на них часто стрічаємо

¹⁾ Галицький князь Володимир Ярославич заплатив за молитовник 8 гривен кун (около 28 корон).

проклятя на тих, хтоби присвоїв собі таку книгу або її знищив. Крім того при кінці додавали пищі замітку з вдоволенням після довершеного труду. Списаний ряд »тетрадій« (грецьке *tetradion*) пергаменових або паперових перешивано шнурком або грубою ниткою й переплітано в дошки покриті шкірою або тканиною, сріблом, золотом і дорогими каменями (особливо на євангеліях).

Також »книжне почитаніє«, особливо »божественних«, »святых книг« вельми цінили в давній Русі. В давнім письменстві руським похваляє ся часто »почитаніє« яко найліпший провідник нової віри. На сю тему розписують ся не раз пищі вельми просторо: »Когда читаешъ книги, не переходи быстро къ другой главѣ, не выrozumѣвши, что говорятъ тѣ книги и слова: по три разы обращай ся къ одной главѣ... Говорю: коню узда — правитель и способъ здерживанія, праведнику же книги. Не создаетъ ся корабль безъ гвоздей, ни праведникъ безъ почитанія книжного... Красота воину оружїе и кораблю парусы, такъ и праведнику почитаніє книжное... Поученіє святыхъ книгъ — начатокъ добрыхъ дѣлъ« (Збірник кн. Святослава з 1076. р.).

4. **Збірники Святослава** (Ярославича) списані з болгарської рукописи, переложеної з грецького і зладженої для болгарського князя Симеона. Сі збірники (перший з 1073., другий з 1076. р.), переважно духовного, в часті історичного і філософічного змісту, а виїмки сих збірників вибрані в значній часті із сьв. Отців Церкви. Другий збірник представляє більше самотійну роботу, бо подає також власні уступи автора. Сі збірники, зладжені старословянським язиком, але скрізь старословянську основу проглядають прикмети живої староруської мови, що мимохіть насували ся переписцєви. Тимто сі збірники є в певній мірі першими більшими пам'ятниками староруської мови, а цікаві ще й тим, що містять образ чернигівського князя Святослава Ярославича з жінкою і синами (перший український портрет).

5. **Пчоли** (Пчелы) були також вельми розповсюдженими збірниками (антологіями), зложеними після византийських взірців. Містили ся в них короткі вискази або афоризми, вибрані з сьв. Письма, з творів Отців Церкви, а навіть із світських поганських письменників грецько-римської старовини, що відносили ся до всяких питань морального і щоденного життя. Були се відомости з цілого обсягу середньовічного знання, хоч в неповній і нескладній формі. З тих Пчол дізнавали ся читачі про Сократа, Плятона,

Аристотеля, Софокля й інші постати класичного світа та їх житє і науку. Відси черпала Русь свою науку. Такі збірники, що заступали нинішні енциклопедії, були улюбленою формою книжною на Русі, як і тепер любують ся у нас в Збірниках і Альманахах. Найбільш популярна назва „Пчела“ поясняє ся порівнанєм з пчолою, що збирає мід з ріжних цвєтів.

6. **Палєї**¹⁾ належать до віддїлу історичних творів, як і **хроніки й апокрифи**. Палєя подає виклад старозавітної історії на основі Біблії, а відтак переходить у Хронограф (літописний збірник оповідань з Біблії і всесвітної історії з додатками і поясненнями з апокрифічних жерел. Крім історичної Палєї була ще „Палєя толковая на Іудея“, котра крім історичних відомостей містила полеміку проти юдейства і музулманьства. В Палєях находимо дещо і з науки природи та чимало апокрифічних оповідань і повістий.

Хронографи були жерелом усяких історичних, біографічних, географічних і інших відомостей. **Хроніки (літописи)** починають ся також старозавітними оповіданнями, переходять відтак до історії Сходу і Византії. Болгарські переклади византийських літописців (Малали, Гамартоля, патріярха Никифора і Константина Манасії) були відомі на Русі і ними користував ся автор Початкової Літописи.

7. З природничо-научного письменьства були розповсюднені „Шестодневъ“ і „Фізіологъ“. Шестоднев дає поясненя про сотворенє свїта в шести днях і черпає відомости також із старинного письменьства, о скілько можна їх погодити з християнською наукою. Фізіолог подає оповіданя про звїрята, навіть фантастичні, котрі мали вплив на народну поезію (н. пр. про фенїкса, кентавра і т. п.).

8. **Апокрифи**²⁾ (ложні, заборонені книги). Слїдами бого-

¹⁾ Палєя, грецький вислів, означає Старий Завіт, старинні історії.

²⁾ Апокриф, дословно скрита книга з тайнами релїгії; треба відріжнити від „отреченьхъ“ (заборонених) Церквою єретичих книг. Апокрифи вважали ся неканонічними, але духовенство відносило ся до них з терпимостю яко до книг невинних змістом.

словської церковної літератури ішла двоєвірна і світська поезія, апокрифи і повісти, розповсюджені вельми у Візантії і в південних Словян, відки їх приносили на Русь в рукописях або устних переказах подорожні з Русі або чужинці і впливали на книжну літературу і поезію. Апокрифи мали важну роль в староруськім письменстві і в значали ся вельми різнородним і багатим змістом, а творили перехід від духовних оповідань до світських повістий і новель. Їх зміст відносить ся до тої старо- і новозавітної історії, що списана в книгах сьв. Письма, але апокрифи значно розширюють сю історію подробицями чужими, незаними в канонічних (одобренних Церквою) книгах. Сотворене сьвіта, доля перших людей, патріархів, жидівських царів, описані в Старім Завіті коротко і лишали багато певияснених питань, що розбуджували релігійну цікавість. Апокрифи у формі і настрою біблійних писань, полукнижних і полународних, оповідають про прародичів, їх упадок і прогнане з раю, про прихід Месії, его земне житє, дїла апостолів, подвиги Сьвятих і мучеників, про Пр. Богородицю, про koniecь сьвіта, про страшний суд, загробне житє, про Ілію (котрого змішувано з богом-громовиком) і т. п. Все те подають апокрифічні книги неначе давні перекази, основані подекуди на поганських вірованях.

Апокрифічна література єсть багатим релігійним епосом, переповненим східними казками і новозавітними легендами і розповсюднювала ся з християнством на азіяцькім Сході й європейськім Заході. Памятники того епосу перекладано на язики народів, котрі приймали християнство, а що основою сих оповідань була народна віра в чуда, змаганє, пояснити собі те, що в сьв. Письмі темне, загадочне (н. пр. загробне житє), або доповнити те, чого в сьв. Письмі нема (н. пр. про житє Адама й Еви по вигнаню з раю) і т. п. поетичні зображеня і пророцтва, отже таким способом стали сї памятники загально звїсними легендами і переказами та відбили ся в письменстві, в народній поезії, в церковних обрядах, проповідях, піснях і в церковній штуці. Вони розповсюднювали ся письменством і переказом, а особливо богомольці (паломники) промо-

стили їм дорогу так, щоби вони проникнули в народні верстви.

Жерелом апокрифічної літератури є релігійно-поетичний настрій, що втворює лґенду, але основою тих оповідань є народний переказ, звичайно вельми давний, орієнтального походження, а часто перерібка релігійного поганського міту.

Як усі пам'ятники церковної науки і читання, так і апокрифічні книги прийшли до нашого письменства з Візантії в рукописах південно-слов'янських, на що вказує їх давня назва: „болгарські басні“. Однак місцем походження апокрифів є Схід, Мала Азія, Єгипет і Греція, де вже в перших віках християнства появили ся письменні апокрифічні пам'ятники.

Церковні учителі й Отці Церкви звернули заздалегідь увагу на ті твори і уложили спис заборонених книг; однак заборони не багато помагали й апокрифічні книги в давнім письменстві стояли поруч інших благочестивих книг до читання. Сей живий інтерес, з яким читано сї книги, поясняє ся глибокою релігійністю тих часів, присутністю змісту і буйністю фантазії — але разом і легковірністю, з якою вірні приймали також ложні книги. В добі занепаду просвіти на Русі, після татарського нападу, навіть мало освічені духовні послуговували ся в добрій вірі апокрифами до церковних наук. Мимо і проти волі Церкви і тямучого духовенства війшли вони в нарід, склонний до дивоглядних забобонів. Християнська Церква і сьвященики намагали ся нищити все, що нагадувало поганство, і вводили християнські понятя. Але недостача народних шкіл і виспої освіти духовенства піддержували сї старинні поганські погляди. Апокрифічні оповідання про старо- і новозавітні личности і події в лґендах, духовних стихах і творах мистецтва були в середних віках власністю цілої Європи, а сим можна пояснити схожість народних переказів, повірій, обрядів і поезії ріжних європейських народів, що розвинули ся на основі християнства.

В інтересі правдивої віри духовні письменники очищували сї твори з єретичих живел, перерабляли і вводили в збірники призначені для читання вірним.

Такими провідниками для вірних були церковні

книжлі пам'ятники, як **Патерики** (життє і чуда Святих), **Палєї**, **Синодики** (помяники) і т. п. морально поучні збірники, але поруч тих також заборонені апокрифічні збірники і тим способом в старовину зливали ся часто сї дві струї. Крім книг, читаних по монастирях і грамотними людьми, проповідниками згаданих явищ в старинній Русі були паломники, що подорожували до св. місць, убогі люди, що жили ся при монастирях і церквах, а зпоміж них виходили сьнівці духовних стихів і оповідачі набожних лєгєнд. Біблійні теми служили поетам усяких народностей жерелом їх творів. На їх основі повставали середньо-вічні містерії (див. низше), поеми Данта, Мільтона¹⁾ і Кьлєпштока²⁾.

З властивими апокрифами тїсно звязані т. зв. „ложні молитви“, забобонні заклинання і замовлюваня, віщованя (вклади снів) і пояснюваня щоденних подій життя, що вельми розповсюднювали ся між народом і полишили слїди в устній словесности.

Апокрифи ішли слїдом за важнїйшими подїями сьвященої історії.

Сотворенє сьвіта, зображене в книзі „Бигія“, було доповнене апокрифічними оповіданнями з жидівських, християнських і єретичних жерел. Наша Палєя оповїдала про сотворенє ангелів і про Сатанаїла, що був вовводою десятого ангельського чина і відпав від инших девяти. Оповіданє св. Письма про ангелів було доповнене подробицями. Побит Адама в раю і єго прогнаєє та сповїдь Єви, убийство Авля Каїном, покаєєє Адама і єго смерть, доповнені там знов подробицями, незнаними з Біблїї. В історію сотвореня Адама введена дуалїстична лєгєнда (доброго і злого заєновку — Бога і Сатанаїла), незгїдна з біблійним оповіданєм. Ся дуалїстична лєгєнда зберегла ся в народних переказах.

Старозавїтні апокрифи подавали чимало таких подробиць, котрих не знала Біблїя, і між иншим відкривали таємну звязь між Старим і Новим Завїтом, оповїдали про Авраама, Лєга, Мойсея, Давида, як він писав псалтир,

¹⁾ Англїйський поет († 1674. р.) написав поему „Утраченїй рай“.

²⁾ Німецький поет († 1803. р.) написав поему „Мессїяда“.

а особливо ціла низка оповідань, вельми популярних в цілім християнським світі зображала царя Соломона, его суди, розповідала про будованє святини і т. п.

Найважнійші старозавітні апокрифи є: „Сказаніє о Адамъ и Евъ“, в котрім оповіджено про жите в раю і гріх перших родичів; „Книга Еноха“, се є лєґенда про гріхопадєнє ангелів і пророцтво Еноха про страшний суд; „Откровеніє Авраама“, оповіданє про его суд над грішниками і розмова его із смертю; „Исходъ Мойсєвъ“, казочна історія про гнобленє жидів і їх вихід із землі фараонів; „Сказаніє о царѣ Соломонѣ“, оповіданє про мудрі суди Соломонові, що перейшли в українську устну словесність. Але найпопулярнійшим було оповіданє про Соломона і Китовраса (про будованє святини).

Про премудрого царя Соломона, котрого визначна личність лишила багато слідів у Біблії, утворила народна уява вельми багато лєґенд, популярних серед народів Сходу і Європи. Імя премудрого Соломона проникло також і в українську народну поезію. Стрічаємо его не тільки в двовірних лєґендах і піснях, але і в казках та переказах. Нарід радо приписував Соломонови всі ему відомі діла великої премудрости. Вже в Біблії оповідає ся про мудрість судів Соломонових. Апокрифи залюбки обрабляли сю тему, бо вона викликувала велику цікавість серед народу.

У „Видѣнію пророка Ісаї“ містило ся оповіданє про кєнєць свѣта і будучий суд. Сей образ кінця свѣта і страшного суду був вельми багато оброблений в письменстві перших віків і в правдивих книгах та цілій низці „ложних“ оповідань, котрі входили в наше письменство, почавши від перших его памятників, як п. пр. оповіданє Методія Патарського. Се „Слово Мєводія Патарського о царствіи языкъ послѣднихъ временъ, сказаніє отъ перваго чєловѣка до скончанія вѣка“, приписуване Методію, єпископови Патарському († 310. р.), а иншими дослідняками знов свѣ. Методію, патріярхови царгородському († 846), одначе найновійші досліди відносять его на кєнєць VII. столїтя. Оповідає воно, як втворили ся всякі держави від початку свѣта, а відтак подає віщованя про дальші події до кінця свѣта, про появу антихриста, про прихід у великій славі Ієуса Христа

і останній суд. Слово *Методія* було відоме на Русі в перших початках письменства, бо вже *Нестор* наводить з него оповіданє про нечисті народи, зачинені в горах *Александром В.* Воно було вельми розповсюджене з усякими апокрифічними вставками, вибраними з усяких книг.

Ще багатший був відділ новозавітних апокрифів. В них проявляє ся та сама загальна прикмета забореного нашого письменства. Твори сего письменства діставали ся на Русь у великій кількості в готових перекладах південно-словянських з грецьких первотворів, але частійше не в цілости, а в скороченях і виїмках. Через те, що давні письменники подавали сі твори в скороченях і виїмках, звязувано близькі що до основи оповідавя в одну цілість, змішувало їх, хоч були в них деякі відміни. При такій нагоді робили письменники всякі поправки, а також псували тексти. З переходом в народні верстви основа і подробиці апокрифів зміняли ся не раз до нецїзнаня.

З новозавітних апокрифів замітні „*Хожденіє Богородицы по мукамъ*“, „*Хожденіє апостола Павла по мукамъ*“, пророцтва про страшний суд і антихриста, на котрих італійський поет з кінця XIII-го і початку XIV-го столїтя, *Флорентинець Дант*, осувавав свою „*Божественну Комедію*“. (Порівнай також переказ про *Мадеве ложе*, *Міцкевича „Uscieszka“* й інші). Вплив апокрифів відбив ся також у церковній живописи і в усїм мистецтві середньовічної Європи, на фресках, горорізьбах і прикрасах.

Окрім тих замітні також: „*Сказаніє Афродитіана о чудѣ въ персидской землѣ*; *Преніє І. Христа съ діаволомъ*; *Слово Адама во адѣ къ Лазарю*; *Вопросы Іоанна Богослова о живыхъ і мертвыхъ*; *Бесѣда трехъ съвятителей*; *Сказаніє о 12 пятницяхъ*; *Єпистоля о недѣли і Сказаніє о свѣтлой недѣли*“.

Сказаніє Афродитіана оповідає про чудо в Перській Землі, як перські жерці перші дізнали ся про Різдво Спасителя.

Раз якось прийшов цар у кумирницю, наповнену срібними і золотими ідолами, до жерців, щоби пояснили єму сон. Жерці єновієтили єго про Різдво Христа і просили, щоби підждав до

вечера, а коли наспіла ніч, то побачив, як ідоли почали сьпівати і грати. Цар злякав ся і хотів вийти, але жрець задержав его, щоби побачив ще наконецне явище, котре Бог зволив показати. Тоді підняла ся кривля і явила ся зьвізда та роздав ся невідомий голос, котрий заповів, що явило ся »неописане дитя, початок до спасеня а конець до погуби«. Тоді повалили ся на землю всі ідоли, а остав оден, а на нім царський вінець і зьвізда над ним. Покликані царем мудріі заявили, що в Юдеї настало нове царство, що старі боги унадуть, бо явив ся »вседержитель сьвіта на руках жінки«. Зьвізда стояла, поки волхви не пішли з Персії до Єрусалима. Там розповіли про народжене Месії, але жидівська старинна подала їм подарунки, щоби лише промовчали се чудо. Однак волхви пішли і віднайшли Христа та поклонили ся ему. За те підняв ся на них Ірод, але вони щасливо вернули домів.

Слово о Ісусі Христі (преніє Ісуса Христа съ діаволомъ) має основою оповідане євангелія сьв. Матея про спокусу І. Христа діаволом, але відтак воно доповнене видуманими подробицями.

Слово Адама во адѣ къ Лазарю оповідає, як старозавітні праведники почули про прихід Спасителя, утішили ся і згадавши всі пророцтва про І. Христа, просять Лазаря, щоби переказав про їх положенє в аді, щоби Христос визволив їх від сеї муки.

В иншім Слові докінчене се оповіданє, як Лазар виконав просьбу Адама і воскресши вернув на землю.

Але оба сї оповіданя по думці дослідників походять з одного жерела про Лазаря, котре має ціху народного твору, а в способах вислову і народних зворотах має схожість з язиком Слова о Полку Ігоревім.

Гадки про загробне житє, муки грішників в аді і нагороди та щастє праведників у раю все живо і глибоко ворушили уяву християн і наструювали їх до твореня всяких образів. Від самих початків християнства появляли ся на Сході і Заході сні, видїня і подорожи в загробний сьвіт (пор. Бабуся з того сьвіту в Кулішевих Зап. о Южн. Русі), в котрих зображено положенє душ по смерти. Під впливом сих творів складано картини страшного суда і чимало оповідань і поем, котрі на Заході значно попередили Дантову Божественну Комедію і послужили основою для многих єї образів. До того рода оповідань треба зачислити з апокрифів: Хожденіє Богородици по мукамъ, Слово о видѣнні апостола

Павла, Вопросы Іоанна Богослова Господу и Аврааму о живыхъ и мертвыхъ“.

Хожденіе Богородицы по мукамъ єсть перекладом з деякими змінами і вставками грецького апокрифа п. з. „Откровеніе Пр. Богородицы“.

Молила ся Пр. Богородица на Єлеонській горі, щоби єв. архангел Михаїл зійшов і оповів про муки грішників. Зійшов єв. Михаїл і з ним 400 ангелів, по 100 з кожної сторони євіта, і велів їм з полудня відчинити пекло, де мучило ся багато чоловіків і жінок серед плачу і страшного крику. На питанє Пр. Богородиці сказав єв. Михаїл, що се люди, котрі не вірили в єв. Трійцю, покланяли ся сонцю, місяцеві, землі і воді, Троянови, Хорсови, Велесови й Перунови. В другім місці побачила Пр. Богородица велику тьму, а коли на єї приказ тьма уступила, видно було там багато чоловіків і жінок, що не вірили в єв. Трійцю і в І. Христа, родженого від Пр. Діви. Відтак звернула ся Богородица на південь, де грішники карали ся одні в воді по пояє, другі по груди або шию, а инні зовсім потанали. Се були ті, що проклинали батька й матір, їли людське мясо або кляли ся чесним хрестом і ломили присягу. Далше виділа Богородица, як висів горі ногами лихвар, що брав високі відсотки, виділа обмовницю, що сплетнями викликувала ворогованє між сусідами. Тоді сказала Пр. Богородица: »Ліпше булоб їм не родити ся на євіті« і пішла на північ та на схід і всюди бачила страшні муки. Оглянувши єї муки, заплакала і сказала до архангела, що хоче мучити ся разом з тими людьми, бо се діти єї Сина. Але архангел замітив, що єї місце в раю. Тоді Богородица просила, щоби архангел і все єго воїнство молило ся за грішників, щоби Бог помилував їх. На се відповів архангел, що вони сїм раз на день молять ся за грішників. Тоді Богородицю піднесли хирувими і серафими до Божого престола молити ся за грішних. Але роздав ся голос Отця небесного, що не може помилувати їх, коли бачить гвіздъ на руках Сина свого. На останку вівзвала Богородица всі сили небесні до молитви за грішників, а тоді Син Божий сказав, що задля милосердя Бога - Отця, молитов Матери, архангела Михаїла і многих мучеників звільняє грішників від мук від великого четверга до пятьдесятниці, щоби славили Отця і Сина і єв. Духа. А всі відповіли: »Слава милосердю Твому!«

„Видѣніе Апостола Павла“ єсть більше зложеноє.

Бог приказує апостолови взивати людей до покаяннє і зрозуміннє сего, що всяке сотворінє слухає Бога, а лише чоловік грішнить. Слідують вельми поетичні жалоби перед Богом на беззаконьства людей.

Тільки разів велике і євітле сонце молило ся Богови, щоби не потребувало дивити ся на беззаконьства людей та щоби дав єму силу на них. Але Бог викидав у своїм чоловіколюбю по-

прави їх. Нераз місяць і зорі молили Бога, щоби їм дав силу на них. Але Бог довготерпеливий вижидав їх поправи, а коли не поправлять ся, тоді буде їх судити. І вѣди жалували ся на людей перед Богом, а особливо земля, що не могла терпіти, як повставав отець на сина, а син на вітця і брат на брата, і просила Бога, щоби дозволив їй не давати їм плодів своїх. Але доброта Бога вижидала поправи людей. Кожного дня по заході сонця ангели додані людям ідуть до Бога на поклон і приносять ему добрі і злі діла, заподіяні людьми.

Після того слідує само видіне апостола Павла. Ангел взиває его, щоби йшов за ним і показує апостолови щасливість праведних і муки грішників. Опісля розкрилось небо і вийшов архангел Михаїл з ангелами і стали з апостолом просити Господа, щоби помилував грішних. Небо відчинило ся, зійшов Син Божий а грішники просили помилуваня. Тоді Господь сказав, що задля архангела і апостола дає їм спокій в день і ніч св. Неділі. Ангел попровадив апостола в рай, де побачив дерево смерти і дерево жита, Пр. Богородицю окружену ангелами, Авраама, Ісаака, Якова, Мойсея, Ісаю, Єремію, Ноя, Ілію й Єлсея.

Маємо також апокрифічні євангелія н. пр. „**Никодимове євангеліє**“, котре оповідає згідно з канонічною історією, але з деякими прикрасами, про суд над Христом, его смерть і воскресєнє.

„**Вопросы Іоанна Богослова Аврааму**“ обговорюють також питаня що до загробного жита і положєня душі по смерти. Авраам поясняє на питаня, що душі праведників у раю кормлять ся небесним кормом, святаю службою, свічкою, просфорою і правою милостиною. Дальше поясняє, для чого поминають померших, чи вони пізнають оден другого, які будуть кари і муки для грішників, чи померші являють ся на суд з тілами. На се останнє питанє відповідає Авраам, що на перший голос труб архангела Михаїла і Гавриїла гроби відчинять ся і, оснують ся як павутинє, на другий голос душі вийдуть в тіла, котрі ляжуть яко сплячі, а на третій голос мертві схоплять ся і побіжать собі на зустріч.

„Хожденіє Богородици по мукамъ“, „Слово о видѣнніи апостола Павла“ і „Питаня Іоанна Авраамови“ крім звичайного значіня, яке мають загально, цінні ще тим, що яко поетичні памятники давних народних віровань і релігійних виображінь, мають для нас ще се значінє, що можуть нам пояснити походженє і характер наших духовних сти-

хів про кінець світа, зложених під впливом тих апокрифів.

Бєсѣда трєхъ святителєй Василя В., Григорія Богослова и Іоанна Златоуста складає ся з питань і відповідей про всякі справи святи, н. пр. де Бог жив перед сотворєнєм світа і з чого сотворєні ангели і т. д.

Замітне також **Слово Методія Патарського**, про котре була вже згадка.

Сказаніє о 12-ти пятницахъ. В сїм оповіданю зібрані разом усякі події старозавітної історії, що мали скласти ся в пятницу і в ті дні, в котрі Церква згадує деякі події новозавітної історії. Многими подробицями свого змісту вони лучать ся з иншими апокрифічними оповіданнями. Так н. пр. стрічаємо там переказ, що Адам згрішив у мартї в пятницу і того дня єго прогнано з раю, що в пятницу убив Каїн Авля; що в пятницу Содома і Гомора знищені і т. п.

Оповіданє перечислює 12 пятниць, в котрих склали ся всякі важні події і подає поученє, що ті пятниці треба почитати постом, молитвою, милостинею, чистотою тілесною і душевною і що в ті пятниці нічого не можна робити, ні подорожувати, ні садити, ні купувати, ні продавати, бо все зроблене виїде на шкоду.

Середу і пятницу, яко дні присвячені споминам страстей і смерти Спасителя, почитала вже Церква і нарід. В народних духовних стихах ненастанно приказує ся берегти пости в середу і пятницу і се вважає ся висою чеснотою. Особливо великим почитанєм у народі користувала ся пятниця й тому нарід уособив її в виді Святої, до чого могло причинити ся житє св. мучениці Параскевії. В житєписи св. Параскевії сказано, що батьки єї все почитали пятницу, яко день страстей і смерти Спасителя, і зате Бог дарував їм доньку, котру вони на спомин того назвали *Παρασκευή*, себто пятниця. Таким способом імя Параскевії, переняте з грецької назви дня пятниці, стало рівнозначне із слівом пятниця (н. пр. церква у Львові, присвячена св. Параскевії, називає ся Пятницею). Уособлена в виді Святої, пятниця стала в народі предметом суєвірного почитаня. Після народного повір'я в пятницу

не можна прядсти, ані орати, щоби не запорошити матери Пятниці і не засипати термітвм і пилом єї очий. В деяких сторонах повіря злучені з Пятницею відносять до Пр. Богородиці: баби не прядли в пятницю, щоби не запилити Богородиці. Імовірно всі ті повірки і обряди були останком ще старих поганських вірувань і обрядів, змішаних з християнськими розуміями. Шестий день тижня, пятниця, був присвячений Венері і Фреї, богині плодовитости (dies Veneris, Venardi [в італ. пятниця], Freytag). Подібно, як прикмети Перуна перенесено на пророка Ілію, а почитане Волоса на сьв. Власія, давну богиню плодовитости заступлено сьв. Параскевією і Богородицею.

Сказаніє о свѣтлой недѣлѣ належить до того рода апокрифічних оповідань. Разом з середою і пятницею приказує почитати сьвяту неділю, бо в сей день, як сказано в тім Слові, Бог сотворив першого чоловіка після свого образу, в той день являє ся Авраамови і Мойсеєви. в той день було Благовіщенє Пр. Богородиці, хрещенє сьв. Йоана, і в неділю прийде Бог судити живих і мертвих.

Дальше вчислені всякі гріхи і кари в сїм житю і в будучім. В Сказаніи о свѣтлой недѣлѣ оповідає ся, що коли Христос воскрес, то о тій годині зійшло сонце і стояло на сході 2 дні на однім місці, 3 дні на півдні а 2 дні на заході, а 8-го дня зайшло, тому то кажуть про сю неділю: **велик-день**.

В народній колядї жалує ся сонце Богови, що не буде рано схожати і сьвіт осьвічати, бо злі газдове в неділю рано дрова рубади, а сонцю до личка тріски скакали; що злі газдині в пятойку рано хусти зваряли, а сонцю на лице золу (луг) виливали; що злі дївойки в неділю рано коси чесали, а сонцю до личка волося метали; Бог одначе велить сонцю сьвітити, як доси сьвітило, а виновних сам карати - ме на тім сьвіті на страшнім суді.

Хоч апокрифічні твори наповнені всякими видумками, в котрих сьвяті правди перемішані з усякими блудними поглядами і забобонами, а їх читанє було Церквою заборонене, вони були вельми розповсюднені в давних часах і мали великий вплив на просьвіту Руси і на руське давнє письменство.

Мало в котрім памятнику староруського письменства не зустрінемо якогось апокрифічного оповідання або якоїсь апокрифічної подробиці. Такий вплив апокрифів поясняє ся тим, що давнє житє і просвіта на Руси мали релігійну основу, на котрій виринули і розвинули ся апокрифічні оповідання. Тимто вони підходили до вподоби читачам. А що навіть осьвічені люди не мали основного знання сьв. Письма й історії, отже не мали сьвідомости того змішаня хибних поглядів з правдивими і не вміли критично їх оцінити. Зате приманювала їх принадна сторона, що вдоволяла їх цікавості і подавала такі подробиці, яких не могла дати не одна книжка. Читачам припадали до вподоби поуки і розважання, глибоко потрясаючі, високо поетичні образи. Тимто і християнські митці в живописи і різьбі звертали ся до апокрифів. Вони вдоволяли релігійному і поетичному настроєви, а під впливом ненастанного читаня апокрифічних оповідань витворювали ся релігійні погляди і виображення наших предків. Доказом сего можуть бути твори релігійної народної поезії: духовні стихи і легенди.

Значінє і вплив апокрифів. Апокрифи творили в старинім руськім письменстві обемистий відділ і мали важне значінє для народу. Передовсім проявив ся вплив апокрифів у найдавніших памятниках письменства, а вплив сей можна помічувати впродовж цілої старої доби, а в широких верствах народних і в народній устній словесности і до найновіших часів. Хоч церковні власти виступали проти апокрифів на основі правил апостольських, соборних і Вітців Церкви та византийських індексів, не спиняло се їх розповсюдненя. Навіть церковні учителі нераз не розрізняли їх і улягали їх впливови. Протягом часу отже війшли апокрифи в народні перекази, в релігійні і космогонічні виображення.

Ще в перших віках християнства деякі основні апокрифи користували ся довірєм навіть визначніших учителів Церкви, а хоч вони не зовсім відповідали канонічним постановам, все таки їх вважали набожними й імовірними переказами. В апокрифі мала вагу переконуюча певність легенди і часто безсумнівна і глибока християнська поезія, мало також вплив живлє символу і прообразу, вельми

сильне в християнській науці. Таким довірем користувалися оповідачі про сотворення світа, про небесні сили, сотворення Адама, про хрестне дерево, про життя і смерть Пр. Богородиці і т. п.; опісля декотрі житєписи з оповіданнями про загробне життя приймалися з повною вірою і вражали увагу побожних читачів. Апокрифічна легенда про загробне життя вже в перших часах християнства, а особливо в середніх віках, відбила ся в церковнім життю і в мистецтві та втискала ся в церковні зображення, обряди, співви, проповіді і в живопись. Поучення філософа Володимирова В. про страшний суд переповнене апокрифами. Переклади і книги, оповідання паломників розповсюджували апокрифічні легенди, а зміст легенди мало-помалу вникав у народні верстви і відбив ся в усній словесності народній. Таким способом — можна думати — апокрифи стали загальним добром і широко розповсюдженим віруванням та були загальним ступенем умового розвитку.

Головним джерелом цих заборонених канонічно легенд були византийські пам'ятники. В середніх віках творили вони загально-християнський релігійний епос, але літературна доля сего легендарного засобу на Заході і Сході була неоднакова. На Русі із забороненої книги проникав сей засіб в народне повір'я й усну словесність, але не досяг дальшого літературного розвитку. На Заході навпаки став він основою знаменитих літературних творів (Данте) і розкривав дорогу до нових задач поезії і просвіти. Опісля середньовічний зміст пережив ся, а проявив ся новий рух умовий — гуманізм і реформація. Середньовічний зміст лишив ся у споминах освічених верств суспільства, а наостанку став предметом научних дослідів.

9. Старинна повість. В останніх часах звернули дослідники письменства бачність не лиш на апокриф, але й на старинну повість.

Завдяки сему розкрила ся простора нива старинного письменства, та в звязи з нею можна було пояснити цікаві черти легендарних і казочних мотивів у творах усної словесності народної.

Найновіші досліді виявили, що погляд про саморідність давнього життя на Русі не має певної основи. Навпаки показало ся, що старинне письменство зовсім не

цурало ся чужих творів, доступних для него, але радо переймало та присвоювало їх собі.

В старинній добі письменство на Русі черпало головно з византийського і південно-словянського жерела; але в південно-словянських творах бачимо посередній ступень у латинських і романських книгах. Якнебудь від Греків перенесла ся на Русь 'в ісповідних справах неприхильність до Заходу, то при всім тим приймали ся тут поетичні й культурні впливи. В давній, дотатарській добі були на Русі будівничими церков не тільки Греки, але й Німці та Італійці. В поезії, в такім н. пр. Слові о Полку Ігоревім, проявляє ся широкий поетичний світогляд єго автора; на основі заміток старинних письменників можна здогадувати ся, що до них доходив відгомін німецької героїчної заги, а в старинних поетичних переказах находимо таку схожість із західними переказами, що тут конечно треба признати пряму спільність. Однак задля розповсюдження в стариннім письменстві церковного характеру не могла свобідно проявити ся поетична творчість.

При всім гнобленю „бісовських пісень“ і „казок неблих“ годі було придавити поетичній настрій і почуваня фантастичних творів, а коли саморідна поезія не сміла виявити ся в письменстві, то з вельми давних часів проникла туди чужоземна повість. З давними памятниками руської повісти входимо на простору ниву мандрівних оповідань, розповсюджених у середньовічних часах на заході й сході Європи, а коріня їх треба глядіти в давнім письменстві Азії і клясичної старовини. Сі мандрівні оповіданя приймали ся також у нашім письменстві, а чужа повість приладнувала ся перегодом до своєрідних обставин і присвоювала ся до того ступеня, що входила в обсяг народного переказу, а инколи зливалася з народно-поетичною творчістю.

В старовину переважали героїчні і поучні оповіданя, аж пізнійше виступав реальна і жартовлива новеля.

До поетичних оповідань відносили ся тоді з більшою вірою і приймали їх за дійсну історичну правду. Повістям перенятим з Азії або клясичної старовини надавано инколи християнське освітленє, переняте нераз із грецьких жерел. Пізнійше з розширенєм обсягу повісти прибирала вона

свобіднійшу ціху фантастичну, хоч у народних верствах не тільки старинних, але й нинішних уважають казку справдешньою історією, але з вельми давних часів. На підставі сеї віри зливалася в народнім епосі чужа поетична основа з питомою, своєрідною.

Опісля повість теряла давне епічне живлѳ, а повісти з лицарськими пригодами, любовними і жартовливими подіями були улюбленим читанєм і входили в народні анекдоти.

В стариннім письменьстві, а також в творах повісти добачаємо недостачу хронології. Не означено нігде ані часу появи сего або того пам'ятника, ані імени письменника, що зладив переклад або обробив який твір. Письменство не було привязане до певної літературно-історичної доби: твори дотатарської доби розповсюднують ся незмінні і в середній добі, а також умовий рівень читачів посеред письменних людей був однаковий.

В початках дослідів сеї поетичної старовини видавала ся вельми приманливою ся ціха єї всенародности, тісної звязи між книгою і народною поезією і з того виводили єдність сьвітогляду в ріжних верствах народних, їх умову й моральну єдність. Але та всенародність старинного письменства опирала ся на невисокій уровени єго змісту і лиш тому була вона можлива. Рівень був невисокий, бо все то було лише продовженєм первісної поетичної доби і тому приплив чужоземної повісти не причинив ся до поширення літературного овиду.

Дослідн старинної повісти мають велику історичну вагу з ріжних причин. Передовсім сї твори дають образ стану письменської діяльности, розкривають наш погляд на розвиток народного сьвітогляду і на звязь книжного письменства з народною поезією; на останку дослідн міжнародних взаємин руської повісти дали чимало цікавих добутків для історії середньовічного, а особливо византийського письменства.

Пам'ятники збережені на Русі містять дещо такого, чого нема в грецьких текстах і дають доказ звязи з поетичними творами византийськими, південно-словянськими, німецькими, романськими і східно-азійськими жерелами.

Але слабий письменський розвиток не дав сему матеріялові зложити ся в самостійні твори і перенятій старинною поетичною діяльністю матеріял був перероблений майже лише в обсягу усної словесности народної.

Вельми популяри були не так історичні, як більше казочні повісті й перекази про Александра Македонського, відомі під наголовком **Александрія**. Житє славного завойовника пеначе само просило ся до умілого оброблення, а побідні походи і смерть окружили єго поетичним сявном. Перекази про Александра щораз більше прикрашувані легендарними а навіть казочними подробицями, обрабляли ріжні письменники в ріжних видах та розповсюджували у Византії, на Заході і в Словянщині.

Повість про Александра можна поділити на 3 части. В першій оповідає ся про молодий вік єго і війни із Скитами. Друга містить опис єго походів і заборів, особливо з перським Дарієм, переплетений всякими можливими видумками. Третя, найширша часть, оповідає про похід на Індію з казочними і фантастичними подробицями, як про стрічу з псеіголовами, шестиногими і шестирукими велитями, віщими птицями з людськими головами, кентаврами, дикими жінчинами, про боротьбу з дивоглядною Горгоною, з котрої по відрубаню голови виростають змії. Дальше оповідає ся, як Александер піднімає ся на крилатім грифі до неба, як опієли побіджає нечесті народи Гог і Маґог («скверніи язyki»), як на останку доходить до крайних областей землі, до «ріки-Океана» і бачить околицю, де мучать ся грішники, хоче дістати ся в «земний рай», однак при вході спинає єго пламенним мечем ангел.

З повістий замітне ще „Сказаніє о войнѣ Трояньской“. Ся повість про Троянську війну відома також під наголовком „Притча о кралехъ“. Троянські оповіданя були вельми розповсюднені в середньовічнім письменстві, особливо в західнім, між иншим наслідком розповсюдненя легендарію про троянське походженє західних держав і народів. Однак жерелом сих оповідань був не Гомер, але пізнійші оповіданя.

Словянсько-руська „Притча о кралехъ“ є окремішньою троянською історією. Вона розпадає ся на дві части: перша про молодість Париса, схожа з ріжними середньовічними поемами; друга часть є оригінальним словянським текстом, хоч з того видно, що єго автор користував ся Овідієм (Геройдою і Метаморфозами).

В збірнику, в котрім найдено „Слово о Полку Ігоревім“, находило ся цікаве оповіданє про царя Синаґрипа або „Слово о премудромъ Акирѣ“, перероблене із казки Тисяч і одна ніч.

Короткий зміст єї такий: Цар Синаґрип володіє асурьскою і ниневійською областю. Він має розумного, багатого і бездітного дорадника Акира. Акир журить ся, що на случай смерти не буде кому его оплакати. Він бере сина сестри, Анадана, за приймака, поучає его і представляє цареві за свого наслідника. Але лихий Анадан хоче знищити Акира і обжаловує его перед царем, що нібито він хоче цареві відобрати престіл.

Акир мав бути страчений, але его спас вірний слуга. Тимчасом Фараон почув про мниму смерть Акира, просить Синаґрипа о такого будівничого, який би поставив ему дім межі небом і землею: як що Синаґрип пришле ему такого, то Фараон буде ему 4 роки платити данину, а як ні, то Синаґрип буде платити Фараонові. Синаґрип не умів собі порадити, але слуга відкриває, що Акир живе і Синаґрип посилає его до Єгипта, де він добре полагодує задачу Фараонові. Він привчив дві орлиці підлітати у воздух з кліткою, в котрій був уміщений хлопчина. Орлиці підлетіли, а хлопець кричав з гори, що будівничі готові, нехай їм лише Єгиптяни подають каміне й вапно. Подібним способом розв'язує Акир інші загадки Фараона, вертає домів, де цар обсыпав его почестями, а тяжко покарав Анадана.

Оповіданє зовсім схоже з казкою Тисяч і одна ніч навіть що до назв осіб. Годі пояснити, якою дорогою воно дістало ся на Русь, але нема сумніву, що ориґінал був грецький.

Доказом сего є недавно видане оповіданє про се, що з тим царем Синаґрипом довершив одно чудо св. Николай Чудотворець. Сей цар вибрав ся на війну морем. Тоді зірвала ся велика буря і корабель міг був розбити ся. Его дорадник Акир, котрий в оповіданю являє ся „з'яло крестьянъ“ (дуже добрим християнином), радив цареві вівзати помочи св. Николая та обіцяти ему пир і свічку, за що спасе его від моря. Цар послухав ради, буря втихла і вони приїхали до міста Халькедона, де попросили митрополита призвати св. Николая. Митрополит велів покласти церкву, де відправлено богослуженє; відтак приготовлено в палаті пир, а тоді явив ся св. Николай, поблагословив їду і напитки; всі почали їсти, а св. Николай став невидимий. Цар і всі люди прославили св. Николая, а святі Отці ве-

яїли тричі до року поминати св. Николая: в день уродження, в день смерті і на перенесенє мощій.

Ся повість була вельми популярна, а в давних рукописах находимо в окремих виїмках поуки Акира Анаданови п. з. „Поученіє отъ св. книгъ о чадѣхъ“. Коли явила ся на Руси та повість, годі означити.

В старім збірнику, в котрім зберегло ся Слово о Полку Ігоревім, найдено також Повість про Індійське царство, вельми популярну, а відгомін єї відбив ся в народній поезії.

В Азії мав управляти цар і заразом св'ященик Йоан могучою християнською державою. Ся держава — се царство всяких чудес, ріжних звірів, дивних рік, рахманів і амазопок і т. п. Такий казочний зміст зробив сю повість вельми популярною і вона зближає ся до повісти „Александрія“ та послужила для єї доповненя.

Вельми улюблена в середних віках на Сході і Заході була **повість про Варлаама і Йоасафа**.

Найновітші досліді історії Варлаама і Йоасафа дійшли до того погляду, що се перерібка історії Будди. Дослідники сеї повісти признають сій горячій апології християнського життя високу естетичну стійність, де з великою силою зображена боротьба проти св'ітової марности.

Йоасаф, син індійського царя Авенира (Абенера), поганина і гнобителя християнства. Народженому єго синові незвичайної краси пророкували зьвіздарі славу і богатетво, але оден з них сказав, що єго царство не буде на сїм св'іті, бо він стане ісповідником християнської віри. Щоби се відвернути, велів цар держати сина в заперті, щоби не стрічав ся з християнською наукою. Опієли через недогляд слуг виїшов він і стрінув прокаженого і сліпого старця. З того часу почав задумувати ся над марністю життя. З висшого обявленя дізнав ся про се св'ятий пустинник Варлаам і одійти за кунця прийшов до Індії та говорив приставникови Йоасафа, що хоче царевичеві продати дорогоцінний камінь. Камінь мав чудотворну силу: просв'ічувати правдою серця сліпих, уздоровляти недужих, виганяти злих духів, але єго міг бачити лише чоловік із здоровими очима і щетим тілом. В евангельських притчах пояеняє єму Варлаам поступенно християнську науку, а в часті із східних повістей. Цар дізнав ся про зносини царевича з Варлаамом і намагає ся безуспішно з підмогою мудрців і чарівників відвести сина з сеї дороги. Поділив отже своє царство і дав половину синові, щоби управа краю відвернула єго від християнства.

Однак царевич, обнявши управу, на вернувшись нарід до правдивої віри, а навіть сам Авенір прийняв християнство. По смерті вітця новий цар по кількох роках управи назначив царем одного з вельмож, а сам пішов у пустиню в волосінниці, котру ему лишив Варлаам.

Два роки блукав у пустині, глядаючи Варлаама, серед всяких пригод і покус, придуманих дияволом, поки инший пустинник не вказав ему дорогу до Варлаама. В пустині проживав царевич трицять п'ять літ, похоронив свого учителя й опісля сам умер. Похоронив его той пустинник, що вказав ему дорогу до Варлаама. Сей пустинник мав відіє, що якийсь страшний чоловік велів ему йти в Індію і звістити про смерть царевича. Цар прийшов з товпою народа, найшов тіла царевича і Варлаама нетлінними і пахучими і торжественно перевів їх у столицю.

Окрім життя Будди, з котрого взяв основу з додатками християнсько-догматичного змісту, впровадив автор також инші буддийські перекази. Сюди належить також знаменита притча про чоловіка, що втікає перед лютим носорогом. Ся притча послужила Ріккертові до стихотвору „Parabel“, в котрім замість носорога виступає вельблюд.

Чоловік кидає ся в пропасть і хватає ся корча, але бачить, що біла і чорна миш підгризають ненастанно корінь сего корча, а тимчасом на дні пропасти страшний змії роззявив на него нащек.

В тім нещаснім положенню замітив чоловік мід, що капає з віток корча і забувши про всю небезпеку, звернув ся до солодкого меду. Носоріг у повісті — се смерть, що переслідує чоловіка, а его жите підривають ненастанно день і ніч (біла і чорна миш). В нерозумнім засліпленю звертає ся чоловік до марних світових радощів (мід), хоч ему грезить некло (змії).

Ся тема вийшла також у середньовічній *Gesta Romanorum*, себто збірник з XIII. або XIV. століття, в котрім поміщені не тільки оповідання з римського і грецького життя, але й східні казки, притчі і т. п., моральної і поучної основи. На Русі і в середньовічній західній літературі користувались притчі Варлаама великою популярністю.

З Візантії, через південно-словянські краї перейшов на Русь збірник всяких казок і морально-поучних притч. **Стефанит і Іхнилат** (вінчаний і слідячий), назви двох дієвих осіб, придворних шакалів, що оповідають казки і притчі князеві Льву. Се перерібка перського збірника, уложеного з байок індійського філософа Бідпая або Пільпая.

В сїм збірнику поміщені всякі притчі, оповідані Стефанитом і Іхнилатом, н. пр. про малпу і дроворуба, про ворону і змія, про журавля й їжака і т. п.

Повість про Соломона і Китовраса. З византийського жерела перейшло до руського письменства багато інших повістей, споріднених з апокрифами, хронографами, життями Святих і поуками. Однак уява східних і західних народів не займала ся ніякою старозавітною постатю так живо, як мудрим царем Соломоном, котрого особистість уже в Біблії зображена фантастично і з поетичним настроєм. Апокрифи, легенди і казки про Соломона творять справдепню епопею. На Заході став Соломон найважнійшим казочним осередком середних віків: з єго іменем лучило ся все, що мало звязок з мудростю, таємною силою або чародійством. На Русь перейшли повісти про Соломона з Візантії через Болгарію. Се оповідання про Соломонові суди, про королеву Сабу, а передовсїм найпопулярнійше про Соломона і Китовраса в звязи з будовою сьвятині (в Німеччині про Соломона і Морольфа). Китоврас (з грецького *κενταύρος*) се володар демонів, що відповідає тальмудичному Асмоді або сатаві (бо сї казки черпали також із тальмуду і святих книг єврейських).

Зміст сеї повісти такий:

Соломон дізнав ся, що Китоврас проживає в далекій пустині. Посилає отже до него свого найліпшого дворянина з молодим хлопцем і дає ему желізні кайдани і ланцюг, на котрім вирізане імя Боже. Велить їм також взяти з собою вина і меду. Прийшовши на пустиню, побачили там три криниці. Вони вичерпали воду і наповнили дві криниці вином, а третю медом і скрили ся в засідку. Тимчасом прийшов Китоврас і випив усі три криниці аж до дна та в похмілю заснув. Оба послі наложили ему тоді кайдани і ланцюг.

Скоро Китоврас пробудив ся, хотїв розірвати кайдани, але побачивши імя Боже, піддав ся. Китоврас привик був все ходити навпростець і не звертати в право ані в ліво, коли що стояло на дорозі. Так прийшов він перед дім вдови. Вона просила єго, обминути дім, щоби єго не знищити. Однак Китоврас пішов прямо попри угол дому і зломив собі ребро.

Соломон питає Китовраса, як можна би каміне на будову сьвятині обробити без стукоту. До того треба — каже Китоврас — малого пазура птиці, що живе в далекій пустині, на високій скелі. Посли Соломона нашли після указки Китовраса сю птицю, а користуючись єї неприявою, накрили гніздо з писклятами сьлом.

Коли птиця вернула і хотіла прорізати скло, скрикнули укриті Соломонові послі, а птиця з переляку випустила пазур. Сим пазуром велів Соломон обрабляти каміне. Китоврас оставав у Соломона аж до покінчення будови святини. Раз якось чванив ся Соломон своєю могутістю і пригадував Китоврасови, що его полонив. »Хочеш пізнати мою силу«, відповів він, »то розв'язи мене і дай мені свій перстень«. Соломон велів зняти кайдани і дав ему свій перстень, а Китоврас ликнув его і так ударив крилом Соломона, що сей полетів на кінець світа, де его аж по довнім часі найдено.

Є ще багато відмін сеї повісти, а жерелом їх звичайно південно-словянське письменство, що передавало византійські первотвори.

Перегодом повісти про Соломона що до складу прийняли форму простонародних оповідань.

До старинних повістей зачислити треба також **повість про Вавилонське царство**, котра повстала в Греції, а переложена південними Слов'янами, дістала ся на Русь.

Зміст єї ось який: По смерті строгого царя Аксеркса не стало наслідника. На вість про его смерть, люди прогнані ним у ліси постановили вернути до Вавилону. По дорозі стрінули хлопця-знайду, Навуходоносора, котрий став опісля царем у Вавилоні. Визначав ся він великою мудрістю і велів постройти нове місто Вавилон, з семи стінами, на сім верстов, собі зробив меч-самосік, а довкола міста велів зробити великого змія, і на всіх начинях, перстнях і чарках велів покласти се улюблене ним знамя. Підчас бою сей меч-самосік сам випадав з піхви і так сік ворогів, що розбігли ся.

Коли по довгім володарстві умирав цар, велів замурувати меч в мури міста і заборонив его відтам виймати.

По смерті Навуходоносора сусідні володарі виправили ся знов проти Вавилону, в котрім володів его син Василь. Коли вороги стали брати перевагу, вельможі просили царя Василя, щоби добув меч-самосік і припоясавни его, виступив проти ворога. Василь вволив сему настійчивому домаганю вельмож, але меч-самосік висунув ся сам з піхви і убив самого Василя. На одязі царській збрुї ожили змії і знищили вавилонське військо та пожерли всіх Вавилонян. Навіть великий змія, що опоясував місто, ожив і почав ревіти. Вавилон опустів.

Дальша частина оповідає, як грецький цісар Лев виславє трех послів до Вавилону, щоби відтам привезли моні трох святих младенців: Ананія, Азарія і Михаїла. По великих пригодах і чудах послі вертають з моцями Святих і привозять з Вавилону два царські вінці Навуходоносора для цісаря Льва і его жінки. Цісар прийняв се радо і щедро винагородив послів, а яв-

тріарх вінчав візантійського цесаря знаменем Вавилона. Закінчене новісти подане значно пізнійше.

Там сказано, що київський князь Володимир післав своє військо до цесаря візантійського, щоби видав ему царські вінці. Цесар з переляку відслав се Володимирови і доси «шапка Мономахова» збережена в царській скарбниці в Москві.

До розповсюдження сеї повісти на Русі, котра символічно зображає перехід влади над світом від Вавилона на Царгород, причинило ся єв. Письмо, іменно Апокаліпсис і пророцтво Даниїла, де згадано про Вавилон і Антихриста, порівнуваного із змієм. В ірансько-семітських повістях (у Халдеїв, Вавилонян, Асирійців) змій був божеством висшого знання і розуму або образом темної сили (у Гранців). Перенесене царських вінців з Вавилона до Царгорода має бути символічним зображенем царської власти і достоїнства.

Дѣяніє и житіє Девгенієво Акрита, візантійсько-лицарський роман з X. століття, знайдений в тім-же збірнику, що й Слово о Полку Ігоревім.

В „Девгенії“ маємо відгомін візантійського епоса X. століття.

Зміст его ось який: Сараценський або арабський цар Амир залюбив ся в дочці одної набожної вдови царського роду в грецькій землі. Він зібрав військо і пішов пакости творити в грецькій землі задля краси сеї дівчини, пірвав її й скрив-ся. Вдова посилає трех синів у погоню. Брати кинули ся за Амиром, наче золотокрилі яструби. На арабській границі почали бити сторожу Амира, як «добрі косарі траву косити». Відтак мали бити ся з Амиром, а жереб поединку з Амиром випав на найменшого брата, котрий побідив Амира. Але тому, що Амир згодив ся прийняти християнську віру, вони віддали сестру за него і сам Амир зрік ся царства та виїхав до Греції. Мати Амира, дізнавши ся про его відступство, вислала за ним трех Сараценів, однак їх полонено й охрещено. Згодом Амирови народив ся син, котрого названо Акритом, а на хрещеню дано ему імя Дігенес (Διγενής) себто двоєрідний, що вказує на его походжене від Араба і Грекині. Повість оповідає про его подвиги; він визначав ся яко богатир у боротьбі з дикими звірями, відтак побідив сильного царя Філіпата (названого в одній рукописи Філіп-папа) з его войовничою донькою Максиміліною і ще сильнішого Стратига та оженив ся з его донькою.

Руська повість значно ріжнить ся від грецької поеми, але основні черти змісту є ті самі.

В грецькій поемі історія героя відносить ся до певної особи і місцевини з історичними подробицями, в руській її черти затерли ся і головна увага звернена на героїчні

і казочні подробиці, котрих нема в грецькій повісті. Як історичні черти, так і любовні обставини затерли ся, а скріплене релігійне живло, та замість народної боротьби між Греками і Сарацинами спільніше виступає боротьба релігійна між християнами і поганами. Відгомін Дієнеса чути також в народній поезії.

10. Легенди і духовні казки, в котрих із сьвященого переказу часто остає лиш назва особи або події, а все инше є чистою вигадкою фантазії, мають головно поучну основу. Жерелом тих творів є Схід, а особливо Індія. Вони показують нам, який є релігійно-моральний світогляд народу, в яких формах присвоїв собі нарід християнство і під якими впливами зложив ся в него погляд на віру і релігію. Із старозавітних легенд замітні н. пр. про Ноя, Соломона, з новозавітних про „Хожденіє І. Христа и апостоловъ“, про сьв. Николая, котрий з початком XIII. століття стає неначе народним українським Сьвятим (єму що раз більше уступає давнійше почитанє сьв. Климентія, папи римського), про сьв. Володимира і хрещенє Руси, про сьв. Бориса і Гліба.

Коли легенда прибирає гумористичні прикмети, тоді переходить у сатиричну анекдоту. Сюди належать численні легенди про духів тьми (діяволів, чортів), котрі втратили свою страшну силу, а стали немічними і слабими так, що пераз мужик, крепак глумить ся над ними і перехитрює їх.

11. Духовні стихи повстали на основі сьв. Письма і церковних переказів, принесених з Візантії, і мали метою протиділати поганьському світоглядові народу і утверджувати християнство та релігійність. Початок і копець сьвіта, житє Спасителя і Сьвятих, нагороди на страшнім суді праведників а кари грішників — се найзвичайніші теми духовних стихів. Однак перегодом творці духовних стихів черпали також з апокрифічних книг і поганьських переказів. Духовні стихи сьпівали звичайно старці, звані „перехожими каліками“ (від обуви званої по латинськи *caliga*), що як богомольці ходили по сьвятих місцях (особливо до сьв. Землі і до Єрусалима) за милостиною ¹⁾.

¹⁾ З духовних стихів замітні: стих о Голубиній книзі (одні певняють, що се символ сьв. Духа, инші вважають перекрученєм з „Глу-

Загальний характер византийсько-церковно-словянського письменства. Обставини, серед яких на Русі розповсюджувала ся просвіта і витворило ся письменство, надали сему старинному письменству окремий характер і напрям. Просвіта почала ся з християнством і в нїм мала вона головне жерело. Головними огнищами просвіти були монастирі (н. пр. Атонська гора і ин.) і школи при церквах, а розповсюджували просвіту сьвященники і черці на основі церковних і духовних книг. А що Русь прийняла християнство від Греків, з Візантії, отже і письменство має спершу византийський характер. Візантійська література (так називає ся доба грецького письменства від Юстиніяна до упадку Царгорода 526—1453.) не видала, правда, ніяких оригінальних творів, що могли би дати новий напрям науці і посунути її вперед дорогою розвитку (се були перерібки, наслідования і вїмки з давних класичних творів або продовження християнського письменства з перших віків Церкви), але вона зберегла твори старинної науки і класичної літератури і в середньовічній темряві піддержувала просвіту. Грецький або византийський вплив на староруське письменство відбивав ся протягом цілої старинної доби.

Осередком византийсько-словянського письменства стала Болгарія і Сербія, а особливо Болгарія, котра найвірнійше з усіх країв зберегла старословянське письменство, почате сьв. Кирилом і Методієм. Візантійський вплив продовжав ся протягом цілої старинної доби і був сильний аж до упадку Царгорода.

біная книга“ — себто книга тайн, котрої місцем дійства Єрусалим, а дївими особами цар Давид і київський князь Володимир). На питаня Володимира поясняє Давид із сеї книги початок сьвіта, природу людей і початки всяких станів, першенство ріжних предметів у сьвітї і т. и.: **дальше** стих про „Юрія Хороброго“, стихи про „конець сьвіта і страшний суд“ — утворенї під вражієм євангельського опису, як і згаданой в Літописи грецької картини страшного суду (котроу грецький мудрець спонукав Володимира В. прийати християнство) й апокрифічних оповідань н. пр. „Хожденіє Богородици по мукамъ“. — З новозавітних стихів замітні „Рожество Христово“ і „Страсти Христові“, „Сон Пр. Богородиці“, стих про „богача і Лазаря“, про „Олексія, Божого чоловіка“ — (одеи з найбільше розповсюдених в середних віках, виставляє его ідеалом аскетизму) й инші.

В. Перша доба староруського письменства.

Характер і форма тогочасного письменства. Вже з XI століття¹⁾ мавмо твори староруського письменства (хоч почало ся ранше вже в X., а може і в IX. столітї). Воно виробило ся під впливом византийської і болгарської літератури і ддятого першими починами літературними в давній Русі були переклади й переписуваня творів тих літератур. Просвіта розповсюджувала ся помалу не тільки з самого початку введеня християнства, але й протягом усеї старинної доби. Шкіл було небогато, і то лише по більших осередках, а наука в них не виходила далеко поза межі звичайної грамотности. Учили читати, писати, числити і співати, а на висших степенях грецької мови²⁾. Всі інші знаня здобувано читанем всяких збірників („почитаніє книжнов“), похожих у дечім на нинішні енциклопедії. Задля того переписуванє книг, котрим занимали ся книжні люди, мало велике і важне значіне і вважало ся тоді до певної міри літературною діяльністю. Хто умів читати і прочитанє розуміти, того вважали тоді ученим, а літописи згадують з похвалами про таких людей і називають їх вельми ученими або книжними, великими філософами і т. д. Так н. пр. про вітця Во-

¹⁾ З XI. ст. дійшло до нас около 30 книг, з XII-го 65. Було їх неперечно більше, але затратили ся наслідком воєнних наїздів і ин. подібних подій. З X. ст. поміщені в Нач. Літописи договори руських князів з Греками (Олега 907. і 911. р., Святослава 971. р.). Се неперечні державні грамоти в сучасних перекладах з грецького языка. Сі договори (подібно як і ин. початкові твори письменства) були писані глаголицею, а відтак переписані т. зв. кирилицею.

²⁾ В західних землях давної Русі вчили ся також латинської і німецької мови. Особливо в канцелярії Галицько-Волинських князів XIV. ст. вельми цінили латинську мову.

лодимира Мономаха, великого князя Всеволода, каже літописець, що він „дома сѣда, изумѣяше пять языкъ“ (епічне число, як у західних літописців), кн. Володимира Васильковича задля розуму й освіти зве „философомъ великимъ“, а митрополит Клим Смолятич (XII. столітє) був „книжникъ и философъ такъ, якоже въ Руской земли не башеть“, бо наводить у своїх творах „Отъ Омпра, отъ Аристотеля и отъ Платона“. Внук Володимира Мономаха „съ грекы и латины говорилихъ ихъ языкомъ, яко рускимъ“ (гл. више).

В часах, коли не знали ще книгопечатаня, було переписуванє книгъ конечнимъ способомъ розповсюдненя просвіти і грамотности. Особливо на Русі писанє книгъ уставомъ або полууставомъ було труднимъ і повільнимъ діломъ, що вимагало багато часу і терпеливости. Тимто книжки були вельми дорогі ¹⁾. Навіть князі і княгині занимали ся переписуванємъ книгъ (сєв. княжна Ефросинія Полоцька, Володимир Василькович Волинський), а деякі закладали бібліотеки, як Ярослав Мудрий. Сей князь велівъ такожъ перекладати книги з грецького на церковно-словянський языкъ. Волинський князь Константинъ Всеволодовичъ († 1218.) „великий був охотникъ до читаня книгъ і учений бувъ многимъ наукамъ“. Тому мав при собі людей ученихъ, многі давні книги грецькі цїною високою купив і велівъ переводити на руський языкъ, многі діла давнихъ князівъ збирав і сам писав, також і другі з нимъ трудили ся; він мав однихъ грецькихъ книгъ більш 1000, котрі частю купив, частю патріярхи, знаючи єго, в дарі єму прислали.

Перші переклади дістали ся на Русь з Болгарії з заведенємъ християнства. Перекладниками були спершу Болгари і Греки, що переходили на Русь з грецькими митрополитами й єпископами. Також на Атоні, де по монастиряхъ проживали й Русини, займали ся переписуванємъ і перекладанємъ книгъ. Туди перенесено після занятя Царгорода Турками багато книгъ, там проживало багато ученихъ мона-

¹⁾ Володимир Ярославич Галицький заплатив за молитвенникъ 8 гривен кун (більш 28 корон) тоді, коли ціна челядина (слуги) виноєла 5 гривен.

хів. Монахи взагалі дбали про закладане бібліотек по монастирях.

Сі твори перекладної літератури византийсько-болгарської були взірцями і дали основу для питомого староруського письменства на Русі. А що тоді головню розходило ся о потреби Церкви, о християнську просьвіту народу, а письменниками були майже виключно духовні і монахи, тимто староруське письменство служило головню тій цілі і мало переважно церковний характер. Отже головними формами староруського письменства були Слова, Проповіди, Посланія, Поученя, Збірники моральних речень, „Хожденія“ (описи подорожий до сьв. Землі) і т. п. Взірцями християнського життя були образи давних подвижників Христової віри, передані в т. зв. Патериках (житєписи сьв. Отців Церкви), а під впливом тих образів являють ся і в руській Церкві благочестиві мужі, котрих житє і подвиги дали почин до витвореня окремого роду письменства — Патериків або Житій Сьвятих.

Патерики або „**Отечники**“ (египетський, синайський, скитський, азбучний) містили в собі переклади з життя благочестивих мужів і женщин аскетичного напрямку з моральними повістями і бесідами знаменитих давних подвижників. Переклади їх з грецького в руськїм письменстві появили ся вельми рано. Крім патериків маємо ще давні памятники житєвого письменства в виді збірників церковного характеру: Мінеї і Прольогн. Мінеї се були життя Сьвятих, уложені після місяців, на всі місяці року¹⁾.

Прольогами називано збірники коротких житій Сьвятих, уложених після грецьких збірників (званих синаксами).

Крім того вплив византийських хронік, а також природна потреба, зберегти в памяти нащадків замітні події руської Церкви і держави, дали початок літописям та історичним творам, котрі вже в початках руської літератури займають визначне місце.

¹⁾ „Четія Минея“, грецьке *μηναιον*, означає книгу до читаня (корчт), розложену на 12 місяців (грецьке *μην*).

Благочестивий, спільний всім середньовічним народам, звичай руських богомольців відвідувати сьвяті місця зродив окрему форму творів у стариннім руськім письменстві, т. зв. Хожденія або Паломники (описи подорожий).

Крім тих форм письменства маємо ще пам'ятники законодавства, важні для історії язика, звичаїв і духового розвитку українського народу і пам'ятники дидактичної основи, як „Поученіє дѣтемъ“ кн. Володимира Мономаха, переняте византийсько-християнським сьвітоглядом.

Поетична творчість народу виявила ся майже виключно в устній словесности, а з книжних творів поетичних, окрім деяких уривків вставлених у літописях, зберіг ся майже одинокий вельми цінний пам'ятник: Слово о Полку Ігоревім (Пісня про похід Ігоря). Крім того в „Слово о Полку Ігоревім“ в староруськім письменстві майже одиноким взірцем народного сьвітогляду і тим різко різнить ся від Мономахового „Поученія“.

Осередком просвіти і літературної діяльності від самого початку письменства аж до половини XII. столітя був Київ, політичний і народно-господарський осередок княжої Руси. Але побіч Києва представники княжого роду і Церкви, котрі творили виспу культурну веретву по містах, заводили в них культурні почини, на основі котрих розвивало ся місцеве письменство. Так проявила ся літературна діяльність у Новгороді, Чернигові, Смоленську й ин.

а) Перший відділ першої доби. Процьвіт староруського письменства.

При теперішнім стані відомостей не можна ще докладно оцінити ані обсягу, ані розвитку старинного руського письменства. Маємо, правда, около 30 пам'ятників з XI-го столітя, а около 65 з XII-го, але вельми мало з XIII. столітя. Щорічно ще відкривають нові рукописні збірники, в котрих зберегло ся багато староруських творів. Виправді українські землі були головними огнищами староруського письменства, однак із староруських творів заціліло майже виключно те, що зберегло ся на півночі в рукописах, котрі

дійшли до нас тільки в пізнійших списках, а північні перепи́сці значно поцували в тих творах староруську мову. А хоч не все ще відкрите й видане, то і з доси нам відомого бачимо, що твори в першій відділі сеї доби визначалися житєм, полетом, сьвіжою силою і поетичним настроєм, хоч багато між ними було перекладів або наслідвань византийських взірців.

1. Богословське (духовне) письменство і проповідництво.

Блискучий розвиток красномовства в старинній Греції підготував процвіт византийської християнської проповіді. Уже в IV. століттю по Христі появляються у Візантії визначні талантом ораторським проповідники, як три сьвятителі церковні: Василій В., Григорій Богослов, Йоан Золотоустий й інші. В своїх проповідях і поуках користувалися вони взірцями старогрецького красномовства і всею ріжнородністю его видів. Мали вони полемічний, „обличительний“ (осудний) характер, звертали ся проти забобонів, останків поганьства, суспільних недочасних, пояснювали значінє обрядів і засади віри, визначали ся поучним характером, або славили Бога, Пр. Богородицю, Сьвятих, визначні християнські сьвята і мали торжественний, панеґіричний характер. Пізнійша византийська проповідь любила ся в символіці, алеґоріях, мистецьких порівнянях і протиставленнях, котрі мали більш реторичний характер.

1. Похвали.

Літературні форми поук, проповідий і посланій, доволі тяжкі і строгі, перенесено на Русь з Візантії. Але крім тих форм розвивали ся ще в XI. століттю два види прозових творів: похвала і житєпись. „Похвали“ се короткі огляди заслуг і подвигів сего або иншого Сьвятого або трудовика, в роді „апокрифів“, злучені з ославою его і молитвою зверненою до него.

Найдавнійшою з усіх є „Похвала в. кн. Володимирови“, додана митрополитом Іларіоном при кінці „Слова

о законі й о благодати“. Оісля сею похвалою вельми уміло користували ся пізнійші літописці яко головною вже формою для ослави інших князів, відомих своєю сьвятостю.

2. Проповіди.

Попри всю тяжкість і строгість форм сих літературних творів проявляють ся сьвіжі взірці церковної вимови.

В тогочаснім проповідництві на Русі бачимо два напрями (неначе дві школи). Поуки новгородського архієпископа Луки Жидяти (1035—1059.) та ігумена Теодозія Печерського († 1074.) визначають ся приступністю змісту і простотою складу, поучують про правди й основи Христової віри та обовязки для Бога і людей.

Лука Жидята був першим що до часу руським проповідником. Ёго „Поученіє кь братіи“ визначає ся простотою, приступною розумію читачів, вичисляє обовязки християнина супроти Бога, ближних і себе самого, поучує вірних жити по християнськи і зірвати з поганськими привичками та відносить ся до вірних щиро, з любовю. Ёго ради переняті духом милосердя і чоловіколюбія: „Майте любов для всякого чоловіка, особливо для братії, любіть подорожних, убогих, увязнених, сиріт, не беріть нагороди, не давайте гроший на лихву!“

Проповіди **Теодозія Печерського** визначають ся так само простим, нереторичним складом. У своїх „Поученіяхъ братіи“ намагає ся він привчити черців до строгого вивовнюваня монашого уставу, відречи ся від сьвіта, „имѣти любовь кь всѣмъ меншимъ, а кь старшимъ покореніє и послушаніє. — Любы (любов) Божія не въ словесѣхъ совершаеть ся, но въ дѣлѣхъ дѣтельныхъ“.

Другий напрям — се проповіді київських митрополитів Іларіона і Кліма Смолятича та єпископа Кирила Турівського.

Сі проповіді визначають ся наслідованем византийського красномовства, символічними порівняннями (н. пр. між старим а новим Завітом), бистроумними зворотами, силою і богатством висловів, поетичною живописністю і силою.

Митрополит Іларіон (1051—1054.) був св'ященником у селі Берестові, під Києвом, улюбленим літнім осідку князя Ярослава Мудрого. Літопись характеризує його як „мужа блага и книжна и постника“. Жив він у викопаній ним тут печері, в котрій опісля поселив ся преп. Антоній, що дав початок Київсько-печерському монастиреви. Ярослав поставив його митрополитом 1051. р., щоби визволити Церкву на Русі від Візантії, а собор єпископів висв'ятив його в церкві св. Софії. Се був перший митрополит Русні, бо перед ним митрополитами все були Греки.

З його проповідий замітне слово „О законѣ Моисеомъ данѣмъ и о благодати и истинѣ Іисусѣ Христомъ бывшей“, а з тим словом злучена „Похвала кагану (князеві) нашему Владимиру“. Се слово визначає ся всіма прикметами великого духовного проповідника, глибоким знанєм св. Письма й історії Церкви, сильним християнським почуванєм, національним настроєм, правильним розкладом гадок, остроумними порівняннями і зворотами, простотою викладу, багатством слова, живим і поетичним полетом, так що у византийським проповідничім письменстві не найдено нічого красшого, як „Слово Іларіона“.

Іларіон був добре ознакочений з творами византийської проповіді і черпав з них образи й ідеї, але зумів зберегти самостійність і витворити оден з найгарнійших взірців саморідної церковної проповіді.

Слово зложене з трьох частий: в першій протиставить він Старий і Новий Завіт, прославляє Бога за спасенє людства жертвою Ісуса Христа; друга часть говорить про розповсюдненє християнства; третя вихваляє кн. Володимира В. за утвердженє християнства на Русі.

З любовю й одушевленєм говорить Іларіон про Русь, радує ся її величностю, а її слава дорога єму не тільки диятого, що там запанувало християнство, але що се його рідний край. Навіть замітне закінченє »Слова«, молитва до Бога: »Не предай насъ въ руки чуждихъ« свідчить про народолюбивий настрій проповідника, котрий бажає незалежного політичного житя в ріднім краю. Всюди обітає він за правом Русі на національну самостійність Церкви і се надавало єго »Слову« важного житєвого значіння для свого часу.

Прославляючи Володимира, котрого порівнує з Константином В., вказує Іларіон на Десятинну Церкву ним збудовану, в котрій

спочило єго тіло і де мабуть митрополит виголосив се »Слово«. »І славний гóрод Київ величностю, начеб вінцем обвів і віддав свої люди і гóрод Пр. Богородиці, котрій церкву на великих воротах построїв в імя Благовіщення«. Одушевлений тим кличе: »Радуй ся, обрадованна, Господь з Тобою«, а до Києва: »Радуй ся, благовірний гóроде, Господь з тобою«. З такою історичною правдою, сердешностю і поетичною свіжістю міг »красне сонце Русь« зобразити тільки великий мистець, що довго придивляв ся діяльності кн. Володимира. Сею похвалою Володимирови покори́тував ся при кінці XIII ст. Волинський літописець для про- слави Володимирського князя, Володимира Васильковича.

Відгомін Слова Іларіона можна зустрінути в Початковій Літописи, в Слові про чудо сьв. Кли- мента, в Похвалі Константина Муромського, а навіть у сербського письменника Доментіяна з XIII століття, котрий ладом Іларіона прославляє сербського царя Неманю.

Клим Смолятич був другим руським митрополитом вибра- ним з волі в. кн. Ізяслава, без огляду на царгородського патрі- ярха. Як Літопись засвідчає, „був він великим книжником і фі- льсофом, якому рівного не було в Руській Землі“, а таким філософом у Київській добі називали всякого, що вияв- ляв начитаність у перекладній византийсько-болгарській літературі. Се єму промостило дорогу до митрополичого престола. Однак із єго творів зберегли ся лише „Посла- ние Ѡомѣ пресвитеру смоленському, и стояко- вано Аѳанасіємъ мнихомъ“. Князь Ростислав смо- ленський не признавав єго законним митрополитом (без па- тріяршого поставлення). Для примиреня князя вислав ми- трополит (затрачене) посланіє, в котрім зачепив сего То́му, імовірно близкого князеві, а обиджений Тома вислав Кли- мови Смолятичови докір (також затрачений), на котрий на- ведене в горі посланіє є відповідю Кліма. На докори Томи, будьто би митрополит „философъ ся творя“ і писав не на основі Отців Церкви, але „оть Омира (Гомера), Аристо- теля и Платона“, заявляє Клим, що не глядить людської слави, не з чужих письменників черпає свої думки, а по- дає алґорично-символічне поясненє сьв. Письма і явищ природи. Крім праведного житя, повинен духовний пастир мати високу просьвіту, щоби кермувати Церквою і розуміти сьв. Письмо. І тут він покликєє ся на „мужей, имже сєть

самовидець“ у Києві, котрі визначали ся глибокою наукою. Отсе стає також доказом, що тоді вже на Русі було чимало учених людей, до котрих належав також Клим Смолятич.

В XII - тім століттю виступає **Кирил, єпископ Турівський**, що зеднав собі імя другого „Золотоустого“. Спершу був він монахом, але князь наклонив єго, щоби вийшов з монастиря і став єпископом. Він писав посланія, молитви, похвали Сьвятим і науки та став одним з найзнаменитших проповідників княжої Русі. Він також образував ся на византийськім письменстві. В проповідях звертає ся головню проти забобонів, ворожбитства і т. п., однак єго проповіді не доторкують ся сучасного життя на Русі і не мають національної цїхи. Формою зближає ся він до Іларіона. Вельми популярними були також молитви, уложені Кирилом Турівським.

Кирил Турівський сам каже про себе, що він поучає „не з себе“ а „з книг“, що він тільки „збирач колосків“. Найбільше відбив ся на нїм вплив ліризму Йоана Золотоустого, але й єго наслідників, котрі надали византийській проповіді схолястичного характеру, надуживали символїзму й алегорій. Побіч прегарних, мистецьких картин, проникнутих глибоким і щирим чувством, стрічаємо часто складні алегорії, противорічні образи (н. пр. бурі і вітри тихо повівають), неясність мисли наслідком нагромадження порівнань. Задлятого єго проповіді були менше приступні для ширшого загалу.

Тож не диво, що в V. неділю по Пасці був він приневолений до народу так сказати: „Як би я що день роздавав вам золото або срібло, мід або пиво, чи не приходилиб ви сюди оден перед другим, хоч би вас і не кликано? А нині роздаю слова Божі, лїпші від золота і каменя дорогого і солодші від меду, а ви таки не хочете приходити до церкви“.

Всеж таки досягав він значної висоти мисли.

В »Слові на нову неділю по Пасці« він образами і символами зображує весну — відроджене природи, воскресене Христа і радісний настрій людей в Сьвітлий празник. »Нині сонце, красуючи ся на висоті, сходить і радісно огріває землю, а так Христос, праведне сонце, засяв з гробу і спасає

всіх віруючих у него. Нині місяць, зійшовши з висшого степеня, відає честь найбільшому світилу: згідно з єв. Письмом скінчив ся Старий Завіт із своїми суботами і Церков почитає закони Христа і неділю. Нині зима гріховна усунена покаанем, а лід гріховний розтаив від доброї мисли: зима служби кумирам усунена Апостольською наукою і Христовою вірою, а лід Томинної невіри розтаив на вид ребер Христових. Нині красує ся весна, оживляючи земну природу, а бурі і вітри, тихо повіваючи, умножують плоди і Земля, виживляючи сімена, родить зелену траву; весна красна — се віра Христова, котра хрещенем відрджує людську природу; бурні вітри — се гріховні помисли, котрі покаанем переменяють ся в добрі, умножують хосенні душевні плоди, а земля — се людська душа, котра привнявши слово Боже, як сімя і все наповнена страхом божим, родить духа спасення.

І дальше бере Кирил образи з окружаючої природи, а кждому з тих образів надає алегоричного значіня, прикладаючи до своєї основної теми — вияснене значіня Пасхи для віруючих.

Ніжне чувство для явищ природи, бистроумність многих порівнань і пояснень, умілість вводити слухачів у настрій євята, висота релігійних чувств і мислий зробили проповіді Кирила Турівського замітною на свій час появою і длятого переписували їх і наслідували та перерабляли за весь час старинної доби літератури.

Вся діяльність Кирила яко проповідника і духовного бесідника в значній мірі нагадує своїм характером і ладом пізнійшу київську школу проповідників, виховану на схоластичній основі західно-католицьких і уніятських шкіл.

До сего другого напряду проповідництва належить також сучасник Теодозія Печерського **Яков Мних**, котрий написав „Посланіє къ Ярославову сыну Изяславу“ з моральними поуками і висловив єміло правду князеві, що „одно имя великое не ведеть въ царство небесное“. Крім того приписують єму „Сказанія“ про єв. Володимира, Бориса і Гліба, про що буде згадка дальше.

До сего напряду можна зачислити „Повченіє къ духовному чаду Зарубского черноризьця Георгія“ (загальні моральні науки) і безіменне „Слово пѣкового христілюбца“ з різкими докорами проти релігійного двоєвіря та всяких забобонів, з котрого дізнаємо ся про побутове житє в стародавній Русі.

Монастирі в старинній Русі мали велике зна-

чине. В їх мурах находили люди захист перед нападами ворогів. Коло монастирів творили ся оселі, заводили ся торги, в них мали пристановище купці, паломники, що приносили вісти з далеких земель; тут лічили хорих, давали приют убогим. А передовсім вони вєлавили ся яко осередки умового життя. Монахи займали ся переписуванєм і розповсюднюванєм книжок, закладали книгозбірні і школи. Все суспільне житє оставало під сильним впливом монастирів. Найславнійшим на всею Русь монастирем була Київсько-Печерська Лавра, основана сьв. Антонієм з Любеча, в Чернигівщині, котрий посвятив ся монашому житю на Атоні, а вернувши на Русь, оснував на такий лад Лавру. В добі загальної безпросвїтності монастирі були не тільки одинокими розсадниками просвїти, але й школою морального розвитку. З монастирів виходили справдешні духовні богатирі, котрі своїм житєм і живим прикладом виховували нарід в дуєї Христової науки. В монастирях проживало багато письменників, там також починає розвивати ся духовне письменство, проповіді, слова і посланія, житєписи Сьвятих і літописи.

3. Житєписи й історичні повісти.

Разом з похвалою, у виді короткого огляду заслуг, явила ся і житєпись („житіє“), яко подрібний опис житєписних подій сеї або иншої личности, від єї уродженя аж до смерти. Житєписи Сьвятих близько підходять до проповідничого письменства моралізуючим тоном, списувані після византийських взірців, що доходили з Греції і Болгарії у великим числі на Русь в т. зв. патериках, то є в збірниках житєписий зложених у цілість. Такі житєписи були оповіданями присьвяченими звеличаню благочестивих подвигів або споминам про діла і муки сьвятих осіб.

Житєписи Сьвятих були улюбленим читанєм на Руси. В них глядали поуки, прикладів християнського життя й аскетичних ідеалів. Їх читали не тільки в церквах і підчас монастирських обідів (за трапезою) протягом великого посту, але й по домах сьвітських людей. Вже рано починають з житєписий складати збірники, як Печерський Пате-

рик, списуваний в Київсько-Печерській Лаврі (одна з найпопулярніших книжок на Русі). Основою Печерського Патерика служить оповіданє Нестора про перших печерських Сьвятих н. пр. про Теодозія wraz з „посланнями“ Симеона і Полїкарпа. Симеон був печерським черцем (опісля єпископом Володимира Сузд.) і написав посланіє з упімненем до гордовитого і непосидючого Полїкарпа, що нарікав на чернечу самоту. Полїкарп у своїм письмі виявив Симеонові свою неохоту до чернечого життя. Симеон потїшав єго своїм письмом і радив погодити ся із смирним монастирським життям. До того долучив життя деяких печерських Сьвятих і оповіданє про заснуванє Київсько-Печерського монастиря. Полїкарп послушав рад і наук Симеона і опісля на основі устного оповіданя Симеона описав життя кількох печерських Сьвятих. З кількох оповідань Нестора і письм Симеона і Полїкарпа утворив ся Печерський Патерик, котрий своїм почином відноситься до XII. і XIII. ст., а до него опісля додавано інші житєписи.

Преподобний Теодозій Печерський був ігуменом основаного сьв. Антонїєм Київсько-Печерського монастиря, котрому надав строгий устрій після уставу царгородської обителї сьв. Теодора Студита.

Строгі подвиги сьв. Антонїя приманювали багато людей з усіх верств до Київсько-Печерського монастиря, котрий став небавом осередком не лише духовних подвигів, але й християнської просьвіти, що ширила ся по всій Русі. Там виховувало ся чимало духовних трудовиків, що були опісля начальниками інших монастирів і займали єпископські престולי. Дїяльність сьв. Теодозія одначе не обмежала ся стїнами монастиря. Нестор, спорудник єго житєписи, згадує, що він часто навчав не лише братію, але й нарід і писав посланія до сучасних князїв Ізяслава і Сьвятослава.

Добрі взаємини з князями не спиняли Пр. Теодозія дорікати їм несправедливими дїлами. Коли Сьвятослав вигнав свого брата Ізяслава, Теодозій в посланію до него докоряв єму і порівнював єго з Каїном, що убив Авля. Сьвятослав розсердив ся так, що грозив ігуменові засланем у темницю. Теодозій не злякав ся і заявив, що се булоб для него наймилїйшим в житю. Князь перестав

дальше переслідувати Теодозія, котрого всі поважали, а Теодозій залишив дальші докори князеви, просив лиш при всякій нагоді вернути Ізяславови князівство, а в своїм монастирі велів згадувати в ёктеніях спершу Ізяслава яко великого князя, а після него вже Сьвятослава.

З усього того бачимо, що Преп. Теодозій являє ся одним з найбільших і найвизначнійших типів у старинній добі письменства. Се сильна, рішуча вдача, глибоко перенята ідеєю християнства. Від ранної молодости витворює він собі ідеал чоловіка - християнина і змагає все жите до того, щоби не тільки сю ціль осягнути самому собі, але й других потягнути своїм прикладом на дорогу моральної досконалости. Ся остання черта — впливати прикладом — не обмежувала ся самими поуками і виказує нам Теодозія у вельми приманчивім виді. „Любов до Бога, говорить він у одній із своїх поук — може виявити ся тільки ділами, а не словами“ і переводить сю гадку ділом протягом усього свого життя. Він дбав з одного боку викоренити важнійші недостачі між своїми вірними, а з другого — утвердити в них правильне розумінє повинностей християнина. Не вдоволяє ся він, як Лука Жидята, вчислюванєм правил моральности і догм віри, але викладає свої гадки і поуки такими сильними, ярко начертаними образами, що вони повинні були викликати вражінє у слухачів і мимохіть вбивали ся в їх тямку.

До сего Патерика війшло опісля кілька окремих житєписий, первісно не влучених в ёго склад.

Деякі з таких оповідань або житій Сьвятих увійшли яко вставки до Початкової (найдавнішої) Літописи, Несторової, н. пр. Оповіданє про муки сьв. Бориса і Гліба, Повість про початок Печерського монастиря (хитно приписувана Несторови), а також два твори монаха Печерської Лаври, преподобного Нестора, про Житє і похорони Бориса і Гліба і Житє Теодозія, ігумена печерського. Твори Нестора, а особливо написана в XI. столітю житєпись сьв. Теодозія, писані в доволі виробленій формі, складно і зручно, можна вважати першим взірцем справдешньої житєписи, уложеної після византийських первотворів на руській основі. **Житєпись сьв. Теодозія Печерського**, написана о много

раньше, ще в XI. століттю преп. **Нестором літописцем**; вона гарно зображає життя знаменитого подвижника і богата цікавими і побитовими подробицями.

Життя сьв. Бориса і Гліба було імовірно найпершим твором Нестора, коли він не мав ще нагоди зібрати багатих історичних вістей, бо зустрічаємо в ній деякі подробиці суперечні з літописю.

В першій частині оповідає Нестор про життя й убиство сьв. Бориса і Гліба, в другій про їх чуда під час відкриття мощей за Ярослава і перенесення їх за Ізяслава.

З життєписей, що не ввійшли до Патерика, особливо популярна була **Житєпись сьв. Бориса і Гліба**, написана **Яковом Мнихом** в XI. століттю і тим способом належить до найдавніших пам'яток письменства. Визначає ся більшою літературною стійкістю і подає багато цінних історичних подробиць, а оповідання про убиство обох сьвятих братів повне драматизму. В оповіданні Якова Мниха багато епічних подробиць і слідний вплив народної поезії, а в описах мук вплив византийської літератури.

Опис домашнього життя подає нам образ давнього руського життя, особливо родинного, під впливом християнських засад.

В життєписах проявила ся головню діяльність Київсько-Печерської Лаври, в котрій проживало багато вельми начитаних черців. Побіч Патерика цінним пам'ятником староруського письменства єсть „**Толковая Палєя**“, рід енциклопедії, зложеної на основі грецьких Палей, оригінальних і перекладених, імовірно в XII. століттю. Збережена в монастирі в Крехові рукопись сеї „**Толкової Палєї**“ веде далше оповідання із старого Завіта, як інші Палєї, і кінчить ся похвалою рівноапостольних князів Константина В. і Володимира В., а остання обставина є доказом, що ся рукопись зложена на південній Русі. (Пам'ятник сеї Крехівської рукописи видав др. Франко в I. томі *Памяток Наук. Тов. ім. Шевченка*).

Головною метою життєписей була поука; життя Сьвятого мало бути взірцем наслідування для читачів. Але часто мають вони також історичне значінє.

До того або трохи пізнішого часу треба віднести легендарні оповідання про чуда сьв. **Николая**, одного з найпопу-

лярнійших на Русі Святих, котрого з початком XII. ст. вважали мовби руським народним Святим.

З особою св. Николая вяже ся: оповіданє про перенесенє мощий єго з Міра Лікійського до Бару в Апулії, єго житє з описом чуд і похвала Святиму. Грецькі посїлости в Малій Азії часто нападали Турки і нищили дорогі для християн пам'ятки. Вісти про се доходили до Європи, до Греції й Італії через барських і венецьких купців. Під впливом одушевленого настрою вибрали ся в році 1087. сї купці до Малої Азії, щоби з Міра Лікійського забрати мощі св. Николая і по ріжних пригодах перевезли сї мощі, котрі в прияві папи Урбана II. перенесено до величної нової церкви в Барі, присвяченої св. Николаєви. В честь Святиого установлено окреме свята на день 22. н. ст. мая, перенесеня мощий св. Николая. Вість про сї події викликала велике вражінє, а се свята стало не тільки в Італії всенародним і загально церковним, але небавом після перенесеня мощий установлено се свята також на Русі, котра удержувала тоді живі зносини з Заходом і з Римом. Ся подія описана в староруським пам'ятнику з кінця XI. ст. про перенесенє мощий св. Николая.

Окрім сего пам'ятника маємо окрему староруську житєпись св. Николая і оповіданя про чуда, розповсюднені на Русі, написані імовірно черцем київсько-печерського монастиря, Єфремом.

Найбільш розповсюднені оповіданя про чудо з отроком, чудо з дитиною в Києві і Половчипом.

Богатий боярин Епіфаній, котрого цїсар Константин вельми поважав, хотїв купити отрока і взяв з собою багато золота, однак отрока не купив, вернув домів і поклав золото в налаті, але під впливом злого духа, ворога християн, забув про місце, на котрім положив.

Вранці звернув ся до отрока, де подїли ся гроші? Не змогли ніякі заклинаня, отрока втручено до вязниці і заковано в жєлізо. Отрок молив ся до св. Николая і в сїй хвилі спали окові з піг, а рівночасно св. Николай являє ся бояринови і вказує місце, де він положив гроші. В переляку жалує боярин свого поступку і ставить церкву св. Николаєви, а золото ділить на три часті: одну для священника при церкві св. Николая, другу для убогих, а третю для отрока.

Інше чудо приключило ся в Києві. На свята мучеників

Бориса і Гліба їхало чимало прочан до Вишгорода. Вибрав ся також оден чоловік, що мав велику віру в сьв. Николая, лодкою з жінкою і малою дитиною на прощу Дніпром. Жінка, що держала дитину на руках, здрімала ся, а дитина упала в воду і втопила ся. Розпука за дитиною навела родичів на молитву до сьв. Николая, а коли приїхали до Києва, найшла ся дитина в змоченій одежі в Софійськім соборі, де її побачив ключник. Митрополит велів оголосити се на торзі і родичі завдячували чудови сьв. Николая, що дістали у свої руки дитину.

Знов инше чудо складо ся з Половчином, що за невідому провину сидів у неволі у богача в Києві, котрий дуже почитав сьв. Николая. Богач заявив Половчинови, що визволить его, коли дасть ему викуп. Але що Половчин не мав грошей, обіцяв пустити его домів, коли дасть ему запоруку. Богач запровадив Половчина до церкви, показав ему образ сьв. Николая і сказав, що дає Половчина на запоруку сьв. Николаю. Половчин обіцяв все сповнити, чого жадав богач, а тоді сей позволив Половчинови поїхати до дому, але остережав его, щоби не зломив запоруки, даної сьв. Николаю і приніс богачеві окуп. Колиж Половчин вернув домів, не думав про дану запоруку. По кількох тижнях явив ся ему сьв. Николай такий самий, як був на образі, і нагадав Половчинови обіцянку окупу, а погрозивши, зробив ся невидимим. Здивувала Половчина ся поява, але за якийсь час забув знов про окуп. Тоді вдруге явив ся сьв. Николай і ще строгійше погрозив Половчинови, а відтак щез. Колиж Половчин знов не сповнив обіцянки, а Половці раз якось зіхали ся на нараду, між ними і визволений з Києва, явив ся ему сьв. Николай, зіпхнув его з коня і почав ним термосити та приговорювати, щоби відвіз окуп богачеві. Половці були сим зачудовані, бо не бачили сьв. Николая, а дізнавши ся про все від него, веліли ему відвезти дванайцять коний яко окуп для богача, а одного білого для сьв. Николая. Половчин поїхав до Києва і пішов спершу до церкви сьв. Николая, коло котрої лишив білого коня, а решту запровадив яко окуп богачеві, котрий був зачудований чужими сьв. Николая, угостив Половчина і відпустив его на волю.

З утвердженєм християнства на Русі зливало ся церковне житє що раз більше з народним, народний сьвітогляд укладав ся під впливом церковного погляду. На такій основі витворив ся своєрідний легендарний епос в устах народу, котрий що раз більше проникав також у письменство. В перших письменних памятниках біблійна і євангельська історія була головним жерелом для легендарних оповідань, а тим способом той сам давний зміст про богоугодні подвиги і чуда розширив ся в ново навершенім християнськім сьвіті на Сході і Заході. Тим способом по-

ясняє ся схожість легенд, що витворювали ся на тій спільній основі. Для того легенда руських житєписий і чудесних оповідань має тільки подібности не лише з византийською, але й із середньовічною західно-європейською легендою в епічних оповіданнях.

4. Літописи.

Поруч чисто церковного письменства, проповідий і житєписий Святих важне значіне мали на Руси також літописи. Вони витворили ся посеред духовенства, при церквах і монастирях і на літописах відбив ся вплив первісного їх походження, а доперва в дальшій їх розвитку набирають вони більше світської ціхи. Тимто вони творять переходову форму між духовним і світським письменством.

Літописи, як вказує само слово, були пригідними (в порядку „літ“) записками важнійших історичних подій. Історичний матеріал був у них розміщений не після причинової внутрішньої звязи подій, а після одночасности, отже зверхньої послідовности. Головною їх метою було — зберегти в пам'яті нащадків найважнійші події минувшини без усякої оцінки їх і без виказання між ними причинової т. зв. праґматичної звязи.

Початки літописання, окремішні записки цікавих і замітних подій, появили ся на Руси неперечно рано, разом з початками письменства.

Але доперва в половині XI. століття сї відорвані записки прибирають форму літописи, котра є наслідованєм византийських і південно-словянських „хронік“ і „хроноґрафів“.

Літописанє почало ся передовсім у Києві (осередку Руси) і в Новгороді, яко головних осередках давнього руського життя. Учені дослідники припускають, що перші літописні рукописи Київська і Новгородська повстали (в 1039. і 1050. р.) при Софійськїм соборі в Києві і Софійськїм митрополичім дворі в Новгороді. Вони мали утвердити в пам'яті нащадків такі важні в тодішнім житю події, як збудованє згаданих соборів. Такого походження є

також декотрі з раньших византийських і південно-словянських літописей.

Опісля робота літописаня переходить до Київсько-Печерського монастиря (рукопись з 1073. р. і 1095. р., перероблені в 1113—1116. рр. в „Повѣсть временныхъ лѣтъ“). Давна Новгородська рукопись (з 1050. р.) користувала ся матеріялами першої Київської рукописи (з 1039. р.), а пізнійші Київсько-Печерські рукописи брали матеріял з Новгородської.

Взаїмні відносини давних руських літописних рукописей можна представити таким взірцем :

Початкова Київська рукопись (1039. р.)

Новгородська рукопись (1050.) I. Київсько-Печерська рукоп. (1073.)

II. Київсько-Печерська рукопись (1095. р.)

(Перша загально-руська рукопись)

Повість временних дѣт (1116. р.)

Літописанє розширяло ся протягом часу. Літописці, переписуючи давійші рукописи, доповнювали їх звістками про сучасні події, переказами, зачерпненими з ріжних письменних жерел, або її частинами інших рукописей. Таким способом повстали такі великі літописні збірники, як Лаврентіївський та Іпатський. Їх текст до 1110. р. доволі схожий, бо зачерпнений з одного і того самого жерела — „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Відтак текст обох розходить ся: в Лаврентіївській рукописи іде дальше Суздальська літопись, а в Іпатській — Київська (до 1200.) і Галицько-Волинська (до 1292.).

Літописні рукописи давійші не дійшли до нас, а маємо лише пізнійші, доволі ріжні що до складу. Найважнійшими є дві згадані щойно рукописи — Лаврентіївська (доведена до 1305. року) і Іпатська (доведена до 1292. р.); перша з другої половини XIV. столітя, а друга з початку XV. столітя. Лаврентіївська рукопись, так названа від черця Лаврентія, котрий списав літопись в 1377. році. Відкрив її гр. Мусин-Пушкин, котрий опісля відкрив також

„Слово о Полку Ігоревім“. Находить ся тепер в імператорській публ. бібліотеці в Петербурзі.

Іпатська рукопись, названа так від Іпатського монастиря в Костромі (в північній Московщині), в котрім зберегала ся (тепер вона також в імператорській публичній бібліотеці в Петербурзі). Іпатська рукопись обіймає три окремі часті: 1) Повѣсть временныхъ (минувшихъ) лѣтъ, откуду єсть Руськая земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуду Руськая земля стала єсть“ до 1110. р., 2) Київську літопись від 1111—1201. р. і 3) Волинсько-Галицьку літопись від 1201—1292. р. — Є ще й пізнійші списки: Хлїбниківський і Погоди́нський, названі по імені власників, у котрих вони зберегали ся.

Вже сам заголовок „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ в горі наведений стає певним доказом, як літописець поступав після обдуманого пляну і намагав ся зобразити ранню добу руської історії, котра вказує на зріст народної свідомости.

Автором Повісти врем. літ є прен. Нестор, чернець Київсько-печерського монастиря. Він вступив у монастир в 17-тім році життя, де єго ігумен Стефан постриг у черці, а потім поставив діяконом. Рік єго уродження і смерті невідомий, але дегадують ся, що уродив ся коло 1056. року в Київщині, а умер між 1113—1136. Читанем книг здобув він єобі се богословське й історичне знанє, яке проявляє ся в єго творах.

Нестор був без усякого сумніву літописцем (як се висловив чернець Полїкарп у своїм „Посланію“ до архімандрита печерського монастиря, а єго імя стрічаємо також у деяких, хоч пізнійших, рукописах літописи). Однак опісля дослідники стали доказувати, що Нестор був лише літописцем печерського монастиря, а редактором цілої Київсько-Печерської рукописи треба вважати Сильвестра, ігумена Михайлівського монастиря під Києвом. Тимчасом Ол. Шахматов (Записки Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, том СХVII—VIII, стор. 31—53) в розвідці „Несторъ Лѣтописецъ“ на основі своїх довголітніх дослідів над літописями дійшов до такого висліду:

В 1093—1096. зложено Київсько - печерську літописну рукопись на порученє ігумена Йоана.

В 1110. році Нестор, котрий тоді мав около 55 літ, забрав ся до укладу нової літописної рукописи, названої ним „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Основою єї послужила попередня рукопись, але Нестор доповнив її численними устними і письменними жерелами. Оповіданє подій після літ довів до 1110. р.

В 1116. році переписав Несторову „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ ігумен Михайлівського монастиря Сильвестер (друга редакція „Повѣсти временныхъ лѣтъ“).

Сильвестрівська рукопись спонукала духовника князя Василька Ростиславича зложити опис осліплення Василька Ростиславича Теробовельського і послідуючих подій 1097—1099. рр., котрий визначає ся многими живими і драматичними подробицями.

В 1118. році Несторову літопись переробив на ново в Печерськїм монастирі літописець близький кн. Володимирови Мономахови і влучив до неї оповіданє сьвященника Василя про осліпленє Василька Теробовельського і про події з 1097—1099. рр.; видвигнув при тїм значїне кн. Володимира Мономаха і довів літописне оповіданє до 1118. р. (третя редакція Повѣсти врем. лѣтъ).

Основою літописних збірників, що дійшли до нас, послужила друга і третя редакція „Повѣсти врем. лѣтъ“, злучена в одну цілість вперше мабуть при спорудженю першого загального літописного збірника з початку XIV. столїтя, а кожда з тих редакцій з окрема мала вплив на нові літописні збірники, що вийшли з тої спільної літописи.

Початкова Несторова редакція „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ використана Полїкарпом в єго оповіданях про печерських угодників XI—XII. столїтя. Вона мала вплив і на сю давню літопись, котра послужила жерелом деяких поправок і доповнень в т. зв. Хлїбниківській рукописи з XVI. ст (т. зв. по єї власнику Хлїбникові).

Жерела літописи. Літописанє було улюбленим занятєм на Руси. В монастирях і при важнійших церквах, при княжих дворах і в походах неперестанно ведено записки

і складано перекази про дії в Руській землі. З многих тих відокремлених записок, заміток, переказів і оповідань (повістий) складали літописці під впливом византийських хронік або хронографів: повісти временних літ, літописи або літописні збірники (зводи).

Основою „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ послужив літописний збірник (1095.), однак значно доповнений иншими матеріялами, зачерпненими з устних і письменних жерел. До устних зачисляємо перекази і легенди збережені в пам'яті народа, а також оповідання сучасників, очевидців, а навіть учасників подій, таких як н. пр. Ян, тисяцький київський, 90-літний старець († 1106.), син воеводи Вишати, а внук Остромира, посадника новгородського, для котрого повгородський дякон Григорій переписав євангеліє. Ян Вишатич був також воеводою і часто воював з Половцями та збирав данину по Русі для князів, а його ім'я часто стрічаємо в літописи. В тих обставинах він добре знав державні і воєнні відносини тогочасні, „отъ него же — як пише літописець — и азъ многа слова слышахъ, еже и вписахъ въ лѣтописаньи семь“.

Окрім устних жерел користував ся літописець також многими письменними жерелами руськими і чужоземними. До сих останних належить н. пр. Палєя, византийська хроніка Георгія Гамартоля, Житєпись св. Кирила і Методія і т. п. З руських жерел крім згаданих літописних збірок користував ся автор „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ також усякими історичними записками про окремі події, як н. пр. оповіданєм св'ященника Василя про осліплене кн. Василька Ростиславича Тербовельського, а також пам'ятниками поучного письменства, між иншими вставляв значні виїмки з проповідий, приписуваних преп. Теодозію „О казняхъ Божіихъ“ (з нагоди наїзду Половців під р. 1068.) і „О постѣ“.

В деяких списках „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ під р. 1096. вставлене ціле „Поученіє Владимира Мономаха“ (імовірно котримсь із пізнійших продовжників). Се став певним доказом, що спорудник „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ користував ся творами усього суча-

сного письменства, з котрими був добре познакомлений¹⁾.

Склад літописи. Повість временних літ або Начальна (також Початкова) Літопись се багатий збірник оповідань з минувшини старинної Руси. Вона складала ся з двох частин: вступної, котра є звязким оповіданням, без хронологічних дат, і властивої літописної ціхи, уложена хронологічного, порядком літ. Друга часть починає ся 852 - тим р. (або 6360 - тим, бо літопись ведена від сотвореня світа), нападом Руси на Царгород: „Отсель почнемъ и числа положимъ“. Однак хронологічні дати з перших часів історії Руси непевні і вставлені в літописце оповіданє автором „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ або котримсь із близьких єго попередників.

Зміст літописи. Літопись починає ся оповіданєм навазанім до біблійних переказів про поділ землі між синів Ноя після потопа та про розселенє народів з заміткою, що «словенський язык» (нарід) пішов від Яфетового племені. Далше оповідає про поселенє Словян на Дунаю, а відтак про розселенє по інших околицях і про назви ріжних словянських народів. Згадує опісля про поселенє Словян над озером Ільменом і założене над ним Новгороду, про дорогу з Варяг (Скандинавії) в Грецію через Чорне море (зване опісля Руським) і про проповідь сьв. Андрея на берегах сего моря і на київських горах. Далше оповідає про звичаї словянських племен, а з р. 862. починає ся властива літопись про покликанє Варягів ізза моря і початок Руської держави.

Далше говорять літопись про ворогів - насильників українського народу: Волохів, Угрів, Обрів, Печенігів і Половців, а епічні черти задержані навіть в тім сухім книжнім оповіданю літописця, звязанім з давними пословицями (н. пр. «Погибоша аки Обре»), вказують на се, що се є відгомін давних народних переказів. Навіть переселенє Словян знад Дунаю, звязуване назв словянських племен з ріками або трема - двома братами (Кий, Щек, Хорив: Радим і Вятко) відносить ся до народних переказів поетичних, до пісенної і казочної творчости. Ріки Дунай, Дніпро, Дон, представляли ся уособленими, а рікам співали в давнину вели-

¹⁾ Староруські літописи на ціле столітє старші від першої французької хроніки — Вілль Ардуїна († 1213.) і першої італійської хроніки — Маттео Спіноллі (1247—1268). Одна з найдавніших німецьких хронік відносить ся до XIV. ст. (Йоган Рідезель † 1341.). Літописець сучасні Несторови писано тільки в двох языках: по грецьки у Византії, а в останній Европі в латинським язці.

чальні пісні, подібно як героям (н. пр. Дніпро - Словутиця в Слово Полку Іг.). Крім рік Начальна літопись вказує назви слов'янських племен східної Європи з лісами (Деревляни) і полями (Поляни). Вельми цінні відомості історичні подає літописець про розселення племен Полян, Деревлян, Кривичів, Вятичів і ин., про їх родовий і родинний побут, про весільні і похоронні звичаї й обряди. З особливою прихильністю відносить ся літописець до Полян, в котрих околиці повстав Київ, духовний і політичний осередок Руси, зазначає високий їх розвиток і мирні обичаї та протиставить їх менше культурним Деревлянам. Замітно се, що мимовитворених ризниць між поодинокими слов'янськими народностями (як віра, язык, звичаї), літописець зберегає свідомість їх племінної єдності. Крім того виявляє літописець добре, хоч може несвідоме розуміння головних водних доріг для розселення племен і творення держав, а іменно подрібно описує великий «путь изъ Варягъ въ Греки», так важний для всієї староруської історії.

Мимо сеї збірної праці, довшеної протягом окола 60 літ, і всіляких редакцій має Начальна літопись вид деякої суцільности. Вся літопись носить ятно церковного і монастирського походження та навіяна духом християнської побожності і любов'ю рідної землі. Першими літописцями і продовжниками Начальної Літописи були духовні. Тимто літопись лучить історичне оповідане з релігійно-моральною поукою і роздумуваннями релігійно-морального змісту та виїмками з сьв. Письма. Літопись визначає ся епічним способом оповідання, живостю й образовостю, а навіть поетичним настроєм. По думці Шевірева літописний стиль наш міг витворити ся тільки під впливом ненастанного читання Біблії. В многих місцях форма літописи є драматична і тут відбив ся вплив біблійного оповідання і руських пісень. Любов рідної землі не переходить у загорілість і засліплене літописця, котрий, визначаючи ся любов'ю правди і предметовим зображенем історичних подій, не закриває слабих сторін і недочет, не промовчує розладу наслідком усобиць, про котрі говорять з повною широтю. Тимто ся літопись що до своєї стійности немає нічого собі рівного в сучасних літературах. Літопись писана церковно-слов'янським або старо-болгарським язиком, з перевагою живої народної мови староруської, особливо там, де літописець наводить народні перекази або розмови дівчих осіб. Літописець вводить в оповідане також народні пословиці, а часто любить уживати діяльогу.

Глибоке чувство ціхує нашу давню літопись при всім її звязкім оповіданю. Залюбки говорить літописець про християнські заслуги сьв. Володимира й Ярослава. Оповіданя про наїзди Половців навіяні сумом. З таким самим сумом і жалем оповідає літописець про усобиці князів (як Всеслав, Олег Сьвятославич, Олег Гореславич) і виступає нераз проти них з різкими докорами.

Характеристики історичних лиць подає літописець звичайно коротко і звязко, а при тім визначають ся вони строгою предметовістю і безпристрастністю та доволі виразно подають визначні черти і прикмети сеї або тої історичної літописи. До таких треба зачислити характеристики князя Сьвятослава, сьв. Володимира, Ярослава Мудрого, Всеволода, Олега Гореславича й ин. В характеристиці кн. Сьвятослава відбив ся вплив народних переказів про того войовничого князя, збережених імовірно в дружинній поезії.

В характеристиці сьв. Володимира зазначає літописець різку перемену спричинену в нім під впливом християнства. Згадуючи про хрещенє Руси, не забуває літописець оповісти і про веселі бенкети й щирі відносини князя до дружини.

До сеї „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ ввійшли також деякі народні перекази (н. пр. про Кирила Кожемяку, про боротьбу князя Мстислава з Редедєю). Деякі перекази витворили ся посеред княжих дружинників і являли ся відгомонам давньої дружинної поезії, як про походи Олега і Сьвятослава. Крім того зачерпнув літописець також з чужоземних переказів т. зв. бродячих, н. пр. про Білгородський кнєзь і інші оповіданя про всякі воянні хитроці.

Крім того ввійшли до літописи Договори Руси з Греками, Руська Правда, Поученє кн. Володимира Мономаха дітям і т. п.

В оповіданю про доісторичні часи українського народу (словянських племен, що ввійшли в него) опирає ся Начальна Літопись по части на біблійно-византийських книжних звістках, по части на устних епічних переказах і відносить український нарід до словянського роду, а Словян з иншими аріо-європейськими народностями до Яфето-

вого племені. Однак про життя цих аріо-європейських народів нічого не згадує, а починає прямо від розселення Слов'ян „по мнозѣхъ же временехъ“ після потопу. Не дає також докладного погляду на поганський біт руських Слов'ян, а обмежує ся деякими лише замітками про весільні і похоронні звичаї і згадує деяких богів. Ці недостаті доповняють багаті подробиці, збережені в язичі, в народній поезії і в переказах українського народу.

Місцеві літописи. „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ має загально-руську ціху і подає події всіх областей руської землі до 1110. р. Від неї починають ся звичайно пізнійші збірники з додатком до неї місцевих літописий і розходять ся що раз більше в своїм викладі, в поглядах і справах. Спорудники таких продовжень звичайно переписували „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ (до 1110. року), а відтак дальше оповідали події місцевої області. З тих місцевих літописий особливо замітні: Київська і Галицько-волинська літопись (в Іпатському збірнику) і приналежні до північної групи: Новгородська і Суздальська літопись.

Київська літопись знаходить ся в Іпатському списку, є продовженням Начальної літописи і доведена від 1110—1200. р. В склад сеї літописи війшли головні київські записки, а також усякі вставки, між іншими вельми живий і поетичний опис походу на Половців 1185. р., написаний або записаний дружинником, що з Ігорем попав у половецький полон. Літописець, оповідає більше про події Київської землі, ніж про інші області Русі, про князі уособиці, рідше про церковне життя, а характер Київської літописи зближений до Начальної. Особливу бачність звертає на недостачу братньої любови і почуття єдності між князями і в тім бачить причини зображуваних ним нещастя. Автор літописи належав імовірно до княжо-дружинної верстви і тим пояснює ся перевага світського живла в его літописі. Описи визначають ся багатством подробиць і живістю, часто наводить літописець пословиці з народного і дружинного побиту.

Новгородські літописи, поміщені в Лаврентіївському збірнику, творять окрему групу і визначають ся короткістю і силою річі. Передають вони події місцевого життя: по-

ставлене і смерть єпископа, постробне церкви, походи Новгородців, внутрішні заворушення і т. п. Такою сухою немистецькою цїхою визначає ся також Суздальська літопись (в Лаврентіївськїм списку), котра подає події Ростовсько-Суздальської землі.

Окрім Новгородських є ще багато інших місцевих літописий, які мають значінє не лише яко історичні пам'ятники, але й яко пам'ятники для дослідів нарїчїй поодиноких руських земель і задля того вони вельми важні для історії руського язпка. Що до літературної стїйности остають північні літописи далеко поза південно-руськими: не находимо в них того живого і образowego оповіданя, того епічного, широкого зображеня подїй і поетичної живописности, яка цїхує південно-руські літописи — прикмети, якими визначає ся українська природа та живїйша вдача населеня. Північні літописи подають коротко і сухо події з минувшини, а в убожествї змісту відбила ся суха, однастайна та жорстока вдача московського племенї. Крім того північні літописи мають уже урядову закруску і обминають обережно всяку немилу їм правду.

Характеристика північних і південних літописий.

Наші літописи відрїзняють ся живостою і поетичностю оповіданя від новгородських і суздальських.

Ось що каже московський історик Соловєв: «Новгородська літопись не любить зайвих слів і відповідає торговельному характерови північного Новгорода. В Суздальській люди мовчки ходять, воюють, мирять ся, але анї вони самі не входять у понуки своїх дїл, анї літописець за них того не каже. В гóродї, на княжому дворї нічого не чути, тихо, каже Соловєв: усї сидять, затворивши ся і думають думу про себе; відчиняють ся двері, входять люди на виднó і роблять що небудь, але роблять мовчки. Виявляє ся тут цїха доби, цїха всего населеня, котрого представниками є історичні дїячі: літописець не міг видумувати річїй, котрих не чув, але з другого боку годї не замїтити, що він не говіркий».

«Інакше, каже дальше Соловєв, представляє ся південна (українська) літопись, богата на подробиці, жива, живописна, можна сказати — мистецька. Особливо Волинська літопись визначає ся поетичним складом: годї не замїтити тут впливу південної природи, прикмет південного населеня. Можна сказати, що Новгородська літопись має ся до південної, як Поученє Луки Жидяти до Слів Кирила Турівського. Сухе оповіданє суздальського літописця не має силч новгородського, говірливе, але без того мистецтва, яке

бачимо в південній літописи. Можна сказати що південна літопись-має ся до північної, як »Слово о Полку Іг.« до »Сказанія о Мамаєвомъ побойщѣ«.

Проф. Александер Брікнер пише в своїй Історії московського письменства ось що: »До XII. ст. належать найважнійші памятники київського письменства, котрим пізнійше московське не може нічого покласти під нару, хоч їх наслідую або переймає. На початок того століття припадає остання редакція Київської літописи. Повстала вона в монастирі, розвинула ся в строго аскетичнім світогляді, любує ся в широких релігійних науках, вилітає залюбки молитви і моралізуючі проповіді, але природне, свіже, плястичне оповідане, епічність епізодів, демократизм, подібний як у билинах, любов правди, багатство і докладність переказів, заставляє кождий нарід завидувати Руси її літописий. Південні Слов'яни не можуть виказати ся нічим подібним, а також літописи сусідних країв остають далеко поза ними, мимо ліпшого укладу, мистецького складу і більшої учености спорудників. — Особливо визначує ся епічною повнотою і багатством звісток Галицько-Волинська літопись з XIII. ст.«

Проф. М. Грушевський каже: »Своїй свободі від византийського шаблону наша історіографія завдячувала ті добрі прикмети, які її взагалі відзначають — свою простоту, свіжість, силу, сей аромат життя, епохи, що віє від неї і робить її чи не найціннішою частиною нашого старого письменства«.

5. Пам'ятники правничого і законодавного письменства.

Навдавнішими пам'ятниками руського права є три **Договори Руси з Греками**, котрі поясняють взаємини поміж тими двома народами. Походять вони з X. століття (907. і 911. за князя Олега, 945. за князя Ігоря). Переклад сих договорів був зладжений з грецької первописи імовірно якимсь Болгариним, а перший руський літописець вставив сей готовий текст до своєї літописи, змінивши в дечім ви-слові і реченя болгарсько-слов'янські. З тих договорів дізнаємо ся, що для скріплення правди вимагали присяги: поганська Русь отже присягала перед Перуном і кляла ся ще й богом скоту Велесом на холмі, а Русини-християни присягали в церкві св. Іллі, де цілували хрест. Сі договори є доказом, що вже перед християнством на Руси були початки письменства.

Правничим пам'ятником треба вважати **Устав кн. Володимира**, котрим надає Церкві право розсуджувати розводи.

спори о придане, неправесні подружа, умиканє дівчат, кроваві бійки в семьях, чари, ворожби і т. п. На все назначає грошеві кари (нема однак вязницї і кари смерти).

Найдавнїйшим, більших розмірів пам'ятником староруського правничого письменства і законодавства (у Словян взагалї) є „Руська Правда“ (значить Руське Право) з XI столїтя, приписувана кн. Ярослави Мудрому. Се був збірник звичаєм вироблених правних постанов, навіть старших від Ярослава. Опісля доповнено по смерти Ярослава сей збірник новими правними постановами за Ярославових синів, особливо князя Володимира Мономаха. В Руській Правдї находимо багато староруських форм і висловів, задля того має вона важне значїне для дослідів староруського язика. Передовсїм впадає в очи торговий характер законодавства. Між цивільним і карним правом законодавство майже не робить ріжницї.

Після постанов Руської Правди оплачувано грошевою карою не тільки заподїяні матеріальні шкоди, але й убийство, смертної кари не було. Найблизшим своякам убитого прислугувало право «кровавої пімсти» (переняте з германських звичаїв), але пізнійше заступлено кроваву пімсту грошевою карою, плаченою князеві. За тілесну шкоду комусь заподїяну можна було оплатити ся. Украдену річ мав злодій звернути і заплатити грошеву кару за обиду. Коновода прогано з краю. Кари заслання («на потокь») і заграблення майна уживано також з політичних понук. Злодія, схопленого на крадежці, можна було убити. Досліджувано правди з підмогою свідків. Уживано також жезлїної проби: позваний мав держати розжарене жезло в руках або ступати по нїм босо. Як видержав се, вважав ся невинним. Руська Правда обмежила закорїнену вже тоді на Русї лихву (за великі довги продавано довжника), давала охорону кунцям, дбала про домашнє газдівство і рільництво. Морально-виховна сила законодавства була невелика. Воно не говорило чоловікови: не роби того, або иншого, а казало: роби, що хочеш, але за те тобі кара.

Що до церковного права обов'язував т. зв. Номоканон або Кормчая¹⁾, доповнена церковними уставами Володимира В. і Ярослава Мудрого.

¹⁾ Кормчая (розумїє ся „Книга“) походить від староруського кормити, инїйше кермувати, управляти. — Номоканон — грецьке слово аложене, значить: закон і правила.

6. Поучні (дидактичні) твори („Поученія“).

Староруське письменство при своїм майже виключно духовнім характері виказує в XII. і XIII. століттю двох свѣтських письменників, а іменно в. князя Володимира Мономаха (княжив у Києві 1113—1125.) і якогось княжого дружинника Данила. Однак і твори сих двох останніх письменників, хоч свѣтських, не багато вирізняють ся духом, напрямом і цілим свѣтоглядом від духовних творів, бо автори їх черпали своє знанє з тогочасних збірників духовного змісту.

а) „Поученіє Володимира Мономаха дѣтемъ“. Поука кн. Володимира Мономаха визначає ся подібно як і літописи — переходовим характером: формою, а в значній часті і змістом сягає вона в круг духовного письменства, але в ній проявляє ся також багато чисто свѣтських черт.

При недостатчі підручників про вихованє дѣтий, в котрих би також були виложені всесторонні обовязки чоловіка, проявляла ся потреба поук родичів дѣтям з порадами що до житя. Такі поуки мали опісля значіне житєвих установ і звали ся звичайно „Домострой“. Першим взірцем того рода є „Поученіє Владимира Мономаха“, одного з найбільш освѣчених і очитаних князів руських, а при тім мудрого володаря. Він завів сам у своїй родині добрі засновки моральности і замилуванє до науки. Мати єго була Грекня, доька цїсаря Константина Мономаха, котрого прозвище Мономаха перейшло і на єї сина, Володимира, а отець єго, Всеволод, син Ярослава Мудрого, знав пять языків, котрих научив ся з власної охоти. Молодий вік проводив він у Переяславщині, унаслідуваній єго вітцем по смерті Ярослава Мудрого і там ненастанно відпирав Половців та привик до боевого житя. Тут у нім виробила ся хоробрість, самостійність і боевий досвѣд. Для заради княжим усобицям з єго почину відбували ся зїзди князів (в Любечі і Витичеві) і спільний побідний похід на Половців. Так став він популярним князем і засїв на великокняжім престолі та злучив три четвѣрти українських земель у своїх руках. Крім того прославив ся він також яко письменник.

Як багато інших творів староруського письменства, так і „Поученіє Мономаха“, збережене в Лаврентіївському списку літописи під р. 1096, уложене під впливом византийських взірців, а особливо на взір таких „Поученій“ у „Збірнику Святослава“ (з 1096. р.). Однак воно було написане пізнійше, імовірно під кінець життя († 1125. р.), бо весь зміст вказує на довголітній життєвий досвід, котрий він хотів виявити в своїм писаню перед смертю.

Приводом до написання „Поученія“ були в князіїв руській родині нещасні усобиці, що саме тоді ворухили українською землею, нищили край і заглушували свідомість єдності української землі. Поука Мономаха визначає ся, при всім впливі тогочасного аскетизму і патріархальної самовлади, благородними, людяними думками і лагідною вдачею князя-автора.

Володимир Мономах виступає в своїй поуці вельми живим діячем, дбалим про державу і семью князем і вітцем, диятого остерегає перед лінивством, початком всякого лиха. Він вимагає діяльного напруження сил, волі й рішучости від своїх дітей та щоби на нікого не здавали ся, особливо у війні. Він не забуває і про релігійні справи і сповняє сумлінно всі християнські обовязки. Поука, хоч як коротка, ділить ся на три часті: в першій часті говорить автор про релігійні обовязки справдешнього християнина, молитву, покуту, милостиню, поважанє для старших, честь помершим, а при тім дає педагогічні і практичні ради, пригідні в житю і велить з християнською любовю відносити ся і до хліборобів. Забороняє карати смертю. В другій часті поучає про обовязки князя, зображає високий ідеал князя та бажає також у своїх синах бачити дбалих і розумних володарів, яким був сам. вимагає саможертви для народу, справедливости і милосердя. Більше всего наказує не забувати убогих, вдів і сиріт. При тім радить не занедбувати науки і дбати про приспорење знаня, а взірцем освіченого князя ставить свого вітця Всеволода. В останній часті прикладом діяльного життя наводять Мономах своє власне і вчисляє подрібно свої труди на війні і на ловах. Лови, в котрих брали участь і жєнщини з соколами, вважали тоді хосенним трудом. Радить також своїм дітям дбати про розумний поділ часу і роботи. Метою сеї часті було показати, що все діє ся по волі Божій і що Божа опіка певнійша людської. Тимто взиває він, щоби віддати ся Божій волі, і кінчить візванєм до згоди, братньої любови і прощаня. „Поученіє“ цікаве також задля опису життя тодішних князів і побуту

XII. ст., бо тоді не було різних суспільних ріжниць і жите всіх плыло тоді майже однаковим ладом.

В „Поученію“ лучать ся разом духовні і сьвітські прикмети. Вони є вислідом довголітнього життєвого досьвіду і глибокого роздумуваня одного з найліпших князів удільно-вічевої доби і ясним висловом вироблених ним життєвих ідеалів. Поезія краси природи, одушевлене вобниими походами і ловами злучили ся тут із глибоким релігійним чутєм, широкою людяністю, саможертвою для родини і щирим жалем над її нещастями. Що до настрою душі близький в Мономахови автор „Слова о Полку Ігоревім“, котрий висловлює жаль, що того „старого Володимира“ (Мономаха) годі було задержати на київських горах, бо з єго смертю почали ся знов усобиці, почала „стогнати русьская земля“.

7. „Моленіє Данила Заточника“.

З памятників, котрі зберегли ся на півночи, а своїм літературним складом звязані з південно-руськими, помітне між иншими „Слово“ або „Моленіє Данила Заточника“.

Про личність і жите Данила Заточника мало що відомо. З єго „Моленія“ дізнаємо ся, що він був родом з Переяславля Заліського (в Ростовсько-Суздальській землі), що був сином заможних родителів, на свій час чоловіком очитаним і осьвіченим, молодим, але пспав у бідність і наймав ся на службу у бояр. Данило звертає ся до переяславського і новгородського князя Ярослава Всеволодовича (1291—1246.) з просьбою, прийняти єго на службу, бо волів у него на службі ходити в личаках, як на боярськїм дворі і в червоних чоботах. Свою просьбу виложив він вельми талановито й уміло в „Моленію“. Він думає, що став би князеви у пригоді своїм розумом, котрого набрав ся з книг і з житя.

Деякі єго звороти довели до непорозуміння, начеб Данило був засланий (заточений, відсіль єго названо Заточником) задля наущеня бояр або „злих жен“ за якусь провину, чи за трусливість у бою на озеро Лач (в Новгородській області) та що він свою просьбу запечатав у віск

і кинув у озеро, де се проковтнула риба, котру зловили, принесли князеви, а розпоровши її, найшли в середині сю просьбу. Се мало спонукати князя, визволити Данила з неволі. Однак се неперечно вставка в пізнійшій редакції якогось переписця „Слова“.

На самім початку »Слова« заявляє Данило, що своє »Моленіє« виложить в »притчах«, себто порівняннями, а в давнину називано »притчами« всякі оповідання, пословиці, поговірки або зврати мови, котрі містили в собі алегорію. Отже в такі притчі убірає Данило свої мисли. Притчі черпає він з ріжних книг, подібно як пчела збирає соки з цвітів, а іменно або із старого Завіта, особливо з Псалтирі, з творів Отців і учителів Церкви й із збірників византийського письменства, або з руського життя, а іменно з історичних подій і сучасних н. пр. »лучша би мені смерть, як Курське княженє«, притча приписана неправильно Ростиславови замість Андрееви Володимировичеві Переяславському, а з сучасних н. пр. »Дурнів не сіють, ні ткуть, ні прядуть, а самі родять ся«, або »не птиця між птицями негопир, не звір між звірjami їж, не риба між рибами рак, не скот між скотами коза, не хлоп між хлопами, хто у хлопа працює, не муж між мужами, котрий жінки слухає...«

Задля літературного способу — висловлювати свої мисли „притчами“ — „Моленіє“ Данила читали вельми радо, бо крім того визначає ся воно питомим українському народови гумором і сатиричним настроєм. Тимго зберіг ся сей твір у численних списках. Переписці вставляли між притчами дібраними Данилом інші подібні, їм відомі, і таким способом первісний твір проникнутий личними почуваннями автора, перемінив ся в збірник притч. Між притчами в первіснім творі була: „Кому ти єсь Переяславль, а мені Гореславль“, а переписці пізнійші додали до того ще: „кому Боголюбово, а мені горе люте, кому Білоозеро, а мені чорні смоли, кому Лач озеро, а мені на нїм сидя плач гіркий“... — і на основі тих додатків зроблено висновок, що Данило був засланий на озеро Лач і додано легенду про заліпленє єго просьби у віск і т. п.

8. Старинна руська поезія.

Нема ніякого сумніву, що в старинній добі руського письменства розвивала ся поезія з мітичним, героїчним і обрядовим характером, а побіч того були ще приповідки,

загадки і т. и. На се вказують не тільки черти збережених пізнійше творів народної словесности, але й порівнянє з такими пам'ятниками інших народів. Про єствовавє народної поезії свідчать навіть пам'ятники книжного староруського письменства. Духовні письменники, в дбалости про утверженє християнства, звертали ся проти останків поганьства і вказували на се, про що співали пісні або оповідали народні перекази. Так у Початковій Літописи, в оповіданю про дохристиянський побут руських Слов'ян, находимо згадки о „бѣсовскихъ игрищахъ“, а митрополит Йоан пише в церковних правилах до руського черця Якова (в 2-гій половині XI. столітя) про „играніє, бѣсовское пѣніє, плясаніє“ (танці) і „гудѣніє“ (гудьбу). Князь Володимир Мономах у своїм „Поученію дѣтемъ“ згадує про всѣльні пісні, також у пізнійших духовних творах зоборонюють християнам „бѣсовскіи игри, пѣсни мірскіи“ і т. и. В переказах заведених до Початкової Літописи — н. пр. про заснованє Києва, про Олега, кн. Ольгу, Володимира і Рюїду, Кирила Кожемяку, боротьбу кн. Мстислава з Редедєю і т. и. — находимо відгомін давного епосу ¹⁾. Галицько-Волинська Літопись містить натяки на пісні про кн. Романа; згадує про „словутного півця Митусу“, „древле за гордость не восхотѣша служити кн. Данилу“, за що вго „разбраного авы связаного приведоша“. М. Максимович вважає вправді Митусу не поетом-співцем, а церковним півцем (дяком) Перемиського владики, але Костомарів влучно зобразив сего поета в творі „Співець Митуса“, що „кріпший за всѣх в Перемишлї“, „шаблі не носить і грудий щитом не вкриває, піснями силе на князя, гострими нїби стрілами, піснями люд стурбував і хїть до війни підливає“.

Ся літопись згадує і про „Пѣснь славы“, зложену в честь Галицьких князів Данила і Василька з нагоди побіди над Ятвягами. Маємо також уривок пісні з русько-

¹⁾ Дружина, що опісля перейшла в боярство, з князем на чолі, була найбільш діяльною верствою на Русі в княжій добі. Пісні, в котрих оспівувано події сеї дружини, творили дружинний епос. Останки сего дружинного епосу зберегли ся ще в деяких колядах і щедрівках.

половецької боротьби про хана Отрока і гудця Оря в Іпатській літописи.

На сліди староруської поезії вказують згадки про пісні Бояна (в Слові о Полку Ігоревім), відгомін давнього дружинного епосу.

Відгомонам староруської поезії можна вважати також твір світського письменника „Слово о Дазаревѣ Воскресеніи“ релігійної основи.

Релігійно-моральний напрям староруського книжного письменства і неприхильне становище книжників супроти творів народної словесности очевидно не сприяли розвитку світської поезії, як се стало можливим у західній Європі (лицарська поезія, трубадури, мінезетери) а то, що витворилося, не було допущене до письменства: „бісовські пісні“ не нашли місця в книгах і в значній частині запропастилися. Се був великий ущерб для поетичного розвитку українського народу: народні перекази розбивалися, забувалися і затрачувалися. Всеж таки дійшло дещо збережене в устах народу, хоч із значними перемінами, до наших часів (н. пр. у весільних обрядах і піснях).

„Слово о Полку Ігоревѣ“ є неперечно найгарнійшим і найбільш умілим виразом староруської поезії і взагалі староруського письменства. Автор його, невідомий по імені дружинник XII. століття, умів підняти ся до такої висоти артистичного зображення, краси і сили, що його признали не тільки у нас, але й у всій Європі, одним з найгеніяльніших представників української мистецької поезії. Збереглося воно в одинокій рукописі¹⁾. Памятник сей виданий печатно у вельми пощованім тексті, а хоч багато дослідників

¹⁾ Слово о Полку Іг. знайшло ся в рукописнім збірнику імовірно з XVI. ст. Відкрив сю рукопись в однім нековськім монастирі гр. Олександрій Мусин-Пушкин 1795. р. і видав 1800. р. Се одінока рукопись згоріла підчас пожежі Москви в 1812. р. Тимго годі було справити деякі недостачі і похибки першого виданя. Порівняне з иншими староруськими памятниками помогло справити деякі пощовані місця тексту „Слова“, длятого і дося ще в нїм багато загадочного, неясного і епірного. Сей твір переложено на різні европейські язики (німецький, французький, англійський і малярський, крім того на всі словянські язики), а також многі поети українські перекладали сю пісню нинішньою мовою.

звертало на него бачність, хоч чимало видано коментарів і критичних розвідок, однак не повело ся усунути деяких неясностей і незрозумілих місць. Всеж таки збережені частини і поодинокі місця дають нам живий образ життя сеї давньої доби, котрої память так жорстоко затерта пізнійшою мрачною історією Русн, іменно татарським лихолітєм.

Історична основа пісні. »Слово о Полку Ігоревім« — се поетична повість-поема про невдачний похід Ігоря Святославича, князя Новгород-Сіверського і князів Ольговичів (нащадків Олега Святославича чернігівського — »Гореславича«) на Половців 1185. р. Є се не тільки історія походу, але й чудова картина тодішнього життя, навійна глибоким, сумовитим ліризмом. В сеім поході мали участь не всі руські князі, тільки згадані Ольговичі, котрі навіть не сповістили про се в. кн. Святослава. На чолі походу станув Ігор Святославич, кн. Новгород-Сіверського, а з ним виправили ся его брат Всеволод Курський (званий Буй-Туром), син Володимир Путивельський і братанич Святослав Ольгович, князь Рильський. Брат Ігоря, Всеволод, мав з ними злучити ся над рікою Осолом. Дня 1-го мая опинив ся Ігор над Донцем. Тут показали ся зловіщі знамена, затьма сонця. Злучивши ся над Осолом з братом Всеволодом, наткнув ся він на Половців. У першій бою побідили руські князі, але описля відтіті від води і окружені хмарами кочевиків над Каляю (нині Кагальник), притокою Дону, потерпіли страшне поразенє і попали в полон. В. кн. Святослав збирав саме тоді військє на Половців, коли дізнав ся про поразенє і полон Ігоря і чернігівських князів. Затривожив ся в. князь, бо знав, що тепер Половці нападуть на Русь, тому готовив ся до відпору. Але поки зібрали ся князі, Половці напали, спалили багато сіл, заняли гóрод Римов (Ромни) і вернули в степи. Половці обходили ся приязно з Ігорем у неволі, бо дочка хана Кончака була жінкою Ігорєвого сина, Володимира. Однак Ігор утік з неволі з підмогою конюшого Овлура на Русь, а син Володимир, оженений з дочкою половецького хана Кончака, по двох роках вернув на Русь із Всеволодом.

Поет ¹⁾ неперечно користував ся історичною основою події, поданою докладно в Київській Літописи. Але

¹⁾ Автор невідомий нам по імені, але з его твору можна догадувати ся, що був чоловіком світським, свідком і учасником описуваних подій, дружинником Ігоря. Пісню написав не пізнійше, як перед кінцем 1187. р., себто перед роком смерті Ярослава Осьмомисла, до котрого відзиває ся ще яко до живого. Але й раніше, як в 1187. р., не міг написати сего твору, бо з наведеної в „Слові“ розмови двох половецьких ханів — Ізака і Кончака — видно, що автор знав про поворот з половецького

побіч того подає поетичні подробиці, основані на мітичних повірях, всуває ліричні вставки, висловлює патріотичні почування з нагоди княжих усобиць і на останку наводить вельми поетичний Плач Ярославни в Путивлі.

На вступі вказує поет на спосіб і ціль свого оповідання, заявляє, що не буде поступати по „замислу „Бояна“, але строго держати ся сучасних „билин“ або дійсних подій (хоч мимо того наслідував поетичний спосіб Бояна).

Поділ „Слова“. „Слово“ складає ся із вступу, оповідання про похід на Половців та єго наслідки і з закінчення. Головна часть розпадає ся на 4 розділи: 1. похід, бій з Половцями і полон князів. Спомин про побіду Святослава Всеволодовича над Половцями служить переходом до 2. розділу „Слова“, що починає ся сном сего князя і містить спомини про давніших і візване до сучасних Ігоревих князів, щоби вступили ся за „обиду сего времени, за землю русьскую, за рани Ігореві“. 3-тій розділ обнимає плач Ярославни, жени Ігоря, Ефросинії, дочки Ярослава Володимировича Галицького, 4-тий розділ: оповіданє про втечу Ігоря з неволі і радість усеї Руси, а закінченє містить: похвалу князям і дружині.

Зміст пісні. Невідомий по імені поет хоче оповісти про похід Ігоря по діям бувальщини, а не по замислам Бояна¹⁾, себто не ладом княжо-дружинного співця.

»Коли Боян хотів пісню зложити, тоді буяв мислю по дереву, сірим вовком по землі, сизим вірлом поїд облаками«. Зображаючи в своїх піснях часи перших княжих усобиць, »Боян неначе пускав десять соколів на стадо лебедів. Але се не десять соколів пускав Боян на стадо лебедів, а своїми віщими пальцями торкав живі струни, а струни самі рокотали князям славу«.

Автор починає оповіданє описом, як Ігор вибирає ся з дружиною і військом на Половців²⁾, але нараз затьма сонця покри-

полону Володимира Ігровича, а сей вернув до рідного краю 1187. року. Отже „Слово“ написанє неперечно в 1187. р.

¹⁾ Бояна згадує лише автор „Слова“ й єго наслідники. З імен оспівуваних ним князів (Ярослава, Мстислава, Романа Святославича), можна здогадувати ся, що Боян жив у першій половині XI. ст.

²⁾ Автор „Слова“ заповідає на початку, що „почве свою повість від старого (св.) Володимира і доведе її до винішнього Ігоря“, але хоч

ває все військо, хоч в дійсности затьма сонця появилася вже підчас походу. Ще й інші зловіщі знамена тривожать Русичів. Ігор не зважає на ці зловіщі знамена. »Ліпше, нехай нас порубають, як мають полонити«. Ігор хоче »коне проломити кінець поля половецького«, хоче »голову свою положити« або »шоломом напшти єя води з синього Дону«.

Одушевлений хоробростю Ігоря, звертає ся автор знов до Боiana, »соловій давних часів«, щоби »він сі походи оспівав, скачучи як соловій по мисленому дереву, літаючи умом понід облаками, сплітаючи оба сі походи (Святослава й Ігоря), скачучи по шляху Трояновім. Боianови отжеж, внукови »Велеса« (богови скота, а тут богови поезії), по думці автора »Слова«, слідувалоб зложити пісню в честь Ігоря, Олегового внука. І він дальше в дусі Боiana веде пісню: »Не буря соколів (Русичів) занесла через поля широкі, — се галки (Половці) біжать стадами до Дону великого. Коні ржуть за Сулю, звенить слава в Києві«.

Але неначе полишивши сі звороти Боianові, веде він сам дальше пісню: »Труби трублять у Новгороді (Сіверськім), стоять стяги в Путивлі. Ігор жеде милого брата Всеволода«. Дальше оповідає про нараду Ігоря з Всеволодом і похвалу Всеволода Курянам, про зловіщі знамена: »Ніч, стогнучи грозою, збудила птиці, Див (усоблене нещастя) кличе верх дерева, скриплять половецькі теліги, Половці йдуть до Дону, вовки виють чагарами, орли клекомом скликують звірів на жир, лисиці брешуть на червоні щити«. Зобразивши сю картину, кличе: »О руська земле, уже за холмом еси!« Хоробрі Русичі загородили поля широкі своїми щитами.

В п'ятницю рано Русичі побідили Половців і набрали багато всякої добичі, але вже другого дня природа посилає знов зловіщі знамена: »Криваві зорі сьвіт заповідають, з моря чорні тучі ідуть (Половці), лисають сині лисавиці. Вітри виють стрілами на полки Ігореві, земля стугонить, ріки мутно текуть, порохи поля покривають, воєнні стяги гомонять. З усіх сторін обступаять Половці руське військо, але князь Всеволод, брат Ігоря, як тур боре ся з ними хоробро, полискуючи золотим шоломом«.

Відриваючись на хвилю від сего опису бою, переносить ся автор гадками в давнішу минувшину, віки Троянові, часи Ярославові, а відтак переходить до усобиць за Олера Гореславича, коли то гинула сила Дажбожого внука, а люди в княжих коромолах коротали вік. »Тоді по Руській землі рідко озивались ратаї, а часто кракали ворони, розділяючи труни між себе, галки гамір починали, збираючись на жир. Але такого бою, як Ігоря з Полов-

би короткого оповідання про перших князів нема: очевидно се пропуск в рукописі, бо дальше оповідане починає ся описом затьми сонця, чим нарушив хронологічну послідовність подій, неначеб бажав наперед приготувити читача на неминуче нещасте.

дьями, ще не було. Зрана до вечера, а з вечера до рана на незнакомім полі Половецької землі летять калені стріли, гремлять шаблі о шоломи, тріщать копії булатні (харалужні)».

Тоді то чорна земля була копшатами поорана і кістьми заєїяна, а кровю полита... Били ся день, били ся другий, а третього дня коло полудня упали хоругви (стяги) Ігореві. І там на березі бистрої ріки Каяли, де той кровавий бій відбув ся, розлучили ся оба брати, Ігор та Всеволод, кождий з них попав ся в иншу неволю. І природі стало жаль руських лицарів. «Вяне трава від жалощів, а дерево з туги до землі похилилось». Плачуть матери за своїми помершими хоробрими синами, ридають за своїми мужами, а сестри за братами. Навіть стіни гірорідів знемогли від смутку, а туга обгорнула Київ, бо князі починають знов «коромолувати», а Половці знов приходять на руську землю і збирають з неї данину. Поражене і полон Ольговичів додали їм знов відваги і хоробрости. «Встала Обида в силах Дажбожого внука, вступила дівочо на землю Троянову, силеснула лебединими крилами на синім морі і силеснувши у Дону, пробудила спомини про дішні часи. Усебиця князів — се погибель їм від поганих (Половців). У Києві, в дворі кн. Святослава Німці, Венеди, Греки і Моравани осьпівують славу его і докоряють Ігореві, що потопив руське багатство на дні Каяли, а сам пересів з золотого сідла в сідло полонника.

В третій часті переносить ся поет від Ігоря й его війська до Києва, до палати в. кн. Святослава. Князь оповідає дружині свій мутний сон у Києві, на горах. «З вечера одівали мене, оповідає князь, чорним покривалом на тисовій постелі: черпали мені синє вино змішанє з отруєю; сипали на груди великий жемчуг порожніми тулами (сагайдаками) поганих Половців. А дошки вже без сволюка в моїй золото-верхій палаті. Вею ніч з вечера кракали ворони. Були під Пліснеськом на оболоню в дебрі Києвані і не відлетіли до Синього моря». Дружина поясняє се яко віщованє поражєня Ігоря й его війська, о чім він дійсно дізнав ся по дорозі в Київ, від якогось Біловода.

В тій сумній для Русинів хвилі взиває поет руських князів, особливо Галицького князя Ярослава Осмомисла, щоби піместили на Половцях неславу Ігоря і Всеволода, що попали ся в поганєську неволю. Але ніхто з князів не поспішає їм з допомогою. Поет знов згадує про незгоди князів (Сон і Плач Святослава). А тимчасом Половці воюють руську землю. Вони обєднали місто Ігореве, Путивль, де на гірорєдєких мурах дармо плаче-ридає Ярославна, жінка Ігоря, з туги і смутку за своїм князем.

Вставкою Плачу Ярославни в сїм місці переніє поет раньшу подію, що склала ся зараз після Ігорєвого поражєня, на час перед самою утечею Ігоря. Се подібний

мистецький спосіб, як згадка про затьму сонця перед походом Ігоря. Висуваючи Плач Ярославни перед утечею князя, бажав автор викликати в душі читача вижидане щасливої утечі Ігоря з неволі.

Княгиня Ярославна тужить на городській стіні в Путивлі, дорікає вітрови і сонцю, що занастили її мужа, просить Дніпра принести вго до неї. Сі звороти до природи зближають „Плач Ярославни“ до народних ліричних пісень.

Зовсім в дусі народної поезії є також порівнянє самотної Ярославни з зозулею, бо ся птиця в народній поезії є вчоловіченєм самотної жінчини. Взагалі Плач Ярославни проникнутий глибоким і ніжним чувством і належить до найкрасних місць Слова.

Плач Ярославни неначеб викликав чародійний вплив на сили природи. «Хлинуло море на північ, ідуть стовпи туманів. Ігореві вказує Бог дорогу до рідної землі. Кінь для него приготовлений є півночі. Овлур (Лавор у літописі) свиснув ізза ріки. Ігор покакав горностаєм в очерети, поплив гоголем по воді, метнув ся на борзого коня, ізскачив з него босим вовком, помчав ся в дуги Донця й полетів соколом у тумані, стріляючи гуси і лебеді по дорозі. Коли Ігор летів соколом, Овлур мчав ся вовком, струнчуючи з трав студені роси. Ігор утік щасливо з неволі. Ціла руська земля зрадувала сею веселою новиною: ріка Донець розмовляє з князем і стелить ему траву на срібних своїх берегах та одягає его теплими мряками під тінню зеленого дерева. Дармо женуть ся за князем два хани половецькі, Кончак і Гза. Сонце сьвітить ясно на небі, князь Ігор вже в руській землі. Дівчата радісно сьпівають, їх голоси вють ся, розходять ся до міста Києва. Ігор повернув щасливо на Русь, пішов до Києва, щоби там подякувати Матери Божій за виратунє з половецької, поганой неволі».

«Слово о Полку Іг.» закінченє присьпівом подібним як в народних думках: «Слава Ігорю, Буйтуру - Всеволоду, Володимирови Ігоревичеві! Слава князям і дружині!»

Провідною думкою пісні — єдність руської землі. Представником сеї провідної ідеї робить автор кнївського князя Сьвятослава, котрому вкладає в уста візванє до руських князів, називаючи се візванє золотим словом, змішаним із слезами. Перенятий сею провідною ідеєю, прославляє автор тих князів, котрі так, як н. пр. Володимир Мономах щиро дбали про добро рідного краю, а навпаки кілька разів звертає ся з докорами до самолюбних, сварли-

вих і завидливих князів. Красша минувшина тих часів, коли Русь не була ще роздроблена, навіває поетови чисто ліричні вставки. Незгода між князями в автора пісні, що був щирим народолобцем, викликає жаль і сум над руською землею і розладом між князями.

Сеї настрої поета був загальним почуванем найщиріших людей тої доби і находив вираз у літописи, в Поуці ки. Мономаха, в церковній науці і легенді.

Автор подає гарні характеристики майже всіх видійших сучасних князів, оцінюючи їх нераз строго, бо єму добре відомі їх взаємні відносини і значіне для загальної народної справи. „Грізний, великий князь Святослав київський, наступив на землю Половецьку, притоптав холми й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки і болота“. Всеволод Суздальський „прилетів здалека, подбати про вітцівський золотий престіл“, бо „він може Волгу веслами розкрити, а Дон шеломами вичерпати“. Дружини Рурика і Давида ричать як „тури, ранені саблями каленими на чужому полі“. Хоробрі Роман і Мстислав високо плавають „на діло буети, як соколи, ширяючи на вітрах, бажаючи птицю в буйстві одоліти“. Мстиславичі „не побідними жеребами собі волости загорнули“, а внуки Всеслава вже „вискочили з дідної слави“, своїми коромолами стали „наводити поганих на землю руську“.

Візване до єдности і до пімсти „спільному ворогови“ се головна ціль „Слова“ і воно було імовірно уложене після повороту Ігоря з полону, на день зїзду князів у Київ, з цілю візваня тих князів до походу на Половців.

Поетична сторона пісні й єї історична стійність. Хоч пісня про похід Ігоря в подробицях відбігає від історичної точности, зображає вірно не тільки внутрішній лад дружинно-княжої доби Руси, єї жите, побут, культуру, відносини і змаганя, так що можна її вважати одним з найціннійших історичних пам'ятників Київської Руси. Крім того також з літературно-мистецького погляду має ся пісня важне значіне, тому що в ній зберегла ся в головних чертах народна поезія XII. віку. Під впливом віщого Бояна, про котрого згадує автор пісні про похід Ігоря, надав він свому творови епічний характер. Сеї епічний ха-

рактар виразив ся передовсім у мітольоґічнім живлі. Але хоч мітольоґічне живло поетови насуває поетичні, мистецькі образи, які в Ігоревій добі не втратили ще значія, всеж таки „Слово“ має християнську ціху, сам поет християнин згадує церковний дзвін, утрєню і храм Пр. Богородиці Пирогошої в Києві (образ Пр. Діви, намальований сьв. Лукою, названий так від імени купця Пирогоща, що привіз сей образ з Царгорода Юрію Довгорукому).

Сьвітогляд поета і форма пісні. При реліґійно-моральнім напрямі староруського письменства трудно собі уявити, як міг книжний чоловік після двох століть християнства так розкішно живописувати картини з поганьським сьвітоглядом, прикладаючи їх до Руської землі, княжого роду і самої пісні. Не легко також означити і літературну форму памятника, для котрого не зберіг ся ні оден перво-взір. Деякі уважали „Слово о Полку“ героїчною піснею клясичною, інші твором устної народної поезії, отже плодом збірної творчости, — народною думою, записаною опісля якимсь книжником. Однак се річ неперечна, що се твір одного, хоч невідомого по імені, поета, котрий у своїм творі послугував ся тоді іншими народно-поетичними мотивами й літературними формами. Подібність сих народно-поетичних мотивів находимо і в героїчнім староруськім епосі (званім билинами)¹⁾, котрого основою служила вікова боротьба з азійськими кочовими племенами, і в українських (народних) піснях та думах. Деякі критики порівнували „Слово“ з найліпшими епічними західно-європейськими творами: Нібелюґами, або

¹⁾ Се епічні пісні про героїв, званих богатирами, з напів-мітичною, напів-історичною ціхою. Назва билина походить від били т. є. подія, минувшина. Вони визначають ся епічним спокоєм, бо події в них оспівані вельми далеко відстають від звичайних людей. Основою билин є події з Київської землі, а герої тих подій громадають ся коло в. кн. Володимира. Билини зберегли ся на далекій півночі Московщини, куди їх занесли переселенці з Руси, коли тут знов наступали нові політичні події, що давали теми до нових поетичних творів, котрі затерли в темці народу давні билини. Тимчасом думи, се історична поезія козаччини, хоч деякі з них не без мітичної примішки, а до того в думах зображено все так близьким дійсности, що се мимохіть виканкує живу участь у сьвітцїв і відсе проявляє ся в думах сей ліризм, котрий так різко відбивав від епічного спокою билин.

Піснею про Ролянда, однак „Слово“ визначає ся перед тими епопеями прикметами незвичайної світлої побутової і поетичної та історичної вірності і реалізму, злученого з глибоким ідеалізмом основного настрою.

„Слово“ глибоко пронукнуте почуваннями для справ сучасного життя — при загальнім невдоволеню сучасністю й ідеалізації минувшини.

„Слово о Полку“ є намятником дружинної поезії невідомого по імені світського чоловіка, дружинника, окруженого сявом „віщого“, спорідненого з божествами співця.

На се вказує обставина, що він добре знав значне число князів - войовників і їх походів, побід, всяких боввих подробиць і глибоко та ніжно відчував жадобу „искусити Дону великого“, „позрѣти синього Дону“, „испити шело-момъ Дону“ і далеко посунути ся в половецький степ. Він дорікає Ігореві за нерозважну небезпечну для родини сьміливість і відвагу, але одушевляє ся рівночасно его незвичайною хоробростю.

Лише дружинник міг відчувати і висловити поступованє Ігоря з дружиною: „Братя і дружино! ліпше нам порубаним бути, ніж полоненим бути“, міг з таким молодецьким легковаженєм висловити погляд „хороброго Ігорового полку“ на добичу, котрою „Русичі мости мостили по болотах і грязивих місцях“. Буй-турови Всеволодови вкладає він в уста ярку характеристику его дружинників, „свідомих кметів-Курян“, що глядять собі чести, а князеви слави. Тільки в поході міг він помічувати, як „теліги Половців скриплять о півночі, неначе сполохані лебеді“, як з рухом війська „вовки грозу викликають по яругах, орли клеком на жир звіврів скликають, лисиці брешуть на червоні щити, пилі поля покривають“.

З того однак, що поет доволі відступає від подробиць літописеного оповідання про похід Ігоря, можна висновувати, що він сам особисто не брав участі в поході. Він був імовірно дружинником в. кн. Святослава з Київщини, на що вказують его відносини до сего князя, котрого значіне він так прибільшує, его ідеалізує і так величає его побіди.

Автор, правда, не все вірно описує обставини походу

Ігоревого, але дуже добре ознакочлений з тим, що діяло ся тоді на Русі й яке вражінє викликала там вість про Ігореве поражєнє. До самого походу Ігоревого відносить ся він так само двояким способом, як Іпатіївська Літопись: хвалить хоробрість Ігоря, дорікає єму необачністю і левністю себе, але і спочуває єго горю і нещастю, жалує єго задля поражєня і полону, подібно як Іпатіївська Літопись: „Да како жаль ми башеть на Ігоря, такъ нынѣ жалую больше по Игорѣ братѣ моемъ“.

Оповіданє про похід Ігоря на Половців в Іпатіївській Літописи, написанє сучасником і мабуть навіть учасником сєго походу, послужило неперечно жерелом поеми (гл. Е. Голубинський, Історія Русской Церкви, т. I, перша половина, Москва 1901, ст. 864 і 865) і сєму оповіданю в деяких місцях признає сей історик більшу вартість, ніж самій поемі. Всеж таки замічає він, що ся поема є зовсім народним і зовсім самостійним оригінальним і свіжим твором без найменшого впливу перекладного письменства домонгольської доби.

Зв'язь „Слова“ з устною народною творчістю. Якнебудь сей твір повстав під прямим вражінєм історичної події, то таки відбив ся на нїм вплив сучасної єму народної поезії, а побіч сєго також вплив дружинної поезії книжної, „замислів Бояна“, а навіть книжних чужо-земних творів (н. пр. византийських).

Вплив народної поезії проявляє ся в частім уживаню сталих епітетів: сірий вовк, сизий орел, борзі коні, синій Дон, чисте поле, гарні дівчата, лютий звір, чорний ворон, калені шаблі і стріли, тисова постеля (кровать), синє море, золоті шеломи, чорна ріля і т. п. З інших епітетів, питомих автору »Слова«, замітні: віщій Боян, Діпро-Словутици (словутний, славний), синій або великий Дон, Всеволод-ярий, Буй-тур, княже стрєми, золотий престіл.

Замітні також і питомі народній поезії повторєня з дрібними змінами: »Ярославна рано плаче на заборолі, казучи (аркучи)«. Двічі повтаряє автор оклик: »о руська земле, вже за шеломяном (за холмом) еси!«, а зворот: »а Ігоревого війська не воскресити« звучить наче рефрен, вельми характеристичний для народної річи. Приготовленє до бою висловлює автор у двох ріжних місцях однаковим ладом: »Русичі великі поля червоними щитами перегородили«, ...»діти бісові (Половці) кликом поле перегородили, а хоробрі Русичі перегородили червоними щитами«.

Поет послугує ся часто формами паралелізму звичайного н. пр. »Сонце сьвітить ся на небі«, — »Ігор князь в руській землі«, або заперечного н. пр. »Боян же, брати, не десять соколів на стадо лебедів пускав, але свої віщі пальці на живі струни вкладав«; »Немиги кроваві береги не бологом (благом, добром) були засіяні, засіяні кістьми руських синів«; »Не буря соколи занесла через поля широкі — то стадо галок біжить до Дону великого«. (Пор. народ. думу: »То не сива возулька закувала, то не дрібна пташка щебетала, як сестра до брата на чужу чужину добрим здоровлєм поклоняла ся«).

Радо послугує ся поет иншими способами народної поезії, як: тавтольоґією, паралелізмом, символікою і порівняннями і т. п., а особливо часто уживає уподіблення прямого або перечного.

Тавтольоґія н. пр. »труби трублять в Новгороді«, »один брат, один сьвітлий, ти Ігорю«, »уже нам своїх милих ладні мислю змислити, ні думою здумати«.

Прямий паралелізм н. пр. »Сонце сьвітить ся на небі — Ігор князь в руській землі«. Перечний паралелізм: »Боян, бо, брати, не десять соколів на стадо лебедів пускав, а свої віщі пальці на струни вкладав«; »на Немізї кроваві береги не бологом (благом, добром) були засіяні, посіяні кістьми руських синів«; »не буря соколи занесла через поля широкі — галки стадами біжать до Дону великого«.

Символіка в »Слові« або 1) в виді символічного порівняння, або 2) образу: 1) »Ярославна возулею квилить: Ігор і Всеволод соколами злітають з вітціньського золотого престола; чотири князі, окружені половецькими полчищами, зображені чотирма сонцями, що закриті чорними тучами, а в них блищать сніжні лискавиці«.

Для порівнянь з босвицями черпає поет черти з хліборобського життя, питомого українському народові, або порівнює бій, до котрого Русичі йшли так радо — з весілем: »Чорна ріля під копитами кістьми засіяна, а кровю пілляна, тугою зійшла по Руській землі« (пор. народну пісню: »Чорна ріля заорана і кулями засіяна« і т. д.), або: »На Немізї снопи стелять головами, молотять цінами (чети) булатними (харалужними), на тоці жите кладуть, виють душу від тіла«, або »Тут кровавого вина не вистало, тут пир докінчили хоробрі Русичі, сватів попоїли, а самі полягли за землю Руськую« (пор. народ. думку про смерть козака з закінченням порівнюючим смерть з весілем: »Поняв собі паняночку, в темнім полі земляночку, без віконць і дверець, там спить козак молодец«).

В зображеню походу і бою находимо відгомін лицарської дружинної поезії, а в Плачі Ярославни глибокої і тужливої лірики народної пісні.

В Шевченковій поезії стрічаємо подібні порівняння, переняті із »Слова о Полку Ігоревім«.

2) Образові порівняння н. пр. образ затьми сонця перед походом Ігоря, образ бурі - тучі перед поразенем, сон Святослава, плач Ярославни перед утечею Ігоря з полону.

Порівнюючий паралелізм находимо в зворотах н. пр. »Боян бігав сірим вовком по землі, літав сизим орлом по під облаками«; »Курини скачуть як сірі вовки в полі«; »теліги половецькі скриплять, як сполохані лебеді«; »дружина реве як тури«; »Все-слав кинув ся лютим звірем від Київлян, помчав ся вовком на Немигу, вовком перескакував дорогу Хорсови«; »Ігор скаче горностаєм по очеретах, пливе білим гоголем по воді, скаче з коня босим вовком; летить соколом у тумані«.

Замітне також відповідно народній поезії символічне уживанє понять »сонце«, »місяць«, »гніздо« і »сокіл« в приміненю до руських князів, н. пр. »Дрімас в полі Ольгове хоробре гніздо, далеко залетіло«: »два сонця померкли« (Ігор і Всеволод) — і з »ними два молоді місяці« (молоді князі Володимир і Святослав).

Зовсім в дусі народної поезії уживає автор часто яркої метафоричности н. пр. »чорні тучі (половецькі полки) з моря ідуть, хотять прикрити чотири сонця (руських князів), а в них трепечуть сині лискавиці: бути грому великому (битва), іти дощеві стрілами з Дойу великого«. »Ізяслав — оден виронив жемчужну душу з хороброго тіла, через золоте ожерелє«.

Особливо часто уживає автор в дусі народної поезії метафор у відношеню до природи, котру уявляє собі живим еством. Сонце для него є Дажбогом або Хорсом; вітри — внуками Стрибога, Боян — внуком Велеса. Так само в Плачі Ярославни вона звертає ся до вітру, Дніпра і сонця, котре там назване »господином«, як до живих еств; природа навіть розмовляє з чоловіком: Донець говорить з Ігорем (уособлене). В уяві поета природа бере живу участь у горю і в радості Русичів. Природа остерегає військо Ігореве перед поразенем затьмою сонця, в ночі настає гроза, вовки вниють по чагарах, орли скликують звірів на жир, а після поражєня »поникла трава з жалю, а дерево з туги до землі похилилось«. А навпаки, коли Ігореві повело ся втекти з неволі, а слідом за ним біжать Кончак і Іза, природа радує ся і помагас утечі: »Тоді ворони не кракали, галки втихли, сороки не скреготали, лише повзуни повзали, дятлі стуком своїм указували дорогу до ріки, а соловії веселими піснями день звіщали. Донець деліав Ігоря на філях, стелить сму зелену траву на своїх срібних берегах, одівав єго теплими туманами, стеріг єго гоголем на воді, чайками на струях, утками (чернадами) на вітрах і за єе Ігор звертає ся з подякою до Донця: »мыслию поля мѣрять« (як у народній пісні: »Ізорала Марусенька мисльоньками поле«).

Взагалі образи взяті з природи визначають ся незвичайною влучністю і вірністю. Творча уява поета вдухотворює природу так, що вона живе з чоловіком одним житєм.

Епічна повість переходить часто в ліричну думу, а її ліричні вставки викликають спочуване до згаданих у творі подій та осіб. Такі відносини до природи питомі взагалі народній поезії яко відгомін давної віри.

Автор „Слова“ яко дружинник чимало бував у походах, тимто й вельми піжно зрозумів і відчув поезію степу.

В різних місцях его твору розсіяні відокремлені черти, котрі складають вельми мистецький й одноцілий образ степу й его питомого життя: в степу літають і клекочуть вірли, виють по чагарах вовки, брешуть лисиці, на водах плавають лебеді, гоголі, черняди (рід диких уток), уносять ся чайки, стелить ся ковила (стенова трава); далеко розлягає ся скрип невідданих теліг половецьких, ріки стелять зелену траву на срібних (піскових) берегах; пилі поля вкривають, ідуть „сьморци“ ¹⁾ (сьмерчи) мраками“.

В тих образах поетичних „Слова“ відчуваємо значний відгомін давної старовини яко згадки поганських ще часів. Уяві поета розкриває ся широкий овид: сучасність сягає в історичну минувшину і в мітичну старовину.

Відповідно духови народної поезії зображає автор „Слова“ абстрактні понятя живими уособленими ествами, н. пр. горе, біда, смерть, представлені в виді дівниці-Обиди, що встає з силами Дажбожого внука; Див (вчоловічене нещастя) остерегає Половців перед військом Ігоря; Жля (жаль, жаліти по вмерцях), Карина (плачка по померших, від дїслова карити, заводити по вмерцях), се образи переняті з голосїнь по вмерцях. Сюди відносять ся також згадки божищ Дажбога, Стрибога, Велеса і Хорса. До часів поганьства відносить ся також віра в переміну чоловіка в звірину (антропоморфізм), як н. пр. переміна приписувана поетом князеві Всеволодови полоцькому у вовка (вовкулака, в народних повірях) („великому Хорсови волкомъ путь прерыскаше“).

Але сі поганські спомини, що стають доказом сьвіт-

¹⁾ сьморчи (корінь мрък-) сумерки — стовпи туманів сунуть ся з мраками.

ського стану автора, уживані в його творі з чисто християнським настроєм, із зворотами до Бога („Ігореві князю Богу путь кажесть“), із споминами київських святинь (свв. Софії і Пр. Богородиці Пирогощої), з виразним протиставленєм Русинів яко християн — „поганимъ“ (Половцям). Се також відгомін того двоєвіря, котре виявляло ся серед народних верств у ріжних звичаях і обрядах, з котрим духovenство боролo ся в проповідях і науках.

Зв'язь „Слова о Полку Ігоревім“ з книжним переводним і оригінальним письменством. „Слово о Полку Ігоревім“ остає в звязи не лише з народною поезією, але, мимо погляду Е. Голубинського, в горі наведеного, також з книжним письменством, перекладним (византийським) і руським. Дослідники „Слова“ находять в нїм ріжні місця схожі з образами і способами біблійних книг, з византийськими творами, з Повістю Йосифа Флявія про овладу Єрусалиму і з скандинавськими заґами. Книжний є сам заголовок „Слово“ або „Повість“ побіч народного вислову пісня. Книжністю віє від самого вступу що до самого способу, як би повести оповіданє про похід Ігоря, а так само від характеристики Бояна і висловів наведених про порівнанє пальців з соколами і струн із лебедями та поясненя сеї алеґорії. Книжними є також звороти: „Почнем же, братя, повість сю“, або оклик: „О Бояне, соловію давних часів“.

Зґадка про пардусів, котрих не було на Русі (н. пр. „по Руськой землі простроша ся Половцы, аки пардуже гнѣздо“, пор. порівнанє Святослава Ігоревича з пардусом в Начальній Літописі), навіяна очевидно византийським письменством. Звороти „Подострѣте души ваши на мети“, „исполнившє ся ратнаго духа“ й ин. нагадують подібні звороти у Флявія.

Деякі звороти „Слова“ схожі з висловами староруського письменства, н. пр. „Не лѣпо намъ, братіє“, „лѣпо бы намъ, братіє, надею имѣти“ (в Несторовім Житю преп. Теодозія Печерського) і т. п.

А ще тіснійшу зв'язь помічаємо між „Словом“ а літописними оповіданнями про сеї похід. Іпатіївська літопись, так само як і „Слово“, не описує затьми сонця, а наводить лише розмову про сю появу між Ігорем і дружиною. Схо-

жість у звороті про затьму вельми значна. В „Слові“ сказано: „Тогда Игорь възрѣ на свѣтлов солнце и видѣ отъ него...“, а в Іпатієвській Літописи: „Игорь же възрѣвъ на небо и видѣ солнце“... Так само і деякі інші місця схожі в обидвох творах. Проявляє ся також схожість деяких зворотів „Слова“ з місяцями Лаврентіївської Літописи.

При всім тім однак виявляє „Слово“ черти лічної творчости поета. Ёго уява відтворює описуваний ним бій в одній хвилі за другою, живописує її вельми живо, майже до повної ілюзії. Творчому слухови поета неначе причуває ся навіть шум і оклики бою: „Что ми шумить, что ми звенить далече рано предъ зорями?“ Коли унали Ігореві стяги, кличе поет: „Уже бо, братів, невеселая година вѣстала, уже пустыня силу прикрила“. Пильно прислухує ся поет усе му: ему причуває ся голос Ярославни, кличі Дива, плесканє лебединих крил Діви-Обиди „на синім морі у Дону“, голосіне руських жінок за своїми мужами, він чує, як дівчата, витаючи Ігоря, співають на Дунаю, а „голоси їх вють ся через море до Києва“. Все те признаки лічної, індивідуальної творчости, що виросла з народного кореня.

Найновітші досліди вказують також на вплив византийської церковної пісні, а іменно византийських гимнів, на творчість автора „Слова о Полку Ігоревім“, саме що до уживаня реторичного ритму й риму, як у староруських проповідях і акафистах¹⁾.

Артистична одноцілість „Слова“. Хоч у „Слові“ автор послугував ся народними і книжними живлами, однак вони зливають ся так орґанічно, що зміст і форма ёго роблять вражінє одноцілого твору. Такої одноцілої умілої злуки ріжних живел не досяг ані оден твір староруського письменства і ні оден із староруських творів не виявив такого глибокого зрозуміня природи, такого богатства образів (особливо богаті і ріжнорідні образи суму в першій часті Слова²⁾), таких настроїв і красок, такого

¹⁾ Гл. В. Бирчак, Византийська церковна пісня і Слово о Полку Ігоревім (Записки Наук. Товариства ім. Шевченка ХСV. ст. 1—29, ХСVІ. ст. 1—32).

широкого і незалежного погляду на все тодішнє житє на Русі.

Ширина історичного світогляду і глибина сумовитого патріотичного почування надають „Слову“ великого історичного значіння, бо воно містить у собі найкрасні плоди мистецької творчости, просвіти і політичної мисли завмираючої київської Русі. „Слово“ зображає дружинно-княжу Русь київську з її політичними ідеалами, думками і почуваннями та є неперечно оригінальним твором великої історичної і поетичної стійности.

Язык „Слова“ і форма твору. „Слово о Полку Ігоревім“ написане староруським язиком, питомим тодішній Київській Русі, вельми близьким до язика „Поученія кн. Володимира Мономаха“. Находимо в нїм форми повноголосні побіч короткоголосних: древо, шеломи. Богатство форми двійного числа: вѣ, ваю, очима, соколома, опутаевѣ, разлучиста і т. д., також третього самостійного відмінка (тебѣ лелѣявшу), стають певним доказом, що автор „Слова“ був літературно-образованим письменником. Однак первісний язик „Слова“ підляг зміні на церковно-словянський лад під впливом переписців на північній Русі, де сей пам'ятник зберіг ся.

Поясненя деяких місць „Слова“.

Про „Бояна“, співця »старого времени«, згадує автор »Слова« чотири рази, характеризує способи єго творчости й єго самого яко геніяльного поета княжої, минувшини XI. ст., в котрій вже проявляли ся перші уособиці з початком князьованя старого »Ярослава« (Мудрого). Отже сю добу перших уособиць і чародія Всеслава полоцького (що переміняв ся у вовкулаку), осьпівував у своїх творах »віщій« Боян.

Літописи не згадують про такого співця-поета Бояна, однак мимо того нема сумніву, що на Русі були княжі поети-співці. Згадує про се Кирило Турівський в однім із своїх творів про таких »пѣснотворцевѣ«, котрі своїми словами украшають »рати и ополченіє« князів. Волинська Літопись згадує під 1251. р., що після побідного походу Данила Галицького й єго брата Василька на Ятвяг »пѣснь славному пояху има«. Длугощ оповідає під р. 1209. о війні між Лешком Білим і кн. Мстиславом Удалим, що задля побіди Мстислава Русини висловлювали радість грімкими окликами: »О великое свѣтило, побѣдитель Мстиславъ Мстиславичъ! о храбрый соколь!« Про такі звеличчюваня князів згадує також

автор «Слова», про пісні Бояна в честь Ярослава, Мстислава, Романа. Іпатіївська Літопись під р. 1240. згадує про такого заводового сьпівця княжого Митусу: «Словутьного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу, раздраного, акы связаного, приведоша». Про такого заводового сьпівця-поета «Бояна» з XI. ст. згадує також автор «Слова о Полку», а про его ествоване не можна сумнівати ся, бо передовсім автор «Слова», згадуючи про Бояна, вказує виразно сю історичну добу, до котрої відносять ся твори сего сьпівця-поета, вчисліє поіменно князів ним оспіваних, а навіть наводить вимки з его пісень (н. пр. зображене Всеслава полоцького). До того точність автора в переказуваню історичних подій не оставляє ніяких сумнівів що до їх вірности, отже й що до Бояна.

Старого Володимира згадує автор «Слова» поруч із старим Ярославом (Мудрим); неперечно має на думці сьв. Володимира В. До него відносять ся слова поета: «Того старого Владимира нельзя бѣ пригвоздити къ горамъ кїевскимъ, сего бо нынѣ стаиа стязи Рюриковы, а друзїи Давидовы». Першим реченем бажав автор імовірно висловити, що сьв. Володимир не визав своєї діяльності з самим Києвом, але з усею руською землею, а другим реченем вказує на роздроблене княжого роду після Володимира Мономаха на окремі вітки.

Про **Трояна** находимо чотири згадки: «были вѣщи Трояни», «рица въ тропу Трояню чрезъ поля на горы», «вѣстала обида въ силахъ Дажбога внука, вступила дѣвою на землю Трояню» і т. д., «на седьмомъ вѣщѣ Трояни верже Всеславъ жребїи о дѣвицу себѣ любу». Сї згадки відношено до римського цесаря Трояна (98—117. по Христї), одначе новїйші дослїди вказують на тожсамість Трояна з Дажбогом (сонцем).

Про **Дунай** стрічаємо також згадки в «Слові о Полку». Перед Ілачем Ярославна находить ся зворот: «Копїя (зам. копейники) поють на Дунай», а Ярославна плаче: «Полечу зегзицею по Дунаєви», на останку по поворотї Ігоря домів «дѣвици поють на Дунай». Присьїви про Дунай находимо часто в народних піснях і то може не так задля згадки тих часів, коли Словяни жили над Дунаєм (о чім згадує Літопись: «по мнозѣхъ же временѣхъ сѣди суть Словени по Дунаєви, где есть нынѣ Оугорская земля и Болгарская. Отъ тѣхъ Словенъ розидоша ся по земли и прозваша ся имень своими кдѣ сѣдши, на которомъ мѣстѣ») і задля тісної звязи подій староруської історїї з сего рікою (як н. пр. згадка в літописях з XII. столїтя про бїй з Половцями на Дунаї, по чім руські князі осаджують посадників над Дунаєм у наддунайських городах): Дунай означає в народній творчості взагалї велику, широку і страшну ріку, котра щастє, а частїйше нещастє приносить або занодїває (н. пр. в польській піснї: «Kasia wleci w tę Wisłę, w ten Dunaj»).

Відгомін „Слова о Полку“ й его наслідованя. Можна догадувати ся, що багато того рода пам'ятників дотатарської доби безповоротно запропастило ся та що „Слово о полку Игоревѣ“ мало великий вплив на поетичну творчість у тогочаснім письменстві. Се засвідчає передовсім недавно відкритий уривок написаної не пізнійше як около 1238. року поеми п. з. „Слово о погибели рускыя земли“, що є найдавнішим доси знаним наслідованем „Слова о Полку“. З літературного боку не має воно великої стійности, бо є тільки реторичним і холодним наслідованем. Ся поема написана з нагоди татарського нападу за князя Ярослава Всеволодовича (що княжив у Переяславі Залеськім 1238—1247.). Приступаючи до опису погибели Руської Землі, невідомий по імені автор промавляє спершу про природні багатства і славу Київської Русі перед столітєм і тим страшнійшою видає ся патріотичному авторови та пропасть між минувшиною і сучасністю. Автор звертає ся до Руської Землі з таким викликом, як Ярославна до сонця: „О свѣтло свѣтлая и украсно (гарно) украшена Земля Русская!“ „Слово о погибели“ мало імовірно форму пісні та ідеалізує особливо добу Володимира Мономаха. Дальше каже: „Многими красотами украшена еси: озерами многими, ріками і колодязями, горами крутими, холмами високими, дубровами чистими, полями дивними, звірами різнородними, птицями безчисленими, гóродами великими, селами дивними, виногородами богатими, домами церковними, князями грізними, боярами чесними, вельможами многими. Всего еси повна земле руська, о правовірна віро христіянська!“

При всій короткості сего уривка находимо в нїм ті самі прикмети стилю, які проявляють ся в иншій наслідованю „Слова о Полку Игоревім“. Є се поетичний памятник, зложений імовірно з кінцем XIV. або з початком XV. столітя, а збережений у двох відмінних редакціях, що описує побіду князя Дмитра Донського над татарським ханом Мамаєм на Куликовім полі (над горішнім Доном 1380. р.). Перша редакція, відома під наголовком „Задонщина“, визначає ся народним і поетичним складом і є справденим невільничим наслідованем „Слова о Полку Игоревім“, хоч є деякі такі вставки, котрих не находимо в „Слові

о Полку“, отже неперечно взяті з інших тогочасних поем, опісля затрачених. Друга редакція „Сказаніє о Мамаєвомъ¹⁾ побоищѣ“ має характер більше книжний і є украшена іскусними, риторичними висловами. Взагалі обі редакції є наслідованем „Слова о Полку Ігоревім“, а особливо в Задонщині автор має все па тямці первовзір і подекуди дословно наводить цілі місця, та перекручує їх нерозумно, н. пр. з віщого Бояна робить боярина, замість за шеломяном — за Соломяном і т. п. Всі ті памятники книжної поезії стають певним доказом, що була звязь між письменством і народно-поетичною творчістю, котра при всіх духовних осудах і заборонах здобула собі місце і в книжнім письменстві.

9. Подорожи („Хожденія“).

Ігумен Данило Паломник. До творів церковного письменства XII. столітя треба зачислити також „**Хожденіє Даниїла Русьскыя Земли игумена**“. Скоро після заведення християнства на Русі було звичаєм ходити на прощу до св. місць. Такі подорожи богомольців при всяких перепонах і небезпеках уважано богоугодним і для душі спасенним ділом. Цілю сих подорожий була між иншими Атонська гора, — де богомольці довше задержували ся, знакомили ся там з легендами та переказами і записували їх, списували там книги і приносили домів багато рукописий і релігійних оповідань. — Крім того метою сих подорожий була св. Земля, Єрусалим і гріб Господній, звідки приносили пальмові вітки і тому звали їх паломниками, а також „странниками“ або „каліками перехожими“ від латинського *caliga*, що означало рід обуви, уживаної паломниками. Задля того такі подорожи мали також важне просвітне значінє. Більше тямучі богомольці списували спомини про свої подорожи під заголовком „хожденіє, странникъ, паломникъ“. Найдавнійшим памятником того рода є „**Хожденіє игумена Даниїла**“ з XII. столітя, а користувало ся воно таким поважанєм, що дійшло до нас

¹⁾ Мамай, татарський хан, що проводив татарським військом на Куликовім полі (на південний схід від міста Тули).

у многих рукописах. В одній з них ігумен Данило, названий сьвятим, а його „хожденіє“ — „житіємъ“. Оповіданє Данила про його подорож починає ся і кінчить ся Царгородом, з чого можна догадувати ся, що Данило звідав сьв. Землю після довшого побуту в Царгороді і був у сьв. Землі два роки. Опис його подорожи став типовим взірцем пізніших творів того рода. Не є се опис подорожи в нинішнім розумію, в котрім можна би найти відомости про природу і політичний стан земель, про побут і звичаї населеня. Там описані вірно з дійсністю і з усякими подробицями лише сьв. місця і сьвятині, а опис доповнений легендами й апокрифічними оповіданнями.

Автор перенятий сильною сьвідомостю єдності руської землі, як і Володимир Мономах і автор „Слова о Полку Ігоревім“, що бачили всю небезпеку в усобицях і роздробленю сил на місцеві справи. Він згадує руських князів і бояр в екстеніях і ставить на гробі Господнім „кадило“ за всіх Русинів і всю руську землю та всіх християн руської землі. Вельми займає його оповіданє про гріб Господній і воно проникнуте глибокою релігійністю.

З історично-літературного погляду є се перша проба опісля розвитого паломничого письменства. цікава зображеннями поглядів, прикметами стилю й язика. Оповіданє визначає ся великою простотою, точностю і богатством історичних та легендарних подробиць, щиростю, наївністю і любовю рідного краю. Все, що автор оповідає й описує, подає на основі власних помічень, а сей паломник, переложений також на французький і німецький язик, уважають західно-європейські знавці самостійним і найосновнішим та найважнішим описом середньовічної Палестини ¹⁾.

Для того має він також важне історичне значінє яко визначний твір паломничого письменства в середньовічній Європі, іменно задля згадки про похід короля Бальдуїна на

¹⁾ Замітно, що паломник Данила з епічною простотою викладу лучить таку географічну і топографічну точність, що доси остає одним з поважних творів, на котрі покликають ся французькі Домінікани у своїх археологічних дослідах.

Дамаск і до Тиверіядського озера, в котрім з дозволу короля брав участь.

Автор сего паломника Данило називає себе ігуменом Руської Землі, а хоч не подає місця походження, то можна здогадувати ся, що жив у Чернігівщині, бо порівнює ріку Йордан з рікою Сновою (Сосновою), котра пливе в Чернігівщині.

Сю подорож до сьв. Землі відбув Данило після першого хрестоносного походу за єрусалимського короля Бальдуїна, а з подій, згадуваних в єго творі, можна зробити висновок, що сю подорож відбув між 1106—1107. рр.

Загальний погляд на письменство і просьвіту в 1-ім відділі I. доби.

Зараз після заведеня християнства на Русі зрозумів Володимир Великий, що просьвіта може найбільше причинити ся до утвердження і розширення християнської віри. Тимто перші князі, Володимир Великий та Ярослав Мудрий кладуть підвалини до просьвіти заснованем шкіл передовсім по княжих столицях і при соборних (єпископських) церквах. З тих шкіл виходили сьвященники й інші церковні служителі, крім того писарі, що переписували книжки, і перекладники, що перекладали літературні твори з грецької мови. До сих шкіл ходили не лише діти сьвященників та церковної служби, але й діти знатних людей, дружинників та міщан. В сих школах відбувала ся збірна наука, учителі подавали науку зібраним в ній громадно дітям. Крім читаня, писаня і численя на висшій степені учили грецького язика, а в західних школах на Русі також латинського і німецького язика. В канцелярії галицько-волинських князів був вельми уживаний латинський язик. Через те просьвіта ширила ся не лише між духовними, але й сьвітськими людьми. Вже в тих перших часах почали також дбати і про освіту жіноцтва. Тогочасні руські князі були не лише письменні і любителі науки і просьвіти (Ярослав оснував книговню при церкві сьв. Софії в Києві); деякі навіть були учені і пособляли розширеню науки (отець Володимира Мономаха, князь Всеволод, умів пять язиків; волинський князь Володимир Василькович названий в Літописи „великим філософом“ і т. д.).

Окрім шкіл розповсюджувала ся освіта також дорогою „почитанія книжного“ з усяких підручників і збірників. Перодовсім метою сего читаня було осягнене відомостий з християнської релігії, потрібних для спасеня душі, але крім того здобували собі читачі знанє з історії, географії, дещо з свѣтських письменників, а найменше з природних наук.

Головними огнищами тогочасної просвіти були монастирі, як се було і в цілій середньовічній Европі. Особливож славив ся Київсько-Печерський монастир, з котрого вийшли перші руські письменники, а також живописці, музики й митці. Взагалі в I. добі на чолі книжної просвіти і письменства передує духовенство, спершу в значній часті грецьке, опісля руське. Тимто тогочасне руське письменство мало духовний характер.

Твори перших руських письменників — митрополита Іларіона, Теодозія Печерського, Нестора, Кирила Турівського й інших — показують, що руське духовенство того часу осягнуло значну освіту, а Поученє Володимира Мономаха, „Слово о Полку Ігоревім“ і „Слово Данила Заточника“ стають певним доказом, що освіта окрім духовного стану проникала також і в інші верстви суспільства. Однак годі заперечити, що ся освіта приймала ся лише у висших верствах суспільства, а в низшій верстви народу не проникала. Ті самі твори, що згадують про освіту висших верств або поодиноких осіб в суспільстві, виказують, що в ширших верствах народу була значна темнота, забобонність і прихильність до давних поганських звичаїв, за що церковні проповідники дорікали їм двоєвірем.

Сему не можна дивувати ся, бо число шкіл було незначне, діти ширших верств не користували ся звичайно шкільною наукою тай не було книжок зрозумілих народови. В перекладнім письменстві було багато книжок писаних для чужого освіченого народу (Греків), відповідно поглядам і потребам грецького житя; отже для непросвічених людей руського суспільства були сї книжки неприступні і мало зрозумілі. А ті чужі твори літературні наслідували й руські письменники. Найбільше зрозумілі і приступні були Житєписи або так звані „Житія“ Святих і мали педагогічний вплив. Свѣтське письменство при

виключно релігійним напрямі просвіти не мало поля до розвитку і dlatego „Слово о Полку“ є майже одинокою поетичною появою в своїм роді.

Твори княжо-дружинного письменства можна поділити на два розряди: до першого відносять ся „Поученіє Володимира Мономаха“ і „Моленіє Данила Заточника“, а до другого „Слово о Полку Ігоревѣ“ і „Слово о погибелі Руської землі“. Особливо характеристична різниця проявляє ся між „Поученієм Мономаха“ і „Словом о Полку Ігоревім“. Поученіє“ пронукнуте византийсько-християнським світоглядом, коли тимчасом „Слово о Полку Ігоревім“ являє ся майже виключно одиноким твором в староруським письменстві з народно-руським світоглядом. Ся різка різниця між двома творами спричинена різницею між двома верствами в староруським княжо-дружиннім суспільстві.

Представником одної верстви був велико-княжий дім Всеволода Ярославича; вона горнула ся до византийсько-християнської культури, була ознакомлена з византийсько-християнським письменством і культурою і намагала ся її напрями і настрої вводити також у руське житє. Найбільше впливовим представником сеї верстви був Володимир Мономах, котрий міг переймати засновки византийсько-християнської культури не лише з византийського перекладного письменства, але й прямо від своєї матери — Грекині.

Представником другої верстви був другий син Ярослава Мудрого, Святослав Чернигівський й его семья, що держали ся переказів народно-руського світогляду, о скілько він зберіг ся серед дружини з часів Олега Віщого. Як із „Житія св. Теодозія“ дізнаємо ся, любив князь Святослав музику і спів і любував ся княжо-дружинним епосом. Потомки Святослава, почавши від его сина, Олега Гореславича, були усунені від київського престолу і бороли ся о се около сто літ з іншими вітками Ярославового роду. Житє в місті, віддаленім від культурного осередка Руси, Києва, пособляло збереженю національно-руської традиції. Колиж у другій половині XII століття дім Святослава осягнув київський престіл, народно-руська традиція виявила ся гарним літературним твором „Слово о Полку“. Але

твір сей, одинокий у своїм роді, перестає бути одинокою появою в порівнянню з „Поученіємъ“ і „Моленіємъ“, коли мати-мемо на тямці, що княжо-дружинна верства втворила епос, переказуваний устно, а літературною обрідкою на такий лад одного епізоду було „Слово о Полку“. Навпаки, коли уявимо собі, що византийсько-християнська культура була лише власністю одної часті княжо-дружинної верстви, то дійдемо до погляду, що як раз „Поученіє Володимира М.“, котре виявляє византийський вплив у передовій часті староруського суспільства, покаже ся виключною появою.

Переходова доба в розвитку руського язика (в 2-ім відділі I. доби). Віки XIII—XIV. уважають руські язикознавці переходовою добою в історії звуків і форм — часом, в котрім деякі давні звуки і форми зовсім щезли, коли тимчасом інші на їх місце вступили. В першій половині XIV. століття ввійшла Галицька Русь в склад Польщі, а в другій половині XIV. століття Київська Русь в склад Литовської держави. Литовці підчинили ся впливам руської просвіти, виробленої за ліпших часів київської доби. На Литві панував до часів Жигмонта Августа руський язик, що був також язиком урядових грамот і закондатних книг (в музею Чарторийських у Кракові зберіг ся лист Жигмонта Августа до Жигмонта Старого, писаний тогочасною руською мовою книжною, а в Катедрі на Вавелю в Кракові находимо ще й нині написи кирильські). В Литовським Статуті урядово постановлено, що „писар земській має руськими літерами и словы руськими всѣ листы и позвы писати, а не иншимъ языкомъ и словы“¹⁾. Однак се не є одноцілий язик з основними прикметами одного якогось говору, але нарічева мішанина південноруських і білоруських прикмет із значною примішкою канцелярських одностайних зворотів. У церковних книгах оставав і дальше старословянський язик, лише потроха затронутий місцевим говором писця, а в правничих актах бачимо більше народно-руської мови. Давні основи київської культури задержали ся і в нових обставинах, не доставало лише сили, щоби

¹⁾ Той язик був також дипломатичним у зносинах з Татарами і Молдавією.

вона відродила ся, самостійно розвинула й оживила початки старої культури і виявила ся в літературній формі.

б) Другий відділ першої доби. Застій і занепад руського письменства.

В першій половині XIII. столітя понала Русь наслідком татарського наїзду і знищення в страшне лихолітє, що довело остаточно до розділу між південною (Київською) і північною (Володимирсько-Суздальською) Русю і спричинило опісля історичний та етнографічний розрив тих частин старинної Русі (Київська — Україна-Русь і Велике князівство Володимирсько-Суздальське — Московщина). В 1240. році Татари здобули і зруйнували давню столицю Русі Київ і огнище тодішньої культури Київсько-Печерський монастир та опустошили і вилюднили край. Наслідком того переносить київський митрополит свою столицю у Володимир над Клязмою і тим способом витворює ся новий осередок політичного і церковного життя на півночі, а опісля тим осередком політичного, державного і церковного життя і книжної просвіти стає Москва, яко столиця Суздальських князів, що почали звати ся великими князями Московськими (від 1328. року). Значінє Москви особливо скріпило ся, коли князь Дмитрій Донський побідою на Куликовім полі (1380.) зломив ярмо татарське і тим становище в. кн. московського, доси мало замітного, а ще більше після упадку Царгорода, коли Москва на місце давньої Візантії стала столицею православія, а великий князь московський Іван III., одружений з византийською цісарівною Софією Палеоложанкою, став неначе наслідником і спадковцем византийських цісарів і називав себе самодержцем, а навіть царем. Знищивши самостійність В. Новгорода (вдова посадника Марта Борецька) і Пскова, огнища удільно-вічевої традиції, і скинувши відтак татарське ярмо, виступає Іван III. яко захитник Церкви всего православного Сходу; столиця єго і столиця митрополії Москва вважала себе неначе третім Римом. Тяжнє пересуває ся отже з Києва на північ, у Москву. Київ занепає і перестав бути осередком політичного і церковного

життя та не міг вже ніколи вернути до давнього значіння і багатства. Сі події здержали розвиток державного і суспільного життя, що ще не встигло уложити ся і зміцнити. Торговля і взагалі господарське життя краю було підорване, насильства, недостача личної і суспільної безпеки, громадні убійства викликали велике пригнобленє. На довгий час спинив ся розвиток умової і релігійної просвіти на Русі, залягла темнота і вкоренили ся в народі хибні вірування. Годї було в тих часах думати про засновуванє шкіл і розповсюднюванє науки і просвіти. Із зруйнованими монастирями і містами загицло багато пам'ятників староруського письменства. Зложили ся лише нові перекази, що зберегли ся в устах народу, н. пр. про **Батія і Золоті Київські ворота або Михайля Семилітка**, тип народної надії на грядучі покоління, вічно молодой, ідеал народної сили, що ніколи не слабне, а все відновлює ся.

Княжна просвіта після занепаду Києва має пристановище в західно-руських князівствах, Галиччї і Володимирї Волинськїм.

Одначе Київ не втратив зовсім свого просвітнього характеру і в тяжкій хвилї татарського погрому. В самім Києві не переривала ся традиція і давні пам'ятники — як Літопись і Печерський Патерик — зберегли своє значінє і повагу. Руська народність довго зберегала своє верховладне значінє в стариннім осередку, в Києві. В тих тяжких обставинах, коли татарське лихолітє потрясло всіх до глибини душі, а нарід понав у розпуку, приняло ся духовенство за єго подвигненє і просвіту.

1. Богословське духовне письменство.

Проникнуті вірою в Божий промисл, підносять єпископи і святиченники свій одушевлений голос і старають ся ослабити важкі наслідки татарського лихолітя. Поміж першими визначив ся **київський митрополит Кирил**. Замітивши багато неправильностей у богослуженнях і в життю духовенства та народу, спроваджує він з Болгарії болгарсько-словянську рукопись **Кормчої книги або Номоканону**, котра здобула собі на Русі велике значінє яко книга законів і правил не лише в церковних і духовних справах, але

й у справах приватного і родинного життя, в яких духовенство видавало суд. Кормча виступає також против останків поганьства, збережених у народних віруваннях і звичаях, котрі підлягали духовному судови. Сю книгу переписувано дуже часто (найдавніший список походить з кінця XIII. столітя). Митрополит Кирил перевів також реформу півдунавшого духовенства й установив так звані „**Правила Кирила**“, після котрих духовні мали сповняти свої обовязки.

Другим таким мужем, що в тих трудних обставинах був опорою народу і готов був душу свою за него положити, був **Серапіон**, ігумен Київсько - Печерського монастиря, „вельми ученій і сильній у свв. Письмі“, „учителень зълювъ божественномъ писаніи“, як о нїм висловлює ся Літопись. Митрополит Кирил поставив єго Володимирсько-Суздальським єпископом (1274. р., а в 1275. році він умер). З подібною рішучістю, як Кирил, звертав ся і Серапіон у своїх поученях до народу (а написав їх пять), вказуючи на народну недолю ізза нападів татарських і на нехристиянське житє, яко причину того лихолітя, голоду, мору і війни. „За гріхи наші — говорив він — Бог навів на нас нарід немилостивий, лютий, що не щадив молодой краси, анї немочи старців, анї молодости дітій“. Тільки щира покута і поправа може спасти нарід від більшого гніву і кари Божой. Друге „Слово“ пронукнуто глибоким смутком задля беззаконних діл своїх духовних дітій. Тому взиває до каєня, а милість Божа зйде на них, поживемо радости в нашій землі“ і наслідимо царство Боже. Така сама основна ідея в третім поученю. Четверте і пяте звернене проти розповсюджених тоді забобонів, викликаних посухою і голодом.

Єго поученя мають прикмети живої народної мови і визначають ся особливою простотою, щирістю і глибокою любовю вірних. Вводять вони нас у житє і настроїй народу після татарського погрому і мають історичне значінє. Згадує він про Перуна, Хорса, про приношенє їм жертв, про коровай, про бога огню Сварожича, про ставленє кутї Родови і Рожаницям, про бісовські ігри і пісні, „плясаніє и гудѣніє“ (музику).

На останку подібне значінє має також „Слово нѣкогого

Христороубца“, котрий виступає проти поганьства і подробицями, подаваними в своїм „Слові“, доповняє ті скупі відомости літописні, які маємо про вірування і звичаї, що зберегли ся між народом у два віки по заведеню християнства.

Поученя Кирила і Серапіона не відрізняють ся напрямом і змістом від того, чого бажали Теодозій Печерський, Іларіон і Кирил Турівський, а хоч не визначають ся такою викінченою літературною формою, як поученя двох останних, зате вони більше рішучі і приступніші для ширших верств народу.

Окрім сих двох сьвятителів Церкви, що дбали про подвигненє народу й его просьвіти в тяжких часах татарського лихолітя, визначив ся ще в другій половині XIV столітя **митрополит Кипріян**, родом Сербин, котрого літописи називають „вельми книжним і учительним“. Поставлений митрополитом Руси, проживав він довгий час у Києві, хоч столицею митрополитів була вже тоді Москва. З південної Словянщини, іменно із Сербії, він привіз з собою багато церковних книг, дбав також про розбудженє письменства і сам був трудящим книжником. У своїх церковних писаннях згадує в перший раз про т. зв. **апокрифічні повісти і твори**.

2. **Апокрифи.**

Однак усі ті змаганя не могли довести просьвіту і письменство на Руси до того давного процьвіту, який проявив ся до татарського лихолітя. В тих трудних хвилях не явив ся на Руси ані оден письменник, що вспів би своїми творами розбудити нове літературне житє. Тодішні грамотії займали ся лише переписуванем давних книг, списуванем так званих слів і поучень, призначених більше для читаня, ніж для виголошуваня з проповідниці, посланій, що містили в собі церковні правила для духовних та ріжних інших повістий (сказаній) або зладженем збірників після перероблених з византийських в горі згаданих, як н. пр. Пчела, Златая Цїп і ин.

Однак письменні люди не могли вдоволити ся лише духовно-поучними, а до того в значній часті полемічними

творами. Вони бажали таких творів, що вдовольнили би також природним потребам і змаганням розуму, чувства і фантазії. А що релігійне виховане суспільства звернуло і цікавість розуму на релігійні ідеї, отже фантазія убрала сі релігійні ідеї у відповідні образи. Окрім того фантазія проявляла ся і діяла самостійно, творила образи для себе, що були зеркалом прояв життя. Сим потребам вдоволяли так звані апокрифи і повісти чисто світського характеру. Всі ті твори є перекладені, але що були вони розповсюджені між народом у значнім числі списків, і парід читав їх радо, то вони дають нам спроможність судити про умовій настрій народу. Окрім того в апокрифах і повістях попадають ся черти характеру руського народу і самостійної творчости, тимто сі твори мають своє місце в письменстві.

Упадок політичної самостійности південно-слов'янських держав (з кінцем XIV. століття) перервав і там літературну діяльність і з того часу перестали на Русь приходити твори південно-слов'янського письменства, бодай не в такім числі, як давнійше. Читали там і списували лише то, що остало з давнійшої доби.

Але перегадом проявила свій вплив на Русь друга південно-слов'янська струя культурна. Коли державне життя на Русі після татарського погрому трохи очуваля, почали з Русі серед великих нераз небезпек люди відбувати подорожи на полудне, головно до Царгорода і на Атон. Там вони мали нагоду ознакомити ся з добутками, які осягнуло південно-слов'янське письменство з XIII—XVI. століття, коли татарський погром перервав культурні і літературні взаємини споріднених народів. Руські книжники переймають у південних Слов'ян їх пові прикраси рукописий, правопись, саме письмо (полуустав) і нові їх переклади. Після овлади Сербії й Болгарії Турками південно-слов'янські виходці щораз частійше переселяють ся на Русь, де вже ослабло було татарське ярмо (н. пр. митрополит Кипріян).

Руське письменство, що після татарського лихолітя визначає ся упадком і застоєм, не могло також винагородити сеї недостатчі, спричиненої перервою звязи з півден-

ними словянськими державами. Тимто і ся література апокрифічна і повістева виявляє мало замітного, а навіть небогато остало рґкописий присвячених сій галузи письменства.

3. Літописи.

Галицько-Волинська Літопись — се третя частина, додана до Начальної і Київської Літописи, є найціннішим пам'ятником історичного письменства в давній Русі, а також головним жерелом пізнання руської минувшини і вивчення староруської мови. Крім того має вона більше одноцілий характер і є одним з найважніших жерел до історії Литви, Польщі й Угорщини.

Оповідас вона про події від 1205—1290. р. (від смерти князя Романа) з історії Галицько-Володимирського князівства. Вона починає ся словами: „Начало княженія вел. князя Романа, самодержца бывша всеї Русской Земли, князя Галицкого“, однак крім короткої для него похвали, в котрій порівнує єго з Володимиром Мономахом, нема нічого про сего князя. З сего можна догадувати ся, що ся Літопись є лише другою частиною затраченої зовсім Гал.-Вол. літописи, а в рукописі, котрою користував ся переписець, був пропуск, бо з 1202. р. починає ся оповіданє про події в Галицько-Волинській землі по смерти Романа.

Перша частина єї, **Галицька Літопись**, написана в Галичі, оповідає про „великий мятеж“ (бунт) по смерти Галицько Володимирського князя, Романа Мстиславича; вона написана у формі одноцілого оповідання, без років, якоюсь близькою князеві Данилові особою (імовірно Галичанином) не скорше як в 40-их роках XIII. столїтя. Написана в Гал.-Волинськїм князівстві, котре жило независимим від Київської Русі з другої половини XI. столїтя житєм, ся літопись подає головню образ княжо-дружинного життя. Автор, чоловік свїтський з княжо-дружинної верстви, котрої родоначальником був князь Роман, прославляє сего князя, а складом нагадує „Слово о Полку Ігоревім“ і болгарський епос, а се стає доказом народного свїтогляду у висших верствах суспільних Галицько-Волинської Русі. Крім того подає багато вістий про Західну Европу, з котрою Галицько-Волинська Русь сусїдувала. В дечім змінена при

пізнійших перерібках, ся частина зберегла менше більше свою початкову форму.

Друга частина, **Волинська Літопись**, починає ся 70-ми роками XIII. столітя, писана якимсь волинським літописцем, близьким дворови князя Володимира Васильковича і кінчить ся 1289. роком. За прикладом галицького літописця писав також волинський сю літопись без років. Хропольоїю (роки) вставив пізнійший редактор літописи, вже по злучі Начальної і Київської Літописи з Галицько-Волинською, досить довільно і хибно.

Галицько-Волинська літопись визначає ся мистецьким складом, як „Слово о Полку Ігоревім“, злукою умілих, книжних і народно-поетичних зворотів в одну цілість гармонійну. Про князя Романа говорять: „Кинув бо ся був на поганих як лев, сердитий був як рись і нищив як крокодил, а переходив усю землю їх (поганських народів) як орел, хоробрий був як тур“. Володимир Мономах „пів золотим шоломом Дон“.

Взагалі в Гал.-Вол. літописи бачимо сильний відгомін народних пословиць і переказів, чисто народних зворотів, а деякі місця взяті прямо з пісень.

Порівняне літописей від XI. до XIII. столітя що до змісту виявляє, що духовне живло перегадом слабне, а скріпляють ся світські, мистецькі і народно-поетичні живла. Се стає доказом переродження, котре проявляє ся в усім тодішнім староруським письменстві. Спершу були письменниками лише духовні, в XII. ст. появляють ся уже князі і дружинники.

Автори Гал.-Вол. літописи були мабуть світські люди, прихильні династії Романовичів. Крім власних помічень, користували ся вони оповіданнями самовидців історичних подій й урядовими актами. До таких повістей самовидців належить н. пр. оповіданє про напад Батія на Русь, Битва під стінами Ярослава (мабуть переповіджений епос), про останні хвилі Володимира Васильковича, котрого характер зображено вельми живо. Автор Галицької Літописи був вельми начитаний, освічений, знав грецьких хронографів (літописців), згадує і про Гомера, послугує ся взірцями народної поезії, пословицями і поговірками. Літописець оповідає вельми драматично, н. пр. про побут

кн. Данила в татарській Ордї, дише горячою любовю рідної землі, дорожить славою вітчизни і відчуває болючо всяку невдачу.

Гал.-Вол. Літопись не дійшла до нас у первописі, але в пізнійшій списку Іпатіївськїм¹⁾, в котрім північні переписці в дечім позмінювали її мову що до звукової сторони, бо тоді вже різниці між язиком північних а полудневих земель Руси були значні; зате має вона велику цїну що до висловів і староруської складні. Язык літописи носить сїди західно-європейського впливу, бо стрічаємо в нїй слова переняті з латинського языка: „пискуцья“, „пробоць“, „риксь, рекомый король“.

¹⁾ Лише в сїм списку має Гал.-Вол. літопись хронологію. Гал.-Вол. літопись в інших списках (Хлібниківськїм і Погодинськїм), молодших що до віку, але старших що до редакції, не має хронології.

Друга доба (середня) староруського письменства (1453—1798).

1. Політичні і релігійні події.

З кінцем XIV. і з початком XV. століття важні історичні події спричинили на Русі новий зворот і політичного й умового життя народу. Галицька Русь вже за Казимира Великого (1340.), а Велике Литовсько-руське князівство за Ягайла (1386.) входить у державну зв'язь з Польщею. З того часу починає ся державний вплив Польщі на руські землі, хоч у письменстві він майже не проявив ся, бо і в самій Польщі вплив письменства був ще доволі слабкий. Галицька Русь ще довгий час після злуки з Польщею була окремим руським воєводством і тут списувано урядові грамоти в XIV. і в першій половині XV. століття переважно руським язиком, а доперва наслідком постанови сойму в Ђдльні (1432. р.) майже виключно латинським язиком. Городельська унія (1413.) скріплює суспільно-політичний вплив Польщі в руських землях (наділяючи політичними правами лише панів-католиків), хоч литовсько-руські землі мало що не до половини XVI. століття мали окремих князів. До боротьби за самоуправу литовсько-руських земель виступив безуспішно Свитригайло, а відтак за права Русі вступають ся князі Олельковичі, котрим Казимир Ягайлович надав відновлене київське князівство. Семен Олелькович двигнув доведений Татарами до руїни Київ і відновив Печерську Лавру. Але небавом по смерті Семена Олельковича Казимир Ягайлович почув ся так могутим володарем, що рішив ся зробити кінець існуванню окремого київського князівства, поставивши в Києві свого воєводу, Мартина Гаптовда.

Однак в дійсності не покористував ся він злукою Польщі з великим князівством Литовсько-руським, щоби довести до визволення південної Русі зпід татарської кормиги і сповнити се посланництво. Союз, здавало ся, корисний для Польщі, заключений з Іваном III, віддав (1471.) Московщині В. Новгород (сторонництво Борецьких, котре звернуло ся о опіку до Казимира, не дістало від него помочи), а скріплена тим способом Московщина мішає ся що раз більше в справу литовсько-руських земель. Щоби відвернути сю перевагу Московщини, оженив ся син Казимира, Олександр, з Єленою, донькою Івана III. Василевича, але се не відвернуло грази Московщини, котра в суперництві з Польщею змагає до володарства над Русію.

Останнім змаганем руських живел проти нового ладу в Литовсько-руським князівстві було повстанє під проводом київського воеводи, князя Михайла Глинського, коли єму король Жигмонт відобрав київське воеводство (1507. р.). Однак повстанє згноблено, а Глинський схоронив ся до Москви, де єго втручено до вязниці і замучено.

2. На полі церковного і релігійного життя

проявляє ся на Русі в суперечности до Московщини певне змаганє до Заходу. Хоч Русь прийняла християнську віру з Царгорода, а Церква на Русі одержала відтам початки устрою, то се сягає тих часів, коли була ще єдність з Римом. Але й тоді навіть, коли вже настав розділ Церков, київські великі князі не хотіли мати нічого спільного з византийськими коромолами, оставали в добрих взаєминах з Заходом Європи й Апостольською Столицею, а змаганя до унії Руської Церкви з Римом не устають, як се вказують взаємини Данила Галицького з Інокентієм IV. Наслідком перенесеня митрополічної столиці із знищеного Татарами Києва до Володимира Суздальського, а відтам до Москви, владик удільних руських князівств гляділи зближеня до Римської Церкви. Тим змаганям пособляла злука деяких руських князівств з Литвою, а Галича і части Волині з Польщею. До визволу руських владик зпід зверхности московського митрополита причинило ся основанє руської митрополії в Галичі за Казимира Великого, котрій підлягали єпископства в Перемишлі, Володимирі Волинським і в Холмі. Але

також підвладні Литві руські владики намагалися визволити зпід зверхности московського митрополита, котрий звав себе київським і гнобив їх великими данинами.

Заходами великого князя Витовта засновано руську митрополію в Києві (на котру по його волі південно-руські єпископи вибрали митрополитом Григорія Цамвлака¹⁾ 1414. р.). Тим способом руська Церква відділилася від московської митрополії й організувалася на самостійних основах, а руські землі визволилися зпід церковного впливу Московщини.

Київ став тим способом знов осередком релігійного і культурного життя на Русі і наслідком того виробився там перегадом инший характер умового життя і просвіти. Руська Церква мала самоуправу, київського митрополита вибирав вільними голосами церковний собор єпископату, коли тимчасом витворений в тогочасній Московщині крайно виключний національний і церковний тип із самовладними змаганнями не відповідав поглядам українського народу.

Вже на соборі в Констанці (1415. р.) являється згаданий в горі учений, київський митрополит Цамвлак, з легатом царгородського патріярха Ізидором, також прихильником унії з Римом. Колиж опорожнилася київська митрополія, вибрано порученого папою Ізидора митрополитом, котрий явився на соборі у Ферарі і Фльоренції (1439. р.), де проголошено зєдинєнє (унію) східної Церкви з Римом. Іменованій відтак київський митрополит Ізидор кардиналом (перший кардинал Руської Церкви) подав в архиерейськїм посланю фльорентийську унію до відома єпископатови на Русі, але коли явився в Москві для проголошеня унії, велїв його великий князь московський увязнити і засудив на смерть на кострі. Видобувшися з полону, утік кардинал Ізидор до Києва, а відтам до Риму, де й небавом помер.

Зближеню Руської Церкви до Риму пособляли історичні події на Балканськїм півострові.

¹⁾ Кн. Витовт послав митрополита Цамвлака на церковний собор до Констанци, де він був провідником 19-ти грецьких єпископів, котрі однак не хотїли злучитися з Римською Церквою.

Вже овлада Царгорода хрестоносцями і засноване там ними Латинське цїсарство (1204—1261.) захитало повагу Византийського цїсарства, витворило глибоку пропасть між Сходом і Заходом та промостило Туркам дорогу до овлади Балкапу. (Сербія по бою на Косовім полі 1389. р., Болгарія¹⁾ 1393. р. стали турецькими провінціями, а Царгород попав 1453. р. у руки Турків).

Фльорентийська унїя (1439. р.) скріпила також церковну звязь руських земель з католицькою Польщею і західною Европою, а руські митрополити входять у зносини з Заходом (Самвлак був на соборі у Констанці 1414—1418. р., а Ізидор на соборі 1438. р. у Феррарі і Фльоренції). Коли наслідком тих подій виступають на Русі що раз більші слїди західно-європейського впливу, культурна звязь Русі з південно-словянськими землями і з Царгородом перериває ся наслідком згаданих у горі подій на Балкані.

Якнебудь фльорентийська унїя не була тривка²⁾, всеж таки скріпила церковну звязь руських земель з Польщею і західною Европою.

Московщина покористувала ся фльорентийською унїєю й упадком Царгорода (1453. р.), щоби московську митрополїю визволити зпід зависимости царгородського патріярхату. **Московський митрополит приняв. отже титул патріярха,** а московський патріярх став зверхником всего епископату

¹⁾ Представником впливу Сербії на старинне руське письменство є митрополит Кипріян († 1406.), родом Сербин (проф. Ом. Огоновський називає его Болгарином); літописи величають его „вельми книжнимъ и учительнымъ“, чого доказом его Житія Святих (до 1380. був митрополит Кипріян у Києві, опісля переселив ся в Москву). Представником впливу Болгарії є Григорій Самвлак (Самвлак), котрого визвав з Болгарії на Русь митрополит Кипріян. Він визначав ся глибокою ученостю, а на домаганє в. кн. лит. Витовта руські єпископи висвятити его на київського митрополита (1414. р.). З творів его замітні є проповіді, в котрих він виявив свій красномовний талант. Обидва вони були представниками відродженої в XIV. ст. церковно-словянської книжности, котрої твори ширили ся на Русі.

²⁾ На Русі всеж таки були люди прихильні унїї, як н. пр. митрополит Мисайл, котрий написав „Соборное посланіє русского духовенства и міщанъ къ римскому папѣ Сиксту IV. з Вильни 1476.“ (видане А. Петрушевичем 1870. у Львові).

в Московщині і змагав також до підчинення собі київської митрополії. Однак самовладні змагання Московщини відвернули від себе і духовенство і міщанство Русі, а православні руські єпископи на соборі 1590. р. признали торжественно царгородського патріярха головою православної Русі. Царгородські патріярхи опікували ся з того часу справами південно-руської Церкви, церковними братствами і школами.

3. Люблинська унія (1569. р.)

Вона звязала нарешті Литву й руські землі тісно з Польщею, а всі руські землі, крім Берестейщини й Пинщини, що остали при Литві, і крім Чернигівщини, що піддала ся Московщині, дістались Польщі. Лит.-руське князівство перестало отже бути окремою державою, а ся злука Литви з Польщею відкрила весь простір на Русі впливам польської і західно-європейської культури. Оснований у Люблині трибунал яко висша судова настоя, запоручав Русі самоуправу, бо Литовський Статут постановив, що „писарь земській масть по руску литерами и словы вси листы и позвы писати, а не иншимъ языкомъ и словы“. Однак громадський самосуд знесено, обмежено права хліборобів до землі і тим способом розділено населенє на шляхту і посполитих людей. Шляхта взяла державну управу в свої руки і відсунула від неї також міщан. Через те і в міськїм житю настав цілковитий переворот. Королі надавали містам маґдебурське право, котрим вони правили ся самостійно і творили неначе відокремлену в собі державу. Сим правом одначе користували ся тільки католики-міщани, що сиділи серед городських мурів, а що руське міщанство було поселене поза укріпленнями, то переважно не хіснувало ся маґдебурським правом. Тільки в Церкві зберегли ся покищо останки колишнього вічевого, громадського устрою.

Руські князі і бояри входять у взаємини з польською шляхтою і з західно-європейською культурою. Але хоч Русь втратила свою народно-політичну самостійність і поступенно підлягала суспільному і політичному впливови Польщі, вона готовила ся серед того впливу до культурного поступу і розбудження своєрідного умового життя і письменства. Особливо коли царгородські патріярхи що раз

більше вмішували ся у внутрішні справи Руської Церкви та поставили руських владик під догляд церковних братств, руські владика довели до унії з Римом, званої Берестейською.

Берестейська унія (1596.), до котрої головний почин дав Іпатій Потій, єпископ володимирський, опісля київський митрополит, викликала, правда, роздвоєне в широких верствах руського суспільства, бо зносила громадський, виборний устрій Церкви на Русі і спричинила релігійні спори; однак се споводувало значний рух літературний і просвітний, а з тим і змаганя до витвореня власної науки. Серед руського суспільства найшли ся люди, що стали горячими оборонцями народности і ся боротьба доставляє головного змісту руському письменству протягом XVI—XVII ст. До тої боротьби виступає галицьке, а передовсім львівське міщанство в обороні „благочестивої“ віри, а се став покликом до розбудження широких верств народних, головню селянства.

4. Початки козаччини. Визвольні змаганя українського народу.

Після зруйнованя Византийської держави повстав на Кримі хижакський ханат Гирейв, а з того часу вельми змінили ся відносини на окраїнах Литовсько-руської держави. За Витовта вї межі сягали до берегів Чорноморя. Він укріпив Канів, оснував Черкаси і Кременчуг, построїв твердиню на місці давнійшого Очакова, пристань на місці нинішньої Одеси і замок при устю Дністра (проти Акерману). Але за Казимира Ягайловича, занятого більше спорами з Польщею, як обороною границь, Литовсько-руська держава втратила ті південні окраїни. Менглі Гирей знищив пограничні твердині, а між заселеною Київщиною і татарськими кочовищами утворив ся широкий простір пустої землі, так звані Дикі поля, де вела ся безнастанна боротьба між українськими поселенцями з одного, а татарськими хижакками з другого боку. Проти татарських наїзників, що безнастанно нищили Україну, витворює ся в другій половині XV. і протягом XVI. столітя козаччина, котра виступає також проти заведеного наслідком люблин-

ської унії економічного і суспільного ладу на Україні. (Замість громадського самосуду заведено шляхотський, хліборобів закріпощено, отже нарід кидає ся туди, де уряд і шляхта не мали над ним власти, в незаселені степи і там пристає до вільного **Запорожа**).

Крім економічних і суспільних відносин берестейська унія зробила великий вплив на нарід наслідком знесеня в Церкві виборного ладу. Козаччина почала боротьбу з Польщею і звертала ся за допомогою до широких народних верств з одного боку, а з другого під релігійним прапором лучила ся в справах „руської віри“ з представниками вищих українських верств, з їх останками — з міщанством, духовенством, а навіть із шляхтою. Релігійним прапором заступає ся прапор національний, під окликом справ релігії веде ся боротьба задля національних, політичних, суспільних і економічних питань. З тою релігійною поволокою доходить до розгару польсько-козацьких війн. Довголітні війни польсько-козацькі, що заповнили другу половину XVII. столітя і страшно зруйнували правобережну Україну (в народних устах витворила ся назва сеї доби — Руїна), довели до розриву України на право- і лівобережну (в Андрусівській мирі 1667. р.) і спричинили також значні суспільні і національні зміни. Але хоч наслідком польсько-козацьких війн занепали на Україні засновані там попереду огнища умового і літературного життя та спинили єго розвиток, то серед воєнного козацького суспільства проявляє ся поетична творчість, котра видає козацький епос — думу.

5. Початки гуманізму.

Змаганя до зєднення Східної Церкви з Західною, унадок Царгорода, в слїд за тим переселенє учених Греків (між иншими ученого Кирила Лукариса) до західної Європи, мали для культурного розвитку і поступу благодатні наслідки. Середньовічні погляди і форми пережили ся, в супротивности до закростенїлої схолястичної учености проявили ся змаганя до свобідного образования і свобідних дослідів на полі науки до визволення людського духа з закростенїлої шкільної системи. Провідником в тих змаганях

мала стати клясична старинність, письменні і мистецькі твори старинних Греків і Римлян. З відродженем наук і умілої клясичної старинности укладають ся наукові досліди і мисленє на нових основах висшого наукового і мистецького образования. Взірцем тих умових змагань служать літературні й мистецькі твори клясичного свѣта. В половині XV. столітя дістали ся на Русь ті нові струї наукові і житєві з Заходу, а сї струї названо гуманізом. Гуманізм проявив ся головно пильним виучуванєм старинних клясичних язиків (латинського і грецького) і літератур. Знанє старинних клясичних літератур розбуджувало справдешню вселюдську просвѣту (звану в латинській мові *humanitas*, відси і назва гуманізму) і справдешній смак письменський у християнських народів. Сей новий культурний напрям виїшов з Італії, де грецькі учені після овлади Царгорода Турками нашли приют і розбудили замилуванє до клясичних літератур і наук (плеканих уже італійськими поетами Дантом і особливо Петраркою).

Правда, і в середних віках читано у висших школах децю із староклясичних творів, як се опісля робили гуманісти, але в середних віках плекано більше латинський язик. Та середньовічна наука звала ся схолястиккою (від латинського вислову *schola* — школа). Головною задачею схолястики було узасаднювати й утверджувати правди науки Церкви з підмогою розумованя, а мислити, розумувати (діялектика) і доказувати правду учено на основі писань грецького філософа Аристотеля (котрого виїмки знано з лихих перекладів латинських). Але схолястика, котра була спершу хосенною умовію гімнастиккою, перегадом тратила що раз більше наукові прикмети і губила ся в пустих формулах і сухім, високопарнім розумованю.

Тимто з відродженем клясичних літератур і наук почав ся спершу в Італії, а відтак і в західній Европі новий зворот в умовім житю, званий гуманізмом, а головною его прикметою було змаганє до свобідних самостійних дослідів і свободи думки. Сей напрям звернув і красну літературу, науку і мистецтво на новий шлях.

Сей новий напрям дістав ся також до **університетів** у **Празі** (заснованого 1348. р.) і в **Кракові** (1440. р.), в котрих висшу просьвіту побирано також багато Русинів. Королева Ядвига ¹⁾ оснувала своїм накладом в пражськїм університеті окремиий інтернат (бурсу) для студентів Литовців і Русинів, а такий сам інтернат відкрито опісля при **Краківськїй Академії**). Побирали там науки між иншими **Адам** (опісля **Іпатій**) **Потій** і **Касіян Сакович**. Через Польщу ввійшов гуманїзм і на Русь, відки багато заможнійших і талановитих Русинів їздило в Італію, щоби набрати ся висшої осьвіти у тамошних учителїв - гуманїстів. Першим Русиним, що поїхав учити ся в Італію, був **Франц Скорина** з Полоцка. Спершу учив ся в університеті в **Кракові** й осягнув там степенъ бакалара, а відтак на університеті в **Падуї** осягнув він степенъ доктора лікарських наук і філософії.

Імовірно православної віри, своє хрестне імя „**Георгій**“ скрив він під католицьким іменем „**Франціска**“, щоби міг учити ся в Академії, до котрої православні не мали приступу.

Визначний вплив у напрямі гуманїзму на Руси мав **Максим Грек** (родом з Альбанії ок. 1480. р., † ок. 1556. р.), котрий здобув собі широке образование в часі процвиту доби відродження і гуманїзму у Фльоренції і Венеції, а клясичних письменників називав першими своїми учителями. Там мав він нагоду ознакомити ся з клясичними язиками і літературами і близько придивити ся духови нової італійськїй просьвіти. Ширина умового сьвітогляду лучила ся в него з силою і глибиною релігійного чувства. Він слухав знаменитого ученого Грека **Константина Ласкариса** та ознакомив ся із славним проповідником і настоятелем **Домініканів** у Фльоренції, **Савонаролею**, котрий був єму близький духом яко строгий проповідник аскетизму, як італійські гуманїсти, а відтак у монастирі на **Атоні** вчитував ся пильно в тамошних рукописах. Одушевленє, викли-

¹⁾ Як засьвідчає київськїй архимандрит **Захар Кошистенськїй** в присьвятї кн. Четвертинськѣ свого виданя бесїд сьв. І. Золотоустого (1623.), „королева Ядвига читала Біблію словенську, а для вирозуміня єї мала виклади Отців сьвятих словенським язиком, котрі з Біблією читала“.

кане в Італії класичними науками (до чого немало причинила ся основана Медицеями у Фльоренції Академія), пірвало християнських учених до того степеня, що мріли про воскресенє грецької мітольоґії, обожали Плятона і викликали рівнодушність до християнських засад та довели тим до занепаду моральности і попадали в поганьство. Як Савонароля виступав проти такого вибуялого односторонного одушевлення класичним сьвітом і був противником осьвічених, але мало реліґійних італійських гуманістів, так Максим Грек на Русі остереґав вірних християн перед подібними змаганнями і написав „Обличительное слово на елипску прелесть“, в котрім старинній мітольоґії протиставить ідеали і засади Христової науки. Хоч чужий походженєм, він не тільки своїми творами (видав Толкову ю Псалтир, справляв богослужебні книги), але і впливом своїх моральних поук на погляди тогочасних людей належить до Русі, дарма що поріканєм многих московських обичаїв і поглядів наразив собі московських черців і ухвалою синоду за те, що пібито цеував текст сьвященних книг, зачинено єго в монастирі, де й помер. Він перший на Русі явив ся з богатим засобом знаня не тільки в богословських, але й у сьвітських науках, а своїми трудами і змаганнями приготував виданє Острожської біблії і діяльність Греко-словенської Острожської Академії.

Під впливом гуманізму повставали на Русі висні школи, вправді ще з церковно-схолястичним напрямом, але з європейським устроєм, а се розбудило живий літературний і науковий рух і рішучі прояви умового і народного життя.

6. Реформація,

викликана Лютром у Німеччині (1517. р.), відбила ся також значним впливом на Русі. Лютер списував свої науки німецькою мовою, переложив нею сьв. Письмо, складав неуреліґійні пісні і виробив її на літературну мову. Латинський язик, яким досі майже виключно послуґували ся в письменстві в тогочасній Європі, уступає місця живим народним мовам. Реформація обгорнула не тільки західну й середню Европу, але стала ширити ся також у Польщі, на Литві і Русі (а іменно кальвінізм, соцініянство, або

так зване антитринітарство [науку о сьв. Трійці супротивну католицькій науці], або так званий аріянізм). Сю науку проповідував Лєлїй Социн, а відтак єго братанич Фавст Социн, в Польщі, а осередком социнїян був Пинчів і Раків. Ся наука розширила ся також у литовсько-руських землях. Найзнатїйші вельможі, між тими Радивили, а також міщани, переняли ся сею наукою і видали численних письменників. Прихильником социнїян був також князь Константин Острожський, хоч держав ся православної віри, і тому атонський чернець Іван Вишенський, вважаючи се шкодою для православної віри, картав у своїх посланїях прихильників социнїянства, що „поритичѣли вси обительници Малой Росїи и отъ Бога далече устраниша ся“. Відозвав ся давний рұх чеський з часів Гуса, а ся наука проникала заходом чеських братів і інших не католицьких сект у Польщу, а відтам на Литву і на Русь.

Сеї релїгійний рұх спонукував з одного боку до дослідів релїгійних питань, а з другого побуджував ревних прихильників Церкви готувати оруже до оборони. До сеї оборони треба було таких самих засобів образования, якими орудували противники. Освїчені люди сьвідомо відчували потребу образования і тим вирізняло ся освїчене суспільство на Русі від Московщини, заkostenїлої в застарїлих поглядах і в темноті. Але сеї просьвітний рұх не остав опісля без впливу і на сусїдну Московщину, де білоруська і кївська освїта положила також культурні підвалини.

Наслїдки сего релїгійного рұху проявили ся небавом наглядно на просьвітнім і літературнім полі. Хоч український нарід втратив державну самостійність, однак розвинув мимо того своєрідне жите, яке многими прикметами нагадує старинну добу. В церковнім письменстві зберегла Русь книжні традиції старинної доби, однак жива народна мова, що проявила ся доволі чистою в грамотах другої половини XIV. столїтя (з прикметами білоруського говору) щораз більше виступає в творах, котрі відносили ся до житєвих потреб, і мішає ся з церковно словянським і польським язиком. В правних грамотах і законодатних кнїгах значну перевагу бере жива народна мова і з старо-

словянським та польським відтінком стає урядовим язиком на Литві.

Наслідком політичних і суспільних відносин черпав сей урядовий язик не тільки з церковно словянського і живої народної мови, але й з латинського і німецького язика під впливом школи, торгових взаємин із Заходом і винаходу печаті. Літературна діяльність у тогочасній Русі проявила ся головно на релігійнім полі, на котрім ведено горячі спори (полеміку) між католиками та уніятами з одного боку, а православними і протестантськими сектами з другого. Сі спори творять протягом XVI. і XVII. столітя головний зміст тодішньої руської літератури так званої полемічної (так називано твори, в котрих прихильники одного ісповідання поборювали представників иншого ісповідання), а хоч та полеміка була доволі односторонна і виходила головно на заговорене противника, всеж таки оживила значно тогочасну літературну діяльність і причинила ся до розбудження самосвідомости спорячих сторін.

7. Книгопечатанє.

Винайдеде в Німеччині в половині XV. ст., а відтак розповсюднене також у Польщі, на Литві і Русі, воно пособляло вельми тогочасному літературному рухови. В Кракові появляють ся з кінцем XV. столітя (1491. р.) церковно-словянські книги кирилицею в печатні **Швайпольда Фіоля**, Німця з роду, за що запідозрено єго в прихильности православію і візвано на суд перед краківського єпископа. Він був приневолений покинути Краків і переніс ся на Угорщину, а через те на якийсь час перервало ся печатанє книжок. Але відтак (після видань **Скорини** в Празі 1517—1517. р. і у Вильні 1525. р.) заходами московських виходців **Івана Федорова** (або Федоровича, як єго називали на Русі) і **Юрія Мстиславця** починає ся на Русі правильне книгопечатанє з початком другої четвертини XVI. столітя. В маєтности вельможі Григорія Ходкевича (виленського каштеляна і гетьмана великого князівства) в Заблудові, на українсько-білоруським пограничу (в Городненщині), повстає перша печатня, заложена Федоровичем і Мстиславцем, котрі були приневолені утїкати з Москви

наслідком заворушення, викликаного там першими їх печатними виданнями. Однак недужий і підходящий віком Ходкевич не довго пособляв тим печатникам, задлятого Метиславець переніс ся до Вильна і там з підмогою богатих міщан Заріцьких і Мамоничів (в домі сих останніх) заложив нову печатню¹⁾. Федорович тимчасом переніс ся до Львова і тут з підмогою спроваджених з давньої заблудівської печатні помічників заложив першу руську печатню (р. 1573.) недалеко Св'ято-Онуфрейського васпільяньського монастиря (на Підзамчу).

Задля недостачі потрібних засобів понав Федорович у довги і був приневолений прийняти службу у князя Острожського (1575. р.). В Острозі в 1570-тих роках зібрала ся заходами князя Острожського громада образованих людей, рід грецько-словенської академії, і тут підготовлено та протягом двох років випечатано славну **Острожську Біблію** (в р. 1580. і 1581.) на основі копій сьв. Письма зібраних з сербських, болгарських, грецьких та італійських монастирів. Се перше повне старословянське виданє Біблії було виконанєм найбільшої тоді видавничої роботи. Князь Острожський написав передне слово до сего виданя, а друге Герасим Смотрицький, підскарбник князя, що належав до редакції Біблії. Силябічними віршами описав він герб князя, а такимиж віршами зложив друге своє „предисловіє“ для слави князя.

По випечатаню Біблії вернув Федорович до Львова і тут умер. По єго смерті викупило заставлену у жида печатню Ставропигійське Братство і в початках XVII. столітя приняло на єї управника литовського Русица **Михайла Сльозку**, котрий опісля відкрив власну печатню, а ставропигійська, найдавніша у Львові українська печатня²⁾, є тут і до нині. Окрім сих печатень розповсюдили ся печатні на Литві і на Руси так, що находили ся

¹⁾ Лука Мамонич був скарбником великого князівства, а Кузьма Мамонич виленьким бурмістром. В сій печатні вийшло 1574/5. Євангеліє, а 1576. Псалтир. Іван Заріцький (Зарецький) був скарбником і старостою униським, а брат єго Зиновій бурмістром виленьким.

²⁾ Король Володислав IV. надав Ставр. братству виключне право печатати словянсько-руські книги, а сей привілей потвердив також король Михайло Вишневецький.

не лише по важнійших містах і монастирях, але і по селах¹⁾, що став вимовним доказом розбудженого умового життя серед тогочасного українського суспільства²⁾.

Але коли в Московщині печатане обмежає ся лише церковними книгами, на Русі пробудило ся живе чувство народности й умові потреба в змаганю до перекладів сьв. Письма живою народною мовою, проява, — якої не бачимо в Московщині. Згаданий в горі **Франц Скорина**, полоцький міщанин, що учив ся в Кракові і Падуї, видав у Празі „Біблію Руську“³⁾ (1517—1519. р.), „Богу ко чти и людемъ посполитымъ къ доброму наученію“, а в перекладі, що визначає ся примішкою білоруських і руських висловів, користував ся чеською і церковно-словянською Біблією. Ціль сего видання поясняє Скорина просьвітною і народною потребою, бажаючи послужити своему народови „къ наученію (правд віри) людемъ посполитымъ руського язика“ (тим, що говорять по руськи), „своему прироженому руському языку къ науце всего доброго“. Але в переднім слові до Біблії і в замітках Скорини не находимо ніякого натяку про якунебудь звязь его праці з протестантським або яким небудь іншим релігійним рухом, так що его змаганя являють ся зовсім незалежними і самостійними (Лютер виступає із своїми тезами на передодні Всіх Сьвятих 1517. р.⁴⁾. Прихильником і помічником у Скорининих змаганях був

¹⁾ Крім Вильна, Києва, Львова й Острога засновано печатні в Несвижі (в Миньщині) заходом маршалка і канцлера в кн. Литовського кн. Миколая Радивила Чорного, опікуна кальвіністів, де 1562. р. напечатано кальвінський Катехизис С. Будного; крім того в Почаєві, в селі Стратніні (в Рогатинщині), в Євю (у Виленщині), в Кутейні (в Могилівщині), в Крилосі (коло Галича) й в ин.

²⁾ Числа виданих у Московщині і на Русі книг дають наглядний образ розвитку книжної діяльности і культури там і тут. До 1600. року з московських печатень вийшло 16 книг, з українських 67; до 1625. р. з московських 65, з українських — 147; до 1650. р. (до злуки України з Московщиною) з московських 275, з українських 300.

³⁾ Видання повної „Руської Біблії“, судячи з того, що до нас дійшло, не довершив, хоч в переднім слові з 1519., говорить про цілу Біблію.

⁴⁾ Коли вичерпан ся наклад видань Скорини, переписувано їх протягом XVI. і XVII. ст. в Білій Русі і на Україні. (Відпис Василя Жугавича з Ярослава (1568.), Луки з Тернополя (1569.), Дмитра з Зінкова (1573.) й ин.

імовірно старший виленьський бурмістр **Яків Бабич**, в котрого домі, по переселеню з Праги до Вильна, Скорина заложив печатню ¹⁾, а се кидає гарне сьвітло на ті культурні круги, серед яких розвивали ся просьвітні й умові змаганя, котрим пособляло заможне і розмірно на ті часи осьвічене міщаньство більших білоруських міст (Мамонічі, Заріцькі й ин.). Наклад на Біблію і Псалтир дав Богдан Оньків (Онькович, син міського радника виленьського, мабуть університетський товариш Скорини).

З тогочасних перекладів сьв. Письма найбільш замітне **Пересопницьке Євангеліє**²⁾, зладжене накладом кн. Настасі Гольшанської в пол. XVI. ст. За радою пересопницького ігумена було воно переложене імовірно Михайлом Василевичем, сином сьніцького протопопа (декана) з допомогою архимандрита Пересопницького Григорія з „болгарського язика на руську мову“, „для лепшого вирозумлення люду християнського посполитого“, при чім перекладник, як і Скорина, користували ся у своїй роботі чеським перекладом, але мимо того зустрічаємо прояви руської звучні, складні і форм. З початку XVI. столітя маємо також рукописний переклад **Пісні Пісень** з поясненнями і моральними поуками, зроблений невідомим по імені перекладником, а мова перекладу виявляє також сліди чеського первовзору. На жаль та „посполита мова“ була дуже мало подібна до дійсної, живвої, чистої народної мови, бо тоді сеї чистоти мови не цінили і майже і відчуті не вміли. Тоді йшло головно о „правду віри“. Крім того є ще деякі инші переклади частин Біблії, як рукопись писаря Дмитра з Зінкова (місто на Поділю за Збручем) і Луки з Тернополя, імовірно переписані з біблійного перекладу Скорини.

З XVI. столітя маємо крім того в так званих Учительних Євангеліях різні взірці перекладів біль-

¹⁾ В тій печатні видав „Апостоль“ (1525.) і молитовник „Малая подорожная книжица“.

²⁾ Пересопниця на Волині, між Ровном а Луцком, де нині ще є останки старинного монастиря, побудованого Хведором Чорторийським, де було написане Пересопницьке Євангеліє. Опісля дісталось се євангеліє гетьманови Мазепі, а він передав у бібліотеку семінарії Переяславської. Часть рукописи Пересопницької (Єванг. Луки і кілька взірців з других євангелістів) видав проф. П. Житецький у Києві 1876.

ше або менше зближені до народної мови, а деякі дуже гарні і старанні „Учительні Євангелія“ (т. в. „з викладом“, з поясненнями) зберегли ся саме в Галичині. „Учительні Євангелія“ подають крім євангельських текстів на всі неділі року і важніші свята, до кожного євангелія духовну науку (в Польщі називали такі видання „postyle“).

Сі переклади в лише дальшою низкою тих „перекладів“ сьв. Письма на „посполиту мову“, що появляють ся на Білоруси ще перед реформаційною струєю, а хоч не можна заперечити, що й реформаційні впливи опісля причинили ся до спопуляризованя сьв. Письма і богословського письменства, то всеж таки стягали вони правдиві почутя релігійні на рівень пустого говореня і тим більше завзятих спорів, а навіть кровавих уособиць.

Змаганя до розповсюдненя протестантських ідей підняв **Симеон Будний**¹⁾ (імовірно Мазовшанин) в 40 літ після Скорининих видань з товаришами, що також не були Русинами, і видав сучасною руською мовою в Несвижі „Катехисісь то єсть наука стародавняя християнская“ (1562. р.). Але після того взяв ся до перекладу сьв. Письма на польський язик і польською Біблією здобув собі імя в письменстві. З пізнійших его товаришів унітарської секти намагав ся ще руською мовою розповсюднювати протестантизм **Василь Тяпинський**, Білорусин з роду, і видав катехисис для „науки дітей“ і текст євангелій. В тім самім часі появляє ся переклад Нового Завіта на білоруську мову (імовірно з польського перекладу) невідомого нам ближше соцініянина **Валентина Негалевського** в селі Хорощові на Волині (в 1581. році) з виразною унітарською ціхою.

Книгопечатанє вельми причинило ся отже до видань перекладів сьв. Письма, Отців Церкви, богословських полемічних творів, церковно-словянських богослужебних книг, з передмовами, доповненнями і поясненнями білоруською мовою, а хоч властивої літературної діяльності в тих часах на Руси не замічаємо, всеж таки наведені виданя стають

¹⁾ Будний був спершу кальвіністом, відтак унітаристом, а на останку перейшов до крайного аріяньства (юдаїстичного напрямку).

певним доказом висшої ровени осьвіти і підготовляють та промощують дорогу народній мові в інших вітках письменства. Білоруська і київська ученість причинили ся до замітного піднесеня культури.

8. Організація Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви.

Після фльорентийської унії помічаємо кілька дуже замітних явищ. А іменно зпоміж вельмож, котрі пособляли розвиткови просьвіти і культури на Русі, визначив ся побіч князя Константина Острожського також князь **Андрій Курбський**. Родом Москаль, утік Курбський перед жорстокостю Івана Грізного на Литву й оснував у селі Миляновичах (в Ковельщині) культурне огнище, котре побіч Острога чимало причинило ся до розбудження умового життя на Русі. Ученик грецького ученого богослова Максима Грека, Курбський громадив коло себе всяких учених, а вважаючи помножене книг головним способом до оборони віри і народности, перекладав церковно словянською мовою твори грецьких церковних письменників, писав письма до українських вельмож і до міщан та ремісників, щоби їх утвердити в православній вірі. Книги і листи Курбського писані церковним під впливом московщини зміненім язиком, а деякі знов писаня уживаним тоді на Русі книжним язиком, перемішаним польськими і латинськими висловами. Він у старости вичив ся латинського язика і захочував молодіж здобувати собі виспу осьвіту на європейських університетах і вчити ся грецького і латинського язика.

Як Острог і Миляновичі, був також двір князя **Юрія Слуцького** на білорусько-українським пограничу третім подібним огнищем культурним.

Але перегадом, коли українські вельможі почали переходити на латиньство (чому і дім Острожських служив знаменним прикладом), українське населенє не могло числити на їх поміч у будучині. Тимто почала середня верства українського населеня, сьвідомійше міщаньство по більших містах, організувати свої сили до нового культурного і народного руху. В сім культурнім і народнім руху ведуть тоді перед у Галицькій Русі міста Перемишль,

Львів, а на Білоруси Вильно, переходом Київ і ин. Протягом XVI. столітя помічаємо зріст матеріальних заєбів українського міщаньства, а рівнобіжно з тим іде зріст горожанської і народної свідомости. Не маючи в Галицькій Русі виглядів на поміч вельмож і шляхти, взяло ся львівське міщаньство до організації власних сил і в тім покористувало ся давним устроєм церковних братств, а також взором міських а особливо цехових організацій. Небавом почали такі братства повставати одно по другім. Церква братська була релігійним осередком, що лучив вірних громади у релігійний союз. Братства, котрі спершу займали ся ділами милосердя та християнської любови і побіч перкви удержували доми для убогих і шпиталі для хорих та устроювали братські служби церковні, похорони й інші діла побожності, розширили опісля обсяг своєї діяльности. Поперед усього старались о церкву і священника (похорони, вінчання членів братства, богослуженя в неділі і свята і т. ин.). У тісній звязи з церквою стояла школа, бо мала служити народним цілям і піддержувати просвіту на церковно-релігійній основі. Учителі в тих школах сповняли обовязки дяків (дидаסקали) і були тісним злучником школи і церкви. По більших містах заможнійші братства вели висшу культурну роботу, громадили около свого огнища кружки учених людей, богословів, письменників, котрі розвивали і ширили книжне письменство і науку з підмогою висших шкіл (ставропігійська школа у Львові була неначеби ліцеєм, у Києві з братської школи повстала академія) і печатень. Церковно-братських шкіл повстало тоді богато більше, як їх було опісля коли небудь на Україні прилученій до Московщини. Козаччина дбала також про школи (в Гадацькім договорі вихований за границею Немирич домагав ся заложеня двох університетів і інших шкіл).

Така організація братств давала їм супроти правительства законну основу для зєдненя не тільки міщан, але й заміщевих людей різного стану в союз, вирабляла в них почутє суспільної і народної карности та заводила в братстві свій народний суд над спорами і проступками членів братства.

Головним і старшим братством, на основі цехової ор-

ганізації опертим, було міське братство при церкві Успенія Пр. Б. у Львові, котрого початок сягає другої половини XV. ст.¹⁾ Вже в останній четвертині XVI. столітя, під впливом католицького відродження, спору католиків з протестантами, підготовлення церковної унії і занепаду православної Церкви, заняло Успенське братство у Львові впливове становище, до чого причинилося значіне Львова яко столиці та культурного осередка Галицької Русі і повага львівського міщаньства. До сего братства належали не тільки міщани й люди „посполиті“, але й деякі вельможі.

На таких основах зорганізувалося також братство при монастирі св. Трійці у Вильні (засноване 1588. р.), котре відіграло важну роль в тодішніх культурних і релігійних змаганнях на Русі. Організація сего братства була потверджена патріяршими грамотами, а також королем Жигмонтом. Окрім тих братств на взір львівського і виленського повстали ще братства в Києві, в Рогатині, в Городку, в Перемишлі, в Берестю й ин. містах.

6. Школи.

Вельми важну діяльність виявили братства заснованем шкіл, котрі були взагалі першими правильно улаженими українськими школами. Давнійші школи на Русі не відповідали вже тогочасним вимогам, отже треба було дати їм новий устрій, зовсім нову наукову програму. Освічені люди тодішні зрозуміли, що (як висловився автор „Перестороги“) „коли бы (Русини) были науку мѣли, тогда бы за невѣдомостію своєю не пришли до таковыя погибели“ (занепаду).

¹⁾ В 1586. році Антіохійський патріярх Йоаким потвердив новий змінений устав братства, а патріярх Єремія надав ему 1593. р. права Ставропігії. Знаменем Ставропігії був трираменний патріярший хрест, заткнений в братській церкві (відси і назва *σταυρός*, *stauros* — хрест, *πίτυμι*, *regnimi* — застромити, заткнути). Ставропігія була неначе ареопагом у справах релігії і моральности, а єї доглядови підлягало на основі сего патріяршого привілея — все духовенство й єпископат, коли тимчасом Ставропігія підлягала прямо царгородському патріярхови. Із сего виринули опісля спори між Ставропігійським братством і єпископами.

Боротьба за віру і народність з більше освітаним народом приневолювала Русь для самозбереження напружити всі свої сили, по зможі як найширше розвивати народну культуру, дивинути народну просвіту.

Цілію освітаних братствами шкіл було — подавати релігійне освітання і підготовляти борців богословської полеміки. Задля того братські школи прийняли в свої програми науку старинних (клясичних) язиків, церковно-словянського, руського і польського язика, граматики, реторики і поетики (після Цицерона і Квінтиліяна), діалектики і богословія (після системи тогочасних католицьких академій, головню св. Томи з Аквіну, найзнаменитшого ученого італійського і схолястика з XIII. століття і західно-европейських підручників). Се була середньовічна наукова, т. зв. схолястична (шкільна) система. Схолястика визначала ся формально-льоґічним характером, утверджувала і розвивала готові вже основи віри, добирала до виводів докази і зводила всю роботу мисли до штучних поділів, определень і аргументів. Вона розвивала лише зверхні діалектичні здібности, дбаючи не так про се, що доказувано, але більше про се, як доказувано.

З творів найбільшого старинного філософа Аристотеля учили ся мислити, розумувати і доказувати розумово се, чого вчила християнська наука. Се наукова система додавала до релігійної боротьби засоби, яких перед тим не доставало українському суспільству. Схолястична наука вирабляла учених людей, що укладали правди християнської віри в научні системи. З богословськими системами стали появляти ся книги і підручники з різних предметів знання — іменно філософії, історії, мітольоґії і природних наук.

Першим осередком нової просвіти, нового умового життя, була заснована кн. Василем Константином Острожським у місті Острозі (між 1570. а 1581. р.) перша виспа школа, Грецько-словянська Академія, котрої ректором був Герасим Смотрицький. Науку церковно-словянського язика, котра в давніших школах не сягала понад науку читання і писання, поставлено на глибшій, науковій основі, а доказом сего стають граматичні праці вихованця сеї

школи, **Мелетія Смотрицького**¹⁾, сина Герасима, котрі становлять нову добу в граматичній обробці церковно-слов'янського язика. Ті стилістичні методи і правила старала ся Острожська Академія приложити і до вироблення тогочасної книжної руської мови (з прикметами білоруського говору).

Крім слов'янсько-руської мови вчили там латинського і грецького язика, письменства, філософічних і богословських наук. Около Острожської Академії згромадив ся цілий кружок учених Греків (між тими був ректор Академії славний **Кирило Лукарис**, що став оісіля царгородським патріархом), котрі поставили там науку на тій висоті, яка підготувала поправу церковних відносин і просьвіти у православних і послужила взірцем для устрою інших братських шкіл. При Острожській Академії утворила ся біблійна комісія, котрої заходами появилася Острожська Біблія й інші видання, а кружок сей видав першого українського літерата у повнім того слова значіню **Герасима Смотрицького**. До того кружка належав і печатник **Іван Федорович** не тільки яко організатор печатні, але й учасник до певної міри літературно-наукової роботи. Окрім того видала Острожська Академія таких учених письменників і полемістів, як **Леонтій Карпович**, **Мелетій Смотрицький** і ин. Із сей школи вийшов також гетьман **Петро Конашевич Сагайдачний**, що пособляв чимало просьвіті на Україні. З сею школою лучить ся отже поважна частина всего того, що появилася у сучаснім богословським і полемічнім письменстві на Україні і на Білоруси і в сій літературній творчості головна заслуга припадає Острожській Академії, а пособляла їй вельми печатня, котрої найживітша діяльність припадає на 1580—1590. рр.

Львів став побіч Острога **другим просьвітним огнищем**, з котрого наука ринула широкою струєю до Києва і на цілу східну Европу. Члени львівського братства побіч будови нової церкви подбали про будову братського дому, в котрім мала пайти приміщення крім печатні також школа перестроєна на нових основах. А що у Львові була вже мі-

¹⁾ В сьвітї звав ся Максим, оісіля яко чернець прийняв імя Мелетія, був відтак полоцьким архієпископом.

ська латинська школа, отже львівське братство, щоби не викликувати трудностей і спорів, оснувало грецько-слов'янську школу і відкрило її в осени (1586.). Для науки грецького язика придбало братство дуже доброго учителя Арсенія, архієпископа власонського, котрий був zarazом управником школи ¹⁾ і видав спільно із своїми учениками першу і найліпшу на той час „Граматику Єлино- (грецько)- слов'янського язика“ (1591.), під заголовком *Ἀδείφότης* (то значить братство), що причинила ся до граматичної обробки слов'янського язика. При его участі уложено Порядок шкільний або Устав Ставропігійської школи. До науки „слов'янського язика“ покликано добру учительську силу „даскала ²⁾ Стефана“ (Зизанія Тустановського), котрий вже перед тим визначив ся яко проповідник і полемічний письменник, а Лаврентій Зизаній видав церковно-слов'янську граматику з коротким словарем і буквар.

Ціллю школи був (як і у сучасних педагогів європейських) — релігійний і моральний підєм суспільства, а виховане і наука мали релігійний характер. Наука мала бути приступна для всіх дітей, всякого стану і тому до сеї школи ходили діти львівських міщан, передміщан і духовних, а крім того і замісцеві. У школі мали діти займати місце відповідно успіхам, а не по багатству або становищу родителів. В суботу подавав учитель науку моральности про обовязки перед Богом і людьми і не щадив при тім „пам'ятного по чаші шкільній“, міг у потребі карати не по тиранськи, а по учительськи ³⁾. Наука мала починати ся від складання букв; відтак слідувала наука граматики, при тім наука церковного читання і співу. „Діти мають питати оден другого по грецьки, щоби відповідали по слов'янськи, ті знов питають по слов'янськи, а їм мають відповідати „по простій мові“, однак „ті не мають із собою мовити простою мовою, але слов'янською і грецькою“. Опісля приступають до даль-

¹⁾ Після Арсенія учителем грецького язика й управником братської школи став Кирил Транквіліон-Ставровецький, знаменитий богослов і піддержав у повні славу братської школи.

²⁾ грецький вислів дідаскалос — учитель.

³⁾ Чаша шкільна або березова каша — різки, котрими вбивали в пам'ять всякі науки і накази.

ших наук: діалектики, реторики, а сі науки, переведені по словянськи, у львівській школі списано „руським язиком“. Окрім святаго письма (євангелія й апостольських книг) подавано ученикам дещо з чужосторонних філософів, поетів, істориків і т. п.

Ставропігійська школа своєю програмою й організацією зближала ся до взірця західно-європейської схоластичної школи (як і всіх тодішніх єзуїтських і протестантських шкіл) і мала подати ученикам основне теоретичне і практичне знанє грецького і словянського язика і так званих „вільних штук“ (trivium і quadrivium) з засобом літературного знаня з письменників, котрих тоді читано в школах. Була се найліпша і найбільша з тодішніх українських шкіл і длятого також із України багато талановитих „спудеїв“ (учеників) приїздило до неї для висших наук, котрих тоді не могли набути у Києві, а оієся ся школа дала учителів київській Академії. Але важною прогалиною у львівській школі була з початку недостача латинської мови, так неминучо потрібної в тодішнім житю. А обмненю її в „шкільнім порядку“, щоби не викликати спору з міською латинською школою у Львові. Та небавом (1592. р.) повело ся кн. К. Острожському і новгородському воеводі Тишкевичеві випросити на варшавськїм соїмі грамоту короля Жигмонта, котрою він не тільки потвердив права і привілеї Ставропігійського братства, але й печатню і „школу свобідних наук“ і на тій основі була латинська мова введена у програму братської школи.

Мимо запопадливости львівського братства і дбалости про школу та мимо деяких навіть значнійших жертв на ту ціль¹⁾, матеріяльні засоби братства наслідком будови й украшеня церкви вичерпували ся, а школа почала підупадати.

Вильно стало третим **огнищем** української просьвіти і письменьства. Там рівночасно, а може навіть раньше, як у Львові, оснувало братство школу „гречеського, латинського, польського і руського язика“ й осягнуло для школи

¹⁾ Константин Корнякт, член братства, жертвував 4.000 золотих, гетьман Конашевич-Сагайдачний 1.500, купець Афеңдик 2.091 зл., а митрополит Йов Борецький 1.500 зл.

і печатні потвердженє патріярха Єремїї і короля Жиг'монта III. Між иншими учителями визначив ся в сїй школі Мелетій Смотрицький (опісля полоцький архієпископ), автор Церковно-словянської Граматики¹⁾, котра протягом двох століть була знаменитим учебником не лише на Русі, але й у Московщині, Сербії і Болгарії. Виленська школа під проводом добрих учителів розвивала ся гарно, так що і в ній „почали плисти струї свобідних наук“, як висловлював ся єї управник і до сеї школи приїздили учити ся навіть з віддалених міст.

Київ виступав около 1620. р. як четверте огнище умового і літературного руху, здобував собі перворядне в тім напрямі становище і держить ся на нїм майже до половини XVIII. столітя. Архимандрит Печерської Лаври, Єлисей Плетенецький, котрий на тім становищі оставав повних 25 літ, закупив Стратинську печатню²⁾, перевіз до Києва і розширив (около 1615.), згромадив тут чимало літературних сил і розпочав видавництво книжок, так що Печерська печатня дала протягом п'ятнадцяти років більше, як усі инші печатні українські за весь час свого встояня. Печерська Лавра тим способом здобула собі становище майже одинокого і найбільшого огнища церковного видавництва, малярства, ритовництва й ілюстрованя не тільки в українських землях, але на цілій південно-східній Словянщині. Під проводом Плетенецького (й єго наслідника Копистенського) зібрав ся в Печерській Лаврі цілий кружок літературних і наукових сил, котрі утворили тут рід бого словської академії³⁾. Рівночасно з заснованєм печатні в Печерській Лаврі утворила Гальшка Гулевичівна (жінка мозирського маршалка Стефана Лозки) всенародну фундацію з дїбр своїх дїдичних на ставропігійській монастир із школою. Братство основане там на лад львівського і виленського одержало благословенє цар-

¹⁾ видана 1619. р. в Євю.

²⁾ заложена була єпископом львівським Гедеоном Балабаном, але в розгарі спору із Ставропігійським братством занедбана.

³⁾ між тими визначали ся Копистенський, братанчч перемиського владики, Намво Беринда (автор Словаря), Лаврентій Зизаній Тустановський, а в звязи з ними стояв Йов Борецький (опісля митрополит київський).

городського патріярха, а до него крім печерського літературного кружка, що дав до сего почин, вписало ся багато інших духовних і світських людей, міщаньства, між ними гетьман Конашевич-Сагайдачний з усім козацьким військом. Се братство злучило ся з фундацією Гулевичівни та заснованим на єї ґрунті (в Києві, на Подолі) Богоявленським монастирем, котрий став патроном братства. При монастирі побіч церкви засновано братську школу (крім того бурсу і шпиталь), а першим ректором школи став Йов Борецький, ученик львівської школи; по нїм був Метей Смотрицький до посвяченя на архієпископа полоцького.

Київська братська школа була уладжена на взір львівської ставропігійської, а царгородський патріярх Теофан, котрий в році 1620. прибув до Києва і висвятив на православного митрополита Йова Борецького, надав братству права Ставропігії, а в грамоті своїй називає її „школою наук єлино-словянського й латинно-польського письма“. Київ став отже по довгїм занепадї церковного життя столицею митрополита і православного єпископату на всю Україну і першим та найважїйшим культурним огнищем. Але з того часу, коли молодий і рішучий воеводич молдавських земель, Петро Могила, став наслідником Копистенського (1627. р.), архимандритом Печерського монастиря, Печерська Лавра пішла навзаводи з новим культурним огнищем, київським братством. Могила заснував колеґію при Печерськїм монастирі, підготовивши відповідних до сеї школи монахів, котрих вислав на науку до заграничних шкіл, головню до Франції. Наукові сили спроваджував він головню зі Львова (прибувши там в 1631. році) і надав своїй колеґії в супротивности до київської братської школи напрям західно-європейських колеґій з перевагою латинського язика, котрий був тоді орудєм західно-європейської науки, і польського яко державного над грецьким і словянським з огляду на практичні потреби сучасного життя; але при тїм не занедбувано також тогочасного книжного руського язика, потрібного до викладу катехізму і складаня шкільних драм. Хоч напрям у Київській Академії від часу переїня київської братської школи в латинську колеґію і до початку XVIII.

століття був схолястичний, а що йно з початком XVIII. століття почали до нас проникати ідеї відродження класицизму та гуманізму і надали живійший напрям київській науці і літературі, то всеж таки і та схолястична наука не була зовсім мертва і непригідна для життя. Се була наука формальна, що давала київським ученим формальні орудинки для оборони віри і народности та хоронила українське життя від чужих шкідливих впливів.

Першим ректором Могиллянської колеґії став львівський професор і перший руський доктор богословія Ісає Трофимович-Козловський, а около сеї колеґії громадять ся цілий кружок талановитих письменників (що вийшли головно з львівської школи), учених та учителів (Ісає Копинський, Сильвестер Коссів, Касіян Саківич, Захарія Копистенський й інші). Ісає Трофимович-Козловський учив ся в академіях за границею, а вернувши до краю, вступив до монастиря і почав свою педагогічну діяльність спершу у львівській братській школі, а відтак Петро Могила покликав его на становище ректора київської могилянської школи, де викладав філософію. Був він однак передовсім богословом і написав з порученя Петра Могилы катехизм під заголовком „Православное исповѣданіе католической и апостольской Церкви восточной“, приписуваний П. Могилі.

Але небавом дійшло до порозуміння в шкільних справах між Петром Могилою і Богоявленським братством. Київська шляхта, братчики і гетьман Конашевич з козацтвом упросили Петра Могилу перенести основу ним колеґію до братства на Подолі і злучити фундацію Петра Могилы з братською фундацією Гулевичівни, що послідувало в другій половині 1632. року. В рік опісля став Петро Могила київським митрополитом і тим способом під его сильною кермою зєднали ся три головні огнища просвітні і реліґійні: Печерська Лавра, Богоявленське братство на Подолі і митрополія в оден культурно-реліґійний осередок, а по занепаді Острожської Академії (із смертю Януша Острожського † 1620. р.), з ослабленем культурного життя у Львові й у Вильні, став Київ першим і найбільшим огнищем культурного життя всеї України. Київська Колеґія (від 1701. р.

Академія) промощує дорогу культурним впливам західної Європи, а сьвітло цивілізації, „свѣтлость умѣтности правды“, як висловлює ся Копистенський у „Палінодії“, осіняє не лише Україну, але проникає відси і в Московщину та в південні краї, у Волощину і Сербію¹⁾).

З кінцем XVII. столітя введено у Київській Академії також виклади богословські, а Стефан Яворський видав перший підручник богословія „Камень вѣры“, приладжений до потреб сучасних православної Церкви (1728.). Побіч того київська наука знижувала ся із шкільних стій у низші верстви українського населенія і намагала ся прировнити до розумія простолюдя і промовляти до них їх мовою. Так в 1670. р. появилася сьвященика Симеона Тимофієвича „Наука Християнська зъ евангеля... барзо простою мовою и діалектомъ, ижъ и найпростѣйшему человѣкови snadно понятная“. Київським школярам приписують навіть участь у творчості українських історичних народних дум, — про що буде згадка дальше.

Новим духом повіяло у Київській Академії з початком XVIII. столітя, а на чолі того нового напрямку стоїть професор поетики, реторики, філософії і богословія Теофан Прокопович, ознакочений добре з відродженими клясицистичними науками в часі свого заграничного образования в Італії. В своїх учебниках і викладах вказує він на взірці старої клясицистичної особливо латинської літератури або на визначніших представників доби відродження і гуманізму в західній Європі, н. пр. Еразма Роттердамського й ин. Сей засновок відродження клясицизму приложив Прокопович і до богословія і поручав між иншими в богословію користувати ся сьв. Письмом і творами Отців і учителів Церкви, Григорія Назіянзена, Августина, Василя В. і ин., що жили перед розділом Церков, а очищене філософії від схолястичного „смѣтя“, почате Прокоповичем, провадив

¹⁾ Молдавські господарі користували ся українськими печатнями і давали їм грошеві підмоги, братства даром послали книги в Сербію, в київській Колегії учило ся багато Сербів, а українські учені ішли навіть до Сербії і там засновували школи.

дальше український філософ Сковорода, хоч його твори такі що до форми дивоглядні.

Послідовником у тім напрямі Прокоповича був Георгій Кониський і ині.

Язиком Київської Академії й тоді не перестав бути латинський, але очищений від середньовічних варваризмів. а Прокопович приложив се змаганє і до тогочасного літературного язика та дав почин до нинішнього літературного московського язика. Але при тім своїм змаганю звертав він бачність на се, що сказане ним про латинський язик і його чистість треба розуміти і про всякий инший язик. І се очищуванє тогочасного літературного руського язика довело до його розділу „на високій и низкій стиль или слогъ“. До сего останнього зачислювано український язик, котрому Г. Кониський витичив окреме призначенє. По його думці комедія повинна бути написана „слогомъ простымъ, плебейскимъ и мужицкимъ, каковыя и лица имѣетъ“, а трагедія повинна „бути повна потрясень, важких мислей, звучних слів і майже царського перифразу“. Крім комедій народна мова проявляла ся у вертепних виставах, що вийшли з київської шкільної драми, в поздоровних віршах на Різдво і Великдень, в наслідованях народних пісень. В шкільних збірниках, котрі собі склали ученики київської Академії з висловів знаменитих мужів старинности, попадали ся також народні пословиці, н. пр. баба з воза — колесам лекше; здав ся циган на свої діти і т. п. Тим способом до Академії входило народне живло.

Хоч різні доби в розвитку київської науки і літератури в XVII. і XVIII. столітї мали деякі окремі прикмети, то всеж таки проявляли народне жите місцево в різних формах. Історичне жите України було сильнїйше від науки і різні фази розвитку сего жита відбивали ся відгомном навіть у схолястичній науці.

Окрім тих головних значнїйших огнищ, било духове жите в українських землях живїйшим живчиком також у поменших місцевинах, як Луцк, Корець, а навіть оддалік сих огнищ трудили ся монахи Атонської гори — Іван Княгиницький, званий Йовом, основник Скита Манявського (коло Богородчан), та Іван Вишен-

ський, родом Галичанин, що слав із „Святої Гори“ славні „послання“ на Русь і остерегав український нарід перед всякими ересями та накликавав до морального житя. Щойно під кінець XVIII. і з початком XIX. століття повстають новітні школи російські, як **університет у Харкові** (1805. р.) **у Києві** (1833. р.), в **Одесі**, або **ліцей у Ніжині** кн. Безбородка.

a) **Перший відділ II. доби (1453 – 1569.).**

На основі дотепер відкритих і виданих творів письменства можемо впевнити ся, що перший відділ II. доби був часом застої й ослаблення літературної творчости, хоч можна помічати певний прилив нових книжних засобів і творів. Основою тогочасної книжності остає все ще староруська книжна традиція, доповнена новими придбаннями перекладних писань і первотворів. Сей прилив нових книжних творів був викликаний відродженем болгарської книжності, починаючи від Кипріяна і Цамвлака, а на основі тих південно-словянських, а головню болгарських перекладів, появляли ся нові переклади давнійших творів. З упадком Царгорода була **Атонська гора** таким **головним огнищем**, відки наші письменники черпали засоби книжності і культури. Там проживали і наші черці, списували книжки, обмінювали ся своїми творами з паломниками і черцями сербськими та болгарськими і приносили сі книги на українські землі, де їх розповсюджували.

1. Церковні твори.

Були се твори головню змісту моралістичного, збірники перекладні і первотвори, в роді Ізмарагдів, Золотих ціпий і т. п. Вельми розповсюдженими були так звані Учительні евангелія (збірники наук на неділі і свята на основі евангелій), приладжені до зрозуміння вірних, оживлені вставлюваними оповіданнями. Крім того вельми популярними були доповнення давнійших Житій Святих, перерібки і доповнення Печерського Патерика, що вказує на непереривну і живу звязь із староруською традицією. Появляють ся також Послання і полемічні твори, а все те стає певним доказом, що і в пер-

шій половині другої доби не бракло людей з богословським образованием і письменським хистом. Не було лише понуки до літературної творчості, не було духового руху, щоби побуджував людей до сміливіших поривів і се вказує на певну застою в умові і письменській діяльності.

Замітно, що у зближеню українських учених XVII. ст. до народа послужили їм основою польські взірці літературні. Петро Скарґа, котрий у борбі з протестантами послугував ся їх оружем і в проповідях та творах своїх відзивав ся до народу рідним ему язиком, написав *Żywoty Świętych*, котрі мали і на Україні для православних важке вначинє, бо стрічаємо наслідования або навіть прями переклади его проповідий і житій на руський книжний язик у першій половині XVII. столітя. Его Житя Сьвятих, написані взірцевим язиком, містили життя Сьвятих східної Церкви із східних жерел зачерпнені і звертали на себе увагу українських духовних, котрі ще не мали повних Четий-Миней. Йоаникій Голятовський переложив, а в дійсности мало що лише змінивши, переписав руськими буквами Житя Сьвятих Скарґи, признаних східною і західною Церквою, а також до православних збірників Житій XVIII. столітя вийшли такі, як чудо сьв. Николая з Половцями, о сьв. Володимирі, о сьв. Борисі і Глібі і т. п. В інших тогочасних збірниках Житій і Учительних евангеліях проявляє ся жива народна мова для потреби і розуміння простих людей.

Маємо з тих часів також рукописи оповідань звязаних з Троянською війною, Александром В., Індійським царством, вельми популярних повістей (про Варлаама й Йоасафа), апокрифічних повістей і поем.

Завіщання деяких тогочасних панів (як н. пр. Петра Загоровського [† 1566. р.], луцького городничого і ключника й его сина Василя, волинського каштеляна, князя Богуша Корецького, волинського воеводи) кидають цікаве світло на релігійно-моральний світогляд і культурні відносини в половині XVI. столітя. Особливо завіщанє Василя Загоровського про вихованє его дітей і науки давані дітям що до літературної стійности навіть можна поставити висше поученя Мономаха. Коли

діти будуть мати по сім літ, радить Загоровський придбати для них дяка добре вченого і чесного, щоби учив їх в єго домі „руської науки в сьв. Письмі“. Не пестити, а пильно приводити треба до науки, щоби опісля були здібні на помножене хвали Божої, на службу речипосполитій, родичам і приятелям і до сповнюваня обовязків“. А коли дійдуть до доброї науки „в своїм руськім язиці, в сьвятім Письмі і в молитвах“, тоді треба згодити статочного бакалара, щоби міг добре вчити латинського язика, а коли будуть в тім мати вже добрі початки, віддати їх до Вильна, до Єзуїтів. Тої науки мають учити ся 7 літ або й більше без перерви, не приїзжаючи до дому, а коли осягнуть добре знанє латинської науки, милость-панове приятелі єго мають дати їх у службу на такі місця, де могли би вони вправляти ся в боязни Божій. Також щоби не помітували руським письмом і мовою та чесними і покірними руськими обичаями і найбільше вірою своєю і ніколи не опускали служб Божих у церквах грецького закону, держали пости, молили ся і стерегли ся єреси. А коли на таких місцях привчать ся добрих обичаїв, дати їх у службу королеви і речипосполитій.

2. Історичні твори.

З XV. і з початків XVI. ст. маємо літописні перерібки (компіляції), оперті на староруській літописній традиції і продовження київських і новгородських літописних збірників місцевими самостійними записками.

І. Литовсько-руські літописи се найважнійший витвір тогочасного письменства з прикметами білоруського говору. **Найдавнійша редакція** литовсько-руських літописей займає ся подіями останньої четвертини XIV. і першою половиною XV. столітя. Її основу творить прагматичне (без років писане) оповіданє талановито написане про взаємини Витовта й Ягайла, доведене до 1382. року. Літописець боронить становища Витовта супроти Ягайла й обжаловує єго. До того оповіданя долучені відорвані вістки, як н. пр. Похвала Витовту. **Середня редакція** (в двох групах) подає казочну історію великого князівства Литовського давнійших часів, починаючи оповіданєм про прихід з Італії над Німан Палемона, предка литовського народу,

з патріярхами виднійших литовських родів, і веде історію великого князівства Литовського аж до Гедимінових часів, сплітаючи подібні книжні історично-генеалогічні фантазії з відгомонам руських літописей і з різними переказами. Та редакція має дві групи: в першій групі її основа — історія великого князівства Литовського сягає до часів Свитригайла і Жигмонта Кейстутовича (із згаданим казочним вступом) і доведена дуже короткими записками до XVI століття. В другій групі її продовження далеко ширше і мають уже певну закраску. Місцями виступають тут політичні і партійні погляди вельмож великого князівства Литовського й їх аристократично-олігархічна політика та вороговань проти Жигмонта Кейстутовича за його політику проти аристократії.

Третя (ширша) редакція, список із бібліотеки Биховця (президента суду), представляє дальший розвиток литовсько-руського писання і літератури й обрібки предмету. В тій редакції літопись розширена вістками з письмених і устних жерел і вступна легендарна її частина й часи Ягайла, а відтак самостійно описані часи від смерти Жигмонта. Оповідань її живійше, має повістевий виклад, оживлене часто легендами, але там, де зачерпнене з устного переказу. Вельми цінне воно яко відгомін живого життя XV століття і поглядів на тодішніх людей і події скрізь призму вельмож (н. пр. про становище князя Глинського супроти вельмож). Рукопись уриває ся на 1507. році. Деякі образи живо написані (н. пр. про зїзд монархів у Луцку або про убиство великого князя Жигмонта князем Чарторийським).

Литовсько-руські літописи визначають ся зовсім новим стилем, відмінним від руських літописей княжої доби. Стиль сей зближений більше до канцелярийного стилю великого князівства Литовського, ніж до староруського книжного, має прикмети світського стилю, свобідного від церковного впливу і византийського красномовства, а улягає впливови польських висловів і складні, н. пр. гуф, реща (rzęsza), моц. Сей стиль переходить опісля і до богословського письменства другої доби.

До старого літописання є зближена коротка **Літопись Супрасльського монастиря** (на білорусько-українським погра-

ничу в Гродненщині). Вийшла вона очевидно з церковних кругів, а короткий витяг із давніших літописей продовжений у ній новими сучасними волинськими і поліськими записками з кінця XV. столітя. До сего витягу з давніх руських літописей додана цікава повість сучасника про литовсько-русську війну з 1515. р., а на закінчене подане похвальне слово героєви сеї війни кн. Константинови Івановичеві Острожському. Ся похвала кінчить ся такою „славою“, яка нагадує ритмічну будову деяких місць „Слова о Полку Ігоревім“ або закінченя українських народних дум XVII. столітя.

„Великославному государю королю Жикгимонту ¹⁾ Казимировичу буди честь и слава на вѣки.

побѣдившему недруга своего великого князя Василія
[московского,
а гетману его вдатному князю Константину Ивановичу
[Острозскому
дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣпшее:
какъ нынѣ побил силу великую московскую,
абы так побивал сильную рать татарскую,
проливаючи кровь ихъ бесурменьскую“.

Автор сеї повісти і похвали, імовірно чернець Су-прасльського монастиря, залюбки згадує про се, що король Жигмонт „съ многими вельможами своими“ слухав церковного співу й оглядав церкву з монастирем.

II. **Львівська Літопись** є літописню братською, що творить перехід до пізнійших літописей XVII. і XVIII. столітя (починає ся 1498. р., мабуть недокінчена перериває ся на 1649. році), складає ся з двох частин. Перша написана імовірно Львовянином (мабуть Рогатинцем) на основі коротких записок з XVI. столітя з додатками власних помічень літописця про події сучасні на Україні (перші козацькі заворушення Підкови і Наливайка), а хоч згадує з одушевленям про Хмельницину, не промовчує і відемних сторін козацьких змагань. Їго оповіданє щире

¹⁾ в тогочасних творах руських подібуюмо кг = ж.

і простодушне, виявляє гумор і ясний світогляд. Язык тогочасний книжний руський з примішками польських висловів ¹⁾).

3. Урядоване і законодавство.

В урядованю руське письмо й язык в тих краях були уживані ще в початках XV. столітя, побіч латинського, але пізнійше уступають зовсім місця латинському урядованю. Литовсько-руські землі менше улягали польському впливови. Основане Люблинського трибуналу мало запоручити автономію. Отже там урядова руська мова, вироблена у великокняжій канцелярії з білоруською закраскою ²⁾, держить ся ще в повній силі до Люблинської унії (1569. р.) а обезпечена правительством і на пізнійше. Окрім урядових актів і грамот, маємо замітні пам'ятники правничого і законодатного письменства: Судебник великого князя Казимира Ягайловича (1468. р.) і Литовський Статут ³⁾, наданий королем Жигмонтом (1530. р.).

Судебник Казимира Ягайловича є збірником прав (28 артикулів), виданих для обезпеки приватної власности. За крадіж були назначені вельми строгі кари, навіть кара смерті. Також строго карано за напад на сусіда, відбиранє єму батьківщини, або захоплюванє чужої скотини. Взагалі Судебник мав метою оборону слабших людей проти сильних задирак. Язык Судебника похожий на язык

¹⁾ Львівську Літопись видав А. Петрушевич в „Науковомъ Сборнику“ Гал. Рус. Матиці й окремо 1867. р.

²⁾ старословянському **ѣ** відповідає **е**, **є** н. пр. **въ** повете зам. **повѣтъ**; вечный зам. **вѣчный**; **є** зам. **я**. н. пр. **свѣтый**, **паметь**, **мѣсьць** (мѣсяць) і т. п. Сею мовою ведено також дипломатичні міжнародні пересправи з Московщиною, з Татарами і з Молдавією, в котрій руський язык був також урядовим.

³⁾ Лит. Статут уложеній 1522—29., а прийнятий соймом 1530 р. був списаний тодішнім книжним руським язиком і містив звичаєві постанови лит.-руських земель, хоч дещо там ввійшло і з польського права. Друга редакція (1566. р.) була зроблена з деякими змінами в польським і руським язиці, а третя редакція руською мовою (1588. р.) за Жигмонта III.

Руської Правди, але проявляє ся вже вплив канцелярийного язика, який опісля уложив ся в Литовським Статуті.

Литовський Статут є збірником публичного і приватного права, постанов давного державного права на Русі й останків звичаєвого народного права. На сім руським збірнику законодавства відбив ся вплив римського права, але основою єго послужило таки давнє громадське право на Русі. Народне сільське зборище (віче) або копа відбуває суд і розправу по давньому звичаю на случай шкоди в чужім селі, на случай присвоєня чужої борти (дерево, в котрім сиділи дикі пчоли), або на случай крадежи, коли злодія не можна було знайти, а підзор надав на ціле село. Сі постанови про копні суди (першої редакції) потвердив другий статут, а також третій, одначе сі постанови громадського ладу про копні суди не могли остояти ся побіч шляхогеської управи. — Язык Статута канцелярийний книжний руський з білоруськими прикметами. — Деякі українські міста в Польщі користували ся німецьким маґдебурським правом на основі королівських привілеїв і мали самоуправу, що визволяла їх із старостинської і воєводської власти. В українських судах уживано сего права в польській редакції, поки єго під кінець XVI. столітя не переложено на руський язык. Се право було в уживаню на Україні ще в XVIII. столітю, а на Литовське і Маґдебурське право покликуює ся ще Воєний в Наталці-Полтавці.

б) Другий відділ II. доби (1569—1798).

З Люблинською унією проявляє ся могучий вплив західно-європейської і польської культури в житю і в письменстві Русі. Передовсім сему впливови піддала ся литовсько-руська шляхта. Уже з початком XV. столітя гуманістичні і реформаційні струї поривають за собою молодих людей, котрі в західно-європейських університетах (у Празі, в Кракові, Падуї й ин.) гляділи ширшого й основнійшого образования. Литовсько-руська шляхта не могла оперти ся впливови польських звичаїв і двірського життя, а все те втягало її до католицької Церкви. Розповсюднений поміж литовсько-руською шляхтою протестантизм із усякими се-

ктами приневолив польське правительство покликати орден Єзуїтів, щоби викоринив іновірців у Польщі, а в основаних ними академіях у Вильні і в Полоцку почала образувати ся молодіж литовсько-руської шляхти. Крім того проповідями, прилюдними розправами і богословськими писаннями поборювали вони іновірців, а се було тим лекше, що протестантизм не закоринив ся в широкіх народних верствах. З наверненням литовсько-руських вельмож і шляхти до католицької віри увадала могутча підпора українського народу, котрий найшов захист для „благочестивої“ віри й української народности в церковних міщанських братствах, основаних на підставі свобод, самоуправи і самосуду, запоручених містам маґдебурьським правом.

Виобразовані заходом братств у заграничних і в братських школах українські учені богослови і письменники, заправлені там в логічним і філософічним мисленю, стали уоружені середньовічною схолястичною наукою, але з європейським напрямом, до боротьби з католицькими богословами.

Наслідком тогочасних умовин і положеня української народности проявляє ся отже в українських землях у другім відділі II. доби головно діяльність на полі церковного письменства. А що тоді вела ся боротьба за найважнійші питання української народности, найбільше улюбленою літературною формою була богословська полеміка (учений спір). Особливо довершене Берестейської унії було головною попукою до живого богословсько-літературного руху з обидвох сторін. Унії встоювали за свою справу, а православні поборювали унію і католицизм. Спершу ведено полеміку на історичній основі, пояснюючи подію церковної унії, а спори про догми, що відріжняють православіє від католицизму, займали друге місце. Але перегадом, коли церковна унія стала довершеною подією, перейшла полеміка від історії до догматики: питання про походженє унії стало другостепенним, а головну увагу звернено на спір про догми. Однак обидва сї напрями полеміки звязані тісно з собою.

І. Полемічні твори.

Берестейський собор (1596. р.) і поява короткої історії діяльності сего собору викликали з обидвох таборів горячу полеміку, в яку вмшав ся також знаменитий польський проповідник Єзуїт **Петро Скарґа**, а виступивши в обороні собора („Synod brzeski“ і в книжнім руським перекладі, а ще 1577. року напечатав „O jedności Kościoła Bożego“), відказав сьвітським права вмшувати ся в церковні справи. Протів сеї оборони видав шляхтич - протестант **Христоф Броневський** під прибраним іменем **Христофора Филалета** (т. є правдолюба) твір „Апокризисъ албо отповѣдь на книжку о соборѣ Берестейскомъ“ (в польськїм і книжнім руськїм язичі), написаний дуже різко, що викликав сильне вражінє між прихильниками і противниками. В сїм творі Броневський доказує права сьвітських людей до участі в справах Церкви і віри її обстоює ідею демократичного устрою Церкви. Проти Броневського, котрий у своїм творі голосив протестантські ідеї, виступив **Іпатій Потій**¹⁾ зі своїм знаменитим „Антиррисісом“ (1599. р., „*Ἀντιρρισις*“), богатим на історичні матеріали, що в неоднім вияснюють приготования до унії. Він був також автором твору: „Унія албо выклады преднейшихъ артикуловъ“ (1595. р.) і полемічного твору „Гармонія восточной Церкви съ Костеломъ римскимъ“ (1608. року), приписуваного давнійше Йосифови Веляминови Рутському.

Між оборонцями унії Потій, єпископ володимирський, опісля митрополит київський, оден з найліпших знавців тогочасного язика (виобразований на творах Скарґи), напи-

¹⁾ Адам Потій походив з визначної сенаторської родини, науки відбував у німецьких академіях, а відтак заяв на королівськїм дворі впливове становище і сенаторське достоїнство. Князь Острожський, бажаючи в нїм мати підпору в боротьбі проти унії, наклонив єго зрєкти ся сенаторства і прийати єпископство Володимирське і Берестейське. Потій, повдовівши, висвятив ся, прийняв імя Іпатія і став єпископом Володимирським і Берестейським. Опісля став Потій вельми ревним і здібним пособником віднови унії Руської Церкви з Апост. Столицею, а крім того чималі заслуги положив яко церковний письменник і проповідник. По смерті київського митрополита Михайла Рагози засїв Іпатій Потій на митрополитичім престолі.

сав також багато проповідий, що остали непечатаними, а опісля появили ся в польськїм перекладї (а крім того багато цїнних обмистих листів). З православного табору виїшов про унію важний твір під заголовком „Пересторога“¹⁾ (около 1605. р.), котрого автор, член львівського братства **Юрій Рогатинець**, впливовий і багатий купець львівський і вельми освічений та талановитий, визначає ся яко популярний письменник.

В „Пересторозї“ оповідає Рогатинець про змаганя до заведеня унії і про Берестейський Собор 1596. року, а відтак виступає проти верховодства Папи, послугуючись православними і протестантськими доказами. Крім того Рогатинець написав народною мовою Статут Ставропігійської школи (першу половину, другу церковною мовою написав багатий міщанин Іван Красовський), в котрім подав розумний плян устрою школи і бурен. — Побіч Потія можна поставити **Йосифа Велямина Рутського**, опісля київського митрополита, автора знаменитого пронамятного письма в латинськїм язичї, поданого до Риму в оборонї уніятів і української народности, реформатора чина сьв. Василя В., котрий писав польською і латинською мовою і дав почин до багатого василіянського письменства на польськїй мові в XVII. і XVIII. ст.

Оден із знатїйших учасників у сїй боротьбі був **Мелетій Смотрицький**, що визначив ся найбільш своєю Церковно-Словянською Граматикою. Учений монах і православний архієпископ полоцький побирав науку спершу в єзуїтськїй колєгїї у Вильні, а відтак на німецьких університетах²⁾. Спершу був ревним оборонцем православної Церкви і видав (1610. р.) по польськи книгу під заголовком „*Θρήνος το jest Lament jedynej, świętej powszechnej apostołskiej wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary; pierwiej z greckiego na słowieński, a teraz*

¹⁾ Одна копія лат. буквами „Перестороги“ находить ся в бібліотечї Оссолинських, друга в бібліотечї київського університету. Основну розвідку про сей твір написав проф. др. Студинський.

²⁾ Про образование Смотрицького дбав ки. Конст. К. Острожецький. Отця Мелетія, Герасима, що служив спершу у війську, а був вельми освічений, поставив князь Острожецький начальником Острожецької школи і там брав він участь у виданю Острожецької Біблії 1581. р.

з словієнського на польски прело́жону przez Teofila Ortologa“, т. в. Плач Східної Церкви, в котрій яркими красками зобразив сумне положенє православної Церкви на Литві і відступство від неї знатних шляхотських родів, а се спонукало самого Скаргу виступити проти него в творі: „Na Treny i Lament T. Ortologa do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga“. Але описля Смотрицький виїхав на Схід, подорожував три роки, а вертаючи, поступив до Риму і там прийняв унію. Після повороту на Русь взяв він знов участь у полеміці, але вже проти православія, і видав по польськи „Apoloģia“ (оборона), в котрій висловив бажанє, щоби Східна Церква злучила ся із Західною. Апольоґія Смотрицького викликала з обидвох таборів ще кілька творів (митрополита Йова Борецького „Аполлія“ т. в. погібель), а на соборі у Києві відрікав ся Смотрицький своїх поглядів, але відтак знов вернув до них і умер уніятим (1633. р.).

В полемічній літературі визначив ся також **Захарія Копистенський** (умер 1627. р.), київський єромонах, особливо знаменитою книгою [написаною проти книги Виленського ігумена Крєвзи „Оборона уніа“] „Палінодія“ (т. в. поворот), в котрій розібрав всі питання про унію, але сеї книги тоді печатно не видано¹⁾. В „Палінодії“ зібрані всі спірні точки між Східною і Західною Церквою. Знаменитими полемістами, а заразом визначними проповідниками на Україні XVII. столітя були **Йованикій Голятовський** (Молочко), ректор київської Академії, і чернигівський архієпископ **Лазар Баранович**. Голятовський писав полемічні твори книжною руською і польською мовою проти католиків, жидів, магометан і поган, а з єго творів особливо замітний „Месіа Правдивий“, в котрім доказує, що Христос був правдивим Месією, а крім того подає перекази з тальмуда, народні повір'я і перекази Жидів, що найшли місце в творах середньовічної поезії. Написав він сеї твір з нагоди появи лжемесії в Палестині. Всі єго твори визначають ся багатством різпородних подробиць, що дають яєний по-

¹⁾ „Палінодію“ з пізнійшого списку напечатано в Петербурзі в „Историч. Библиотека“ VIII. т.), а первопись єї є в Бібліотеці Замойських у Варшаві.

гляд на характер тодішньої учености і виказують єго широке читанє. Баранович писав багато польською і книжною руською мовою і вступав ся за автономію України і православної Церкви на Україні. Замітно, що перші православні полємісти опирали свої твори головно на протестантських жерелах, а уніятські письменники писали під впливом богатої католицької літератури XVI—XVII. ст.

2. Проповідні твори.

З розвитком богословської полєміки на Україні лучив ся також розвиток проповіді. Педагогічне значінє проповіді зрозуміли передові люди на Україні, а впевнив їх у тім особливо приклад Єзуїтів, у котрих проповідь була могутним способом утвердженя і розповсюдженя католицької віри. Не лише Єзуїти, але й Смотрицький вказували на висшість католицького духовенства перед православним, бо у православних не було проповіді, не було бесідників. Задля того братські школи, а передовсім Київська Академія, обняли своєю програмою також науку проповідий, а шкільні підручники подавали правила для їх укладу і готові взірці. Наука реторики, котра мала також схолястичний характер, підготовляла головно проповідників, щобі могли йти навзаводи з католицькими церковними бесідниками. Писанє проповідий було услівєм зрілости, а учителі мали в неділі і сьвята давати катехитичні науки і виголошувати проповіді. Як у католицьких схолястиків, так і на Україні служили взірцями старинні ретори і софісти, а відтак польські проповіді. Почавши від класи, званої реторикою, подавано ученикам засади укладу проповідий, а протягом усіх курсів уважано проповіді найважнішими виробами.

Сі проповіді визначали ся умілостю і вимовою, богатством метафор, порівнань і уподоблень, дуже часто натягнених і дивоглядних.

Першою книгою, яку можна вважати початком окремої науки проповіді, був Голятовського „Ключь разумѣнія“, де находить ся „Наука албо способъ зложеня казаня“, з додатком „казань“. Тут виложені майже всі, але доволі недоладні правила і способи пропо-

відий, що витворили ся з одного боку під впливом схолястичної науки в школах, а з другого — під впливом взірнів латинських і польських проповідників.

Для розвитку проповіді установлено при монастирях і церквах окремих „провідників“ і постановлявано на сі міся духовні особи, що кінчили академічний курс. Також майже кожде братство мало при своїй церкві проповідника. Урядом проповідника розпочинали службу в руській Церкві майже всі описля визначні і славні достойники церковні на українських землях.

Оден з перших українських проповідників був **Кирило Транквіліон Ставровецький**, бувший учитель львівської Ставропігійської школи, а відтак чернігівський архимандрит, основник руської схолястики, що видав „Евангеліє Учительное“ т. є. „Поученія на дни воскресные и праздники всего года“. Але до процвітання і найширшого розвитку довели тогочасне красномовство своїми проповідями **Голятовський, Радивилівський і Баранович**.

Йоанкій Голятовський († 1688. р.) назвав свій збірник проповідий „Ключъ разумѣнія священникомъ законнымъ и свѣцкимъ належачый“, бо сі проповіді, по его думці, відчиняють двері до неба. Уложений ним підручник під заголовком „Наука албо способъ зложеня казаня“, доданий до одної і до другої часті проповідий — (перша часть містить проповіді на господські і богородичні празники, друга на празники Святих) — відчинить, по его думці, проповідникам двері до складання нових проповідий.

Сеї підручник є збірником поук і теоретичних правил для проповідників. Одні і другі є характеристичні для української схолястичної проповіді. Кожда проповідь має ділитися на 4 часті: ексордіум (вступ), препозицію (предлогу), наррацію (виклад) і конклюдію (закінчене). Всі ті часті мають бути строго підчинені темі: „Як з малого русла випливає велика ріка і вода в сій ріці зливає ся з тою водою, що находить ся в руслі, так з малої теми витворює ся велике слово, котрого часті повинні згоджувати ся з темою так, щоби се, що є в темі, було також у вступі й у викладі і в закінченю. Предмет для наук треба брати не тільки з духовної, але й із світської літе-

ратури. Основою проповіді повинно бути вияснене імені Сьвятого або покійника (Володимир — володів миром, Христофор — носив Христа, Василій — цар, Николай — нобідник, Стефан — вінець). Для зацікавлення слухачів треба подати якийсь займавий вступ і хитре закінчене або обіцяти оповісти якусь нечувану або невидану повість або якесь чудо. Чисто механічний умілий характер проповідий впливає з зго ради, що проповіді можна переробити з давніших, змінивши імя Сьвятого, а тема, вступ, виклад, закінчене буде таке саме. Можна проповідь скоротити або розширити додатками нових прикладів і т. п. в „більше слово“. У Голятовського важкіша є форма і збережене установленої методи та чисто зверху приладжене до сеї або іншої теми. Про внутрішнє, духовне значінє проповідий він майже не згадує, радить лише проповідникам не доводити слухачів до розпуки, пострашити їх, а відтак потішити і подати надію на спасенє.

Викладаючи науку складання проповідий, зсилає ся Голятовський все на свої проповіді. Єго проповіді зложєні після тих правил і визначають ся прикметами тих богословських систем, котрі викладав тоді в школах. Деякі єго проповіді можна назвати догматичними або моральними розправами, перенесеними у проповідь. Крім того видав він збірку „Небо новє“ присьвячену чудам Пр. Богородиці, „Мєсія Правдивий“ (головно критика тальмуду) і ин.

Антоній Радивилівський († 1688. р.), другий знаменитий проповідник того часу, був ігуменом Київсько-Микілаївського монастиря. Видав два обзмісті збірники проповідий: „Огородокъ Маріи Богородици“ і „Въонецъ Христовъ изъ проповѣдій недельныхъ аки зъ цвѣтовъ рожаныхъ сплетеный“. В єго проповідях проявляють ся ті самі прикмети, що й у Голятовського, але він не перевишає єго сьмілостью порівнань. Він черпає картини свої не лише з біблїї і природи, але й з мітологїї і з клясиків (подає проповіді про Володимира В., Антонія і Теодозія Печерського, Бориса і Гліба і т. п.). Він намагає ся ще піддержати свої докази всякими приказками й анекдотами. Між иншими оповідає відому історію про турецького султана Солимана, що послужила основою

для Шекспірового Венецького купця, зачерпнену із славного збірника оповідань „Gesta Romanorum“ (дії романських народів). Се доказ, як на Україні були розширені ті збірники оповідань, що туди через Польщу зайшли із західної Європи.

Лазар Баранович († 1693. р.), архієпископ чернігівський, був більше строгий, церковний і догматичний у своїх проповідях, як обидва попередні. Їго проповіді натхнені рішучим, воевничим тоном, бо він жив у часі польсько-козацьких війн, а на се вказують навіть заголовки двох його збірників: „Мечь духовный“ і „Трубы словесъ проповѣдныхъ“. Находимо, правда, й у него символічні й алегоричні образи, але зачерпнені з біблії й Отців Церкви; для того його проповіді ближші до византийської проповідничої школи. Він також одягає найзвичайніші гадки у високопарні форми, любить промовляти „цвітами“, однак відзначає ся від тамтих певною мірою і смаком.

Така проповідь, вироблена на Україні вимогами схолястичної науки, була доказом високої освіти проповідників, подобала ся освіченим людям, вихованим у школах, де вони чули про мітольоґію, історію, реторику й інші науки, але не могла бути приступна і зрозуміла для ширших верств народу, майже зовсім неграмотного. Мимо того сей напрям не тільки довго удержав ся в проповіді на Русі, але його занесли опісля українські учені — **Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитрій Ростовський** ¹⁾ і інші — у Московщину.

Наплив українських учених до Московщини в другій половині XVIII. століття викликав там горячу боротьбу прихильників старовини проти „новостей“. Характер образования українських учених видавав ся тим сторонникам старовини небезпечний і своїм духом вельми зближений до католицизму, а їх богословські погляди вважали в Московщині майже єретичними. Оборонці давного благочестія намагають ся українським ученим протиставити Греків,

¹⁾ Дмитрій Туптало († 1709.) був митрополитом ростовським і відси его назвиско Ростовський. Він вєславив ся також спорудженням великого збірника Житій Святых, розложеного на 12 місяців, що для того зве ся Четїї-Минеї с. в книга до читаня (мин, грец. вислів = місяць, отже Минеї = місячні книги).

котрі являють ся тепер знов у Москві із добутками нової богословської і літературної діяльності, хоч і деякі українські учені, як Епіфаній Славинецький, були більше прихильні грецькому, ніж латинсько-польському образованию.

Зпоміж українських учених здобули собі в Московщині в XVII. столітю найбільше значінє вже названі три письменники.

Епіфаній Славинецький († 1675. р.) був вельми освітним на той час чоловіком, знав добре словянський, грецький, латинський і польський язик, і як висловлює ся оден сучасник про него, був „не токмо грамматики и рѣторики, но и философи и самыя Теологи испытатель и искусѣйшій разсудитель и опасный (обережный) претолковникъ (перекладник) еллинского, славянскаго и польскаго діалектовъ“. Він трудив ся над поправками текстів церковних книг богослужебних, провірявав їх з грецькими оригіналами і спорудив два словарі (грецько-словянський і богословсько-філологічний) для поясненя малозрозумілих місць і висловів сьв. Письма. Впровадив він також у Московщині живу устну проповідь замість читаня вибору з творів сьв. Отців Церкви, що було війшло в звичай в часі занепаду просвіти.

Симеон Полоцький († 1680. р.) образував ся у Київсько-Могилянській Колегії і переселив ся в Москву 1664. року, де своїм образованием, літературним талантом і зверхньою огладою звернув на себе увагу царя Олексія Михайловича і став учителем его дітей. Яко письменник визначив ся він незвичайною плодovitостю. Написав багато творів богословських („Вѣнецъ вѣры“, систематичний виклад християнської віри, схолястичним ладом), полемічних („Жезлъ правленія“, з великою різкістю звернений проти розкольників), ораторських (схолястичного напрямку н. пр. „Обѣдъ душевный“, „Вечера душевная“), драматичних і віршованих. Для письменства важні особливо сі два останні роди его творів, що внесли шкільну драму і на довший час впровадили в новій книжній поезії силлябічне віршованє і театральні вистави.

З західно-європейським театром (містеріями) познакомили Україну товариші подорожи митрополита Ізидора (на флорентійський собор). Скоморохи занесли на Русь деякі комічні вистави і маріонетний театр. В народній поезії було багато драматичного живла; було воно в зароді і в церковних обрядах (н. пр. похід патріярха на осляти, умиванє ніг у вел. Четвер і т. п.).

Полоцький написав дві комедії¹⁾: „О блудномъ сынѣ“ (після євангельської притчі) і „О царѣ Навуходоносорѣ“ (перерібка „пещного дѣйства“) — події про трех отроків неспалених в печі „халдеями“: Анаїю, Азарію і Мисаїла).

Комедія о блуднім сині виказує сумні наслідки непослуху старшим, а ся ідея висловлена у прольоту ось як:

„Юнымъ се образъ старѣйшихъ слушати,
На младый разумъ свой не уповати,
Старымъ — да юныхъ добрѣ наставляють,
Ничто на волю младыхъ не спущають“.

Друга комедія зображає невіру і гордість Навуходоносора, а молодці неспалені в печі представлені ідеалом справдешньої віри і релігійного вихованя.

Симеон Полоцький переложив віршами „Псалтирь“ і „Мѣсяцесловъ“ і уложив два віршовані збірники вельми різнородного змісту — „Вертоградъ многоцвѣтный“ і „Річмологіонъ“. Як він висловлює ся, бажав він дати в них поясненє правдивої віри, моральну поуку, розповсюдити „въ нашемъ словенскомъ книжномъ языкѣ“ „речмотворное писаніє“, котре „въ инѣхъ языкахъ ведію честь имать и ублаженіє и творцемъ (авторам) єго достойного не лишаєть отъ Бога и отъ человекъ возмездія и славы“. Віршами подає він цілі оповіданя і легенди (н. пр. про дбалість французького короля Франца о просвіту, про черця, що 300 літ слухав сьніву райської птиці

¹⁾ В стариннім театрі звали комедіями всякі театральні вистави, незалежно від змісту, котрий міг бути поважний, н. пр. з біблійних тем. Комедії ділили ся на „жалостні“ (поважні), „прохладні“ (шутливі) і т. п.

[пор. легенду українського поета Александрова] і т. п.), середньовічні відомости з наук природописних, молитви і т. п.

У вірші „Богоподобіє“ говорить Полоцький:

„Демосейнъ вопрошенный, что угодбляеть
Богови человекъка, сице отвѣщаеть:
Подобить Богу, вже всѣмъ благотворити
И, лжу ненавидяще, истинну любити“,

а у вірші „Розга“ вказує на основне правило старинного вихованя:

„Плевели отъ пшеницы жезль твердъ отбиваеть, —
Розга буйство изъ сердець дѣтскихъ прогоняеть“.

Вплив української науки і просвіти на Московщину.

Українська література і наука мали значний вплив на Московщину ще з кінця XVI. і початку XVII. столітя, а іменно творами Лаврентія Зизанія, Смотрицького, Захарія Конистепського і Петра Могили. Але з половини XVII. столітя, особливо від прилуки лівобережної України до Московщини, київська наука вдомашнилася в Москві і стала там далше розвивати ся. В другій половині XVII. ст. трудять ся ще в Києві Голятовський, Радивилівський, Баранович і інші духовні письменники. Однак з кінцем XVII. столітя переселяють ся київські учені Епіфаній Славинецький, великий знавець клясичних язиків, котрий яко учитель і учений вельми заслужив ся перекладами і поправками церковних і світських книг, Симеон Полоцький, Дмитрій Ростовський (Туптало) і ин. в Московщину, щоби там засновувати школи, перекладати і справляти церковні книги.

До піонерів західно-європейської науки зачислити треба також Українців: Григорія Скибинського і Падядія Роговського, що вчили ся в Римі, а відтак були учителями в Москві. Дмитро Ростовський згадує у своїм дневнику „брата Теофана з Батуринаського монастиря“, що учив ся в Парижі і Римі філософії і богословія. Теофан Прокопович виїхав з Київської Академії для довершеня

народність не зможе остояти ся без вищої сьвітської освіти і промовляв за сьвітським прилюдним вихованем, Іван Вашенський обстоював більше пустинне, аскетичне вихованє.

Для того він також накликає земляків, щоби понехали косяди, щедрівки, пародні звичаї і забави. При всім тим однак признає він таки потребу вищих богословських наук. Їго посланія були отже виразом народного настрою в тій боротьбі і визначають ся пераз справдешним гумором, тимто й не могли остати без вражіння на тодішне українське суспільство, а хоч крім одного безіменно виданого не були свого часу напечатані, розходили ся по Україні в численних рукописях.

4. Научні твори.

а) Богословські.

Около 1620. року, коли львівська школа братська почала підупадати, став осередком духового і літературного життя Київ, а головна заслуга належить ся київському митрополитови Петрови Могилі. Син бувшого молдавського воеводи, **Петро Могила** (1598—1647. р.), вчив ся мабуть у львівській школі братській, а опісля у Франції, в колегії Єзуїтів. Служив у польським війську (брав участь у бою під Хотином 1621. року), а відтак постриг ся в черці у Київській Лаврі, де став небавом архимандритом, а по смерти Йова Борецького київським митрополитом. Він відбудовував старинні історичні церкви, з підмогою кружка учених справляв і видавав церковні книги, писав і видавав книги в обороні православної Церкви перед уніятами — „Litos або Камієй“ (по польськи проти Касіяна Саковича, що походив з Потилича в Галичині і був перше архимандритом Дубенським, написав вірш на похорон Ковашевича Сагайдачного, прийняв унію, а відтак латинський обряд і в творі „Perspektywa“ обвиняв православних в протестантстві) — видав для шкільної потреби „Православное исповѣданіє вѣры“, Катехизм великий і малий, що попадав навіть до сільських дяківських шкіл у Галичині і діждав ся перекладу на німецьку мову, а та-

свого образования до академії в Римі, де ознакомив ся з найвизначнійшими представниками доби відродження класицизму і став найвизначнійшим его представником опісля в Московщині. Знав він не тільки латинських і грецьких класиків, але також твори французького псевдокласицизму.

З того часу київські учені творять у Москві сталий кружок, около котрого скупляє ся тогочасна наука і письменська діяльність. Спершу в московській слов'янсько-грецько-латинській Академії передове місце займає грецький язк: однак коли нею став управляти київський учений (рязанський митрополит) Стефан Яворський, родом з Галичини, перестроєно її після київського взірця. Особливо великий вплив здобули київські учені на Петра В., котрий не любив духовних давного московського типу задля їх неприхильности до реформ, а хоч патріарх Доситей просив царя, щоби не настанавляв „чужинців“ митрополитами, а особливо Українців (їх називано в Москві „Черкасами“), лише родовитих Москвичів, „аще и немудріи суть“, всеж таки цар волів учених Українців. Цар віддавав їм важні єрархічні й інші урядові місця, а київські учені довгий час займали передові становища, що викликувало проти них ворогованє московського духовецтва. Теофан Прокопович, проповідник і великий помічник реформ Петра В., служив безуслівно его змаганням, а Яворський, противник лютераньства, обвиняв о прихильність до того навіть Прокоповича. Як великий вплив мали українські переселенці на царськім дворі, свідчить се, що за цариці Єлисавети на дворі війшли українські звичаї, а з двох братів Розумовських старший став мужем цариці, а молодший став гетьманом. Однак через те пропало багато талановитих сил для України саме тоді, коли вона їх найбільш потребувала для свого подвигненя.

3. Посланія.

Поруч учених богословів-полемістів і проповідників стоїть зовсім своєрідний письменник, трохи иншого, більш народного характеру, Іван Вишенський, родом з місточка Вишні в Галичині, що писав з кінцем XVI. і початком

XVII. столітя. Він постриг ся в черці і поселив ся на Атонській горі та здобув собі таке поважане на Україні, що Київський собор рішив покликати єго з Атона яко одного з благочестивих людей „процвітаючих жизнью і благословієм“. Він покинув на якийсь час Атонську гору і пішов на Червону Русь, де проживав з Йовом Княгиницьким, основником Скита Манявського, щоби і лично своїм впливом піддержати духа своїх однодумців. Але ще більший вплив мали єго Посланія.

Єму приписують около 20 посланій, писаних до князя Василя Острожського і всіх православних християн, до „народу руского, литовского і лядского“ всіх вір і сект, до митрополита й єпископів, що прийняли унію і т. д. У своїх посланіях не пописує ся він ученостю ані реторикою, але зате у него багато справдішнього красномовства, що проявило ся горячим чутєм, щирістю і талантом. Осуджує тих, що „поверетичьли и отъ Бога далече устраниша ся“, дорікає він иншим недостачею віри, панам за розкішне житє, кривди і насилу, а при своїм аскетизмі перенятий також демократичним духом. встуває ся за тими, що „сѣ одной мисочки борщъ хлебчуть и сами себѣ папове и слуги сугъ“ тай соли нераз не мають за що купити; докоряє владикам і монахам задля невідповідного, соблазняючого житя — одним словом, він переносить полеміку з богословського обсягу на поле щоденного житя. Єго посланія переняті щирими народними почуваннями, горячою любовю вітчизни і щирим бажанєм, щоби Русини служили ревнѣ Богови, бо в тім бачить він поруку туземного і вічного щастя. Вишенський радить духовенству проповідувати слово Боже живою мовою і признає їй широке місце в науці, однак не радить перекладати Євангелія й Апостола „простим язиком“, бо церковно-словянський з усіх язиків Богу наймилийший і без „поганскихъ хитростей и руководствъ — се же є грамматикъ, риторикъ, діалектикъ — простымъ прилѣжнымъ (пильним) читаніємъ къ Богу приводить“. „Лѣпше изучити часословець: псалтырь, октоихъ, апостолъ и Євангеліє — и жизнь вѣчную получить, нежели постигнути Аристотеля і Платона и философомъ мудрымъ ся въ жизни сеѣ звати и в геену (пекло) отъйти“. Коли Рагатинець виходив з того становища, що українська

кож замітну „Антологію, сирѣчь молитвы и поученія душеполезная“ (перше руське багато ілюстроване видане 1636. р. у Києві з передним словом Петра Могили). Се був збірник моральних і житєвих поучень. Могила був новий, свѣжий чоловік, що додав нових сил київській просвіті: около него починає ся новий рух, печатанє книг і просвіта на Україні. Однак найважнїйшим дїлом Петра Могили було розширенє і вивіюванє київської школи, що стала відтак (1631.) звати ся Київсько-Могилянська Колегія (опісля 1701. р. Академія). Вона була розсадником науки і просвіти майже на всю Словянщину та надавала напрям тогочасному письменству до кінця XVIII. столїтя, в котрїм письменники, о скілько не писали по польськи, послуговували ся „славяно-руським язиком“, віддаленим від живої народної мови. Ще бувши архимандритом, вислав Могила кількох талановитих молодців (Ісаю Трофимовича-Козловського, Сильвестра Косова, Гізелєя й ин.) на науку за границю, щоби відтак були учителями Колегії, улаженної в новім дусї. Науку викладано латинським язиком, котрий тоді в цілій Европі уважано признакою висшої осьвіти, язиком західно-європейської науки і релїгійної полеміки. Могилянська Колегія була улажена на взорець тодішних висших шкіл в Европі, а головно взуїтських колегій. Її задачею було з підмогою релїгійного образования і духа відродити і піддержати українську народність і просвітно зрівнати її з польською народністю вихованєм і наукою. При колегії була також бурса для бідних учеників. Ся перша найвисша школа на Руси розвивала ся гарно під управою і доглядом учених мужів і стала розсадником науки і просвіти, а хоч схолястична наука була противна вдачі українського народу, всеж таки видала вона багато талановитих провідників і письменників.

Першу пробу, написати науково-схолястичне богословіє в церковно-словянським язичї, зрєбив **Кирило Транкеїлїон Ставровецкий**, що був київсько-печерським черцем, опісля учителем львівської братської школи, а на останку чернигівським архимандритом і видав „Зерцало богословія“ (1618. р.), перший підручник богословський для свьящеників на основі творів Василя В., Йоана Да-

маскина і свѣтських філософів. В переднім слові говорить автор, що воно вибране з многих книг богословських, але звичаєм всіх українських учених, що осягнули наукове образование, він крім богословських жерел, св. Письма й Отців Церкви, користувався для пояснення і доказів своєї науки також свѣтськими науками — філософічними, природними й астрономічними. Він розправляє про предмети природи після тодішнього стану природних наук. Крім того видав „Учительное Евангеліе“ під заголовком „Перло многоцѣнноє“, котре появило ся вже по його смерті й є цікавим збірником прозових і віршованих творів (Похвала Богу, Пр. Богородиці, Апостолам і Свѣтлим, на Різдва і Великдень, страсти Христа і т. п.), а сї останні замітні складом вельми близьким до народних дум. (Перед смертю прийняв він унію). Замітно, що цар Михайло Федорович велів у Москві спалити його твори.

б) Граматики і словарі.

Із заснованєм братських шкіл, де між иншими вчили церковно-словянського язика, показала ся потреба церковно-словянської граматики до науки сего язика задля занепаду його знання, на що з докором вказав Скарґа в творі „О jednotě Košciola Božego“. Крім того і відроджене класичних наук було понукою до писання граматичних і словарних творів. Руські письменники бажали доказати, що церковно-словянський язик може бути так само предметом науки, як грецький і що не так трудно його зрозуміти. Після схолястичного погляду тодішніх грамотіїв наукою граматики можна було дійти до знання инших свободних штук: діалектики, реторики і т. п. і тому ставили вони граматику на першій місці.

В 1586. році вийшла перша така граматика з печатні Мамоничів. Ученики львівської школи під проводом свого учителя Арсенія видали також „Граматику єлино-словенського язика“ (Адельфотес 1591. р.), відтак появилася Граматика словенська Лаврентія Зизанія-Тустановського ¹⁾ (1596. р.), а найліпшою на той час була згадана вже Граматика М. Смотрицького (1619. р.). Всі

¹⁾ походив з Вільна, був учителем у львівській школі.

вони не ґрунтують ся на історичнім і фільольогічнім роз-
сліджуваню звуків і форм церковно-словянського языка,
лише на грецьких граматах і так стало ся, що церковно-
словянському языкови накинено языкові правила грецької
мови. — Із зростом письменства і впроваджуванем наро-
дної мови в письменних творах показала ся також потреба
словарів. Короткий словенський словарець з поясне-
нєм слів народною мовою додав до другої книжки: „Наука
въ читаню и розумѣню письма словенского“ (1596. р.)
Зизаній (значить: Кукіль), яким користував ся опісля
київсько-печерський монах Памво Беринда, печатник
молдавського роду, видаючи „Лексіконъ словено-рос-
ській и именъ толкованіе“ (1627. р.), де слова церков-
но-словянські пояснював тодішньою руською мовою.

в) Систематичні виклади історії.

З XVII. столітєм з розвитком науки в Києві проявля-
ють ся змаганя систематичного викладу історії. В половині
XVII. ст. виступають два історичні письменники, котрих
твори все ще що до ладу писаня і характеру визначають
ся прикметами першого відділу другої доби. Ігумен Київ-
ського Михайлівського монастиря **Теодозій Сафонович** напи-
сав „Хроніку“ на основі Початкової Київської і Галиць-
ко-Волинської Літописи про історичні події на Україні аж
до 1290. р. (видана 1672. р.); ректор Київської Колегії
а відтак архимандрит Печерської Лаври **Інокентій Гізель** (по-
ходив з лютерської родини з Прус, виобразований за гра-
ницею заходом Петра Могилы) скоротив і доповнив сю хро-
ніку сучасними подіями, користуючи ся польськими хроні-
ками Кромера, Бельського і Стрийковського, та видав під
заголовком „Синофісѣ (т. є. огляд) или краткое собра-
ніе отъ различныхъ лѣтописцевъ“ (1674.). Хоч у сїм творі
стрічаємо такі довільні поясненя, як імя Славяни — від
слави, Руси — від розсіянї і т. и., всеж таки Сіноп-
сіс Гізеля була одиноким на той час печатаним
підручником історичним і учебником в цілій
Росії, хоч головно подає події з української історії та ді-
ждала ся кількох видань. В оповіданю автора проявляє ся
любов України, котру бажав він бачити могутю в союзі

з Московщиною. Як Сафонович так і Гізель списали свої історичні твори церковно-словянським язиком.

Такою пробою систематичного писання історії є також Патерик **Сильвестра Коссова** (що був першим префектом Київської Колегії, а відтак митрополитом, ум. 1657. р.), написаний по польськи, опісля переложений церковно-словянською мовою. Автор користувався не лише давнім руським патериком, але й грецькими хронографами і польськими літописцями.

5. Книжна українська поезія.

Вірші. В брацських школах, а особливо в Київській Академії, звертали особливу бачність на науку реторики і поетики. На основі поетики і реторики виравляли ся ученики в складаню промов, принагідних „віршів“ (versus), привітів, а особливо духовних пісень — неалмів і кантів, котрих рукописні збірники появляють ся з кінцем XVII. і з початком XVIII. століття. Першим печатним виданєм таких кантів був „Богогласник“, виданий 1790. р. (гл. низше). Ученики виголошували або співали такі вірші сьвята перед учителями. Найбільше таких віршів складали на Різдво Христове і Воскресенє, в честь Пр. Богородиці і Сьвятих. Складали їх не лише бурсаки, але й учителі латинських шкіль, часто навіть сільські учителі, що стояли ближше до народу, і тому ліпше знали народного духа і сьвітогляд, знали народне житє не із слуху, а відчували єго власним серцем. Біблійні події виведені тут у прямій звязи з обставинами народного життя на Україні, в дусі і напрямі наївних оповідань, проникнутих часто гумористичним настроєм. Вони розвивають головню тему про „спасенє від вічного полону нашого“, себ то визволенє Спасителем праведних душ із ада.

Такі вірші часто ставали основою для драми і навпаки часто з драм виділювали ся менші чи довші частини яко заокруглені вірші. Тим способом була тісна звязь між віршею і драмою. Коли осередком письменського руху став Київ, тоді Київська Академія стала неначе розсадником віршописців. Учени-

ки Академії складають такі вірші яко доказ висшої освіти і доброго виховання. Бурсаки ходили також по домах заможних і знатних людей і співали під вікнами, за що діставали подарки. Мало яка книга появляла ся без віршованої присьвяти, написи до гербу, як н. пр. вірші на герб кн. Острожського, кн. Сапіги, Петра Могили і т. п.

Сі вірші складано після латинських і польських взірців, силябічним розміром, де розходило ся лише о певне число силяб (13 складів) і о рим, а не о ритму (наголос). Такий розмір зовсім не схожий з духом української мови, а тяжкий навіть у польській. Найдавійші вірші не сягають дальше як кінця XVI. столітя, а в XVII. столітю находимо вже окремі збірники, як Памви Беринди „Вѣршѣ на Різдво Хр.“ (Львів 1616. р.), „Вѣршѣ“ Касіяна Саковича на похорон Сагайдачного (Київ 1622. р.) присьвячені „Войску Запорожскому“ і т. д. Половина духовно-морального збірника Кирила Транквіліона Ставорецького „Перло многоцѣнное“ (видане 1690. р.) складає ся з віршів у похвалу св. Трійці, Пр. Богородиці, Ангелів, Апостолів, Святити і т. д., котрі він виразно призначив для школярів, щоби могли з тої книги вибирати собі вірші на свої потреби і на їх лад творити „орачі“ або духовні комедії¹⁾.

Вже в першій половині XVII. столітя появляють ся також вірші на світські побитові теми, а складачі і декламатори вносять у свої твори також політично-суспільні теми. Навіть у біблійних темах проявляє ся також вільне, гумористичне пародіюване предмету. Деякі вірші приймають у закінченю форму привітливої промови в жартовливім тоні, інші знов мають від початку до кінця жартовливий

¹⁾ На збірники таких віршів з XVII. або XVIII. ст. вказав П. Жигецький в розвідці „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ (Київ. Стар.); оден такий збірник описав Найман (Київ. Стар. 1884., V.), а співаник з початку XVIII. ст. перепечатав проф. М. Грушевський в Записках наукового Товариства імени Шевченка том 15. і 17. Інші описав Іван Франко в розв. „Карпаторуська література“. (Зап. т. 37. і 38.); гл. Перетц „Истор. литер. изслѣдованія и матеріалы“ Т. I., де подані описи збірок пісенних з 1729. і 1710—40. і „Начало съ Богомъ пѣсней“ въ Сводной Лѣтописи А. Петрушевича 1700—1772.

настрій. Появили ся також книжні вірші і думи шкільної творчости з нагоди козацьких війн (н. пр. в діярію **Єрліча**, літописи **Грабянки** й окремих виданнях — гл. низше). Але найбільше розросло ся чисто реторичне і ремісниче писане віршів. Так н. пр. **Іван Максимович** (архиєпископ чернігівський, потім тобольський), написав віршований твір „Богородице Діво, радуї ся“, що складав ся з 25.000 силлябічних віршів. Всі такі віршованя не були в дійсности поезією, а все кінчило ся звичайно на доволі нескладних римах. Віршоване ще довгий час водило ся по бурсах, дещо з того переїмали народні сьвівиці, а дещо ввійшло в збірники псалмів і кантів. З підмогою старців або в рукописях переходили сі вірші поміж грамотне міщанство і ставали власністю народу, а імена авторів звичайно пропадали без сліду.

6. Вплив живої народної мови в українськїм письменстві другої доби.

В літературних творах II. доби народна мова виступає вже з такими виразними прикметами, які ледви проглядають у письменних пам'ятниках староруського язика I. доби. Правда, задержало ся там ще багато форм і зворотів церковно-словянського язика, мабуть тому, що вони видавали ся читачеві зрозумілими. В тих церковно-словянських формах зберегли ся многі черти староруського язика, питомі також старословянщині, але вже переіменені і перероблені в дусі народної української звучні. Бачимо тут мов би стару будівлю, в котрій живуть нові люди, з цовими потребами і поглядами. Не кажуть вони вже, як у давнину висловив ся літописець, що: „язик словенський і руський оден“. Навпаки вони трудять ся „людемъ посполитымъ руского язика къ цожитку“ задля того, що ті люди „язика словенського не розум'ють“. Українські письменники вже в XVI. столітю були сьвідомі окремішности української мови від церковно-словянського язика і признають потребу — витворити письменну українську мову яко окремішну цілість, відмінну від церковно-словянського і польського язика. Проявляє ся се змагане передовсім у сьвітських творах. У грамотах і судових рішеннях проявляє ся старо-

руська актова й урядова мова Руської Правди і грамот до XIV. століття, але підлягає значному впливови живої народної мови що до звуків, форм і висловів. В литовсько-руських землях відбиває ся вплив язика виробленого в канцелярії литовсько-руських князів з білоруською закраскою. Особливо се замітно з кінцем XV, і в XVI. століттю (Судебник, Литовський Статут і т. ин.), а сим впливам підпадає не тільки канцелярійна, але й літературна книжна мова і то не тільки в литовсько-руських землях, але і в коронних (галицько-волинських), переймаючи білоруську закраску і польські вислови. Народна мова стала входити також переходом у духовні книги. В так званих „Учительних євангеліях“ часто находимо переклади на народну мову (вїюмок із книг старого і нового завіта¹⁾) а відтак ще більше в збірниках проповідий у другій половині XVII. століття (н. пр. Голятовського і Радивилівського).

Однак хоч письменники бажали до народу промовляти зрозумілою для него мовою, бояли ся помилок, бояли ся попасти в єресь, а до того в релігійних спорах не находили в народній мові потрібних і певних висловів. Дятого заходили ся вони виробити літературний язик на готовій книжній основі, а такою основою видавала ся їм церковно-словянщина.

Релігійна боротьба і релігійні спори, особливо після берестейського собору (1596. р.) понукували православних до щільнішого виучуваня церковно-словянського язика, в котрім бачили сильне оруже для оборони своєї віри. Нарід привик був у церковно-словянськїм слові бачити не просте, грїшне слово, пригїдне для щоденного ужитку, але освячене слово віри, і готов був піддержувати церковно-словянськїй язик не тому, що він був для него зрозумілий, але задля того, що вивісшав ся понад уровень єго звичайного розуміня. Більшість суспільства змішувала ідею церковно-словянського язика з ідеєю віри, а одно і друге з ідеєю народної самостійности. Дятого славний

¹⁾ До XVI. ст. відносить ся переклад „Пісні пісень“, а до тогож або троха пізнішого часу переклад Пеалтира на народну українську мову (доси в рукописи).

борець православія Іван Вишенський при кінці XVI. століття кличе: „Книги церковные все и уставы словенскимъ языкомъ не друкуйте; по литургии же, для выrozumѣнья людского, по просту толкуйте и выкладайте“. Тим способом „простий“ себто народний язык відсунено знов на друге місце, а вибрано до релігійної боротьби готове оружє, яким видавав ся язык церковних книг.

7. Характер українського письменства в українських землях прилучених до Польщі.

Серед трудних обставин витворило українське суспільство в II. добі письменства просвіту власними матеріяльними жертвами українських вельмож, єрархії і церковних братств. Понукою до того була та моральна сила, яка проявила ся в поглядах і характері передових осіб, і ревність до просвіти, яка видала протягом недовгого часу цілу громаду учених, високо поважаних навіть пізнішими строгими критиками. Тогочасне письменство приняло новий напрям, котрого не знали і не любили в Московщині: українська культура користувала ся самостійно новими жерелами просвіти, а то як тодішньою грецькою наукою, так і латинською схоластикою, щоби собі здобути оружє, потрібне до боротьби.

Грецький язык займає передове місце перед латинським, церковно-словянський і книжний руський перед польським, а на се вказують вже грецькі наголовки більшости тогочасних творів, написаних церковно-словянським языком із значною примішкою української мови. Появляють ся твори майже зовсім народні і що до змісту і що до мови. Характеристична прикмета тогочасної науки і літератури проявляє ся в тісній звязи їх з народним життям у тім, що вони виходять з народного життя, черпають з него головну поживу і силу, виражають у більшій частині справи народу, его релігійних змагань, его різних верств. Під впливом грецько-словянських шкіл на Україні розвинули ся не лише богословські науки, але й історіографія і фільольогія (граматики, словарі).

Научний розвиток тодішніх українських письменників був вельми різнородний: — деякі з них визначалися глибокою наукою, інші знов були звичайними літературними робітниками, але майже у всіх проявляється виразна й ясна політична свідомість. Як глибоко учені діячі, так і дрібні письменники визначаються широтою політичних поглядів на відносини України до Польщі і на взаємні відносини різних верств українського народу. Силою народної свідомости стояли тогочасні освічені Українці високо, вище як у другій половині XVII. століття, не згадуючи вже про XVIII. ст. Найважливішим однак придбанем тогочасного письменства було вироблене книжного руського язика, язика літературного і наукового без міри ближшого до живої народної мови, як давня церковщина, при тім вельми відмінного від язика Московщини, а однак зрозумілого на цілім просторі України, а навіть Білоруси. Язик сей виробився на основі білоруської мови книжної, уживаної у княжій канцелярії литовській, Литовського Статута і перекладу Біблії Скорини. Враз із Литовським Статутом, що обов'язував і на Україні, розповсюдився сей язик по містах, дворах і монастирях, приймаючи в себе щораз більше українських народних висловів, а церковних висловів для означення абстрактних розумінь і польських з прилюдного і державного життя. Язик сей був би неперечно скорше, як се сталося, довів до повної побіди живої народної мови, колиб не політичні обставини, про котрі нижче згадаємо.

В середині другої доби письменства проявляється перевага богословського живла над історичним у полеміці, в розвитку штучної схолястичної проповіді („казаня“), в рішучій перевазі польського язика над церковно-словянським і українським. Значна більшість творів проявляється в польській язичі, книжний руський язик проявляється в небагатьох творах, а склад тяжкий, переповнений макаронізмами. Сильно розвивається схильність до віршованя і переходить опісля в манію. Схолястика щораз більше придавлює світлі і чисті впливи давньої української школи і літератури; однак у суспільній, науковій і літературній діяльності Барановича, Гізеля, Голятовського є ще багате цінного; посеред всякого схолястичного натовпу пробиває

ся ще свіжа думка, людське чутє, розумінє суспільних потреб і бажанє для них потрудити ся.

8. Вплив української просвіти на Московщину від прилуки до неї лівобічної України з Києвом.

Історичні і суспільні відносини після прилуки лівобічної України до Московщини. В 1648. році починає ся довголітна і далекосягла та страшна в наслідках Хмельниччина, а відтак часи після Хмельниччини (звані у народі руїною), що довели (1654 р.) до прилуки лівобережної України з Києвом до Московщини. Андрусівським договором (1667. р.) затверджено розірванє України на дві половини і стало прилучено лівобережну Україну та Київ до Московщини, а сям ослаблено звязь поодиноких земель України. Кровава Хмельниччина і слідуючі за нею історичні події були справдешньою руїною для України. Правобережна Україна вилюднила ся довголітною війною, ясиром і переселенєм частини населеня в задніпрянські пусті степи. За сям господарським занепадом і політичним розділом України пішов також умовий і літературний занепад і роздвоєнє умового житя і письменства. З руїною многих міст, містечок та монастирів щезло багато осередків культури, пропали численні школи і братства, а рівночасно запропастили ся книжки, рукописи, грамоти, твори мистецтва, щезли довголітні культурні придбання. Правобережна Україна з Галицькою Україною втратила ту головну опору, якою з початку XVII. столітя був для неї Київ, але навіть серед тих трудних обставин, в яких находила ся прилучена до Польщі-половина України, було там всеж таки ще місце для самодіяльности українського суспільства й українського народу. Тимчасом на лівобережній Україні що раз більше обмежувано ту самодіяльність, а протягом XVIII. ст. ще більше її придавлено, що відбило ся і на українській народности й літературі ¹⁾.

¹⁾ Школи щезають особливо після виданої 1782. р. заборони дяко-учителям вандрувати, „чтобы не послѣдовало ни въ учителяхъ, ни въ иннагахъ какого разврата ко вреду общей пользы“ і тим усунено учителів удержуваних самим народом. До половини XVIII. ст. було на лівобережній Україні ще багато шкіл, але вони були вже тільки школами грамотности, а не школами наук.

В році 1685. підчинено київську митрополію московському патріярхатови і се був смертний удар останньому огнищу самостійного українського письменства. Ціла громада учених і письменників, підготовлених Київською Академією, переселює ся з половини XVII. ст. у Московщину, де всі трудять ся для просвіти, кладуть підвалини наукових інституцій і наукової літератури; справляють попсовані певіжами церковні книги, стають єрархами, придворними ученими, поетами, секретарями, навіть учителями царських дітей, відтак ревними помічниками Петра В. в перестрою держави. Перенесенє просвіти і науки на північ було тим легше для київських учених. бо вони писали, як і в Москві в тім часі, язиком втвореним на Русі на церковно-словянській основі, з котрого аж від половини XVIII. століття заходом і талантом московських письменників, почавши від Ломоносова, став вироблювати ся нинішній літературний язик московський. Тим способом втратила Україна з просвітно-наукової ниви багато робучих сил, котрі заманені блеском царського двора і визначними становищами, пособляли „обєдненію“ України, злученої доси лише адміністративно з Московщиною. Задачу такого культурного обєдненя улекшувала їм тодішня схолястична наука, вироблена на церковно-словянській основі. Так київські учені мимоволі в добрій вірі трудили ся для обєдненя України з Московщиною і посередно причинили ся до занепащеня її самоуправи.

Сему обєдненію мала пособляти що раз міцнійша централізація, котра мала затерти прикмети самостійного побуту України. Особливо з часів Петра Великого після нещасливого для Мазепи полтавського бою (1709. року), починає ся систематичне змаганє до знищеня самоуправи

бічній Україні 866 шкіл, а на початку XIX. ст. чернігівський архиєрей проїздом по губернії не найшов ніяких шкіл: так само щезли вони в Полтавщині так, що запанувала на Україні безграмотність і темнота. Змаганє московського правительства до „єдинообразія“ довело до того, що з початком XIX. ст. заборонено ставити на Україні трибнаєсті церкви в українськїм стилі.

України й українського народу ¹⁾. З упадком політичного біту йшли Українці в московську урядову, духовну і воєнну службу і помагали там заводити бюрократично-централістичну систему, усуваючи останки давного ладу і самоуправи.

9. Шкідний вплив прилуки України до Московщини на розвиток української літератури.

Сі історичні й суспільні обставини, особливо від розриву України на дві часті (1667. р.), відбили ся вельми некористно в українськiм письменстві. Твори, особливо богословські, піддавано строгій цензурі; почали конфіскувати, а навіть палити українські книжки ²⁾, добачаючи в них західні бреси. Витворений і збогачуванний опісля московськими ученими і письменниками літературний язик, приймаючи в себе що раз більше московського народного живла, як і словарного засобу з чужоземних новочасних і старинних язиків, віддаляв ся що раз більше від книжного язика на Україні XVIII. століття, а ще більше від живої мови української. Сей літературний московський язик наслідком свого державного становища з кінцем XVII. століття входить в урядове житє, в адміністрацію і висні верстви суспільні, між українське дворянство, що бажало тим впріжнити ся від мужицтва, а на останку і в літературу. Московська цензура і синодальний указ ³⁾

¹⁾ В Глухові, столиці лівобічної України, заведено поліційно-адміністративну управу, т. зв. „Малоросійську колегію“, що зносила ся з царським сенатом і давала прикази гетьманові (1722.); цариця Катерина II. знесла гетьманство (1764.), зруйнувала Запорозьку Січ (1775.); Україна стала провінцією Московщини, а крєпацтво затверджене царицею (1782.) віддало українських селян давній старшині козацькій, побітованій на „дворян“ московським урядом.

²⁾ З приказу патріяршого і царського веліли в Москві „на жарьхъ ежечъ“ книги Ставровецького, а та сама доля постигла і ч. „Четій-Миней“ Дм. Ростовського; указом з 1690. р. патріярха Йоакима заборонено майже всі українські церковні кнпги т. зв. „польскіє і литовскіє печати кнпгъ“, а дальші видани переправлено „по великоросійской грамматицъ“.

³⁾ Київську печатню підчинено сям указом Синодови в Москві і приписано: „а другихъ никакихъ кнпгъ, ни прєжихъ, ни новыхъ. не

(з 1721. року) виступають рішучо проти уживання „особаго нарѣчія“ (себ то українського язика) в письменстві і в книгах.

Українське письменство тодішне починає отже уникати печатні, а найважнійші твори другої половини XVII-го століття і першої половини XVIII-го століття (н. пр. Літопись Самовидця, Величка, і т. п.) остають в рукописах, приступних лише для тісного кружка близьких знайомих автора і так ходять з рук до рук, або припадають порохом по монастирських бібліотеках. Так зберегли ся козацькі літописи, що могли були зробити великий вплив на політичні і суспільні погляди суспільства патріотичним зображенем минувшини, наколиб були тоді побачили дневне світло. Так само пішли в непамять драматичні твори, хоч після тогочасних поетик (з половини XVIII. століття) українська мова, прозвана „сільським, мужицьким слогом“, могла найти місце хиба в низших родах літератури, н. пр. в комедії.

10. Шкідний вплив урядового язика Московщини.

Злука України з Московщиною пересунула політичний осередок у Москву, а відтак у Петербург, а з тим урядовий язик Московщини став також верховладним не лише в московській державі, але й по части на Україні. Тимто вплив сеї злуки міг у письменстві на Україні відбитися аж з початком XVIII. століття. З 30-тих років XVIII. століття появляє ся в книжнім руським язичі більше або менше замітна примішка московських слів, звуків і форм, а в творах написаних тим язиком не стрічаємо вже церковно-словянських і польських висловів і форм. В році

объявля объ оныхъ въ духовной коллегіи — въ тѣхъ монастыряхъ не печатать, и кромѣ того справлять книги съ великорусскими печатями, дабы никакой розни и особаго нарѣчія не было“. Крім того приказано всі книги з українських печатень прислати в „синодальную контору исправленія ради и согласія съ великороссійскими“ і від синоду настановлено окремого „протектора типографій“ (себ то цензора), котрий мав наглядати, щоби появляли ся лише видання, що нічим не різнять ся від „великороссійскихъ“ із заміткою: „сія книга въ конторѣ типографскої изслѣдованна и по изслѣдованіи обрѣтесе въ всемъ съ великороссійскою сходна“.

1726. відкрито Академію наук в Петербурзі, а московський учений Ломоносов положив своєю граматикою (1755. р.) підвалини до упорядкування літературного московського язика. Сі обставини причинили ся до того, що вплив московського язика став іменно в другій половині XVIII. ст. проникати у Київську Академію, котра тоді з Харківською Колівгією і переяславською та чернігівською семінаріями служила розсадником просвіти для цілої України.

Сему пособляли багато київські митрополити, що або виховували ся на півночі, або були настановлювані зпоміж московського духовенства¹⁾. Коли ще в другій половині XVII. століття в Москві не зачіпали питання о „малоросійскомъ діалектѣ“, себ то української мови і відносили ся до неї прихильно²⁾, виступав в першій половині XVIII. століття заведена московським правительством цензура і синодальний указ³⁾ навіть виразно проти уживаня „особаго нарѣчія“ (себ то української мови) в письменстві і книгах. Київські митрополити другої половини XVIII. століття намагали ся зрівняти і що до мови Київську Академію з московськими науковими інституціями. Вони звертали особливу бачність на науку московського язика, вимагали від питомців Академії, щоби на память учили ся Ломоносові оди, висилали питомців у московський університет із строгим приказом, щоби там учили ся московської мови і вимови, а по укінченю наук займали учительські місця у Києві. Установлені вже учителі по школах і бурсах мали строгий наказ учити молодіж московщини і дбати про

¹⁾ Вже за Петра В. московське духовенство домогало ся, щоби „на Москвѣ не было игумена и архимандрита отъ козацкаго рода“, а цариця Єлисавета наказала 1754. р., щоби сьв. Синод представляв на митрополитів і архимандритів не лише Українців, але й родовитих Москвичів. Катерина II. не любила українських архиєреїв і веліла пильно наглядати, щоби вони „між простим народом не розсївали шкідливих засад“.

²⁾ Голятовський присвятив свій твір „Мессія Правдивый“ цареві Олексїєви Михайловичу, а московський патріарх Адріян дозволив київському митрополитови завести нововиданий повний переклад православного ісповідання на „малоросійское нарѣчіє“.

³⁾ 1721. р.

„правильну“ (т. в. московську) вимову. Все те мусіло відбитися в письменстві на Україні. В міру розвитку літературний московський язик віддаляв ся що раз більше від української народної мови. Українці, щоби вийти в загальну струю культурного життя, були приневолені відречтися своїх питомих літературних традицій і присвоїти собі мову так званого образованого суспільства, що зложило ся після московського типу. Ті з них, що учили ся на півночі, легко присвоювали собі ту мову, а для тих, що вчили ся в школах на Україні, появляли ся з 70-тих років XVIII. століття підручні книжки для улекшення науки московської вимови і правописи ¹⁾. Протягом XVIII. століття чимало київських вихованців переселило ся на північ, багато з них заняло місця в державній службі, чимало з них вступило на літературну ниву в Петербурзі і Москві, а їх діяльність не оставала без впливу і на письменство на Україні.

Тим способом у другій половині XVIII. століття, особливо в лівобічній Україні, не находимо ні одного історичного твору написаного книжним руським язиком, на місце котрого входить московський навіть і в книгах духовного змісту.

II. Історичне письменство в XVII. і XVIII. століттю.

Криваві козацькі війни, що заповнили другу половину XVII. століття, довели до повної руїни на правобережній Україні, знищили осередки духового і літературного життя і спинили його розвиток, але мимо того видали нову галузь історичного письменства, що видобула ся тут самостійно, на основі нових обставин життя, зовсім незалежно від київського літописання. В першій половині XVII-го століття, котра видала тільки полемічних і релігійних творів, маємо лише короткі літописи з принагідними записками подій (як у горі згадана **Львівська Літопись**, крім того **Підгорецька**, **Чернігівська** і ин.). Окрім літо-

¹⁾ Видано в тій цілі також урядовий підручник для Українців „О проишоженіи російскихъ буквъ и о исправномъ тѣхъ же употребленіи“.

чисий мавмо спомини (мемуари) н. пр. Записки кийвського міщанина Боська Балики, діярії шляхтича **Євлашевського**, Русина-судовика з Новгороду, списані в XVI. столітїю і т. п., з польських шляхтича **Йоакима Єрлича**, **Самуїла Твардовського**, **Коховського**, **Осьвеціма** і ин. Викликане козацькими війнами розбуджене народу витворило українське історичне письменство й окремиї історичний стиль у козацьких літописях з виразною цїхою народного духа („простий стиль і нарїче козацьке“, як висловив ся Величко). „Козаки писали, як каже Максимович, на боввици збруєю і кровю, а відтак переписували на папір і зберегали для памяти потомства“. Літописи ведено на Русі без перерви, а деколи літописці доторкували ся також минувшини сусїдних земель. Зроблено також пробу зложити з українських і польських літописей перший учебник історії (Гізель). Козацькі літописці займають ся подїями від половини XVI. до кінця XVIII. столїтя. Спершу були се короткі літописені записки з наголовком „Козацкіи кронички“, „Козацкіи лїтописцы“, про котрі находимо згадку в пізнійших українських істориків, н. пр. Самійла Зорки (гл. низше).

Коли в половинї XVII. столїтя появляють ся проби систематичного викладу української історії, а письменники в своїх творах послугують ся церковно-словянським язиком, творить мов би перехід до козацьких літописцїв чернигівський монах **Леонтій Боболинський**. Він написав (1699.): „Лїтописець сїй єсть Кроника зъ разныхъ авторовъ и гисторыковъ многихъ і т. д.“ Є се в стилю старої літописної компіляції уложена простора літопись, почавши від сотвореня сьвіта до початку XVII. столїтя, зібрана з біблії, латинських, грецьких і польських істориків, литовських літописей, Початкової Літописи, Четь-Мінеї й ин., однак писана язиком дуже близьким до живої народної мови і визначає ся живим оповіданєм. З історії України находимо там дуже небогато, але зате важні подрїбні вісти і документи.

Оповіданя козацьких літописцїв обертають ся омоло Хмельниччини і слїдуючих за нею історичних подїй. Се твори писані сучасниками або навіть учасниками самих подїй і носять на собі слїди народного одушевлення тих ча-

сїя, натхненї горячою любовю рідного краю і народною свідомостю. Язик тих літописей є вельми зближений до живої народної мови з доволї значною примішкою польських а почасті і церковно-словянських висловів.

Літопись Самовидця о війнах Хмельницького є незвичайно важна для історії тих часів і займає між історичними творами тогочасними і козацькими літописями передове місце. Невідомий по імені автор, самовидець описуваних у літописи подій (відси і назва), був чоловіком свїтським з лівобережної України, а хоч не мав значної науки, котру годї було собі придбати у воєнних часах, визначав ся природним талантом. Він служив у військовій канцелярії при боці гетьмана, брав участь у воєнних походах, у посольствах і козацьких радах, мав під рукою всякі урядові документи історичні і міг знати не лише про всякі важнійші події свого краю, але й про політичні справи європейські. Тимто єго літопись, писана праґматичним ладом і простим викладом, з епічним спокоєм, має всі прикмети історії. Літопись Самовидця подає багато вірних подробиць до історії України і єї взаємин з іншими державами і з того огляду має первостепенне значінє. Характеристика дїєвих осіб вірна і плястична, а ціле оповіданє визначає ся предметовостю, однак літописець прихильний більше висшим, як демократичним верствам. Твір Самовидця обнимає події 53-ех років, від повстаня Хмельницького 1648. р. аж до 1702. року, а початок доданий опісля компілятором на основі історичного збірника „Краткое описаніє Малороссіи“. Самовидець пише зближеним до народної мови язиком, уживає чимало народних висловів і пословиць.

Самійло Величко є неперечно найзнаменитшим істориком Хмельниччини, але єго чотиротомове „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившой ся“ і т. д., доведене до 1700. р., а написане 1720. р., появило ся печатно аж в половині XIX. столїтя. Автор вийшов з Київської Академії, служив у Запорозьськїм війську за гетьмана Мазепи, був відтак писарем генеральної канцелярії військової, а відтак на хуторі в Полтавщині займав ся лі-

тературними працями. Їго „Сказаніє“ є не тільки оповіда-
нем особистих споминів про історичні події, але науковою
історією. Він користувався не тільки всіми урядовими до-
кументами військової канцелярії й особистою знайомістю
історичних подій, але й іншими жерелами, як пімецька
історія Пуфендорфа про Карла X., „Діяріушъ“
Самійла Зорки з Волині¹⁾, поетичний твір Самійла
Твардовського „Wojna domowa z kozaki i Tataru etc.“
і сучасними політичними та сатиричними віршами поль-
ськими й українськими. Величко намагався часто поетич-
ними картинами прикрасити історичне оповідань і задля
того його твір що до предметовости уступає місця Само-
видцеві, хоч є безпристрастним. З кожної сторони його
твору дише горяча любов України, котру називає „матка
наша, мылая отчизна, отчизна наша Украинская“ і заяв-
ляє ся горячим прихильником „народа нашого козако-ру-
ського“, себ то козацтва, в котрім бачить борців „за древ-
ній вольности свої“. Рукопись украшена портретами десяти
гетьманів, однак до нас не дійшла в цілости, бо недостає
деяких карток з початку, в середині і з кінця.

Григорій Грабянка (а властиво Гребінка, ум. 1730. р.) є
третьій замітний літописець Хмельниччини, чоловік учений,
безпристрастний і свідуючий як і Величко. Був він судією
а опісля Гадяцьким полковником, брав участь у депутації
з жалобою на занпаценє козацьких прав, висланий Павлом
Полуботком у Петербург, де якийсь час просидів за те
у вязниці. На основі „діяріуша, въ обозѣ писаного“,
„духовныхъ и мирскихъ лѣтописцовъ“, „повѣ-
ствованія саомытнихъ свѣдѣтелей“ написав Гра-
бянка „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ
крвавой небывалой брани (війни) Богдана Хмельницко-
го і т. д. року 1710.“ і оповідає дії України від найдавній-
ших часів аж до вибору гетьмана Скоропадського (1709.),
однак головним предметом є Хмельниччина. Автор нама-
гає ся писати церковно-словянським язиком, але не знаючи

¹⁾ Їго „діяріушъ“ загинув. Був він шеарем запорожського коша за
Хмельницького і протягом цілої війни з Поляками „о всѣхъ рѣчахъ
и поведеньяхъ совершенно вѣдалъ и досконально и пространно въ Діяріу-
шѣ своемъ оніе описалъ“.

его добре, часто вводить слова і форми з живої української мови. Окрім історичного оповідаця вдає ся автор у наукові розвідки про давню історію козаків і виводить їх від Козар.

Окрім сих літописців і згадуваного вже в горі **Димитрія Ростовського**, що писав свої дневні записки „Діаріушъ“ також язком вельми зближеним до живої народної мови, не перериває ся низка історичних писань, присвячених минувшині України, хоч деякі з них писані вже московським літературним язиком або із значною его примішкою. Такою язиковою мішаниною писали **Стефан Лукомський** (Собраніє историческое 1770. р.), **Петро Симоновський** (Краткое описание о козацкомъ малороссійскомъ народѣ), (1765. р.), **Василь Губан** (Краткая лѣтопись Малыя Россіи 1776. р.), **Олександр Рігельман** (Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи 1778.).

Окрім сих історичних творів, що появили ся з виразним означенем імени автора, заслугоють на увагу ще **Літописні збірники**, а іменно Густинська літопись, так зваца по головній рукописи, збереженій у Густинськѣм Прилуцькѣм монастирѣ на Україні, з першої половини XVII. столітя (і кілька інших а також Спомини Ханенка, Маркевича й ин.).

Перехід від літописаня до критичних історичних творів представляє „**Історія Руссовъ**“.

„**Історія Руссовъ**“, приписувана білоруському архієпископови Юрієви Кониському, видана під его іменем заходом Ос. Бодяньського (в Москві 1846. року), стоїть на межі між літописями і критичним писанем історії України. Ся історія, написана під кінець XVIII. столітя (імовірно около 1770. року¹⁾ зараз після занепаду самостійности України і зруйнованя Січи²⁾, (була відома на Україні в сотнях від-

¹⁾ На останку „Історіи Руссовъ“ пише автор: „въ началѣ 1769. года послѣдовалъ войскамъ всеобщій походъ и открылась дѣствительная съ Турками война, которая чѣмъ кончится Богъ вѣсть“ З того можна вневнити ся, що автор написав сю історію після 1769. р. бо инакше знав би, як скінчить ся турецька війна.

²⁾ Віднайдено її вперше около 1828. в бібліотекѣ ки. Лобанова-Ростовського.

писів, що кружляли посеред тодішнього суспільства), ви-кликала серед неї велике вражінє і мала великий вплив на многих письменників українських і московських (в. пр. на Метлинського, Гребінку, Шевченка, Ст. Руданського, на істориків Бантиш-Каменського, Миколу Маркевича, на Миколу Гоголя [Тарас Бульба], Пушкіна [поема Полтава], Рильєва [поема Войнаровський], на етноґрафа Ізмаїла Срезневського, видавця „Запорожской Старини“).

Новіші дослїди впевняють, що сю Історію написав після всякої імовірности Григорій Полетика, поміщик у Полтавщині, депутат покликавий 1767. р. царцею Катериною II. до комісії для уложеня законів († 1784. в Петербурзі). Яко депутат мав Полетика боронити в комісії прав української шляхти і задля того потребував історичних доказів та певно в тії цілі написав сю Історію і деякі інші історичні твори (як Записки про Україну під польським володарством, Збірник прав і привілеїв української шляхти).

В переднім слові до „Исторіи Руссовъ“ названий вправді виразно Юрій Кониський спорудником, від которого сю Історію нібито дістав Полетика. Личність Кониського остає з дійсним спорудником Григорієм Полетикою в певній звязи, бо Кониський був учителем поетики, а опісля і префектом і ректором Київської Академії в тім часі, коли Гр. Полетика був там перекладчиком і займав ся також історією та збиранєм історичних жерел, а з Полетикою переписував ся і був у дружних взаєминах. Григорій Полетика сам мав вельми цінну бібліотеку історичну і багато історичних рукописий (літописи Грабянки і Самовидця), котрими користував ся навіть видавець Несторової Літописи Шльцер. Ся бібліотека опісля впала у великій части жертвою пожежі, однак її старав ся доповнити син Григорія, Василь, котрий також займав ся історією України, був, як і его отець, перенятий справами української шляхти і любовю України. Василь Полетика згадує про вітця, що він бажав зобразити історію України, але ніякий такий твір не зберіг ся, тільки „Исторія Руссовъ“, котрої автором був імовірно Григорій Полетика. Передмову до сеї Історії написав імовірно Василь Полетика та приписав авторство Юрі-

єви Кониському, щоби сему творови іменем визначного владики надати тим більшої ваги.

„Історія Руссовъ“ нав'яна вільнодумством під впливом сучасного вольтер'янства (автор двічі покликуює ся на Вольтера яко автора історії Карла XII.) і виявляє нераз погляди суперечні з релігійним духом, чого не міг писати архієпископ і ся обставина промовляє за авторством Полетики, чоловіка свѣтського і вільнодумного, перенятого горячою любов'ю України її єї самоуправи. Твір сей починає ся від часів заселеня України слов'янськими племенами, вважає „руський“ нарід (так називає Українців) самостійним і окремішним від польського і московського, а з тим останним він злучив ся (в переяславській угоді 1654. р.) „яко рівний з рівним і вільний з вільним“. З того становища самоуправи і незалежності українського народу зображає автор історію України і широко розводить ся про часи Хмельниччини. Вельми живо й одушевлено говорить про занепад самостійности України і невдачі після полтавського бою. В уста Полуботка вкладає горячу промову, котру він ніколи не виголошував до царя Петра, що знищив волю України, з великим роздратованем говорить про кривди заповідні народови так званою „Тайною канцелярією“ і вступає ся горячо за „давні права“ України. Доколяє різко висшнім верствам на Україні їх жадобою наживи і майна та зрадою її їм приписує також причини занепаду України і згадує про страшну нагінку на Українців задля самої „їх мови, що не вміли наломити ся до московщини“. На останку вказує на щораз більший занепад краю без виглядів на красшу будучину.

Так вільнодумна і з таким одушевленем для самоуправи України написана історія не могла остати без великого впливу і розворушеня умів тодішньої освѣченої верстви на Україні. „Історія Руссовъ“, якнебудь некритична і перенизана різними видумками і подіями не згідними з дійсністю, подає нам образ рівночасного настрою посеред освѣчених Українців і стає певним доказом розвитку та поступу національної думки, любови рідного краю її єї самостійности. Вона неперечно вельми причинила ся до розбудженя народної свѣдомости та змагань до осягненя волі і дала почин до відродженя України і письменства,

котрим се відродженє проявило ся і до тих політичних струї, котрі проявили ся висилкою ґр. Капніста до Берліна, щоби там найти піддержку в боротьбі за самостійність України. Якнебудь отже „Історію Руссовъ“ не можна признати стійности історичного твору, то за те величезне значінє мала вона яко твір політичний, а хоч написана змосковщеною мовою, має в історії українського письменства визначне становище. Є вправді згадки, що на Україні кружляли також примірники сеї історії написані мовою зближеною до народної, однак автор головно в найбільш розповсюджених списках послуговував ся змосковщеною мовою, щоби вона найшла доступ також до міродатних кругів держави.

12. Драматичне письменство.

Вже в поганській старовині були обходи й обряди, при котрих із сьпівами і танцями приношено жертви богам або обношено також деякі усьвячені предмети. Також представлявано мітичні події, н. пр. боротьбу літа із зимою (у нас визначають ся драматичністю весняні ігрища, веснянки і гаївки — хороводи, купальні ігрища, палене кульки [жіночої — Марени або мужеської — Кострубонька], а також весільні та похоронні обряди). Однак властивий почин до драматичних вистав дало християнське богослуженє у романських і ґерманських народів. В євангельськїм оповіданю великоднім про три Марії, котрі на Великдень вранці відвідують гріб Спасителя і від ангела довідують ся про воскресенє та з порученя ангела сю вість подають апостолам, лежить зарід найдавніших духовних ігрищ. Такі духовні ігрища великодні сягають X. столїтя, а біблійні теми давали їм основу. Відтак страсти Христові стали предметом вистав. Такі драматичні твори спершу написані латинською мовою, а виставлювані в церкві духовенством, були поважним снособом для поуки і побожного настрою народу. Але перегадом, вже в XIII. столїтю сьміхованці і скоморохи вмїщували до духовної дії також жартовливі і комічні вставки й яви, щоби розважити слухачів, бо сї духовні ігрища і діяльогї були вельми довгі і нераз скучні (так н. пр. домініканський діяльог, ви-

ставлюваний у краківськiм монастирi, мав бiльш сотнi дiй i тревав з черги три днi). Наслiдком того духовнi усунули ся вiд тих вистав i заборонили такi вистави по церквах i церковних подвiрях (кладовищах, цвинтарах, що звичайно були коло церков¹⁾), а тодi такi вистави переносили ся на торговицю, на майдан перед широкi верстви народу i прибирали вже свiтськi прикмети, свiтський свiтогляд i були складанi народною мовою.

З занепадом рицарства з кiнцем XIII. столiття почало такими духовними виставами займатися мiщанство, котре вiд рицарства перейняло плеканє лiричної поезiї, а з пiдмогою духовенства надало тим виставам поважнiйшого вигляду. Особливо в страстний тиждень такi вистави вiдбували ся протягом кiлькох днiв. Видно обнимало небо i землю, рай i пекло, а крiм бiблiйних осiб виступала св. Трiйця, патрiярхи старого завіта, першi люди, хори ангелiв, чорти i т. д. При тiм виставлювано i комiчнi особи i дiїства (iнтермедiї й iнтерлюдiї, вставка мiж явами) народною мовою.

Подiбним способом з церковних молитов, похвал („величання“) i рiздвяних обрядiв i подiї розвинули ся рiздвянi драматичнi вистави вертепнi (jasełka, Kripenspiel).

Побiч духовних вистав годить ся згадати ще мясничнi (запустнi) iгрища, котрi вiдбували ся серед загальної веселости по домах або навіть по улицях i площах (венецький карнавал).

З XV. столiтєм, з вiдродженєм клясичних наук i їх впливом на житє, ученики устроювали по висших школах вистави, написанi спершу латинською мовою. Так повстали шкiльнi драми, плеканi особливо по єзуїтських школах пiд назвою єзуїтських комедiї.

13. Початки української драми.

Початки української драми сягають другої половини XVI. столiття. Згаданий в горі моралiст Иван Вишенський

¹⁾ у нас i по нинi веснянi iгрища, гаївки, вiдбувають ся коло церкви (на цвинтарi), або на сiльськiм майданi.

докоряв Русинам, що, навчивши ся в єзуїтських школах „комедії і машкар“, „трудити ся в церкві не хочуть, тільки комедії строють і грають“ та помагають також на Руси „розширеню машкарського і комедійського набоженства“, полишивши давну руську простоту. Се вказує, що театр і драматичні твори появили ся спершу в Західній Європі, відтам перейшли в Польщу, а відси на Україну в звичайній тоді духовній формі містерій. Назва містерія (тайна, таїньство) пішла з того, що змістом тих драматичних вистав була тайна викуплення людського роду, котра найшла вираз у двох подіях: у Різдві і смерті та Воскресеню Ісуса Христа. Почитанє Сьвятих викликало окрему форму духовної драми, котрої основою були життя Сьвятих а єї змістом були особливо чуда тих Сьвятих і длятого єї драми звались міраклї (чудеса) і були схожі з духовними віршами. В духовних драмах не було іноді ніякої історичної основи, лише якась поучна, моральна гадка а на видні виступали уособлені алеґоричні розуміння (віри, надії, любови, милосердя або гордості, зависти, скупства) і задля того єї алеґоричні, моралізуючі духовні драми звали ся моралї (moralités). Опісля проникла в драму також і політична сатира.

Коли в духовній драмі зображувано не одну подію, а цілий ряд головних подій сьвященої історії, то така драма прибирала ціху сьвященно-історичної хроніки. З нею мають ґенетичну звязь історичні драматичні твори, котрі обрабляли події із всесвітньої або рідної історії на духовній основі. Єї головні типи містеріяльної драми розвивали ся головню поза церквою, одначе не забували історичної з нею звязи й удержували сю звязь у трех відділах містеріяльного видна: в землі, раю й адї, при чім рай призначений для зображеня сьвятих місць і подій містив ся у самій церкві, а інші дві відбували ся в церковній загороді.

З містерією й єї видами проявило ся в історії західно-європейського театру відродженє клясцизму, що почало ся в Італії в XIV. і XV. століттю наслідованєм італійськими коміками комедії Терентія і Плявта, а відтак утвердило ся в Німеччині в школах. В Німеччині відтак поза школою почали єї комедії латинські перекладати німецькою мовою і наслідувати, а з появою реформації шкільна драма стала

виднѣм борби між реформацією і католицькою Церквою. В сій борбі видну ролю відогравав єзуїтський орден і зробив шкільну драму одним із середників ширення і скріплення католицької віри. Виставляли вони головню містерію, міраклї і моралї, але вводили також символи її алегорїї, а для приєднання володарїв, вельмож і владик устроювали панеґіричні драми (*ludi caesarei*) з великою виставностю.

В Польщі драма переходила такі степенї розвитку, як і західно-європейська драма і почала ся із драматизованих церковних обрядїв та перейшла до літурґійної драми і містерїї, а ся знов перейшла всі перемїни західно-європейської драми. Одною з найбільш повних змін що до форми містерїї, являє ся діяльої, що має цїху чисто збірної містерїї, виставленої в краківськїм домініканськїм монастирї (1533. р.), що обїймає всі останні днї життя Спасителя від вїзду в Єрусалим. Перегодом входить у драму також комїчне народне живло, що розвинулось особливо в XVI. столїтю у вставлених в містерїї народних інтерлюдїях і в окремих комїчних творах, н. пр. *Miešopust* (1530. р.). Новий напрям у розвитку драми в Польщі проявляє ся з відродженєм клясицизму, а представником єго являє ся Ян Кохановськїй у траґедїї *Odprawa posłów greckich*. Представником протестантських ідей в польськїй драмі являє ся Миколай Рей з Наґловиц в *Castus Ioseph*. З кінцем XVI. столїтя почали в Польщі шкільну драму брати у свої руки єзуїти, усунули з неї національну цїху, допустивши лише в своїх шкільних і прилюдних виставах комїчні інтерлюдїї в народнїм дусї. Сї інтерлюдїї давано не тїлько по польськи, але навіть українською і білоруською мовою (гл. низше траґедїю Якова Гаватовича).

Українськїй нарїд, як вже в горї згадувано, держав ся довго поганських ігрищ в часї Рїздва, Великодня, Зелених сьвят і ин. Почавши від Нестора, всі духовні письменники згадують про „игрища между селы“ і до новїйших часїв жалують ся на „скомороховъ“ (штукарїв), „личины“ (машкари), „игры и пѣсни бѣсовскїи“, а драматичні вистави ніколи не мали мїсця у східній Церкві. В Несторовїм Житю сьв. Теодозїя згадує ся, як сей сьвятитель, відвідуючи князя, застав єго окруженого сьпів-

цями, скоморохами¹⁾, що виправляли там веселі ігрища. Однак в XVI. століттю зрозуміли осьвічені Українці, що такі вистави можуть мати велику вагу для розбудження і розповсюдження релігійного життя і певних ідей. З початку XVII. століття зберіг ся „Діалогъ христіянскій, въ котромъ ся показуєть, кто єсть христіанинъ правдивый“, написаний у полемічнім тоні против унії, а у Львові 1630. р. появил ся „Хрістосъ Пасхонъ“, „Страдаючий Хрістосъ“, написаний на основі грецької трагедії (приписуваної безосновно Григорію Богослову).

З тих часів походить також шкільна драма черця й учителя Ставропігійської львівської школи братської Йоаникія Волковича: „Розмышляне о муць Христа Спасителя нашего, при томъ веселая радость зъ триумфального єго Воскресенія“ (у Львові 1631.) виставлена на Великдень школярами братської школи.

Такоюж страшною драмою була: „Містерія страстей Христовыхъ“.

Сі драматичні вистави дійшли до нас із Заходу через Польщу і почали ся близькими до містерій, так званими вертепними виставами, розповсюдненими в глибокій старовині в Азії, Африці й Европі, що відносять ся до Різдва Христового. Перегодом входять у вертепну драму інтермедії й інтерлюдії з народного життя з народними типами і живою народною мовою. Вертепом називала ся маленька деревляна хатка (в польськїм „szopka“), переділена на дві часті, мов би поверхи: в горішній відбувало ся дійство з сьв. історії, котре склало ся у Вєфлезмі (Різдво І. Христа, привіт ангелів, прихід пастухів, трох королів, Іродова різня дїтий), картоновими або деревляними фігурками, котрими порушав укритий за задною стїною вертепа діяч. В долішній часті видна відбували ся дїї з народного життя, з народними сьпівами, танцями, побитовими явами і т. п. (циган обманює мужика, Поляк лякає жида, Запорожець лякає Поляка, чорти підпоюють Запорожця і хотять єго затагнути в пекло, однак він зриває ся і розганяє їх і т. ин.). Сталою приналежністю „вертепної дїї“ був спір Ірода із Смер-

¹⁾ маємо до нинї села названі Скоморохами, з чого можна догадувати ся, що були там численні заводові сьміхованці і комедіянти.

ттю, котрий кінчив ся тим, що Смерть відтяла єму голову косою, а Чорт тягнув єго тіло в пекло із словами:

„О проклятий Проде, за твої превеликі злости
Поберу тя въ пренсподню бездну и съ кости“.

З вертепами ходили звичайно на Різдво дяки, школярі дяківських шкіл і бурсаки та устроювали з підмогою фігур такі вистави, а при тім виголошували віршовані орації, сьпівали пісні, за що діставали якусь нагороду. Вертепні вистави зложили ся в західній Європі не раніше XVI. століття, а через Польщу в XVII. століттю перейшли і на Україну. Спершу виставляли у вертепі лише дії з Різдва Хр., опісля також страсти Христові, притчу про богача і Лазаря, про блудного сина, а відтак дії із сьвітського життя і комічні яви. Все те принадало до вподоби широким верствам народу, міщанам і селянам, тим більше, що інтермедії та інтерлюдії були взяті з народного життя і списані живою мовою. Так н. пр. у релігійну драму про смерть сьв. Івана Хрестителя, написану Поляком, Львовянином Яковом Гаватом (в 1618. році під заголовком „Tragedia albo Wizerunek Śmierci Przeświętego Jana Chrzciciela“), вставлені дві інтермедії, зложені язиком близьким до нинішнього галицько-руського наріччя, хоч не без впливу церковно-слов'янського і польського.

В першій інтермедії штукар Клим продає господареві Стецькови kota в мішку замість лисиці і доводить до того, що обдурений Стецько розбиває свої горшки. В другій Денис зїдає сам пиріг, на котрий були ласі три голодні, що умовились дати пиріг тому, котрому присниться ся найкрасніший сон.

Зберегли ся й інші драматичні твори польські, в котрих або деякі ролі або й цілі інтермедії писані живою українською мовою і тим способом народна українська мова входила щораз більше в письменство.

Вертепні драми складали або перерабляли із шкільних драм приходські дяки з академічних недоуків з підмогою вандрівних учеників Київської Академії і подібних їй шкіл. Тим способом можна собі пояснити сю обставину, що у вертепних виставах находимо часто теми взяті з попере-

дних шкільних драм. А ся генетична звязь вертепних вистав із шкільними драмами має особливе значінє, бо, завдяки сій звязи, вертепні драми являють ся менше більше далеким відгомонам шкільної драми і творять необхідне звено в історичнім єї розвитку.

Відповідно часови і місцю свого походження і розвитку українська вертепна драма має загальні основні черти, котрі є доказом в частині походження з одного спільного жерела, в частині впливу редакції на інші драми.

Найдавнійша редакція вертепної драми походить із кінця XVIII. столітя з рукописного збірника писаного по польськи. Деякі частини єї писані вже українською мовою найдено в рукописнім збірнику дяка Івана Даниловича з Гойсека або Гоці, на Волині, де була православна колегія, відтак перемінена в уніятську, що бствувала і в XVIII. столітю.

Гощанські учителі й ученики, проживаючи в межах Польщі, писали часто польським язиком, як н. пр. Лазар Баранович, Йоанникій Голятовський і ин. А що хлопці ходили з вертепом також по панських дворах, отже часто складали і вертепні драми в польським язичі, хоч первісний текст згаданої в горі драми імовірно був написаний українською мовою.

Найбільше зближений до шкільних драм Київської Академії XVIII. столітя з інтерлюдіями список вертепа, виданий М. Маркевичем, представляє ся неначе популяризація шкільної драми. Складачі вертепного тексту пропустили із шкільних драм такі яви, котрі не відповідали реалній дійсности українського народного життя в певній місцевині а вводили за те нові місцеві або сучасні обставини. У поміщика Галагана зберіг ся також текст вертепної драми в дечім відмінній (занесений там після знищення Січи 1775. р.), але всеж таки видно, що походить з того самого жерела.

Для прикладу наведемо тут частину монольогу Запорожця, зложеного селябічними віршами:

„Хоть дивись на мене; та ба, не вгадаєш;
Відкіль родом, і як зовуть, ні чичирк не знаєш!

Кому траплялось коли у степах бувати,
То той — може призвище моє угадати...
А в мене імя не одно, а єсть їх до ката, —
Так зовуть, як набіжиш на якого свата:
А ти — як хоч назови, — на все позволяю,
Аби лиш не назвав крамарем, за те пополаю.
Тепер, бачу, на сьвітї біда,
Що мене одцурав ся рід.
Не бійсь, як був багат,
То казали — Іван брат;
А тепер, як нічого не маю,
То ніхто й не знає“. і т. д.

Яви у вертепній драмі (всіх 17) можна звести до тих точок: 1) поклін пастирів Спасителеви, 2) стріча волхвів з Іродом, поклін Христу і поворот домів, 3) приказ Ірода що до убийства всіх Вифлєемських хлопців, особливо хлопця Рахилі й 4) борба Ірода із смертю і поява чорта за єго душею.

Коли шкільну драму виперто із школи, почав ся єї занепад, хоч вона дальше єствувала поза шкільними програмами. Однак єї вид змінєє ся на мельодраматичний діяльог і поздоровну, драматизовану віршу, або вона приладжувала ся до маріонетного театру у вертепних виставах. Маємо з одного боку короткі діяльоги і драматизовані привітні сьвяточні вірші шкільного характеру, а з другого вертепні вистави, перероблені з давнійших шкільних драм. Оба ті роди драматичних творів були призначені для середних і низших верств українського населеня і були приладжені до народного побиту і говору та вельми розповсюднені в широких верствах народних вдоволяли їх невибагливим літературним потребам.

Сей напрям комічний тих драматичних шкільних і вертепних творів, розповсюднених по Україні з часів М. Довгалевського, котрі мали звязь із Київською Академією, вибрав Котляревський для обрїбки своєї Енеїди, але підчинив її умілим взірцям і технічним формам виробленої нової літератури московської. То само можна сказати про початок нової української драми, котрої першими представниками в обсягу комедії були Котляревський з „Мо скалем

Чарівником“ і Василь Гоголь, батько знаменитого письменника Миколи, із своїм „Простаком“, котрих схожість можна пояснити походженням з одного жерела, бродячої поведі західно-європейського походження в московській обрібці. Обидва поети були в певних взаєминах з Київською Академією. Котляревський був учеником Переяславської семінарії, котра була філією Київської Академії, а перший видавець Енеїди Парпура й отець Василя Гоголя (а дід Миколи), Опанас, учили ся у Київській Академії. Так можна зрозуміти вплив сеї Академії на наших письменників нової доби.

Схолястична наука завела й у Київській Академії звичай, що учитель поетики обов'язаний був щорічно приготувати на мясиці і для трох маввих рекреацій¹⁾ — комедію або трагедію (шкільні рекреаційні драми) і з хвилию, коли Київ став знов осередком просвіти із своєю Академією, котру називали там нашими „Атенами“, там зосередилась також драматична творчість. Були се спершу наслідованя шкільної драми польсько-єзуїтської; однак з часів Теофана Прокоповича, образованого в Римі на клясичних взірцях відродження гуманізму, з початком XVIII. столітя проявив ся рішучий зворот до свіжійшого і житненійшого напрямку київської шкільної драми та зближив її до суспільного й народного життя і до вищих умових справ людства, хоч і в початкових, перших драмах Київської Академії їх творці вносили також місцеві історичні й етнографічні живла.

Поміж духовними шкільними драмами Київської Академії перше що до часу²⁾ місце займає „Алексѣй чловѣкъ Божій“. Сей твір оснований на легенді про св. Олексія, знаній на Україні із Житій Святых Скарги в перекладі Голятовського. Другий із збережених з XVII. столітя драматичний твір „Дѣйствіе на страсти Христовы списанное“ може служити доказом, як церковні каанти розширювано опісля на драматичні вистави, хоч бу-

¹⁾ В маю виходили всі учителі з учениками і посторонними любителями наук на гору Щекавицю, в Києві, для забави (рекреації).

²⁾ Лазар Баранович згадує про драму про „прекрасного Йосифа“, похожу змістом на драму Рея, однак ся драма не зберегла ся.

вало і відворотно, що драматичні твори скорочувано і перероблювано на вірші. Іменно зберегла ся з XVII. столітя драма, котрої темою є новозавітне апокрифічне оповіданє так званого Нікодемowego євангелія про похід І. Христа по смерті до пекла і про єго збуренє. Є се зовсім самостійний твір, незалежний від чужих взірців, у великій степені оригінальний, а списаний майже зовсім чистою народною мовою, розміром українських дум. Сей твір визначає ся живим драматичним дійством. Особливо оживляє ся дійство, коли Христос приходить визволити з пекла грішні душі, розбиває хоругвою ворота пекла і місця пекельні окроплює водою і Духом сьвятим. Драма кіпчить ся комічною явою визволеня з пекла Соломона, котрий лякає чортів другим приходом Христа, а чорти самі виганяють єго з пекла, щоби не дїждати ся нової напасти. Твір сей мусїв бути вельми популярний на цілїм просторі України, коли рукопись найдено в Калуціні (в Галичині), а перероблена з неї пасхальна вірша зберегла ся в Харківщині; частини сеї драми в формі народних оповідань появляють ся від Угорської Руси аж по Кавказ.

Питомці Київської Академії походили з ріжних сторін, бували там і Галичани, що вертаючи по скінченю наук домів, приносили із собою сї драматичні твори або їх частини. Се вказує на широкі взаємини Київської Академії з ріжними околицями України не тільки в XVII., але навіть у XVIII. столітї, коли і з Галичиною взаємини не переривались.

Якнебудь у другій половині XVII. столітя Україну поділено на право- і лівобережну, українське населенє обох половин жило все ще спільним житєм, мало участь у козацьких війнах XVII. столітя і переселяло ся із одної частини України в другу, особливо з правобережної на лівобережну. Разом з тим, незалежно від посередництва Київської Академії, переходили з правобережної України у лівобережну також письменні пам'ятники, або діставали ся підчас козацьких війн з доби Богдана Хмельницького яко воянна добичка, або з часів заселеня лівобережної а особливо Слобідської України від половини XVII. столітя виходцями з правобережної України а в части і з Галичини. Таким способом неперечно дістала ся з Галичини

у Слобідську Україну пасхальна вірша „Про збуренє пекла“.

До половини XVII. столїтя віднести треба оден з найдавніших творів драматичних, найдених у Галичинї з інтерлюдію. Се містерія на Благовїщенє п. н. „**Архангелови вѣщанія Маріи**“, однак зберегла ся лише 5, 6 і 7 ява. Замїтна вона не тїлько тим, що дає образець містерії, але що взагалї мало маємо українських творів драматичних з XVII. столїтя. Церковно-словянське живлѳ в нїй досить слабе, польщини не тїлько що до словнї, але й звучнї богато, а доволї замїтне також українське народне живлѳ, як що до звучнї (часта перемїна **у і в**, повноголос: стережи, боронити), але й що до словнї і форм. Пїсля 7-мої яви помїщена інтермедія, котра відносить ся їмовїрно до посередних „поважних“ яв. Інтермедія основана на анекдотї оброблюванїй також у захїдно-європейській лїтературї. Являє ся Жид, покупок тхїрячих скїрок і воску (воскобойник) Тараско, а до него впрошує ся Русин-сѣмїхованець яко товариш подорожи і починає з ним спїр про віру, а вважають сю віру красшою, в котрїй бїльше сѣвят. Тараско вичисляє небогато сѣвят, а Русин перечисляє недїлї, сѣвята, вириваючи Тараскови поступенно волосє з бороди, а на останку за сѣвято Всїх Сѣвятих вириває єму всю бороду. Тараско розводить великий лемент за бородою і відходить.

Автором сего твору обчисленого не на велике число акторів для вистави навїть у нелюдних мїсцевинах, був їмовїрно якийсь вихованець українських шкїл Могилянського типу.

До половини XVII. столїтя відносять ся також прольог і епїльог до драми на Рождество Христове, найденї в тїм самїм рукописнїм збїрнику, що уривки попередного твору. Прольог і епїльог творять неначе би оповїстку або програму драми на Рождество Христово, котрої змїстом є грїхопадєнє прародичїв, Рїздво І. Христа, славословїя ангелїв і пастирїв новонародженому Спасителю і поклїн волхвїв. Мїсцем вистави була неперечно церква, як се можна здогадувати ся з прольога й епїльога, бо в захїднїй Українї за прикладом сусїдної Польщї з рїздвя-

ним богослуженням лучено додаткові вистави також у церкві, котрі мали ціху містерій.

До містеріяльних творів в часті зачислити треба „Діалогъ о страданіи Спасителя“ (Dialogus de passione Christi) з XVII. столітя, найдений у рукописнім збірнику в селі Смереківі коло Львова. Діяльогъ сей, як автор зазначає, писаний „рускимъ діалектомъ“, а головний єго зміст зачерпнений з євангельських оповідань і церковних пісень у страстний тиждень, однак автор мимо того умів добачити і влучно виставити деякі драматичні подробиці в психічним настрою не тільки Спасителя, але Богоматері й ангела, що приносив Спасителеви чашу страстий.

До кінця XVII. столітя відносить ся „Розмова во кратцѣ о душѣ грѣшной, судъ принявшей отъ судіи справедливого Христа Спасителя“, найдена в Харківщині, а вельми схожа з недавно найденою „Успенською драмою“ Дмитрія Ростовського й єго драмою п. н. „Грѣшникъ кающійся“, в котрих так само грішник виступав на видно і подібним способом піддав ся судови Божему. Різниця лише та, що Дмитрій Ростовський вибрав вихідною точкою для своїх драм передсмертний суд, а в „Розмовѣ“ зображений суд посмертний. Автором „Розмови“ був неперечно приходський євѣриець, добре ознакочлений із усіма змінами стану грішної душі, що умів промовити за нею і проти неї. Нагодою до єї написаня міг послужити щорічний спомин про другий прихід Спасителя і страстний суд, котрий Церква злучить з мясопустною неділею. Язык „Розмови“ похочий на „барзо просту мову и діалектъ“, котрим написав євѣриець С. Тимофійевич своє учительне євангеліє в 1670. році і може бути доказом правобережного походження автора.

Більше займавим твором у напрямі вникнення науки в народне жите єсть „Бенкетъ духовный“, шкільний діяльогъ з кінця XVII. або початку XVIII. столітя, найдений у неповнім списку в Підгорецькім василянськім монастирі, в Галичині. Твір сей виставляли, як можна здогадувати ся з єго епільога, перед якоюсь сільською „громадою“, в котрій були неграмотні люди і ледво сотий давав дітий своїх до школи, а представляли єго школярі якоїсь дяківської або монастирської школи під проводом „пана-бака-

ляра“, себто дяко-учителя, яко представника сільської мудрости, до котрого селяни звертали ся за поясненнями незрозумілих для них справ. Головна ціль сего твору була виоконатріотична: спонукати селян, щоби віддавали своїх дітний до школи і тим способом підняти в гору народну просьвіту.

Крім того деякі драматичні твори в формі діяльогів виявляли житєві потреби і погляди (н. пр. Розмова Малоросії з Великоросією) або обрабляли новелістичні й апокрифічні теми (н. пр. побит Марка в пеклі).

Побіч духовної, релігійної драми починає витворювати ся на сцені також національна драма, в котрій автор зближав ся до українських історичних дум. Такою являє ся „Милость Божія Україну черезъ Богдана Хмельницького свободившая“, написана в демократичнім вільнодумнім напрямі учителем поетики в Київській Академії **Теофаном Трофимовичем** (приписувана давнійше Теофанови Прокоповичеві).

Автор звертає ся в своїм творі доволі різко проти козацької старшини, котра при всіх своїх самоуправних змаганнях кунулась „привлащати“ хутори біднійших і заводити крєпацтво між поспільством. Сей голос автора тим ціннійший, що був майже самотнім у тих часах. Основою сего твору є побіда Богдана Хмельницького над Поляками. На Україні настали тоді деякі пільги (за короткого володарства Петра II.), а хоч не привернено всіх прав „для удовольствія и приласканія“ України з огляду на можливу війну з Туреччиною, то всеж таки знесено „Малоросійську Коллегію“ і позволено вибрати гетьмана, котрим став Данило Апостол. Ся зміна відбила ся користно на шкільних драматичних творах Київської Академії. До сеї доби отже відносить ся одна з замітнійших драм „Милость Божія“ Теофана Трофимовича, котрий окрім потрібного знання яко учитель поетики мав також відповідні до того часу жерела, іменно літописи Грабянки і Величка. Сі літописи подавали багатий матеріал для зображеня доби Б. Хмельницького і закріплювали українське народолюбство автора („Жив Бог і не умерла козацькая матка!“ як каже автор). Автор користував ся не тільки сими літописями, але

деколи зближає ся в зображеню подій навіть до історичних народних дум.

Трагікомедію „Милость Божія“ треба вважати поступом у розвитку київської шкільної драми.

Талановитим і плідним на тім полі письменником був **Митрофан Довгалецький** в 30-тих роках XVIII. століття, учитель поетики у Київській Академії. Він радить у своїй поетиці виводити на видно особи з народу: Литовця, цигана, жида, Поляка, Запорожця і т. ин. Всі ті особи повинні висловлювати ся простою, народною мовою і в таким характері народнім виступають вони в его інтермедіях, в котрі він вводить побитове живло навіть з суспільно-політичним відтінком.

Теофан Прокопович, учитель поетики у Київській Академії, посунув вперед шкільну драму в єї розвитку о дальший ступень у своїй поетиці і в так званій трагікомедії дав взорець єї в творі п. н. „Владиміръ“, котрий є драмою в новішій розумію того слова, хоч ще придержує ся класичного триєдиинства дій. Прокопович поручав у своїй поетиці придержувати ся Сенеки, яко взірцевого трагіка, а Плявта і Терентія яко взірцевих коміків і сам ішов слідом тих письменників, а сей вплив класичних взірців проявляє ся і в змісті его твору „Владиміръ“. Дієві лиця являють ся там живими людьми, він виводить також на видно тїнь Ярополка, наслідуючи Сенеку (що пригадає тїнь Танталя в трагедії „Тієст“). Трагікомедія „Владиміръ“ Прокоповича й его теорія драми в поетиці виложена мали сильний і довгий вплив на дальше київське драматичне письменство.

Ціль сеї драми, котрої повний наголовок „Владиміръ, славенороссійскихъ странъ князь и повелитель“, є така, щоби словянському поганьству протиставити християнство, а се останне оправдати розумним способом та виставити яко основу справдешньої просвіти і культурних успіхів Руси. Трагікомедія закінчена хором апостола Андрея Первозванного з ангелами (привітом гетьманови Мазепі і ин.), котрий предсказав наверненє Руси до християнства, що виповнив опісля князь Володимир.

Драматичні твори „Владиміръ“ Теофана Прокоповича і „Милость Божія“ Теофана Трофимовича посу-

нули драматичну творчість вперед у напрямі ународовлення драми що до змісту і характеру. Одначе неприхильні обставини за часів дальших володарів Росії (як цариці Анни), котрі знов повернули до політики Петра I. супроти України, стали перепоною дальшому розвиткови драматичної творчости у згаданім напрямі та драматичному оброблюваню української історії. Київська шкільна драма приймає знов на себе давний духовний характер, хоч деколи і тепер находить собі дорогу до заглиблення в змісті історичного і сучасного життя України, користуючись з одного боку успіхами західно-європейської осьвіти і науки, а з другого оживленем українського життя запорожською козаччиною.

До того часу відносять ся твори **Мануїла** (в чернечім чині Михаїла) **Козачинського**, котрого разом з иншими вихованцями Київської Академії покликано в Сербію для устрою шкіл, де він був ректором і учителем реторики в Карловицях. З сербської історії написав він драму „Трагедія сирѣчь печальная повѣсть о смерти послѣдняго царя Уроша V. и о паденіи Сербского царства“ (1733. р.), неперечно під впливом драми „Владимірь“ і „Милость Божія“, а вернувши до Київської Академії на становище професора, написав „Образъ страстей міра сего образомъ Христа исправи ся“ з легкими натяками на історичні події України.

В драматичних творах **М. Довгалевського** (в різдвяній драмі „Комическое дѣйствіе въ честь... Христу Господу“ (1736. р.) і пасхальній під заголовком „Властотворній образъ челоуѣколюбія Божія“ і т. д. (1737. р.) представляє ся вельми коротка що до змісту і проста що до складу драма лише верхньою покришкою шкільних дій; нею закривав ся живий і займавий зміст інтерлюдій з народного життя, що являють ся вже не пародіями на простий нарід і безцільними над ним насмішками, але реальними картинами побутовими доволі драматичними, а до того вони зложені „слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“, як він сего вимагає у своїй поетиці. Тим способом, справді він творив шкільну „комедію“. Творцем інтермедій комічних був імовірно не сам Довгалевський, але ученики Академії під єго проводом,

між котрими особливо визначав ся гумором **Сава Лебединський**, козацький син, котрому Довгалевський виставив сьвідоцтво: „Magister comoediae, salis sermonisque urbanitate abundat“. Замітно, що в тих інтермедіях Литвини промовляють білоруським говором:

В тих інтерлюдіях старали ся ученики Академії припоровити їх зміст до змісту драми. Подібно волхвам-звїздохотам у драмі виводять також в інтерлюдіях астронома або астрольоґа - Поляка, а мужикови снить ся, що велика звїзда бє ся з місяцем. Як волхви приносять дари новонародженому Христу, так селяни Литвини приносять дарунок своєму панови-Полякови.

Цікава є в сій інтерлюдії що до зображеня пісня, з якою козак виходить на видно:

„Мати моя старенькая, чи ти мнї раденькая
моєй молодости? (2)

Був у Турка під руками, а в Татарів з кайданами
у самої жалости (2)

Да вже правда тепера нема добра всюди

Дармо працюєм, виставляєм груди.

Бог виручив мя оттуда, а тепер місця не наїду.

В дома не сидіти:

Лісен, поля спустошені, луги, сїна покошені,

Порозпускав діти. (2)

Тількож правда, що треба взирати на Бога;

Той всім єсть в добичи простая дорога.

Пойду знову на Сїч, мати! пойду долї в низ шукати,

Козацкая доле! (2) і т. д.

В комічних інтерлюдіях до пасхальної драми М. Довгалевського так само припоровлює ся їх зміст до пасхальних подій, як і в різдвяних інтерлюдіях. Н. пр. в першій інтерлюдії Литвин воскресєє з мертвих і оповідає о тім, що видів на тім сьвітї. В пятій відповідно до визволеня праведників з ада козак визволяє мужиків з неволї. Деякі пасхальні інтерлюдії вельми схожі з українськими народними переказами й оповіданнями.

В пятій інтермедії намагає ся автор станути на історичній основі й описує бунт хлопів і козаків проти Польщі; імовірно відносить ся се до доби Б. Хмельницького,

однак згадує ся там також про роботи на каналах (над Ладогою) з часів Петра I.

Загальний а бодай переважний характер всіх інтерлюдій до драм М. Довгалевського є побутовий, сучасний. Вони обіймають не тільки лівобережну Україну під владою Московщини, але й правобережну в межах Польщі. Нераз виводить ся на видно Білорусинів (з назвою Литвин), а також циганів і Волохів з їх питомим язиком і Греків, що вказує коли вже не на Молдавію, то на російсько-подільську губернію з мішаним населенєм. Сей широкий світогляд інтерлюдій, що захоплювали широкий простір тодішньої України і Білоруси, можна вважати певним доказом, що ці інтерлюдії були збірною роботою учеників Київської Академії, котрі там опинили ся не тільки з різних околиць України, але й із заграниці. А що ці ученики походили з різних верств народних, отже і вдатно зображали побутові картини життя дійсного і тому можна їх назвати першими українськими етнографами. Деякі картини схоплені так удатно й уміло, що й досі можуть мати стійність побутових картин. Характеристики Білорусинів, Поляків, Москалів, козаків, Жидів і т. п. згідні з народним світоглядом, хоч деколи пересадні. Деколи автори інтерлюдій підіймають ся і до політичної точки погляду і натякають на політичні взаємини козаків, Москалів і Поляків, тимто інтерлюдії в драмах Довгалевського стоять висше, як інтерлюдії в драмах відродження клясицизму — Прокоповича і Трофимовича.

Під їх впливом і після їх взірця складано й пізнійші шкільні інтерлюдії, як н. пр. в драмі учителя поетики у Київській Академії еромонаха **Георгія (Юрія) Кониського**, „О воскресеніи мертвыхъ“ і т. п. Інтерлюдії Довгалевського мають навіть дещо схожого з українським народним вертепом. Але й самі драми Довгалевського не мало важні у загальнім розвитку київської шкільної драми. Були вони зложені навмисне коротко, щоби дати більше місця комічним інтерлюдіям, чим вони стали вельми популярні поза академічними стінами, а крім того оперті були на реальній основі сьв. Письма і переданя.

Вправді після 30-тих років XVIII. столітя, за впливом учителя поетики **Теофана Прокоповича**, убогі бурсаки Київ-

ської Академії занехують вертепні вистави (студентські „міркованя“), що були певним жерелом їх доходу, а ними з того часу стали займатися дячки. Однак тим не перервався дальший розвиток комічних яв з народного життя, але ще більше розширився, входячи в виді інтермедій до пасхальних і рекреаційних драм. Хоч ці інтермедії не мали такої великої стійкості, однак вони в широких верствах народних популяризували справу драматичних вистав і кляли підвалини під розвиток народного театру.

Окрім пасхальних драм Довгалевського, що займають одне з перших місць у сучаснім драматичнім письменстві, згадати ще треба драму й інтермедію **Варлаама Лашевського** († 1774. р.), котрій у драмі „Трагикомедія о тщѣ міра сего“ обмежує моралізованим і картанєм личних хиб і гріхів та безвіря. В тій цілі Лашевський намагає з одного боку доказати безсмертність душі чоловіка й одвічальність его в загробнім житю, з другого картати розпусту сучасних обичаїв і здержати її погрозами кар у загробнім житю, а заразом піддержати праведників у їх неволі. Наслідком того вся „Трагикомедія о тщѣ міра сего“ має строгий і суворий характер.

Київські учені занесли із схолястичною наукою в Москву також і шкільні драми, котрі там появляють ся вже з кінцем XVII., а входять у звичай з початком XVIII. столітя. Два письменники, що були ученими посередниками між Україною і Московщиною, були також авторами драм, а іменно **Симеон Полоцький** написав „Комедія притчи о блудномъ сынѣ“ і „О Навуходоносорѣ и о тріехъ отрочѣхъ, въ печи не сожженныхъ“, а **Димитрій Ростовський** (Туптало), що в своїй діяльності проявив стілько українського живла, написав „Успеньскую драму“ і „Грѣшникъ кающій ся“.

Про зверхню звязь комедій **Симеона Полоцького** із шкільними драмами Київської Академії XVIII. столітя свідчить уже сама форма і зверхня їх обрібка. Обидві комедії написані після правил київської шкільної поетики і силлябічними віршами. Однак що до внутрішнього характеру его комедій доволі різко відрізняють ся від українських шкільних драм. В них нема ніякої алегоричної поетики, а самі історичні личности, основані на реальній

підставі. Приписати се треба обставині, що Симеон Полоцький користувався не єзуїтськими жерелами, але польськими народними, а крім того на реалізм його творів впливало і знакомство з сучасною німецькою драматичною літературою. Треба однак признати, що її київська шкільна драма не була зовсім лишена реалізму в зображеню дівчих лиць, як се видно із занесених у Галичину і Слобідську Україну шкільних драматичних творів. Тимто реалізм С. Полоцького можна вважати природним розвитком реалізму київських шкільних драм.

Ростовський у своїх драмах шкільних відносить ся ближше до життя, виводить на видно живих людей і виявляє спочуванє для тих людей, а твори його основані на історичних документах, взятих із сьв. Письма і житєвої літератури і мають переважно вид міраклів. Інші драми, як „Комедія на Рождество Христово“, приписувані Дм. Ростовському, написав не він сам, а імовірно учителі його ростовської школи, хоч не без його почину й указок. Тимто всі драми, звязані з іменем Дм. Ростовського, мають спільний їм усім індивідуальний характер.

За цариці Єлисавети, прихильної Україні, привернено права, загарбані Петром I. і дозволено вибрати гетьмана, котрим став ґр. Кирило Розумовський, а се викликало оживленє в тогочаснім українськїм письменстві, котре стало потрохи переймати ся московськими змаганнями і взірцями московського письменства. Тимто в тогочасних українських творах, отже й драматичних (траґедії, комедії і траґікомедії) відбивають ся відносини не тільки українські, але й московські.

В сих творах письменники тогочасні картають хиби реліґійно-моральні і суспільні висших верств українських, котрі користують ся дарованими їм монаршими милостями для збогаченя, для обиди козаків і простого народу і для обезпеки своїх личних привілеїв, а до того переймали ся заношеними із західної Європи ложними науками і розпущою. Тимто в творах тодішних письменників щораз більше проявляє ся сатиричний напрям, до чого доставляли предмету з одного боку темнота широких народних верств, а з другого зіснує висшої верстви суспільства.

Се оживлене письменства виявило ся також чисельно (всіх драм з тих часів доси пайдено 11), отже на короткій час 20-літнього володарства доволі значне число.

Від половини XVIII. столітя проявляє ся в українськiм драматичнiм письменствi вплив Московщини, що почавши з Ломоносовом щораз бiльше віддаляє ся від тогочасного руського язика книжного. Один з ревіійших письменників, що намагали ся писати свої твори після Ломоносових взірців, був **Юрій Кониський**, автор розповсюдненої трагікомедії „Воскресеніє мертвых“. Хоч не так різко, як Трофимович у „Милость Божія“, дорікає також Кониський козацькій старшині, що кривдить бідних людей, але велить покривдженним сподівати ся правди після страшного суду і стає по стороні покривджених. Цінною прикметою его драми є інтерлюдії, в котрих сьвітогляд автора охоплює не тільки внутрішні, домашні відносини Українців, але й історичні їх відносини до Польків. Сі інтерлюдії писані чистою народною мовою (Литвин говорить білоруським говором) і мають звязь з інтерлюдіями Довгалевського.

Але Кониський намагав ся свій твір списати після Ломоносових взірців „въ важномъ и высокомъ слогѣ“, як висловлює ся в своїй поетиці, лише пять інтерлюдій в его драмі, котрих автором мав бути „славний Танський“¹⁾, „природний стихотворець“, названий в однім письмі до тогож Кониського „нашим Плявтом, нашим Молієром“, (хоч і сам Кониський визначав ся гумористичним талантом), написані чистою народною мовою. Вплив Ломоносова відбив ся ще й тим у поетичних творах, що силябічний розмір віршованя уступає тонічному (основаному на наголосі — ритма). Юрій Кониський наводить у своїй поетиці тонічні вірші з оди Ломоносова яко взорець (10-стопний ямб,

¹⁾ Танський був посвячений з родиною славного опісля письменника Миколи Гоголя (був мабуть дядьком Василя Гоголя, директора домашнього театру бувшого міністра Троциньського й автора комедії „Простак“). А що вірші сих інтерлюдій вичувано на пам'ять і виголошувано, то вони стали традицією родини Танських посвяченою з Гоголями і так становлять звязь з новочасним письменством.

а у віршах XVIII. ст. і в Енеїді Котляревського находимо 4-стопний ямб).

Основою української драматичної поезії послужили отже, як і в цілій Європі, два живлі: церковно-обрядове і народно-побутове. З церковно-обрядового виробили ся духовні містерії, а народно-побутове живлі втворило комічні яви, звані інтермедіями та інтерлюдіями, що мало-помалу вийшли в духовну драму і значно змінили її первісний строго поучний уклад. Взаємний вплив сих двох основних живел відбив ся і в штучній шкільній драмі, котра в головній часті свого змісту виводить мотиви містерій і міраклів, а в інтерлюдіях зберігає тон середньовічних фарс.

Шкільна драма се наче другостепенна формація драматичного письменства.

Шкільна драма є вельми характеристичною чертою в житю української школи, а дістала ся до неї з польських єзуїтських шкіл, де їх виставляли в латинським язиці переважно з поучним напрямом. Формою вони були близькі до старинних трагедій, але зміст черпали звичайно з біблійних оповідань, з життя Святих і з благочестивих легенд; з того згляду вони зближали ся до середньовічних містерій. Велику ролю грало в них алегоричне живлі, котре проявляло ся тим, що на видно (сцену) випроваджувано всякі вчоловічення чеснот, хиб, пристрастей і ріжних абстрактних понятій. Після взірців тих єзуїтських шкільних драм виставляли в Київській Академії твори духовного і поучного змісту в українським язиці.

Народне житє одначе, виражене ярко з усіма характеристичними прикметами в інтерлюдіях, перервало поважну ходу схолястичного дійства. Визначні прояви політичного і суспільного житя находять відгомін у річах дієвих осіб шкільної драми, котрої автори часто не мали сили скрити свої почування під холодною, ученою алегорією. Завдяки сему живому змістови, шкільні драми, а особливо інтерлюдії виходять далеко поза шкільні пороги і здобувають собі популярність у широких верствах народних і кладуть підвалину під дальший розвиток народного театру. Разом із шкільною драмою і в тісній з нею звязи появляють ся і народно-духовні дії, останки середньовічних місте-

рій, що прийняли у нас форму вертепа. В тій формі перетворюють ся інтермедії в самостійну часть вистави, котра поступенно розширяє ся коштом духовної дії і виступає на перше місце. Тим способом інтермедії являють ся животно-творним живлом, з якого опісля розвинула ся чисто народна комедія.

Шкільні твори Київської Академії стали перегородою проникати поза шкільні пороги в ширші верстви, особливо в нарід, до чого чимало причиняв ся їх зміст, а в тій цілі їх упрощувано і надавано їм більше народну закраску. Таке приладжуванє й упрощуванє шкільних драм для розуміння ширших верств почали робити ще у Київській Академії самі єї ученики, склали невеличкі драматичні твори в роді деклямації¹⁾ і діяльогів, а також драматизовані привітні вірші на Різдво, Великдень й інші сьвята. Такі деклямації представляли доволі реальний і живий образ побутовий сільського тогочасного життя, а особливо образ взаємин між прихожанами і школярами дяківських шкіл. Н. пр. зложена на Волині деклямація на Великдень (1719. р.) з інтерлюдією відгравала ся на цвинтарі (себ то на церковнім подвір'ю), де збирали ся люди в трех днях Великодня, щоби поговорити і придивляти ся великодним ігрищам молодежи. Ся деклямація зложена з поздоровних віршів, в котрих також натякає ся на нужду школярів, щоби випросити тим способом якусь поміч для них. У деяких віршах навіть картають тих, що остали дома, а не прийшли в церкву, дорікають ситим скупарям, ситим міщанам і селянам, що оглядають ся „на бакаларів, як вовки половії“ або „як сови лісовії“. В сих творах виводять автори не тільки живих людей на видно, але й мерців з того сьвіта, котрі після вірувань українського народа раз в рік являють ся на землю на одень день, щоби сьвяткувати свій „мертвецький великдень“ (пор. Гр. Квітки „Мертвецький Великдень“). Однак се народне віруванє втратило в інтермедії (на 3 особи: дід, баба і чорт) своє поважне значінє й автор надав єму прикмети простаковатого жарту.

¹⁾ Деклямаціями називали тоді шкільні вирази учеників у складаню драматичних творів, виконуваних ними не прилюдно, але в класі.

До того рода творів зачислити треба „Інтермедію о богачѣ и Лазарѣ“, котра визначає ся реалізмом серед інших творів на таку тему.

Визначним представником тих привітних вірш є пахальна вірша написана слябічними леонинськими віршами згаданого вже Танського, а хоч вона має вид ліричної поезії, однак визначає ся драматизмом дії і тому можна її назвати драматизованою поздоровною віршею. Автор зображає в ній святкованє Великодня, смерть Юди, утечу Чорта і Смерти та несміливий вихід старозавітних праведників з ада. Зложена около 1746. р. мала вона зобразити обставини Великодня відповідно козацькому народному світоглядові і тим довести Тайну Воскресеня до зрозуміння козацтва. Але опісля її перероблювано, вставлявано суспільні мотиви, а в більшій частині списків пропущено частину про смерть Юди, котра стала самостійною віршею. В однім списку додано при кінці цїкаву частину звернену до Адама, що виходить із ада:

»Веди в саду вею громаду, веди, щоб селилась

Тут в покою і з тобою вічно веселилась.

Зара тая серед рая свобода засїла:

Тут тишина, вся старшина не має к їм діла;

Тут сіпуга, вїйт-пяного вже не докучає

І в подводу тут із роду ніхто не хапає.

Всі подубли, що їх скубли сільські нахали,

Подеречи, колотнечи всі уже пропали.

Зникли збори, вже позори не правлять кварталу.

Сказав Адам, що не подам людей на поталу.

Утік кураж, здирства немаж, пропали всі драчи,

Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачи,

Погибла власть і вся на рясть вилїзла голога,

Вїйт не ворчить, і не стучить десятник в ворота.

... Ні вже не жури ся!

Маннаж з неба, все що треба — їж, пий, весели ся!

Райські птиці, ластовиці весело співвають,

Жайворонки, соловейки як в орган іграють.

Всяких музик пичий язик не може сказати,

Мудрий писак і пером так не може списати,

Дай, Боже, нам, щоб сїї там музики іграли.

Щоб більше нас, хоть у той час, сіпаки не брали.

Ти, Боже, бач кровавий плач і горке риданє

За теє нам покажи там вічне пануванє.

Сей додаток зложений якимсь учеником Київської Академії з „посполитого званія“, яких було тоді там чимало, зображає лад, збережений у правобережній Україні, де ще задержали ся побори чвертьрічні („квартал“) в містах старостинських. Старости обовязані були до скарбу давати часть доходів з паданих їм королівщин, але вони здирали се з населеня. Війт був урядовою личністю, а сїпуги, сїпаки і десятники були органами старостинської власти. Вимагане підвод і всякі „побережи і колотнечи“ були звичайними проявами селянського життя XVIII столїтя.

Так само живо в народнім дусї зложений діяльог пастухів Свирида й Овдія на Рїздво Хр.

Всі ті й їм подібні драматичні твори подавали лише поодинокі образи суспільного і народного українського життя і не осьвітчували его повним сьвітлом, а тільки слабо припоровляли ся до него. Але під koniec XVIII столїтя бачимо також такі драматичні твори в українськїм народнім дусї, що являють ся вислїдом довшого, систематичного вичуваня народного побуту і зображають его доволї повно і вірно, хоч і з суспільного становища. Сюди зачислити треба твори сьвященника з Вишеньок у Чернігівщинї, **Івана Некрашевича**, й его послїдовників.

Некрашевич писав короткі розмови й яви та поздоровні драматизовані вірші українською мовою в реальних обставинах життя в припоровленю до важких его потреб. Тимто его твори є кроком вперед у порівнаню з попередніми творами того рода. Він був учеником Київської Академії, котру скінчив 1763. року, був чоловіком всестороннім і самостійним, спосібним і з повним академічним образованєм. Пильно придивляв ся він сїльському житю і намагав ся зобразити его в своїх творах; щоби в пастирськїм дусї впливати на се житє.

З его діяльогів і окремих яв відомі доси три: 1. „Спорь души и тѣла“; 2. „Ярмарокъ“ і 3. „Исповѣдь“, а до них можна віднести також ще 4. „Супплику або замысль на пона“. З поздоровних драматизованих его віршів маємо 5. „Письмо къ Гнѣдиньскому сьвященнику Іоану Филиповичу и къ сыну

єго Петру и кь дячку Стефану Крипѣцкому“ на Різдо Хр. Всі твори з кінця XVIII. ст.

„Спір душі з тілом“ се віршований діяльог, зложенний живо, доволі чистим язиком з незначною примішкою церковно-словянщини, ужитої особливо в закінченю в парафразі Отчєнашу, є чисто шкільним твором, звичайним у тодішнім українськїм письменстві. Тема давна, оброблювана в усїх європейських письменствах і розвита між иншим у галицькій містерії на Благовіщенє з XVII. столїтя. Душа докоряє тілу, що веде її до погуби, а тіло оправдує ся і вважає душу одвічальною за грїшне житє. Спір кінчить ся появою чортів, що виганяють душу до пекла. Однак Некрашевич перевів сю тему самостійно так, що на остацку душа заявляє згоду з тілом творити добрі діла, щоби наслідити царство небесне й обоє звертають ся до Бога з парафразованою молитвою Господньою.

Розмова п. н. „Ярмарок“ не має практичної ціли, а є лише побутовим образцем з житя українського селянина; однак вона має важне значїне для розвитку самого Некрашевича в народнім напрямі і стає доказом єго змаганя до виученя народного житя й язика. Ярмарок написаний чистою українською мовою.

Автор виводить на виднї селян: Хвилона і Хвеська.

»Хвил. Отже да й здоров! Хвесько! Що ти ярмаркуєш.

Що добре тут продаси, або що купиєш?

Хвесь. Та мовчи, бра Хвилоне, продав свою клячу.

Хвил. А ну, бра, за що ти збув ту шкуру собачу?

Хвесь. Да оцє за повпєта і зойкнув на силу

Аделе купив собі за повшєста кобилу.

Хвил. Яж тобі давно казав не держати.

Сїна зовєїм не вкуєть і стала хромати«.

Діяльог „Исповѣдь“ представляє яву з дійсного житя тодішнього приходського сьвященника. Попередники Некрашевича на приході сповїдали своїх прихожан усїх разом, задаючи їм загальні питання (щось у роді протестантського покаяня), а не кожного з окрема. Некрашевич завів одиночну сповїдь, що не сподобало ся прихожанам, котрі намагали ся єго усунути з приходу. Однак науками довів він їх до втихомирєня і привчив до одиночної сповїди. Твір Некрашевича стає доказом, як занєпало було на Укра-

її духовенство, вибране на приходи самими прихожанами, звичайно зпоміж тих самих і тому від прихожан зовсім зависиме. Сю сторінку церковно-приходського життя розкрив Некрашевич у діяльогу: „Супліка або замьслъ на попа“ або „Прозба на попа слободи *Нерушъ мене отъ парафіянъ*“.

Супліка схожа вельми з Ісповідню Некрашевича і веде дальше річ про се, на чім закінчила ся Ісповідь.

В супліці або просьбі виступає 8 селян слободи »Неруш-мене« і радять ся:

»Як би там того попа гарно у шори убрати.
Тот він силоміцьки вліз в нашу парафію;
Підиж ти, яку над нами крутить веремію,
Чого наші діди і батьки не чували.
То щоб ми йому на ісповіді те слезезовали«.

Просять отже дяка написати їм просьбу до Владики, щоби віддалив сього съвщеника.

Дяк написав се, але старші і досвідні люди не радили посылати сеї просьби до Владики і справа закінчила ся могоричем, на котрий запрошено дяка.

В супліці вникнув отже Некрашевич глибше у відносини й обвиняє у релігійній невірі не тільки сам парід, але й съвщеників давної доби, що не мали систематичного шкільного образования. Супліка став отже по стороні приходських съвщеників нової доби, котрі намагають ся визволити від зависимости темних прихожан і утворити окремий духовний стан. Численні збережені списки супліки стають доказом, що сеї твір Некрашевича мав найбільший успіх і тому був так розповсюднений на Україні задля цікавого опису релігійно-морального стану українського народу й етнографічних подробиць, а також задля практичних указок для сільського приходського съвщеника і сатиричного зображення сільських съвщеників давної доби.

„Письмо до Гнідинського съвщеника“ належить до поздоровних съвщочних вірш і є виразним наслідованем пасхальної вірші Танського, так, що повтарає навіть деякі єго вислови і звороти (тут підчеркнені) н. пр.

»Отець Іван, Петро й Степан з своїми жінками,
Просили до нас хотя на час приїхати съвщками,

Будем гулять і зухвалить рожденного Бога,
Уже от вѣе просто до нас зроблена дорога» і т. п.

Вірші Некрапевича і деякі інші з тої доби сатиричні твори, що відносили ся не тільки до самих святих старої доби, але й до діяльності самих архиєреїв та їх відносин до духовенства, мають сильну духовно-суспільну закраску, а коли дотеркують ся також українського селянина, то зображають его яко чисто страдальну личність. Без міри самостійним являє ся сей селянин у своїх поглядах на его окружене у вертепних виставах.

14. Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою яко підготовлене нової доби письменства.

Літературна драматична творчість, виперта із шкільних стін, переходила в суспільні і народні верстви і поступово приймала місцеву українську народну закраску. Традиційна українська штучна література, лишена сама собі, клонила ся бистро до занепаду, але в самім мнимім своїм занепаді мала вже зарід будучого відродження. Вироблені в Московщині умілим письменством форми припоровляють ся до змісту й язика українського письменства і тим способом витворює ся нова доба в українськім письменстві, се, що називаємо українським народним письменством, котрого батьком вважаємо І. Котляревського.

З занпаццєм самоуправи України й єї політичного самобиту змагала московська управа також з підмогою просвіти й письменства а також Церкви до обединення української народности з верховладною народністю московською. На київську митрополію назначувано від половини XVIII. столітя, правда, Українців, з роду, однак виразних прихильників московських порядків і московського язика в письменстві, а противників давних традицій Київської Академії. Крім того багато молодих Українців почало переходити тепер з Київської Академії в московські університети й академії і вони причиняли ся до розвитку московського письменства. Українці Рубан, Богданович, Капніст, Наріжний, Гнідич і інші виступають яко письменники на московській ціві в псевдокласичнім напрямі і вносять до

московського письменства замітне українське етнографічне живло, але виявляють також іноді сильне почуванє в душі української народности.

Українське дворянство бажало тепер вирізнити ся від мужицтва і присвоювало собі спершу в писанях, а відтак і в розмові сей язик, яким послуговувало ся московське правительство, управа, осьвічена верства суспільства і новочасне московське письменство. Під впливом тих обставин розділило ся все суспільство на Україні на два табори, що відрізняли ся від себе перегадом не лише мовою, але й звичаями, побутом та одежею. Колиж і низша верства козаків майже зрівняла ся з крепаками, тоді в моднім суспільстві слово мужик стало докірливим і насмішливим висловом і так виробив ся погляд, що в „простого мужика простий єсть обичай, а у письменного особий політичний звичай“. Для письменних людей учебником того особого політичного звичаю т. є. доброго тону в товариськім житю була книжка з н. „Пенка ієрополітика“ дуже популярна до кінця XVIII. ст., а в перве видана в печатні Печерської Лаври у Києві 1712. р.

Сі внутрішні відносини на Україні відбили ся наглядно в тогочасних літературних творах. **Климентій Зіновіїв**, сучасник Мазени, недоучений вандрівний чернець, великий бувалець і видалець, що мав нагоду приглянути ся житю всіх верств українського суспільства, написав спорий збірник сухих схолястичних описів і моралізуючих сентенцій ладом сияябічного віршованя XVIII. столітя, мовою зближеною до народної, з примішкою польських і церковно-словянських висловів. У сих віршах, віднайдених з початком 60-тих років XIX. столітя, починає він філософічним розумованєм про смерть, переходить відтак до зображення і критики дійсного життя, розправляє про всякі верстви суспільства і подає тим способом цікавий матеріал про сучасне житє на Україні, хоч бвид єго, з яким усе те оцінює, не широкий, а він навіть іде під лад верховладній верстві суспільства, як се вказує в горі наведене єго реченє про „простого мужика“ і „письменного“. В єго творах відбиває ся виразно сей розділ українського суспільства на крепаків, понижених і погорджених, що зберегли ще всі визначні прикмети народного характеру, але не

мали голосу в суспільнім і урядовім житю, і дворянство, що освітою не високо вибило ся понад крепаків та не розуміло свого народно-суспільного становища, а дбало лише про свої власні користи. Такі вірші, як Климентія або Івана Некрашевича підготовляли літературні форми, котрі опісля більше уміло розвивали ся в новочаснім письменстві. В Галичині стрічаємо також подібні типи віршотворців, головню дяків, котрі окрім релігійних і моралізуючих віршів, перелицьовували коляди, а навіть Службу Божу. Тип такого дяка зобразив нам Д. Млака (Гриць родом з Коломиї).

Але поруч сего академічного віршованя і таких віршотворців, як Климентій і т. п. добувало ся жерело справдешньої народної поезії, що виявляла віру в жите і будучину народа та погляди на сучасні невідрадні відносини або сатиричними творами, або ліричними піснями про людські почуваня. Виринали сі твори з кругів не запаморочених академічною схоластикою і не звязаних єї правилами, а се було тим лекше, що вірша своєю формою підходила до справдешних народних творів, котрих вплив очевидно відбив ся на вірші. Творцями сих зближених до народної поезії віршів були люди близькі до народу, звичайно без шкільної освіти, з козацької або міщанської верстви, навіть з козацької старшини. Імена їх по більшій часті запропастили ся, однак зберіг ся переказ, що пісню „Ой не ходи, Грицю“ зложила **Маруся Чураївна**, а **Гетьман Мазепа** пісню „Бідна моя голівонько“ і „Всі покою щиро прягнуть“, козак **Семен Климовський** пісню „Їхав козак за Дунай“ і т. п. Богато з таких творів перейшло в нарід і стали народними піснями.

Прилука лівобічної України до могутчої держави з суплементною народністю й однаковою вірою загладжувала вправді помалу племінні ріжницї, а верховладна управа, звичаї, нова просвіта й література налягали важко на окремішність українського народу. Одначе всі ті обставини не були в силі об'єдинити і засимілювати українського народу з московським. Вдача і прикмети українського народу так вирізняли ся від московського, що самому наро-

дови кидала ся в очи та ріжниця ¹⁾. Ярка ріжниця виступала в усім народно-побутовім характері, в язиці, в переказах, у народній поезії, звичаях і близьких ще історичних споминах. Проти нового ладу починає ся посеред самого українського суспільства витворювати реакція, а на давній культурно-історичній основі Гетьманщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давньої козацької старшини в дворянські чини, доношували предківські жупани і мовою та домашнім побутом не соромили ся бути похожими на крєпаків та козаків, майже зрівнаних у суспільнім житю з крєпаками ²⁾. Поміж осьвіченою верствою українського суспільства замість і побіч давньої академічної схолястичної осьвіти починає ширити ся помалу західно-європейська осьвіта і нові європейські ідеї про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацької здобували собі висшу осьвіту на університетах у західній Європі і приносили відтак на Україну не тільки європейську науку, але й вільнодумні погляди та ідеали. Тим способом витворює ся на Україні тип панів-вільнодумців, що не могли погодити ся з тодішнім політичним і суспільним ладом на Україні і свої думки та ідеї висловлюють або в сатиричних і гумористичних творах з політичною або суспільною нераз закраскою, або в політичних памфлетах, як віршована „Розмова Малоросії з Великоросією“, віршований переклад одної новелі з Декамерона Боккація ³⁾, або сатира г-р. В. Капніста ⁴⁾ з нагоди заведення крєпацтва Катериною II.

¹⁾ І нині Москаль називає Українця „хахлом“, а навпаки Українець Москаля — „кацапом“. У нас називає нарід „кацапами“ буковинських Пилиповів, що заїздять до Галичини копати стави і рови.

²⁾ Н. пр. рід Квітки (Основяненка).

³⁾ Славний італійський поет і гуморист з XIV. ст.

⁴⁾ Родина Капністів грецького роду, зукраїнічена, опісля змосковлена. Автор сатири на заведення крєпацтва на Україні з н. „Ода на рабство“ (1783.), В. г-р. Капніст, їздив яко відпоручник України до Берліна 1791. р., щоби з пруським правительством (канцлером Герцбергом) переговорювати про війну з Росією і тим способом довести до пршвернення самоуправи України.

Збірники „фацецій“ переходять на Україну головню через Польщу, збірники шутливих оповідань і анекдот, „апофеєгматъ“, висловів знаменитих філософів, „словесъ царей, королей, князей, воеводъ, сиклитикъ (властий) и иныхъ старѣйшинъ“ і „гадательствъ честныхъ женъ и благородныхъ дѣвъ непростыхъ“. Серед „фацецій“ багато є оповідань про хитрі жєнщини (пор. тему до „Москаля-чарівника“ Котляревського або „Простака“ В. Гоголя).

Суспільство на Україні, що змагало ненастанно до привернення самоуправи, відчувало вельми важку зависимість від Московщини і тому у висших верствах українського населєня політикованє не сходило з ума. Там уже процвітало також письменство з політичним пятном і настроєм, котре відносило ся до взаємин України з Польщею і Московщиною. Особливо віджили надії на самоуправу серед суспільства на Україні за володарства молодой і перєнятой спершу вільнодумними західно-європейськими струями цариці Катєрини. Вправді сї надії розвіяли ся, всеж таки зроблено дещо для поправи внутрішнього устрою України. В 1767. році утворєно комісію, до котрой покликано також українських депутатів з правом заяви про місцеві потреби українського населєня. Однак надїленє упривілейованих верств українських правами „росийського дворянства“, забір духовних дїбр у користь державного скарбу і навертанє уніятів після останнього роздїлу Польщі на православїє змагало до повного обєднаня України з Московщиною.

Се викликало в тих часах цїлий ряд політичних памфлетів і сатир. „Розмова Великороссїи съ Малороссїєю“ висловлює надії і домаганя українського суспільства про потреби України, „Розмова священника съ єромонахомъ“ вказує на потребу поправи положєня і просвїти білого духовєнства, „Плачъ лаврских монаховъ“ висловлює жалї по поводу відобраня монастирських дїбр у користь державного скарбу, а „Комедія уніятовъ съ православными“, сьвященника Сави Стрїлецького, котрий сам був спершу уніятюм, намагася сю зміну унії на православїє оправдати неумїло і грубими зворотами, однак виявляє партийну тенденційність і односторонність.

Всі ті твори, зложені в більшій часті бувшими вихованцями Київської Академії, мають метою висші справи політичного і церковно-суспільного життя України, писані в часті московщиною, в часті по польськи і зложені слябічними віршами.

З усіх згаданих творів заслугує особлившої уваги „Розговоръ Великороссіи съ Малороссією“, викликаний обставинами під кінець XVIII. столітя. В 1763. році українська козацька старшина виробила начерк петиції до цариці Катерини II. про поверненє Україні давних її прав і привілеїв та про потвердженє наслідного гетьманства в родині тодішнього гетьмана Кирила Розумовського. Обурена сим начерком цариця, знесла 1764. р. гетьманський уряд і постановила завести на Україні загально прийятий у Московщині устрій державний. Мимо того й опісля не заглухли на Україні змаганя до самостійности. В 1767. році візвано українське суспільство, подібно як і інші провінції Московщини, вибрати своїх депутатів і так звану „комиссію уложенія“ (себто укладу статутів для державної управи) та дати їм інструкції або так званий „наказ“ в справі місцевих потреб і домагань і тоді українські народолюбці знов висловили домаганє поверненя давних своїх прав, вибору гетьмана і т. п. До того отже часу треба віднести сей „Розговоръ Великороссіи съ Малороссією“, в котрім Великоросія випитує Україну про її походженє, історичну долю і заслуги для Московщини, а Україна, оповідає свою історію і вчисляє заслуги свої для московського народа і держави, що дають їй право на самоуправу.

Більшу часть сих історичних подій наведених у „Розговорі“ взяв автор з „Краткого описанія Малороссіи“ невідомого спорудника (1734. р.) з деякими доповненнями з інших жерел. Але головне змаганє автора „Розговору“ не лежить у подаваню нових подій а в укладі відомих уже і в їх освітленю. Вже само „Краткое описаніе Малороссіи“, котре є основою „Розговору“, не є вже хронікою, але систематичною короткою історією краю, а єї метою злучити козацьку добу історії України в пряму звязь з великокняжою добою. І з того висновує автор, що Україна заслугує повного признавня і справедливости від Мо-

сковщини та привернея самоуправи і рівности з Московщиною:

„Такъ мы съ тобою равны и одно составляемъ,
Одному, не двумъ государямъ присягаемъ“.

Таким способом „Розговоръ“ є не тільки рішучою засторогою проти гнобленя України і нищеня єї самоуправи, але й виявою високого політичного розуміня і національної свідомости осьвіченого українського суспільства. Однак Катерина II. не вдоволила домаганям українських депутатів, з комісії нею покликаної не вишло нічого, а українська старшина, зустрівувшись з таким рішучим змаганем правительства до знищеня самостійности України, вдоволила ся суспільними привілеями і вигодами та помирила ся з утратою самоуправи. Одиноким проблеском дальшого змаганя до самостійности України була висилка маршалка українського дворянства г-р. В. Капніста в цвѣтні 1791. р. до пруського канцлера Герцберга в Берліні, „щоби виєднати поміч Прус для визволу України з московського гнобительства“. Не відомо, які предлоги подав Капніст пруському правительству, однак се певне, що Україна, подібно як за Мазепи глядала помочи у Швеції, так і тепер звернула ся до зростаючої в силу нової європейської держави, коли в тім часі Франція й Австрія мали діло з внутрішними ворохобнями і війною. Однак між Прусами і Росією взаємини не були так заострені, щоби могло дійти до воєної розправи і тому посланництво г-р. Капніста розвіяло ся на нічім.

Серед того суспільства появил ся і був цікавим виразом єго тогочасних поглядів і думок — **Григорій Сковорода**. Син простого козака (ур. 1722. р. в Чернухах, у Полтавщині, † 1794. р.), визначав ся вже змалку хистом до співу та науки; тимто отець віддав єго в Київську Академію, а звідтам дістав ся він до надворної капелі. Опісля знов вертає він у Київську Академію, а щоби набрати ся ще більшої осьвіти, виправив ся по Європі і звідав пішки Польщу, Угорщину, Німеччину та Італію, де познайомив ся з многими ученими. Зазнайомивши ся з ідеями західно-європейської науки і філософії, вернув Сковорода на Україну широко осьвіченим чоловіком. Єму була по мисли пе-

дагогічна діяльність і він обняв у Переяславській духовній семінарії місце учителя поезики й написав „Руководство о поезіи“ на основі нових поглядів. З того вийшло непорозуміння з архиєреєм і Сковорода покинув це місце та був приватним учителем у багатого українського пана Тамари, але й тут не побув довго і виправився до Москви, де був учителем у Лаврі. Однак затуживши за Україною, вернув знов до Тамари, де міг свobodно передумувати свої думки і почування та виливати їх у віршах та байках на тему: живучи на землі, звертай свої думки на небо. Пізніше бачимо його учителем поезії в Харківській Колегії, де здобув собі широку славу і повагу. Єпископ бажав, щоби Сковорода став черцем і на все лишився в Колегії; однак він того не вчинив і виїхав до свого приятеля, де став себе пізнавати і на сю тему написав кілька творів.

„Пізнай себе“ — було основою його світогляду і з того виводив Сковорода правила праведного життя, а се його самопізнання проявлялося любов'ю правди й осоружністю зла. Найважнішою, найкориснішою і найвеличнійшою справою по думці Сковороди є: пізнати себе самого і відчутти в нашій тілі погребану іскру щастливості. Зарід усіх наук криєся у внутрі чоловіка. Царство Боже є внутрі нас, найпотребніше для себе найдеш сам у собі. До тих основ звертаєся Сковорода в усіх своїх філософічно-містичних і в поетичних творах.

Колиж Катерина II. дозволила в Харківській Колегії завести додаткові класи і викладати там дворянським молодцям „правила благонравія“, обняв Сковорода сю катедру і написав учебник етики з наголовком: „Начальная дверь къ християнскому добронравію для молодого шляхетства Харьковской губерніи“. Сей учебник пішов у рукописах по руках і придбав Сковороді багато прихильників; але найшлися й такі, що в його учебнику побачили шкідні вільнодумні погляди, і Сковорода був приневолений залишити свої виклади і виїхати з Харкова. Се була остання урядова посада, яку він займав.

З того часу пустився він на вандрівку по Україні і став для неї справдешною „вандрівною академією“. В тім часі написав він філософічні розвідки: „Нарциз —

спізнай себе“ та „Книга Асхань — про самопізнанє“. Се були перші єго поважні праці, бо доси писав лише дрібниці та вірші. Він ходив у великій нужді по Україні, з одної хати до другої, не відріжняючи ся від народу простого ні одежею ні щоденними потребами з сопілкою у руді і торбою на плечах, та учив людей своїм власним житєм і порадою, де тільки можна було: в школі, в хатах, на цвинтарі, на базарі, на празниках, на роздорожу. Почував він себе в своїм кружку лише між простим народом, любив горячо єго мову, пісні і звичаї. „Осьвіта, каже він, повинна переходити на весь нарід, вийти в него і засісти в серці і душі тих, що мають дізнати ся правди“. Знанє й осьвіта повинні переходити на весь нарід, вийти в нарід і поселитись у серці чоловіка та душі всіх тих, що мають право сказати: „і я чоловік і мені се, що людське, не є чуже“. Личну моральність лучив Сковорода з громадським ладом, личні обовязки з громадськими. „Панська думка, ніби простий нарід є чорний, здаєть ся мені сьмішною“. Мудрують: „простий нарід спить і нехай собі спить міцним сном“. Але всякий сон є пробудним і хто спить, той не мертвечина і не труповище. Коли виспить ся, то пробурхає ся, а як пробурхає ся, то й покаже ся добрим“. Таке сьміливе в ті часи слово, як і ціле житє Сковороди, є першим протестом проти наживи висших верств, що мали нарід за робучу худобу, проти крпацтва, що почало тоді розвивати ся на Україні, проти принижєня селян урядовим назвиском „чорного народа“.

Він перший вказав виразно на ідею національності, яко необхідну підвалину вихованя. Вихованє повинно бути народне, треба єго виробити з нашого житя, щоби знов єго повернути до нашого житя. Тимто єго значінє в історії розвитку української народної сьвідомости і народної думки є важке, бо він любив свій край і нарід. „Мати моя Малороссія і тітка моя Україна“, висловлює ся він про свої відносини до народу і сего вчив він не тільки словом, але й своїм житєм.

Сковорода був незвичайний чоловік по своїй твердій, прямій незалежній волі, та по цілком правдивому розуміню народу, котре він скрізь виявляв.

Діяльність Сковороди на Україні і спосіб його життя дали привід до того, що його звали звичайно українським Сократом. Як сей, так і той присвятив усе своє життя, щоби розбудити в широких верствах народу висші моральні почування і змагав до ідеалу. Пів життя свого присвятив Сковорода на просвітну діяльність та на боротьбу з темнотою, а головним добутком сеї його діяльності й його впливу на суспільство було, що тодішня українська шляхта зібрала опісля більш 600 тисяч рублів і тим дала почин до заснованя Харківського університету.

Філософія Сковороди й його світогляд ще мало вивчені, бо його твори ще критично не зовсім розібрані. Абстрактні ідеї зачіпає він о стільки, о скільки відносять ся вони до головної мети його філософії, до етичних його поглядів. Він був одним з тих філософів-моралістів, що свої теоретичні засади виявляли ділом та власним життям. Замітно також, що Сковорода виступав з проповіддю ідеї національності в ті часи, коли в західній Європі панувала ще ідея космополітизму, а ідея національності ледви-ледви виникала. Се можна тим пояснити, що в самій вдачі народу, з котрого Сковорода вийшов, ідея національності була живою, хоч може несвідомою ідеєю, а Сковорода висловив її і підняв до теорії.

Його твори списані книжною руською мовою, але що українське дійсне життя було для него так близьке, тимто і жива мова найшла в них почасти місце, особливо в поетичних і сатиричних його віршах, в яких він також виступав проти тогочасного ладу на Україні. Богато його псалмів і творів співвають лірники-сліпці, не знаючи їх творця.

Всі ті гумористично-сатиричні вірші другої половини XVIII столітя, збережені в рукописах або в пам'яті українського народу, поясняють нам сю незвичайну на перший погляд прояву, длячого народне українське письменство починає ся перелицьованою Енеїдою Котляревського, що має темою вандрівку „моторного козака“ Енея ¹⁾.

¹⁾ В Київській Академії, особливо за впливом учителя поетики Теофана Прокоповича, звертали бачність учеників на класичні вірші і з того часу часто перекладано або перероблювано і наслідовано твори класичних письменників н. пр. Вергілія. Такі наслідованя, переробленя.

Духове і літературне жите в Правобережній і в Галицькій Україні. В Правобережній і Галицькій Україні, відірваній від Києва, занепало духове і літературне жите після розриву України у Переяславській умові, а відтак в Андрусівськiм договорі. Хоч унія зближила український нарід до західно-європейської культури, однак літературній пиві не приспорила вона визначнійших творів. Та культура за далеко вже була відстала від давної спільної основи (з XI. до XVI. столітя). Гуманізм виродив ся в псевдоклясицизм, реформація не поправила церковних відносин а довела до руїни після 30-літньої війни і до різкої та пустої полеміки, а Руссо в розвідці відзначеній академічною нагородою з наголовком „Чи відроджене наук і уміlostий причинило ся до відродженя або поправи обичаїв“, вказав на шкоди заподіяні людству цивілізацію.

Дбалість українських владик про образованє і подвигненє духовенства. Низше українське духовенство (православне й уніятське) було убоге, темне і погорджене, бо не було відповідних інститутів для образованя і вихованя клиру. Тимто під конець XVII. і у XVIII. столітю уніятські владики глядали ради й охорони в Апостольській Столиці і старали ся своїми письменними творами і відповідним вихованєм та образованєм клиру двигнути Церкву із занепаду. Між тими заслугус на згадку уніятський холмський єпископ **Яків Суша** (в другій половині XVII. столітя), котрий образував ся в Оломуці і Римі і живо займав ся василянськими монастирями, видав цінні для історії уніятської Церкви твори латинським язиком, а крім того також у книжнім руськiм язичі з наголовком „Наука Собо-

пароді і травестії появляли ся і в московськiм письменстві. На 20—30 літ перед Котляревським **Атанас Лобисевич** перелицював „Віргілієвих пастухів в малоросійскій кобеняк“ (імовірно *Viscolica*), так що сего можна назвати напередовцем Котляревського. Досп однак сего твору Лобисевича не найдено.

Лобисевич учив ся в Академії в Петербурзі, служив відтак при гетьмані Розумовськiм і став полковником, а відтак виступив із служби і поселив ся на Україні, де займав ся письменством. Можливо, що своїм перелицюванєм Віргілієвих пастухів, хотів він приподобати ся гетьманови Розумовському, котрий за молоду нас вівці, а відтак обставинами був видвигнений на становище гетьмана.

рова́я“, в котрій дає духовенству цінні поуки що до береження обичаїв, научуваня парохіян і закладаня парохіяльних шкіл.

Побіч Суші еп. **Інноцентій Винницький**, котрий підготовив Перемиську епархію для унії і відтак (1691. р.) злучив її з католицькою Церквою, видав між иншим „Нравоученіє“ (Етика) для читаня сьвященикам. У сїм творі вказує він на обовязки духовенства та високе достоїнство духовного стану і дає поуки сьвященикам ладом схолястичних проповідників XVII. столітя.

Замітне становище в уніятській Церкві займав **Лев Кишка**, котрий скінчив науки богословські в Римі, став опісля архимандритом Василян у Вильні, відтак володимпрським єпископом, а на останку кївським митрополитом. Він довів до скликаня церковного синоду в Замостю (1620.), від котрого починає ся нова доба в розвитку уніятської Церкви. Єго обємисте рукописне „Manuale“ є спробою зібраня всего матеріялу для написаня повної історії України.

Незвичайно великі заслуги коло утвердження унії на Русі раніш положив **Йосафат Кунцевич**. Походив із зубожілої пляхотської родини литовської, а переслідованє уніятів православними у Вильні розбудило в нїм велике одушевленє для унії з Римом. Він визначав ся аскетичним житєм і вступив до василянського монастиря сьв. Трійці у Вильні в хвилі, коли сей чин находив ся у великім занепаді. В монастирі здобув собі Кунцевич пильним читанєм основне богословське образованє і в тім часі написав розвідку „Про хрещенє сьв. Володимира“, в котрій доказує, що первісно Руська Церква була католицькою, відтак дві розвідки про духа й обовязки чернечого життя і про безженність духовних. Крім того написав катехизм, виданий в новітших часах у болгарській язичі, а також багато инших розвідок про спори між православними і католиками. З тих єго писань чимало затратило ся, однак свого часу мали вони благодатний вплив на справи Церкви. У **Йосифі Велямині Рутськім** мав він ревного помічника і почав з ним трудити ся над поправою чина сьв. Василія. Смерть Іпатія Потія (1613. р.) відкрила Кунцевичеви шлях до ширшої діяльності. Рутський, котрий перед тим став архимандритом сьв. Троїцького монастиря у Вильні, вступив по Потію

на митрополичий престіл київський, а Кунцевич обняв по нїм архимандрію у Вильні. Митрополит Рутський перевів обнову чина Василян і Кунцевич став архієпископом у Полоцку. Він завів лад і карність у своїй дієцезії, обновляв церкви, дбав про образованє богословське духовенства і утвердив унію. Однак ревність его викликала проти него ворогованє православних, котрі его убили (1623). Яко сьвяченомученика католицької Церкви зачислено его між Сьвятих (1867. р. за папи Пія IX.).

Більш як 100 літ минуло від часу віднови унії Руської Церкви з Римом на Берестейськїм соборі, поки також львівська дієцезія вернула на лоно католицької Церкви після розділу протягом цілого XVII. столїтя. Аж коли єпископом львівським став вихований на дворі пізнійшого короля Собіського **Йосиф Шумлянський** і прийняв (наконежно 1700. року) унію з Римом, та коли (1708. року) також Ставропігійське Братство у Львові піддало ся зверхности Апостольської Столиці, зєднинила ся з Римом вся Галицька Русь. (Остав лише Скит Манявський при православію, поки цїсар Йосиф II. не знїс сего монастиря 1785. р.). Єпископ Шумлянський полишив твори, котрі на тогочасні обставини мають доволі важне значінє, а іменно Метрика з поукою духовенству в переднім слові її історична Дума про відсїч Відня.

Окрім перших подвижників унії, **Потія і Рутського**, їх наслідники, а також Василяни, що кермували тоді також шкільною осьвітою, писали латинським або польським язїком, а тим самим не могли мати впливу на широкі верстви українського народу. Міщанство не мало в рідній мові духовної поживи і польщило ся, а селянство попадало в темноту.

Окрім церковних книг на Правобережній Україні мало появляло ся таких письменських творів, котрі продовжалиб народні почини зроблені в XVI. і XVII. столїтя. Василянський чин, з котрого покликуюано людий на висші духовні становища, видав тоді доволі учених і письменників, однак їх твори були печатані польським або латинським язиком. **Ігнатій Кульчинський** видав цїнну історію Руської Церкви (*Specimen ecclesiae Ruthenicae* в Римі 1733.), **Ігнатій Стебельський** *Dwa wielkie światła* з двома то-

мами Chronologii [в Вильні 1781—1783. р.], важне жерело до історії унії.

По скасованю ордену Єзуїтів підняли ся Василяни добровільно удержувати прилюдні школи по більших своїх монастирях на основі нової реформи едукативної комісії в Польщі. Такі школи були в Барі на Поділю, в Добромилі і в Бучачі в Галичині, в Овручі, у Володимирі і в Любарі на Волині, в Каневі й Умані на Україні, в Берестю, Вильні і т. д. У василянських школах, уладжених менше-більше на такий лад, як єзуїтські, учено по польськи і трохи по церковно-словянськи та виховувано в подібнім дусі шляхотську молодіж. Між Василянами в тих часах виступає чимало знатійших учених і письменників, але вони майже зовсім відчували ся від рідної мови.

В Галичині розвиває ся заходами Василян (печатня Почаївської Лаври) уніятське письменство духовне в книжнім руським язиці із значним впливом живої народної мови, відповідно тодішнім літературним поглядам. Хоч наука у василянських низших і висших школах відбувала ся в польській мові (відси і значний вплив її на тогочасне українське письменство), однак нарід, — що держав ся своєї мови, привик до обрядів своєї Церкви і до богослужбового церковно-словянського язика, — отже треба було „простим язиком руським поучати“. Коло виданя таких книжок трудили ся Василяни (особливо з того часу, як обняли Почаївський монастир і відновили тамошню печатню¹⁾). Тут стали виходити богословські книги для духовенства, бесіди і науки парохіяльні (**Добриловського**, котрий між иншими зложив також у нас в 60-тих роках ХІХ. ст. всюди сьпівану пісню „Дай-же, Боже, добрий час“), а особливо розповсюдненими книжками були: „Народовѣщаніє“²⁾ в 2-х

¹⁾ 1720—1725. р. Василяни мали також печатні у Вильні і в Супраслі. В супрасльськім монастирі була цінна бібліотека (між иншим: список проповідий і житій Святих з ХІ або навіть з Х. столітя, виданий Мікльошичем. Супрасльська Літопись і т. п.) гл. низше.

²⁾ В „Народовѣщанію“ (виданім 1778. р.) вказують Василяни вразю ціль виданя сего:

„Кто хоцеть душу вѣчне спасти свою,
Нехъ той примаєть вѣрою живую

виданнях (наука про віру і обряди з катехитичними прикладами, поясненнями і поуками, оповіданнями і легендами) і „Богогласникъ“ (збірник набожних пісень на всі свята, покаючих пісень, і т. д.). Побіч коляд, воскресних і інших пісень, зложених книжним руським язиком, находимо там деякі пісні польські а інші знов зложені „простими словеси“, себ то живою народною мовою, котрі перейшли в нарід і до нині в народі збережені. Крім того після взірців польських духовних віршів силябічних складали Василяни духовні вірші, котрі мали великий вплив на нарід, бо сї вірші співано не тільки по церквах, але й по домах, при всяких обрядах, процесіях по полях, на відпустах і т. п. Такі вірші називано при кінці XVI в. кантами а збірники кантичками. Складали сї вірші також ученики або й дяки і розповсюджували сї твори шкільні між народом.

Низше українське духовенство (православне й уніятське) не мало відповідної освіти і вихованя. Поука єпископа Шумлянського,¹⁾ уміщена в передмові до єго Метрики²⁾, єго архирейські посланія, котрих метою було

Съ церквою Рима соединеніє.

Бо на томъ висить всѣхъ насъ спасеніє“.

¹⁾ Іван Шумлянський (в монашім чині прийняв імя Йосифъ) служив у молодім віці у війську, брав участь у походах, був під проводом короля Собіського під Віднем (1683. р.), у молодих роках прийняв унію, вступив до монастиря в Крехові і став єпископом львівським, однак аж по довгих спорах і пригодах потвердив єго в усіх правах єпископських король Собіський, котрий вважав єго своїм приятелем. Він подбав про украшенє церкви св. Юра, про монастирі і світське духовенство.

²⁾ Метрика вийшла із заснованої єп. Шумлянським при св. Юрі печатні 1686. р., подає поуку про веденє метрик і про свята. В сій Метриці подав єп. Шумлянський „Нравоченіє мірскимъ єреомъ“ і зобразив незавидне положенє світського духовенства в другій половині XVII. ст. та вказав способи заради сему лиху. Сей твір, написаний народним язиком, бо більшість духовенства тодішнього не уміла церковно-словянського язика. До духовного стану допускав Шумлянський кандидатів на основі іспиту і поручав священикам тверезість яко перший обовязок. Причини невідрадного положеня духовенства бачить у невіжі і тому звизає священикіа, щоби образували своїх дітий. Остерігає перед забобонами і вороженем і поручає вважати на харність і приличну одежу. Твір сей націхований зрозумінем життя, теплотою і має навіть літературну стійність поміж сучасними виданнями того роду. (Гл. I. Франко: Іосифъ Шумлянський [Кіев. Стар. 1891, т. 33. і 34.]

пояснене значіння Замоїського собору, а також приписувана йому Дума про Віденьщину 1683 р. не лишень деякої літературної вартости, але кидають заразом сумне сьвітло на степен ь освіти тодішнього українського духовенства. „Не дивно отже, пише сучасний автор словенсько-руського словаря, що ледве сотий єрей (сьвященик) зрозумів словенський (церковно-словянський) язык, не відаючи, що читає на божественній службі, з погибелю своєї і поручених пастві єго душ“. Длятого молитви і відправи церковні печатали Василяни латинськими буквами побіч дословного перекладу польського. Одиноким майже родом письменства були ті апокрифи і повісти, що здавна були улюбленим кормом українського простолюдя і тому тим живійше їх переписувано і розповсюджувано. Сьвященики складають отже збірники з таких апокрифічних творів і на їх основі голосять проповіді для народу, бо не уміли навіть відрізнити апокрифічних творів від канонічних і длятого навіть у церковних піснях (нпр. колядах), зложених в тім часі, находимо мішанину тих живел.

Однак Василяни зрозуміли, що до народу треба промовляти зрозумілою для него рідною мовою, і сій обставині треба приписати виданє названих уже двох книг їх заходом, а іменно „Народовѣщаніє“ і „Богогласникъ“. Перша книга се великий катехизм, в котрім кожде правило віри пояснюване набожними притчами або оповіданнями. Катехитична часть написана майже чистою народною мовою, а притчі й оповідання церковним язиком. Задля того ся книга стала ся популярною навіть між сільським народом і діждала ся многих видань.

Ще популярнішою книгою став Богогласник, що появил ся також у пяти виданях у XVIII. і XIX. ст. (перше 1790. в Почаві). Се є збірник руських, а в части і польських пісень, зложених ріжними авторами, між иншими сьв. Димитрія Туптала Ростовського і Сковороди. Імена деяких подані. Ся книга здобула собі значіне на всім просторі української землі. Пісні там уміщені повстали протягом XVII. і XVIII. ст., а творцями їх були уніяти і православні. Василяни зібрали се в оден збірник, доповнили, поправили або переробили деякі давнійші „канти“ і тим способом повстав сей великий і популярний збірник релігійної

чюезії руської, котрий можна стрінути не тільки по наших церквах, але й по міщанських і селянських хатах.

Пісні поміщені в „Богогласнику“ співвають у неділі і свята підчас перестанків у Богослуженю н. пр. між Утрению а Службою Божою, перед Вечірнею або після неї, в часі богомільних обходів або по полях, на відпустах і т. п. Сі пісні мали також метою виперти колядки світського змісту й інші обрядові пісні народні з останками споминів дохристиянських.

Богогласник містить пісні на Господські свята, на деякі неділі, пісні про чудотворні образи Христа, на Богородичні свята, пісні про Святих, на останку покаянні пісні, про марність світа, страшний суд і на ріжні потреби.

В переважній частині пісень проявляють ся сліди впливу католицької науки і західно-богословської думки, а попри то впливу християнських апокрифічних оповідань і легендарної західної літератури н. пр. в піснях про св. Онуфрія й Йосафата Кунцевича.

Окрім пісень вийшла жива українська мова також у проповідях (**Добриловський**) і тим способом у правобережній і в Галицькій Україні злобував собі українське народне слово значіне в церкві, а відтам переходить і до нисьменьства та прилюдного житя.

Устна словесність (народна).

Твори усної (народної) словесности появили ся ранше письменних. Звичайно вже многими століттями перед початком письменства нарід мав свої пісні, казки, перекази, пословиці і т. п. Можна сказати, що усна словесність не знає початку, бо не можемо собі уявити народу, хоч би на як низкім степені розвитку, щоби не мав віри, мови, поезії і поетичних переказів.

Історичне житє українського народу відбило ся і в різnorodности его поезії так само, як відбило ся також і в язичі. Український нарід витворив далеко перед введенем християнства найбогатшу побіч Сербів у Словяньщині усну словесність, поруч котрої опісля із введенем християнства почало рівнобіжно розвивати ся письменство. А хоч наші книжники не прикладали до творів усної словесности ніякої ваги і навіть осуджували їх яко богопротивні, то вони в устах народу збереглись аж до найновіших часів. В стариннім руськім письменстві, окрім немногих уривків з народних переказів і поетичних творів (як н. пр. в літописях відгомін старинних билин, в старинних полемічних творах, спомини про поганські божества й обряди), не було прямої і близької звязи з народною поезією наслідком тодішнього аскетично-релігійного напрямку. Майже одинокє „Слово о Полку“ мало свій корінь в образах народної поезії, але оспівувало дружинне і княже житє. Таким способом давна народна поезія, давні народні перекази дійшли до нас, проживши довгі часи і принявши великі зміни в усній передачі народу, більше самі в собі виявляли впливу письменства, як находили в нїм вираз. Аж письменники найновішої доби, почавши з XVIII. столітя, звернули бачність на твори усної словесности і стали їх запи-

сувати та виучувати, особливо в 30-тих роках XIX. столітя, а користуючись їх мовою, їх справді народним духом і світоглядом, стали черпати з тої багатой животворной крипиці словесной взірці і теми для своїх літературних творів. Українська література найновійшої доби оперла ся на устній (народній) словесности і тому огляд українського письменства найновійшої (народної) доби попереджаємо оглядом устної (народної) словесности.

Що є устна словесність? Український парід виявляв здавна, навіть у часах доісторичних, свою умову діяльність творами ума і фантазії. Сим способом повстали такі твори словесні, поетичні і прозові, як: пісні і думи, казки, легенди, перекази, новелі, сьміховинки (анекдоти), пословиці, прислів'я, загадки і т. и. Се література „устна“ і справді „народна“, у властивім розумію сего слова, бо витворив її сам нарід, без пера і паперу, майже незалежно від письменства й освіти, а переказуючи від покоління до покоління, зберіг до наших часів. Устна словесність складала ся і розвивала ся разом з народом від непамятних часів і творить ся ще й сьогодні на наших очах. Мала вона богаго авторів, справдішних поетів, що позникали без сліду й самі не знали, що слово їх буде таке живуще. Творцем пісні була звичайно якась здібнійша одиниця зпоміж народу; та одиниця була неначе орґаном, відгомоном не своїх личних почувань і поглядів, але збірних; загальних поглядів і почувань народу, а всі пісні могли стати всенародними, коли нарід загально їх собі присвоїв і тим неначе осьвятив їх jako всенародні твори, всенародне придбанє. В тім розумію можна сказати, що творцем устної словесности є сам нарід і задля того устна словесність є плодом одного світогляду, одного духа — духа народу. В устній словесности відбило ся народне жите давної доби, давний народний світогляд, народно-поетична вдача і черти народного побуту з більше як тисячлітнім досвідом народу. А хоч мало котрий з тих давних творів словесних не поспував ся, переходячи переказом від покоління до покоління, всеж таки й доси збережені твори дають нам доволі вірний і ясний образ української старовини.

І. Свѣдоцтва про старинну народну українську поезію.

Староруська література зберегла лише відірвані на-
тяки про українську народну поезію, проти котрої, яко бо-
гопротивної, ненастанно виступало духовенство. Крім того
відбила ся народна поезія в „Слові о Полку Ігорє-
вім“ і в деяких місцях літописий, а мимо того народні
ігрища, обряди і пісні сягають глибокої старовини. Сі свѣ-
доцтва — се по більшій часті обжалованя, полеміки проти
народних обрядів і поезії, але вони вказують на живучість
народної поезії й обрядів, а бодай на останки давного по-
ганського побуту. Одно з найдавніших свѣдоцтв про
українські пісні й обряди, се згадка арабського подорож-
ного Ібн-Фоцлана (з 921. р.) про похорони „одного із знат-
них Русинів“ (імовірно князя або дружинника). На кілька
днів перед спаленєм мерця, одна з невільниць, що рішила
ся після звичаю на спаленє з мерцем, „сѣпівала довгі пі-
сні, в котрих прощала ся із свояками і рідними, поки
умерла від ножа старухи“ (котру Ібн-Фоцлян зве „ангелом
смерти“). Після того палили корабель з трупами (О погре-
бальныхъ обычаяхъ, А. Котляревскій). — Се оповіданє
арабського подорожного пригадує свѣдоцтва Початкової
Літописи про поганські звичаї Словян, іменно про весільні
і похоронні.

В Посланію Володимира Мономаха до князя Олега
(1096. р. Лавр. Літопись) находить ся згадка о „весільних
піснях“ і о „жалахъ“ (плачах) по мерці („а сноху мою
послати ко мѣ, да быхъ обуймъ оплакаль мужа ея и оны
сватбы ею въ пѣсний мѣсто... пусти ю ко мѣ... да сѣ-
нею кончавъ слезы... и сядеть аки горлиця на сушь дровѣ
желѣючи, и азъ утѣшу ся о Бозѣ“). В поученю новго-
родського архієпископа Ілії Йоана з XII. столїтя є згадка
„о колесницѣхъ“. В численних староруських памятниках є
згадки про „бісовські пісні, поганські ігрища, чародїйства,
обряди колядні, русальні, купальні, весільні і т. п.

Же в XVI.—XVII. столїтю починають записувати де-
які пісні, казки й інші твори усної словесности ¹⁾, але
справді поважна робота в научних записях і виданях від-

¹⁾ Руська народна пісня XVI. столїтя видана Потебнею (Филолог.
Записки 1877.).

буває ся в XIX. століттю і тепер¹⁾. Очевидно, що в тім богатім засобі народної поезії й обрядів збереглись лише останки колишньої цілої й обширної поганської старовини. Богато пісень і обрядів позабуто або наслідком заборон Церкви або наслідком присвоєння народови християнських основ і книжних переказів, наслідком зміни житєвих обставин. В давних часах поганські свята злилися з деякими християнськими; в пісні, обряди і повіря вітпшли християнські Святі, часто з легендарних книжних оповідань. Найсильнійше сей вплив відбив ся в духовних стихах, в народних легендах, в заговорах, — ложних молитвах, пословицях і деяких обрядових піснях, н. пр. в колядках. Давні казки й епічні пісні також улягли змінам: в них відбили ся вандрівні мотиви, що переходили від народу до народу дорогою книжних перекладів або устним переказом. Ся остання

¹⁾ В літописях находять ся пісенні вислови, натяки на цілі пісні весільного, історичного і духовного змісту, н. пр. характеристика в кн. Святослава I. (964. р.: ни шатра имяше, ино подкладъ постилаше, а сѣдло въ головахъ" — пор. склад Слова о ІІ.), характеристика кн. Романа в Гал. Літописи (1201. р.): „прехожаше землю ихъ яко и орель. — храборъ бо бѣ яко и туръ... молви же ему моя словеса, пой же ему пѣсни половецкія... да лучше естъ на своей землѣ костью лечи, нелю на чужю славу быти... пѣшь ходи, котель нося на плечеву“.

Найбогатше жерело до дослідів нар. поезії в старій добі є „Слово о Полку“. Найблизші до сучасної народної поезії місця: „Не буря соколи занесе (занесла) чрезъ поля широкая, галицы стады бѣжать къ Дону великому! Комоны ржуть за Сулою, звенить слава въ Києвъ, трубы трубятъ въ Новыградъ, стоять стязы въ Пугувалъ; Игорь ждеть мила брата Всеволода“ і дальша мова Всеволода (не треба майже нічо перекладати на сучасний язык народної поезії): „быти грому великому, ийти дождю стрѣлами“; „а чи диво, братіє, стару помолодити? Коли соколъ въ мытєхъ бываєтъ, высоко птицѣ взбиваєтъ, не дасть гнѣзда своего въ обиду...“ „Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посѣяни, посѣяни костью рускихъ сыновъ“; „полечу зегзицею по Дунаєви, омочю бєбрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя его раны“. „Игорь спить, Игорь бдить, Игорь мыслю поля мѣрять... Овлуръ свищу за рѣкою, велить князю разумѣти, князю Игорю не быти“ і т. п. — Крім того відбила ся українська народна поезія в літописях, в Задонщині в оповіданях „о Мамаєвомъ побоецѣ“, в котрих відбив ся не тільки вплив Слова о Полку, але й народної поезії. В „Словахъ о злыдняхъ и хмѣль“ в XIV. і XV. ст. відбились єретичні побутові пісні, а також у таких пам'ятниках, як Горе-Злощастіє в XVII. ст. і ин. Все те доказує давнину української народної поезії і збережене традиції.

дорога наводить нас на представлене про давних співців, серед котрих бували і захожі — із західної Європи, а також із Сходу.

Староруська пісня і староруський обряд лучили ся все з музикою і танцями. В XII. столітї є згадка про „скомороховъ, гудцовъ, свирильцевъ“, котрих лучать з „гуслими, пѣснями и смыцами, съзываніемъ, весельемъ и глумомъ“. О таких „веселыхъ обычаяхъ“ на княжих дворах в давній Русі згадує Нестор в **Житєписи преп. Теодозія**, а ще виразнійше зображають се фрески на сходах Клівського Софійського собора. В давнім „Слові про богача і бідного“ з XIII. столітя є згадка про староруського богача, котрому так як богатому панови за кренацтва перед снанем слуги „ноги глядять, инни по лядвіямъ тѣшать єго, инни гудуть, инни бають (імовірно казки) и кошунають“. В „Зборнику“ з XIII. столітя є о много давнійша замітка з осторогою, щоби не виходити на улицу, коли „играють русальи или скомороси или пьяницы кличуть“. „Стоглавъ“ називає „скомороховъ и глумотворцевъ“ головними учасниками „мирскихъ свадебъ“ і згадує о цілих спілках, „ватагахъ скомороховъ“ по 60—100 людей. Літопись з початку XIII ст., згадує про половецьких співців і половецькі пісні. Захожі співці в давній Русі з заходу переносили на відворот черти української народної поезії, котрі відбились н. пр. в сагах (як Владимир і Ілія руський). В давній Русі знали також про Дитриха Бернського (Новгородська літопись). Насуває ся питанє, для кого складано в давнину пісні, казки й инші твори української народної поезії, на що скупі вісти про староруських співців не дають достаточної відповіді.

Звичайно народну поезію, в супротивности до писаної, приписують збірній творчости всего народу, себто простолюды, але сей погляд вимагає исправки. Сучасна народна поезія представляє багато традиційних форм, образів і висловів. Простий нарід, розказуючи казки, співаючи пісні, повторяючи заговори, загадки, пословиці, сам глядить на сі твори яко на старинні останки: так співали й оповідали старці. Приглядаючись ближше побутовим прикметам української народної поезії (н. пр. у величальних піснях, в декотрих казках), находимо часто виразні черти староруського побуту вишних станів (князого, боярського, дружинного).

Отже творчість сих величальних колядок, весільних пісень і т. п. треба приписати тим заводовим сьпівцям, скоморохам і княжому та боярському окруженю. „Слово о Полку“ насуває гадку про дружинних сьпівців. Давна літопись наводить деякі „Слова“, пословиці або уривки поетичних творів, яко власність деяких визначних личностей (н. пр. прегордого Филі в Іпат. літописи так, як і „Слово о Полку“ приписує Боянови деякі пісні і присьпіви.

Однак і в давнійших часах аж до новітніх брали участь у творчості української народної поезії визначні личности з люду і відси та ріжнородність станова, мішаний склад української народної поезії і вплив традиційних образів та висловів на такий виключно дружинний твір, як „Слово о Полку“. В творчості української народної поезії брав участь весь нарід, всі стани, в ній відбивалися загальні справи, історичне життя народа. З розвитком освіти і розділом престолоюдя від горішних верств спинився зріст української народної поезії, а вона розвивалася лише що до кількості, але не що до якості.

Із скупих, але точних звісток про давні українські пісні, ігри, обряди, звязані з поганьством, можна висновувати, що українська народна поезія естувала і в доісторичній, дохристиянській добі життя українського народа. Се потверджують спільні черти української народної поезії з поезією словянських і інших споріднених арийсько-європейських народів, а також спільність назв у словянських народів пісень, обрядів і т. п. А се споріднене дає спромогу висувати походжене української народної поезії в добу походження мітів, поганської релігії і найдавнітших переказів. З тої доби збереглося з української народної поезії не багато. Поруч тих народно-мітольоґічних поглядів на небесні і живлові явища в добі розвитку християнства і книжних оповідань явилися нові виображення, що зливалися з мітольоґічними або заступали їх. Відси то в обрядові пісні, у заговори, котрі спершу виявляли тільки мітольоґічні погляди, вийшли християнські черти. Міти про божества та їх поміч людам щезли майже зовсім з української народної поезії, як щезли з неї н. пр. черти давнього воєнного дружинного побуту.

Поруч мітів уже в найдавніших часах в українській народній поезії відбивали ся побутові черти. В глибокій старовині між явищами побуту і мітольоґічними зображеннями була тісна звязь і взаємини, а се виявило ся в образівім поетичнім язиці, а іменно в народній поезії. Навіть пізнійшу розмірно хліборобську добу життя українського народу, в котрій застає его історія, ідеалізовано в поетичних і мітольоґічних зображеннях. Чудові пахарі, чудові золоті приналежности хліборобських робіт зберегли ся у величальних обрядових піснях.

Казки про зьвірят сягають у глибоку старовину — в добу кочовничого, пастушого і зьвіроловного життя українського народа. У весільних обрядах і піснях проявляють ся різні форми давного подружжя. Але поруч тих зображень мітів і давних форм побуту, українська народна поезія має також звязь з історією, котра, починаючи з давної доби і до значно пізнійших часів, проявляє ся в народній поезії питомими чертами.

З усіх творів української народної поезії з історією найбільш звязані биліни про богатирів, котрі уступили місця пізнійшим історичним пісням і думам. В розвитку української народної поезії бачимо отже в її наслідовних формах три головні чинники: міт, побут та історію, мітольоґічне, побутове й історичне походженє.

2. Заборона народної поезії.

З заведенєм християнства і знищенєм поганських ідолів і з забороною поганських звичаїв та обрядів звернула ся заборона і проти давної народної поезії, званої „бѣсовскими пѣснями“.

Але християнство помалу проникало в широкі верстви народу; ще в сто літ після Володимира В. в самім Києві і Новгороді виступали волхви проти християнства і потягали товпу за собою. Поганство удержувало ся ще більше тайним способом і таким побутом витворило ся так зване „двоєвіре“, т. є. змішанє поганських вірувань з християнською наукою, що послужило новою основою для народно-поетичної творчости. Духовенство на Русі намагало ся

отже усунути з народного життя все те, що не відповідало церковному порядку, не розуміючи часто краси і дійсного змісту народних творів. Воно виступало проти всяких сьміхотворців, скоморохів, гусельників і тих, що сьпівають „бѣсовскія пѣсни“, віддають ся „бѣсовскимъ играмъ“, проти чародійства і всяких апокрифічних забобонів, против оплакування мерців голосіями, проти народних празників у часі церковних сьвят, коли відбувало ся, „плясаніє, скаканіє и многія богомерзкія дѣла и бѣсовскія пѣсни“, бо все те було заборонене церковними правилами. Так само були заборонені многі народні обичаї, при котрих сьпівано обрядові пісні. Такі заборони видавано і пізнійше, навіть у другій половині XVII. столітя. Нічого дивного, що такий незмінний погляд на народну поезію протягом цілої давньої доби нашої історії довів до розриву з широкими верствами народу. Благочестиві ревнителі могли обурювати ся тим, що в народних звичаях і піснях попадало ся инколи дещо неприличного, одначе вони не відчували сего, що з виїмкою дечого такого цілий засіб народної словесности був навіяний справдешньою поезією, глибоким і ніжним чувством, як се бачимо ще і в сучасних далеких відгомонах сеї старовини і що український нарід міг справедливо дорожити сею спадщиною предків, у котрій він находив собі моральну поживу і поетичну відраду навіть там, де не доходила єго ніяка инша наука.

Тож часті заборони і переслідованя не осягнули вповні задуманої цілі, пісні й инші твори усної словесности не перестали жити в народі. А всеж таки серед народу, що тільки що починав духове і літературне житє, не могло се остати без впливу, що народну поезію на кілька столітій виклято яко богопротивну. Наслідком сего була проява, що давна доба українського письменства мало зберегла нам поетичних памятників старовини, так що ми не маємо вельми цікавого сьвідоцтва про історичне житє народу в єго поезії. Саме письменство давньої доби лишене оживляючого впливу сеї поетичної старовини й окрім „Слова о Полку“, частин літописних оповідань, моленія Заточника, апокрифів і т. п., воно не виказує ні одного поетичного твору. Згадані отже заборони осягнули одну ціль: відняли літературі живість, богате жерело справдешньої краси, ли-

пили нападків гарних свідочів пережитої минувшини, хоч все таки не могли знищити народної поезії. Народна поезія жила далше в устах народу мимо всяких заборон, бо вона стала необхідною konieczною народного побуту і морального життя, его естетичною потребою.

3. Вплив християнства на зміни в народній поезії.

На змішане поганьства з християнством вказували вже старинні руські письменники і називали се двоєвірем, а пізнійші називали се суєвірем і вказували вплив церковної науки і староруського письменства на народний світогляд і его словесність, а іменно в народних християнських поняттях і поетичних образах вказували наїваість, деколи простаковатість, але частійше багато щирої віри і в часті якоїсь майже в повні поганської ідеалізації.

З усяких явищ староруського поганьства (богів, жертв, святаковань, ігрищ, танців, пісень, звичаїв, обрядів і т. п.), почали з заведенем християнства щезати передовсім ідоли: богів, їх імена, відтак празники в їх честь, а входили нові поняття про Бога, Святих, про загробне життя, про гріхи і взаємини між ближніми і родинами та відбили ся в переказах, обрядах і поезії. Відсеіль пішло приміюванє поганських божищ, празників і обрядів дохристиянських, переміна поганських божищ у злосливі ества, демонічного характеру, проти котрих оборонцями виступають християнські Святі, далше оповіданя про загробні муки і про рай, про родительське благословенє, про милосерде для бідних і старців.

Найпопулярнійшими Святими стали в українськїм народї св. Юрій, Николай та Ілія, котрих особливе почитанє почало ся з XI. столїтем, а з тим злучили ся весняні і літні празники поганського походження. Сї Святі являють ся опікунами сїльських робіт і занятій. Найбільш улюбленою темою народних оповідань про Святих є оповіданє про їх ходженє по землі, по Руси, про поміч бідним. Так само розповсюджені оповіданя про загробне життя, про муки, про рай, а у звязи з тим про чортів, відьом, мерців і т. п., котрі відносять ся всі до області християнської легенди. Так входять християнські і легендарно-апокрифічні зображеня в твори устної словесности.

4. Історично - літературне значінє народної поезії.

Давнє руське письменство, що почало ся після заведеня християнства, розвивали спершу грамотії і для того воно стануло в суперечности з народними переказами, котрі видавали ся зовсім поганськими. Тимто народно-поетичні живла аж перегодом, украшені вже християнськими поглядами, мимохіть проникали уривками в літературу і не ввіли до самого кінця давної доби здобути в письменстві, так сказатиб, права горожанства. Аж в новійшій добі письменства народно-поетичні твори звернули на себе увагу і викликали шильне збиранє і виучуванє.

Задля того народно - поетичні твори мають двояке історичне значінє. Передовсім є вони свідоцтвом давної доби народного життя, давного народного світогляду і народно-поетичної творчости, на скілько се можна прослідити на основі теперішнього стану пісень, казок та інших творів усної словесности. Відтак історично-літературні досліди виказують вплив усної словесности на сю літературу новочасну, котра спершу інстинктивно, опісля свідомо звертала ся до сих народно-поетичних творів, яко творів народу, в котрих зберіг ся поетичний вираз народного духа.

5. Місце народної усної словесности в історії літератури і черга єї творів поміж пам'ятниками в історично-літературнім розвитку.

Твори усної словесности не були вихідною точкою літературного розвитку. Сї твори в тім виді, в яким були в IX.—X. столітї, майже зовсім шезли або наверстували ся многими новими живлами з письменної літератури церковної й иншої та з чужих усних переказів. Форма, в якій сї твори до нас дійшли, як і їх зміст, являють ся в тім виді, в яким вони зложили ся під koniec XVII. столітя. Хоч наукові досліди признають глибоку старинність многих мотивів народної словесности, за те инші є доволі пізні. Тексти тих творів знані нам з пізнійших записів у зміненій формі народної мови і з затраченєм многих старинних подробиць, бо на зміну тексту неперечно вплинув перегодом змінений народний світогляд і народний побут.

З кінцем XVII. століття починають ся перші записи народної поезії, хоч дуже часто в підправленім виді, але вже таки тим зазначає ся зворот у поглядах письменників на народні твори і починає ся вплив їх на літературу. Однак пильне записуване і розсліджуване народно-поетичних творів починає ся аж у другій половині XVIII. століття. Учені й етнографи звернули з того часу пильну увагу на сі твори українського народу, устна словесність стала підвалиною, на котрій оперло ся українське письменство найновішої доби — вона єсть богатою криницею живущею, з котрої письменники черпали і довго черпати-муть взірці для своїх літературних творів. Так славний прозою Квітка-Основ'яненко, а по нім і Олекса Стороженко зачерпнули деякі свої оповідання з народних уст і приладили до потреби письменних людей, зробили їх літературними творами. Деякі з красших оповідань Марка Вовчка і Ганни Барвінок переложеві на папір тим же ладом з невеличкими додатками. Народним анекдотам (сьміховинкам) надав Степан Руданський вельми принадну форму в своїх гумористичних сьпівомовках. Шевченкові думи і поеми мають собі взір у народних піснях. Ритму і кольорит взяв він з народної пісні, а часто давала вона єму і готову тему. По переказу від Куліша знаємо, що Шевченко на вколішках читав народні думи і величав їх українським Гомером. Сими словами засьвідчив він, що українська література оперлась на народну так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми, що вона має підставу дуже широку і корінь саморідний. Також Кониський, П. Мирний, Нечуй-Левицький, Федькович і ин. черпали із сеї богатої криниці.

Таким способом устна словесність народна може заняти місце в історії літератури на границі давної і новочасної доби українського письменства, на границі означеній кінцем XVIII. ст.

6. Основи і наверствованя творів устної словесности.

Виключенє творів устної словесности народної з книжного письменства, недостача записів і перехід їх переказом з покоління на покоління довели до того, що тепер маємо

єї твори в розмірно пізній формі. На них відбилися різьнородні впливи, яким більше менше улягав весь нарід, політичні події, зміна господарського побуту, вплив Церкви, школи і грамотности, стріча з іншими народами і т. д. Хоч як велика сила народної пам'яті, всеж таки мала вона певні границі і твори народної словесности не оставали ненарушеними. Над народно-поетичними творами перейшла багатовікова історія народу з важними подіями, що до-торкувалися народного життя в самій сути, а ті події не оставали без впливу на одиниці і на весь нарід. Великі події різним способом змінювали і переривали народні перекази або надавали народній мислі, чувству і фантазії новий напрям. Таке було введення християнства, татарський наїзд, козаччина і т. ин. Кожда нова доба історичного побуту глибоко відбивалася і на моральнім стані народу і на його поезії. Такий великий переворот викликало введення християнства, а відтак витворення двовіря, котре підірвало старинну мітологію і витворило нову. Політичні події пізніших часів затерли пам'ять про давних князів і т. д.

Наукові дослідження найновіших часів на полі усної словесности народної виказали, що в її основах можна до-бачити різні верстви, в яких вона серед всяких впливів зложила ся в нинішній формі. Так неперечно слідно там верству давних арийських переказів, далі переказів європейських, відтак верству загально-слов'янську, а на останку — українську. В обсягу української племінної окремішности бачимо наверхствованіє поганських останків і християнських поглядів; є верства, що протягом часу повстала під впливом інших народів, дорогою перенятих усних переказів або книжно-літературних творів. Тим способом можна собі пояснити схожість дуже багатьох творів української словесности з подібними творами інших народів, хоч би зовсім іншого племінного походження. Схожість появ народної поезії мимохіть насуває гадку про їх спорідненість, а спорідненість вказує на давнину походження, в чім ще більше піддержують схожі появи народної поезії з установленними вже давними чертами народної поезії давних споріднених народів слов'янських і взагалі аріо-європейських. Таким способом у нашій народній поезії бачимо замітну живучість старовини — в обрядах, у поетичних пе-

реказах, мимо многих пережитих змін, котрі являють ся в народній поезії наверстованем і додатками.

7. Змінчивість народно-поетичних творів.

Вправді український нарід не передав нам такої гармонійної мітології, як у Греків або Римлян, але писані твори (договори з Греками, Слово о Полку, апокрифи і т. п.), а також його твори усної словесности і герої в многих творах зберегли багато мітологічних прикмет, якими нарід пояснював собі дійсні події, надаючи дійсним личностям надприродні свіства. Навіть в уривочнім виді, в яким до нас дійшла народна поезія, мимо подробиць у значній часті забутих, мимо всіх змін, яких вона дізнала, мимо наверстовання нового змісту і вислову, треба чудувати ся тій народній пам'яті, котра на так великім просторі українських земель, в областях значно від себе віддалених, зберегла не лише окремі черти старини, але й загальний тон, що вказує на вельми давнє жерело. Богато в народній пісні, в переказі, в повір'ю і в обряді можна сьогодні пояснити лише на основі давного світогляду мітичного. Що ці черти народного переказу й обряду не були випадковим твором значно пізнішої доби, показує ся не лише з того, що давнину їх потверджують історичні свідощтва, але й порівнянє з народними переказами інших народів вказує в них ознак далекої старини.

Новіші досліді вказали, що в народних віруваннях і переказах не лише розвивав ся первісний зміст, винесений народами з давної спільної вітчизни, але творили ся нові формації або переймало ся чужий матеріал при міжнародних стрічах і зносинах, навіть книжний апокрифічний матеріал, або приладжувало ся до народного світогляду ті бродячі казки і перекази загадочного походження, вельми численно розповсюднені в середних віках між народами Сходу і Заходу.

На прикладі епосу можна бачити, що годі вважати народну поезію незмінним переказом, вірно передаваним з покоління на покоління, бо лише з певними обмеженнями можна її назвати загально народною. Загально народною, бодай у певного племені і на певній області, можна ува-

жати обрядову пісню, хоч і в обрядових піснях відбилися посторонні впливи і наверстованя. Початкова Літопись не дармо яскраво зобразила різнородні характери племен в області старинної Русі. Отже хоч обрядова поезія менше всего улягала случайним чужим впливам, всеж таки чимало змінила ся що до форми і змісту, і на се впливали чимало рухи і взаємні зносини народних верств, а великий переворот у початках історичної доби викликало заведене християнства.

Таким способом загальний характер народної поезії проявляє ся в безнастаннім хитаню, змінчивости, споводованій первісною ріжницею племен, з яких зложив ся український нарід. Відтак сю змінчивість викликали також історичні події, що протягом віків впливали на народне життя і з одного боку приносили новий зміст, а з другого змінляли або випирали давне. На останку зміняв ся і текст пісні з історичними змінами язика, а сій змінчивости пособляла і та обставина, що народно-поетичні твори не були записані і так затратила ся їх давна оригінальна форма.

8. Питоменности і форми народної поезії.

Українська народна поезія визначає ся деякими загальними питоменностями, котрі зєднують усі її форми і мотиви і без сумніву сягають глибокої старовини. Многі з них можемо віднести до XII. ст., до „Слова о Полку“, а деякі і до давнішої доби.

Епітети є одною із найзагальніших і найвизначніших питоменностей народного поетичного язика. Епітети находимо не тільки в піснях, казках, але й у заговорах, загадках, пословицях. Епітети в народній поезії — се стале опрєдїленє, майже невіддільне від того іменника, до котрого вони приложені. Так н. пр. в „Слові о Полку“: чорний ворон, сірі вовки, борзій комонь, зелена трава, чисте поле, синє море, бистра Каяла, красні дїви, золотоверхі терени, хоробрі і молоді князі і т. п. В українській народній поезії те саме, що й у „Слові о Полку“, а крім того: степи широкі, чорна хмара і т. п. В піснях: чорний ворон, сира земля, широкий степ і т. п. Подібно і в південно-слов'янській поезії.

Тавтологія (повторюванє слів одного і тогож кореня) — так само схожа і розповсюднена в українській і слов'янській поезії — надає поетичній річі більшої сили й одушевлення. „Слово о Полку“: сьвіт сьвітлий, мости мостити, ні мислю змислити, ні думою здумати, труби трублять, розстрілювані стрілами, сьвітле і пресьвітле сонце. В українській поезії: мости мостити, думу думати, мисли мислити, дзвони дзвонили, на поміч помагає, іти.

Окрім тих зверхних черт української народної поезії визначає ся вона і внутрішними чертами, як: паралелізм, народна символіка, старинні поетичні зображеня, образи і мотиви. Вже в паралелізмі проявляють ся давні внутрішні черти, котрі опісля переходять у звичайні порівняня, висловлювані діяльною формою, 6-тим відмінком або з підмогою злучників і заперечною формою. Особливо замітний тут 6-тий відмінок уподобленя, що представляв у старовині переміну (перехід) одного предмету в другий. Буслаєв давно зазначив, що вислови „Слова о Полку“ о Всеславі — „великому хрєсови влькомъ путь прерыскаше“, або „а самъ въ ночь влькомъ рыскаше“ — відносять ся до ряду забобонних повірїй про переміни або перекидуване людей у звїрята. З Начальної Літописи знаємо, що сучасники в особі Всеслава бачили волхва (чародїя), тому можна припускати, що 6-тим відмінком висловлено не тільки уподобленє (як в „Слові о Полку“: „Боянь растекаше ся сьрымъ влькомъ по земли“, або „Гзакъ бѣжить сьрымъ влькомъ“, „Игорь князь поскочи горностаемъ“ і т. п.), але й переміну, як у старих відречених книгах про чародїїв, котрі „летають орломъ и ястребомъ и ворономъ и дятлемъ, рыщуть лютымъ звѣремъ, волкомъ, летають зміємъ“ (сі перекидування часто стрічаємо в народних казках і в старих книжних повістях).

Паралелізм виражений злучником (аки, будьто, що, як) представляє ріжницю від минувшини, бо в пій нема зображеня про тотожність порівнуваних явищ. В „Слові о Полку“: „сами скачуть аки сьрыи вльци; храбрая дружина рыскають аки тури ранени саблями; високо плававши, аки соколь на вѣтрехъ ширяя ся“. В українській народній поезії: „Сестра моя рідненька, як голубонька сц-

звенька“. „Як мати плаче, наче ріка тече“, „Гарна дівчина їде, як пава пливе“.

Заперечний паралелізм, виражений запереченем, є улюбленим способом української народної поезії. „Слово о Полку“: „а не сорокы вѣстрокоташа, — на слѣду Игоревѣ вѣздить Гзакъ съ Копчакомъ“.

В українській пісні (Збірник Максимовича, 1834.):

— Не ясен сокіл на долині по табору гуляє,

— Не білая лебедь сьпіває :

Полковник Хвилоненко похожає,

Словами промовляє :

— »Ой не вербикъ то шуміли, і ні галки закричали,

Тож то козаки із Ляхами пиво варить зачинали !...

— То не чорні хмари ясне сонце заступали,

Не буйні вітри в темнім лузі бушували :

Козаки Хмельницького ховали,

Батька свого оплакали.

В „Слові о Полку“ форма паралелізму: „Солнце свѣтитъ ся на небесѣ, Игорьъ князь вѣ Руской Землѣ“. Ще Максимович замітив, що такі уподобленя в українській народній поезії розтягають ся на цілу народну пісню так, що друга половина пісні творить уподоблене першій, н. пр.: „Хилила ся вишня від верху до кореня, поклонила ся Маруся через стіл до батенька“.

Символічні зображеня, народно-поетичні перехресні образи, найбільше розповсюднені не тільки в українській народній поезії, але й у словянській і литовській і тому належать до найдавніших, а старовину їх потверджує „Слово о Полку“, хоч деякі образи і зображеня давніші, як „Слово о Полку“. Потебня (Обьясненія малорос. пѣс. II. стр. 436) каже, що розповсюднене в українській народній поезії зображене про Дунай, яко ріку і море (в думках: „снним морем — дунаєм, Максимович 1849., 28.) відносить ся до доісторичної старини. Пор. Ягіч, Дунай в народній поезії (в горі стор. 128.).

Стрічаємо також зображеня печали в образах дерев, цвітів, трав, що склонились, зігнули ся до землі, або в образі возулі і т. п. В „Слові о Полку“ находимо отсі приклади: „уныша цвѣты жалобою и древо съ тугою къ земли преклонилось; ниचितъ трава жалоцями“ і т. п.

В „Плачі Ярославни“ відомий образ „зазулі-зегзніці“.

В протиставленю зазулі соловій — співець веселости, утішитель; без соловія печаль, а соловії вістун раннього сьвіту (в „Слові о Полку“: „соловіи веселыми пѣснями свѣтъ повѣдають“), від соловія зависимий розсвіт, без соловія нема співу птиць.

Подібно також до старовини відносять ся зображення горя і сліз розливом води або сипанем жемчуга і т. п. Се стрічаємо в „Слові о Полку“: „великыи жемчюгъ сыпахуть ми на лоно“ і т. п. В піснях весільних стрічаємо щось подібного: „Ой розлий ся водице, по луку, по долині“, „Ой розплач ся, Гапулька, на роду, на племяї“ (Потебня, Объяс. малорус. пѣс. I. 1718.).

Взагалі народна лірика черпає свої символи з природи, з життя звіринного і рослинного. Сонце закрите тучами, туман, вода каламутна, похилуванє дерев або рослин, розлив води, сипанє жемчуга — все те образи, символи смутку, жалю. Особливо вода грає велику роль в народній ліриці. Вода, питє води — се символи любви, перехід через ріку — символ подружа. Н. пр. „Тече річка невеличка, схочу — перескочу, віддай мене, моя мати, за кого я хочу“. — „Ой не ходи коло води, жовтоногий хлопче, є у мене красший тебе, дороженьку топче. Ой не ходи коло води білими ногами, є у мене красший тебе, з чорними бровами“. — „Через річеньку, через биструю, подай рученьку, подай другу“, — просить козак дівчину.

З життя звірят особливо часто образи сокола і вірла приложені до молодого козака, а образ білої лебідки означає молоду жєнщину, частійше дівчину, а голуб і голубка є символом подружа, зозуля або чайка символом сумуючої жєнщини або вдовиці, н. пр. „Любили ся, кохали ся, як голубів пара“. — „Ой біда, біда, чайці небозі, що вивела дітий при битій дорозі“.

З життя рослин є калина символом молодости, дівчини, дівчої, веселости, калина з похиленими вітями — зарученої дівчини; ломити калину значить брати замуж дівчину, збирати калину, ходити по калину — глядіти любви, ходити по калиновім мості — веселити ся. Підстаріла дівчина, що не віддала ся, бажає, щоби вернули ся єї молоді літа, доганяє їх на калиновім мості і говорить до них:

„Ой здігнала літа мої на калиновім мості, ой верніте ся, верніте ся хоч на часочок в гості“. Явір навпаки є символом смутку, н. пр. „Напилась би я водиці, криниця не чи-ста; ой нападало в криницю яворового листу“.

Або в іншій пісні:

„Ой збудуйте мені, хлопці, мосточок калиновий,
Ой вичистіть із криниці той лист яворовий“.

Битва представляє ся в образах грози, хліборобських робіт, пир, весіля, суду Божого. Всі ті зображення й образи находимо в „Слові о Полку“, деякі із них повторяють ся в давніших літописях і південно-словянській поезії.

Битва-гроза в „Слові о Полку“: „крававыя зери, чръныя тучи, синіи мльніи; быти грому великому, итти дождю стрѣлами съ Дону; ту ся копіємъ преламати, ту ся саблямъ потручати“. В Літописи часто порівняня: „идяху стрѣлы, аки дождь“ (Ипат. 47. 181., Лавр. 262.). „Ізза гори хмара виступає, вихожає, до Чигрина громом вигремляє; на Українську землю блискавкою блискає“ (Буслаєвъ, Очерки I. 214.).

Битва — хліборобські роботи (орка, сійба, мольба, віяне) в „Слові о Полку“: „чръна земля подъ копыты костьми была посѣяна, а кровію поляна. На Немизѣ снопы стелють головами, молотять чепы харалужными, на тоцѣ животъ кладуть, вѣють душу отъ тѣла; Немизѣ крававы брезѣ не бологомъ (добром) бяхуть посѣяны, посѣяны костьми руськихъ сыновъ“. В українській народній поезії уподобленє битви хліборобським роботам звичайно в історичних піснях і думах:

„Чорна ріля заорана,
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена
І кровію сполочена“. (Максимовича Збірник).

Битва — пир, весіле, суд Божий в „Слові о Полку“: „ту кроваваго вина недоста: ту пирь докончаша храбрїи русичи; сваты попоиша, а сами полегоша за землю Руськую“.

В українських піснях звичайно уподобленє війни — бенкетови, на котрий зварили пиво; деколи доходить се до

гіперболічних розмірів: „иду я туди, де роблять на диво червонеє пиво з крові супостат, хибаж ти задумав тим пивом ушити ся, як пир той минеть ся — вернись я назад“ (Буслаєвъ, Очерки I., 213—214.).

В українській пісні говорить умираючий козак до кося:

Скажи, що я оженив ся,
Поняв собі паняночку,
В сирій землі земляночку,
Без віконць і без дверець,
Там спить козак-молодець.

Описове зображенє смерти в порівнаню з весілем, з земляночкою, з могилочкою, зеленою муравкою, при чім особливо підчеркує ся зелена трава, — визначає ся глибокою стариною і народністю, бо се вишло з того світогляду, з котрого вишли образи в „Слові о Полку“ при нагоді поражєня Русинів Половцями або з нагоди смерти молодого князя Ростислава.

В українських, словянських і литовських піснях повторяють ся мотиви, висловлюючі ідею неможливости 1) посів і ріст піску на камені: „Піди ти, сестро, до тихого Дунаю, возьми ти, сестро, піску у білу ручку, посій ти, сестро, на каменю: коли той буде пісок на білому камені зіхожати... тоді буду до тебе в гості прибувати“; „тоді я буду, сестро, до вас в гості прибувати, як буде на білім камені жовтий пісок ізхожати, буде синим цвѣтом процвітати“. — 2) В Літописі 985. р. „толи не будеть межю нами мира, оли камень начнеть плавати, а хмель почнеть тонути“ (війна в. кн. Володимира з Болгарами).

Сі приклади виказують питомі прикмети народно-поетичного язика, котрий передавав традиційний хід мислей і спосіб вираженя. Відси відомі поетичні зображеня горя і сліз — розливом води (Потебня Обьясн. м. д. I. 17.), подружа — переходом через міст (I., 43.), весіля — рубанєм дерева (II., 482.), любви — грою на гуслях, битви — наведеними образами грози, пира і т. п. Із зложеня тих традиційних народно-поетичних образів, готових поетичних мотивів виходять нераз цілі мистецькі твори української народної поезії. Часто сі образи і мотиви додають ся до пісні без видимої звязи, яко присьпівки. Взагалі сучасні

явища української народної поезії представляють зложені твори. Як казки, так і пісні складають ся нераз із злуки кількох мотивів.

9. Богатство і літературна стійність збереженої народно-поетичної творчости.

Збережені доси останки народно-поетичної творчости стають неперечним доказом великого поетичного дарованя українського народу. Не тільки наші етнографи, учені і дослідники одушевляли ся незвичайною красою і поетичною стійністю творів усної словесности народної, але й чужоземці (як Ральстон¹⁾, Рамбó²⁾, Фридрих Боденштед³⁾, Вестфаль⁴⁾ і ин.), що розсліджували українську народну поезію яко посторонні судії, вельми високо цїнили мистецьке і моральне достоїнство сих творів.

Знаменитий перекладник творів народної поезії східних народів, а також українського, Ф. Боденштед, признає велику стійність українській народній поезії. „Пісні українського народу, пише він, живуть з роду в рід і оповідають дітям про дії батьків. Ні в однім краю дерево народної поезії не видало таких гарних овочів, нігде не виявив ся дух народу так живо і правдиво у своїх піснях, як в Українців. Який трогоаючий дух суму, які глибокі справдешньо-людські почування висловлені в піснях, виспівуваних козаком на чужині. Яка ніжність злучена з мужеською силою віє з тих пісень любовних. А до того треба ще зазначити особливо статочність і чемність почування, яке в усіх проявляє ся. Між усіми українськими піснями, а є їх тисячі, нема ані одної, перед котрою потребувало б спаленіти дівоче личко. Треба справді признати, що на рід, котрий співає такі пісні і в них любить ся, не міг стати на низкім степені освіти“.

¹⁾ Англійський учений писав про українську народну поезію.

²⁾ Rambaud, французський історик.

³⁾ Die poetische Ukraine, eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder, ins Deutsche übertragen von Friedrich Bodenstedt, Stuttgart und Tübingen, 1845.

⁴⁾ Westphal Rudolf, всесторонній німецький фільолог, був професором у катківськїм ліцею в Моекві 1892. р.

Великий знавець старинної грецької поезії, учений Вестфаль (у розвідці про українську народну пісню), був справді очарований українською народною поезією. „Незвичайно громадна більшість українських народних пісень, як весільних, так і похоронних і всяких інших, говорить Вестфаль, представляє таку багату невичерпану скарбону справдішньої, ніжної поезії, чисто-поетичного світогляду, прибраного у високо-поетичну форму, що літературна естетика, прийнявши раз українську народну пісню в круг своїх порівнюючих дослідів, неперечно назначить її безуслівно перше місце між народними піснями всіх народів світа. Німецька народна пісня виявляє нам також багато прегарного, сердешно і глибоко відчуваного, алеж яка вузка течія сеї пісні в порівнянню з широким потоком української народної лірики, котра не менше німецької вражає наші почування, але за те далеко перевищає її своїм незрівняним викінченем форми. Чиж українська народна лірика не витворила собі власного, означеного канону поетичної реторики, що в результаті доводить нас до тих тропів і фігур, котрі виробила собі іскусна поетика і реторика Греків? Ледви чи можна знайти в каноні, уложенім грецькими реторами на основі їх поетичної і реторичної літератури, хоч одну фігуру, для котрої не моглиб ми подати численних прикладів з українських народних пісень. В сїм бачимо явний доказ високого поетичного дарованя українського народу. Сей парід, очевидно, із самого початку свого вствованя в усіх своїх верствах виростав посеред магїчного очарованя народними піснями. Вони носять на собі неперечне пятню первісної старовини, хоч протягом часу вельми ріжнородно змінив ся їх текст. Навіть тепер ще співачки і співачки додають до старинних пісень свої імпровізації, але імовірно значний цикл пісень належить без сумніву вельми глибокій старовині, а подрібнійше влучуванє, так сказати фільольогія української народної пісні, певно найде критерію для розпізнаня і виділеня давнійшого тексту від пізнійшого. Найліпша часть українських весільних і похоронних пісень визначає ся такою давниною, що вони стоять на однім степені з найраньшими творами старинно-арійської народної поезії, про які дійшли до нас вісти лише завдяки Гомерови“.

10. Народні пісні і думи.

Найбагатший відділ усної словесности творять пісні. Що до характеру їх змісту можна пісні поділити на:

1. обрядові, з мітичною основою, котрі вяжуться з порами року і припадаючими в них святами або роботами, н. пр. колядки, щедрівки, веснянки (гаївки), купальні, мандрівні і обжинкові пісні;

2. пісні і думи з родинного і домашнього життя, що відносять ся до родинних подій і обставин, н. пр. приколоскові, любовні, весільні, вдовичі, сирітські, похоронні (голосія), паньщинові і т. ин.;

3. побутові й суспільні пісні, що вяжуться з усякими заняттями суспільними, н. пр. вояцькі, рекрутські, чумацькі (сі належать властиво змістом під 2.), бурлацькі і т. ин.;

4. релігійно-моральні пісні;

5. історичні пісні і думи про історичні події й особи.

1. Обрядові пісні. Релігійні обряди були в усіх народів і нема сумніву, що і в давних часах пісня супровожала обряд, входила в обряд яко його складова часть, поясняла его, надавала ему сили. Між обрядом і піснею була внутрішня, нероздільна звязь, так що ніякий обряд не відбував ся без відповідної пісні, якої небудь молитви, котра звертала ся до божества. Так само ігра в мімічних діях поясняла і пісню й обряд. З іграми тісно лучили ся танці, хороводи, котрі нагадують „игрища между селы“ в Начальній Літописи: „схожаху ся на игрища, на плясанье и на вся бѣсовская игрища“. Поруч із тими народними іграми в старовину могли відбувати ся воєнні игрища на княжих дворах підчас бенкетів і на могилах підчас тризни (поминок). На се вказують фрески в Київсько-Софійському Соборі, згадує про них і Галицько-Волинська Літопись (1249. р.). Ігри були злучені з переодяганем (туром-биком, козою, конем і т. п.). Хороводи відбували ся і відбувають ся весною і літом; зимою замість них відбували ся ігри в домах з загадуванем, вороженем, з загадками.

Такі пісні, молитви й ігри, тісно звязані з обрядом, так само уважали ненарушними як і порядок обряду. Із

заведенням християнства давній поганський обряд малопомалу втратив своє значіння, а ставав лише обичаєм, забавою, ігрищем, розвеселенням, починала ся повільна, тиха боротьба християнства з поганським світоглядом, давнє забувало ся або уступало місця новому або змішувало ся з новим і перероблювало ся на новий лад. Як обряд втратив первісне своє значіння, ставав обичаєм, так і пісня перетворювала ся і змінювала ся. А всеж при всіх змінах в обрядах і піснях несвідомо зберегло ся доси багато споминів про давній поганський світогляд українського народу а також у писаних пам'ятниках; всеж таки первісні поганські погляди піддержували ся так званими забобонними поглядами. Сим поясняє ся живучість весільних обрядів, а також обрядів зв'язаних з хліборобством і скотарством. Збереження обрядів, ігрищ і пісень серед хліборобського народу витиснуло на них сильне пятно хліборобське. Народні празники крім християнської прикраси одержали ще хліборобську прикрасу і через те стали ся просто народними, хоч у старовині були вони конечною приналежністю життя також висших верств староруського суспільства, почавши від князів.

Княжі і дружинні круги думали тоді про воєнні справи, про багатства, славу, могутність, коли тимчасом простолюде переняте було хліборобською роботою й ві ідеалізацією. Деякі сучасні обряди (як „саджання на коня“ у козаків, пор. давній княжий звичай) й обрядові пісні (про князя і княгиню, бояр, коляди і т. п.) представляють черти давнього княжого і дружинного побиту. Сему збереженню, а в старовину також переходови в простий наряд справ висших верств, пособляло як загально-людське змагання до висшого і більшого вдоволення, хоч би лише в уяві, так і участі вандрівних співців — особливо скоморохів¹⁾. Скоморохи являли ся цілими ватагами на народних

¹⁾ З розповсюдженням грамотности в давній Русі посеред висших верств населення дружинний співець поступенно став поетом-письменником (як н. пр. автор „Слова о Полку“ й інші, про яких згадують літописи). Зв'язи дружинних співців з народною поезією щораз більше ослаблюють ся, а поруч них виступають як заводчі співці-весельчаки звані скоморохами. Назву сю одні виводять з арабського маєкара (через переставку скамара — шутка), інші з грецького простонарод-

празниках і весілях. Сі вандрівні заводові співіаки лучили мотиви обрядових пісень всяких верств, при чім в окремішнім житю українського простолюдя перевагу мали хліборобські справи. Крім тих ще й інші були причини, наслідком котрих народні обряди, ігрища і пісні зберегли давні черти, спільні всему людству, а ще більше аріо-европейським народам, особливож Слов'янам і українському народови, а відтак розріжнили ся, зберегли ся в одних місцевинах і околицях, а шезли в інших, як каже пословиця — „що край, то обичай“.

ного слова „*σχοιμαρχος*“, що значить начальник (мітець) сьміхотворства.

Скоморохи були у Візантії наслідниками грецько-римських мівів і гістріонів. Се були бродячі актори, музиканти, співці-весельчаки і т. п., що ходили громадно по містах і селах, розвеселявали населене сьмівом, танцями, ігрою на гусях, дудах, сопілках, лірах і т. п. і так зарабляли собі на прожиток. З римської держави явились вони на заході, де їх у германських сторонах звали шпільманами. На Руси явились вони* доволі рано, вже в X.—XI. століттю із заходу (і відси перейшла їх назва шпільманів) і з Візантії або південної Слов'янщини. Без скоморохів не відбував ся ніякий бенкет, весіле, похорони і празники. Зображення їх зберегли ся на фресках у Київсько-Софійськiм соборі або в мініятурах новгородських рукописів. У Літописи під 1015. р. говорить ся про ки. Сьвятополка Володимировича, що він „любив пити вино з гусями“, а під 1135., що ки. Всеволод Мстиславич Новгородський „возлюбил играти и утшпати си“. Нестор у житєписи Преп. Теодозія Печерського згадує, що він раз, прийшовши у двір ки. Сьвятослава Ярославича, застав там „многихъ играющихъ передъ нимъ: овыхъ гусяль гласы испускающихъ, инныхъ органныхъ пьски гласящихъ, инныхъ же музичьскихъ, и тако всѣхъ веселящихъ ся, якоже обичай естъ передъ княземъ“. Преп. Теодозій заставши у князя таку веселість, понурив голову і спитав: „Чи так буде і на тім сьвітї?“ Се так вплинуло на князя, що він розпорядив застанавляти гру, як буде Теодозій у дворі. — Кирило Турівський осуждує також „плясаніє, еже на игру и въ навечерницахъ“.

Скоморохи, котрі були гусельщиками-музикантами, співіаками, поетами-співцями давних дій, але також весельчаками, були улюбленим явищем на Руси, а на дворах князів мали окреме приміщенє „скомороше“. Численні села до нині ествуючі в Галичині з назвою Скоморохи (відси назвище Скоморовський) ставють доказом значного розповсюдження сих вандрівних співців, а так само між селянами можна доволі часто подибати навіть назвища Шпільман. В XVII. ст. починає ся занепад скоморохів, бо з того часу почали їх переслідувати московські царі (н. пр. Олексій Михайлович).

Колиж розглянемо обопільні взаємини між сучасними обрядами, іграми і піснями, то побачимо, що лише не многі обряди тісно зв'язані з відповідними піснями й іграми, а більшість уже значно розрізнила ся. Досить вказати, що навіть весільні пісні, найбільше ще злучені з весільними обрядами, змішали ся з весняними і хороводними піснями. Поміж дитячі пісні й ігри ввійшло багато обрядових (н. пр. коляди, купальні пісні і т. п.). Н. пр. пісні й обрядові ігри про Кострубонька (просо сїяти, водити козу, звиванє вінців, „володарь—володар“) стали дитячими іграми й піснями. І тому дитячі пісні й ігри мають велике значінє для ввученя української старовини, на що вказав вже А. С. Хомяков. Досить пригадати дитячі ігри („Муравлі, муравлі, беріть подушки, Татари йдуть“ — коли діти розкопають муравлиско).

Крім дитячих пісень та ігр багато обрядових пісень перейшло в хороводні і так звані родинні, побутові.

За змішанєм обрядів, обрядових пісень та ігр слідувало їх забутє, а із забутєм пісень і обрядів також їх псованє, перекручуванє.

На Русі не вспіли релігійні поганські віруваня наших предків зложити ся в мітольоґічну систему так означену, як у старинних Греків і Римлян. А всеж таки маємо доволі значні останки поганської старовини в переказах, повірях, звичаях, обрядах і в поезії українського народу, а все те належить до царини так званої мітольоґії. Крім того і старинні пам'ятники українського письменства дають деякі свідощтва про поганські божества руських Словян, про приношені їм жертви, молитви, вказують на деякі обряди, н. пр. весільні і похоронні яко останки поганської старовини, але не подають родоводу богів, їх культу і світогляду руських поган. Сучасні повіря, обряди і поетичні твори народні не знають уже поганських богів, але зате подають багато повірій про такі бства, як домовики, лісовики, русалки, також такі уособленя, як доля, щастє, лихо, горе, злидні й уособленя сил природи. Єсть також багато таких обрядів, котрі мають корінь у давнім побуті і давній історії. Тим способом українська мітольоґія представляє ся яко вельми многоскладне явище тим більше, що не дійшла до нас у первіснім виді, в означених

давних, але в пізнійших, сучасних чертах, підчинила ся многим впливам, а найбільш впливови християнства, а крім того змішаним явищам в роді апокрифічних переказів, легенд, витворених з біблійних оповідань і церковних обрядів.

Релігія наших предків основувала ся головню на почитаню природи й її сил, котрі звертали на себе увагу народу. Передовсім звертала на себе увагу народу переміна дня і ночі, світла і темноти, тепла і студени, зміна пір року, весняного оживаня і зимового завмираня природи. В сій безнастанній переміві неперечно добачав нарід своїм дитячо-наївним умом безнастанну боротьбу світла, життя і добра із тьмою, мертвотою і злом, а протягом довшого часу набрав віри в побіду світла над тьмою, добра над злом. На сій основі виробив ся неперечно в народі в поганських часах дуалістичний світогляд про боротьбу світла з темнотою (хоч не в такій мірі, як се проявило ся в науці Зороастра), розбудженої до життя природи із смертоносною зимою. Сю боротьбу бачила уява народу в зміні дня і ночі, як і протягом річного обігу сонця. Так могли у народу витворити ся виображення про світлі сили природи, прихильні людям, до котрих вони звертали ся з просьбами о поміч і про темні сили, грізні і ворожі чоловікови, які він намагав ся ублагати, щоби ему не шкодили й его не губили.

Так витворив ся в арію-європейських народів культ божеств сонця, місяця і т. п. Наївні погляди проявили ся в зоо- і антропоморфічних уособленнях тих божественних еств, проявили ся культу домашнього огнища — огню, а з початком хліборобського життя — культу хліба. Поруч з натуралістичними мітами розвивали ся побутові міти, звязані з воєнними і мирними занятями суспільного і родинного життя. Відси розвинули ся способи давних похоронів (паленя або закопуваня мерців у землю), способи війни, давні подружні відносини, хліборобські обряди, обряди охорони від недуг і нещастя людей і худоби і т. п.

Два рівноденьства сонця (зимове і літне) і два повороти сонця (на зиму і літо) стали основою світових мітів про умиранє й оживанє сонця. Відси витворили

ся два головні поганські празники: „коляди“ і „купала“. В колядських і весняних обрядах відбилися погляди про оживане сонця і природи; відси викликуване весни, дощу, розцвіту дерев і трав, вижидане урожаю збіжжя і прибутку худоби та всякого достатку — подружій в семі, прибутку дітей, успіху у війні і т. п. В купальних і осінніх обрядах відбилися погляди про умиране сонця і природи, відси обряди похоронні, топлення або палення уособлень сонця і природи, оклики мерців, вижидане нещастя і смерті.

Сей первісний поганський календар не дійшов до нас, бо уляг значним змінам, особливо з боку християнства. Пості (великодній, різдвяний, петрівка і пилипівка) і великі свята Пасхи, Різдва Хр., Петра і Павла й ин. у всіх народів викликали примінене народних празників до мясниць, до свята Пасхи, Зелених Свят і ин. Відсіля загально-європейські назви або схожість у празниках: коляди, мясниць, Івана-Купала. Ті назви у більшій часті втратили пряму звязь з поганськими божницями і разом з християнськими назвами зберегли тільки епітети старих божищ, старих празників: Ярило — ярий, Кострубонько — кострубатий, косматий, Купало (Купайло) — той, що купався. Старинні поганські погляди скрилися під уособленнями епітетів божищ у виді переодітих (перебраних) людей або кукол, дерев. Такі зображення коляди, купала, коровая, вінців, збіжевого колося і т. п.

В українського народу, від непамятних часів хліборобського, неперечно особливе значіне мали ті сили природи, від яких зависимий був весь успіх его хліборобської праці.

В українського народу, яко хліборобського і пастушого, сонце мало важну роль і тому обожували его в старовину яко Дажбога (або Хорса), а також важні були божества — Сварог (небо) і Сварожич (огонь), Перун (грім), Стрибог (бог вітрів). Тимто в житю українського народу мали важне значіне пори року, що вязалися з бігом сонця, а з ними всі рокові празники, що були мов би певними точками, які упорядковували річну діяльність життя. „Зворот сонця на зиму“ в хвилі, коли воно стануло на найвисшій точці свого оживляючого впливу на землю і по-

вільне єго наближуванє до зими, що заморожувала цвітучу і живу природу; „зворот сонця на літо“ в хвилі, коли переломила ся сила зими, а природа з настанєм весни скинула зимові пута, і розцвіт природи в цілій красі і силі під впливом соняшного проміня — се ті головні дії природної драми, які нарид щорічно виводив на виднó серед сьпівів, ігр і хороводів. Дятого в українського народу, як і в інших словянських племен, сьвітлі сили природи мали особлиwsze значіне, н. пр. небо, сонце і т. д.

З заведенєм християнства уступало поганьство, одначе первісний сьвітогляд, первісне почитанє природи оставало все ще в своїй силі. Старі погляди і розуміння трудно змінювали ся новими і в більшій часті зміняли лише форму, принимали християнську закруску, а оставали в основі поганьськими (яко народні звичаї, перемішані в часті з церковними, як посьвяченє поля, обжинки і т. п.). Таким способом давні поганьські празники приладжували ся до християнських, так що нераз поруч себе стояло рядом поганьське і християнське в народних поглядах і обичаях, привичка до старого, а мало ще зрозуміле, нове, мирило ся з собою і так витворювало ся се „двоєвіре“, проти котрого духовенство виступало від початку християнської проповіді на Руси.

Обряди мали у народу велике значіне в житю, а се значіне опирало ся на магічний силі певних дійств і слів, з підмогою котрих сподівали ся осягнути своє бажанє. Дійство се мало певну хоч віддалену схожість із предметом бажаня, н. пр. пусканє вінків, виливанє воску. Протягом поступу культури значіне обрядів слабне, вони стають звичайною забавою. В обрядах відбили ся погляди і побутові черти ріжних дій, доволі давних і пізних. Одні нагадують зоо- і антропоморфічні виображеня (з початкового анімізму), инші знов, змішані з християнськими, дають питомі мітольоґічні поясненя християнських обрядів і вірувань. Такі поясненя витворювали ся самі або під впливом Византії і південних Словян, котрі заносили до нас християнство висших верств, але й двоєвіре народних верств, котре приймало ся лекше яко більш зрозуміле для недавного ще поганина. Знаменно, що такі популярні

в двоєвірнім обряді назви, як коляда, русалії, в греко-римського походження.

Відповідно головним проявам народних обрядів, можна українські обрядові пісні поділити на: 1) Колядки і зв'язані з ними щедрий вечер (під новий рік); 2) Мясниці; 3) Зустріч весни: веснянки, гаївки, Великдень, Томина (провідна) неділя, сьв. Юра; 4) Русальна або зелена неділя (сьв. Трійці); 5) Купало (сьв. Івана Хрестителя), Ярило, Кострубонько, сьв. Петра; 6) обряди і пісні жнивні, обжинки; 7) Весільні обряди і пісні; 8) похоронні обряди і пісні — голосіяня.

При тім поділі однак не можна привернути часу сьвяткування поганського народного календаря, бо вже в давнину послідувало їх пересунення відповідно з християнським календарем. (Давний новий рік починав ся з весною, в марті, відтак настав новий рік після християнського церковного порядку від 1. вересня, а доперва з XVII. ст. новий рік обходжено дня 1. січня).

Народні обрядові пісні відносили ся іменно до тих поганських празників у честь сьвітлих сил природи; вони були величальними піснями в честь тих сьвітлих сил. Коли по найдовших ночах починає прибувати дня, а „сонце звертало ся на літо“, сьпівано пісні для звеличання сонця (Дажбога), звані колядками. А що після заведення християнства на той час припадало сьвято Різдва Хр., злучила ся коляда, сьвято різдва сонця, з християнським празником Різдва Хр.

2. Колядки і щедрівки мають в собі сліди глибокої поганської давнини і старинного побуту українського народу, чого не находимо в інших обрядових піснях. В старовину в європейських народів сьвята коляди відбували ся з веселими іграми і сценічними виставами, з переодяганем особливо в зьвіринні образи (маски і луди -- відси „москолудіє, москолудство“ в „Слові“ XI. ст. Луки Жидяти; нині також ще впроваджують коня, вола, тура, козу і т. п. з вороженем долі, чарами урожаю (н. пр. киданем куті на стелю ¹⁾ ворожать про успіх пасіки), подружа і т. п. за-

¹⁾ Кидане в гору куті єсть одною з численних прояв обрядового способу приношеня жертви. В добі пастушого побуту приношено зако-

гадками, обрядами, зверненими до сил природи в їх уособленнях і очевидно з приношенем жертв. В одній колядці описує ся саме приношене жертви, як серед молодців і дівчат сидить старець і острить свій булатний ніж, щоби зарізати козла. Козу або козла ввели скоморохи, а фрески в Київсько-Софійським Соборі вказують на сьвятковане ігреців, перебраних у зьвірячі шкіри з рогами на голові.

Між колядками єсть багато чисто християнських і чисто історичних (величальні пісні в честь господаря, в честь історичних осіб з дружинної [княжої] доби і т. ин.), котрі не мають ваги для мітології. Деякі колядки переняли в себе черти давного весняного обряду, сьвяточні віщованя і любовні мотиви, приналежні давнійше до весняного обряду, бо в старовину подружа називали ся весною. Деякі колядки згадують про осаду гóрода і про дівчину яко побідний трофей, а се є символіка весільної поезії. Але є також колядки, котрих основа, мимо імен Христа, Богородиці, сьв. Петра і т. п., є вельми давна. До тих належать неперечно найдавніші колядки, збережені особливо в гірських сторонах Галичини, в котрих виявляє ся давний ще поганський сьвітогляд, закрашений уже двоєвірем, як н. пр. про сотворене сьвіта, як то було „з нащада сьвіта, коли не було неба і землі“, або про Громовика, що „сидить у шовковім шатрі на золотім стільці“, про боротьбу темних сил природи з добрими, сьвітлими і т. п. Тепер нарід український називає колядками величальні пісні в честь Різдва Хр.

лені зьвірята, особливо корови, а з розвитком хліборобського побуту переважало приношене в жертву хліба, або зображення зьвірят з їста. Звідтіля таке велике значіне в обрядах весільних, котрі остають у тісній звязи із сьвятом коляди, має коровай, що заступив головне жертвове зьвіря Арійців — корову. (В піснях називають коровай — рогатим). Час вінчаня був у звязи з сьвяшними явищами. (У лужицьких Сербів сьвято Різдва Хр. зве ся *godu*, а у Поляків *godu* означає — весіле). В колядах небесні сьвітла: сонце, місяць, зьвізди в антропоморфічнім виді являють ся справниками людського подружа: красне сонце приладжує придане і наряджає молодих до вінця, сьвітлий місяць із своєю подругою, вечірною зорею, віддає дівчину замуж і наділяє її — долею. Прославлене сонця і місяця в колядках переходить у прославлене господаря і господині, а так само культ сонця проникає всі весільні обряди словянських народів.

24. грудня, від вечера того дня до самого Богоявлення 19. (6.) січня, саме славленє, сам обхід з такими піснями — колядувати, колядою — дарунки¹⁾, що дають колядникам по хатах, а в актах XVI. столітя означала коляда ще данину властям або духовенству. Такуж назву надають самому часови сего свята — „прийшли коляди“. В такім збираню дарунків давнійші дослідники добачали останки поганського збираня приносів на спільну празничну жертву (ходженє з ралом, їти на ралець).

Однак у самій назві народних празників, приміненіх уже в старовину до Різдвяних свят нема натяку ані про первісний час поганських празників, ані про їх первісну назву. Назву коляда стрічаємо в усіх християнських народів Європи, а походить вона з грецького *kalánda* а латинського *calendae*, старословянського колѣда.

В колядках зберегли ся давні форми пастушого і патріархально-хліборобського побуту. Найлюбітійший предмет у колядках, де описує ся хозяйство господаря, єго воли, корови, вівці, пчолы, єго поле вкрите густими копами. Хліборобські обряди на Різдво і вороженє що до хліборобського господарства і скотарства відзначають ся давниною і розповсюдненєм. Колядки прославляють плуг, соху, оране, сїйбу і ворожать урожай. До таких обрядів валежить посипуванє зерном при ходженю по домах з колядою (особливо на новий рік), з пошенєм плуга або єго частий і ставленєм на покутї снопа-діда. (Потебня, Объясн. II., 165.) Замітно, що час дійства колядок є не зима, але початок весни, і не ніч а досвїток.

В деяких колядках, очевидно пізнійших, аж свїтить ся наскрізь побут княжої доби. Деякі колядки (а також щедрівки) зберегли слїди удільної доби дружинної і княжої з натяками про походи долї Дунаєм, на Царгород, предобуванє гóродів, і творять перехід до історичного епосу дотатарської доби і нагадують історичні подїї, записані

¹⁾ У Римлян перед святком *calendae* ходила по домах товна молодєж з танцями, співом і привітом господарю і діставала за се дарунки. — У нас колядники (часто також хлопці) колядують під вікнами господареві і дістають за се дарунки, звані в тім случаю „колядою“.

в нашій літописи. А хоч сі пісні і не вказують певної історичної особи, однакo черти побуту її удільної доби виступають зовсім виразно в многих таких піснях. Яркі сліди історії Руси удільної доби, збережені в народній поезії, не мають вправді форми історичних пісень, а всеж таки їх форма неперечно давна і народна. Такі отже колядки і щедрівки треба вважати величальними піснями в честь давних героїв і князів. Сего рода пісні зберегли ся найбільше в Галичині, на Волині, а в части на Полісю, бо тут у Галицько-волинській землі, після погрому київського князівства Татарами, дальше розвивало ся те житє, що вирибило ся в цілій удільній Руси в XII. ст.

3. Щедрівки (мабуть словянська назва колядок, примінена до Йорданського обходу), як і колядки, се релігійно-обрядові пісні в честь сьвітлих сил природи. Вечер перед новим роком, 31. грудня, на „Маланки“, називають богатим, добрим або щедрим. Діти, іменно біднійших, ходять по під вікна сусідів „щедрувати“, т. є. сьпівають величальні пісні господареві, господині і т. д., за що їм богато (= щедро) дають гроший, пирогів і т. ин. Щедрівки мають з малими виїмками такий склад як колядки.

4. Мясниці. З мясничних обрядів належить до глибокої старини український обряд „Колодія або Колодки“, поминальних балабухів, вороженя о живих. Задержав ся також обряд прогонюваня зими або смерти. Проф. Сумців (Культурныя переживанія Нр. 56.) виводить Колодку від карного наряду, робленого в давнину з брусів з отворами для рук і ніг. Декуди являє ся Колодка в виді кукли новородженої дитини. Се Колодій, що родить ся в понеділок у мясниці, а в суботу умирає, а жівки хоронять его з плачем. На Україні колодку привязують у виді дерева або ленти нежонатим до руки і домагають ся викупу. В „Правилахъ митрополита Кирила“ з XIII. столітя є згадка про мясничні кулачні бійки: „Позоры бѣсовскыя съ свистаніємъ и съ кличемъ и въ племѣ сьзывающе нѣкы скаредныя пьяницы, и бюще ся дреколѣмъ до самыя смерти, и взымающе отъ убиваемыхъ порты“ (Русск. Истор. Библ. т. VI. 95.).

5. Веснянки (також гаївки або гагілки¹⁾), належать до найпоетичніших творів української народної поезії. Сьпівають їх весною, починаючи з Благовіщення (25. ст. ст. марця) і з Великоднем, дівчата. Збираючи ся на улиці, звичайно на горбочку, закликають весну, а при тім забавляють ся у весняні іграшки. Сі обряди весняні й ігри тривають від марця до червня. Се пісні виключно дівочі, що висьпівують головно розцьвіт життя, любов і подруже, а парубки лише прислухують ся і вмішують ся хіба своїми жартами, на котрі дівчата знов відповідають сьпівом (пор. хородини пісню: сїяне проса). Се величальні пісні із замітними іграми, котрі сягають глибокої старовини, в честь сьвітлих сил природи, котрі визволили ся від сили зими й обновили природу до нового життя. У веснянках є згадки про птиці (ластівки, про жайворонка, що також сьпіває пісні весні, н. пр. „Чом ти, жайворонку, рано з вирья²⁾вилїтав? Іще по горонькам сніги лежали“ (Чубинській, Труды, III., 110.). Крім птиць згадують у веснянках кучеряву вербу, білу березоньку, червону калину, шовкову зелену траву і любов з вінцями, з цьвітами, на котру відзиває ся соловії і кличе дівчата на улицу на весняні хородини: „Гей, дівки, весна красна, зїле зелененьке (Чубинській, Труды, III., 143.), місяць над водою, дівки на улиці“ (ibid. 140.).

У деяких сторонах є ще звичай серед тих весняних ігрищ проганяти зиму і палити соломяну куклу, котру називають зимою, а на Україні і в Галичині в деяких околицях у великодну неділю обходять обряд похоронів Кострубонька, в котрім давнійші дослідники мітольоїї добачали зображане завмираня соняшної теплоти зимою, а пробудженє й оживленє весною³⁾. Також у круглій формі хородинів і їх круговидних рухах добачали дослідники мі-

¹⁾ О. Галька (Народни звичаї п обряды знадъ Збруча) виводить назву гаївки від гаїв, де мабуть відбували ся весняні ігрища з піснями.

²⁾ Поучене Владимира Моном. (Лавр. Лѣт. 1872., 236): „И сему ся подивуемы, како птица небесныя изъ ирья идуть“. Вирей, вирай, вірай ірій, казочна сторона, де нема зими, грецьке *εαρ(ηρ)* — весна, українське ир?

³⁾ Одна з дівчат в хородині падає наче мертва, всі починають її оплакувати, а відтак вона встає, мов би ожила і всі радують ся.

тольогії символ кругового обороту сонця. Одначе в дійсно-сти в хороводних піснях вельми мало зберегло ся мітич-них прикмет. Найбільше згадують у веснянках дрібний дощик, котрий впливає на урожайність землі й его справді найбільше треба з весною. Тимто діти особливо присьпівують пісні дощикови, а сюди відносять ся також і замовлюваня. Деякі веснянки й іграшки весняні відно-сять ся до історичних осіб і подій (н. пр. про Воротаря і князя Романа).

Весняні обряди і празники не зберегли імени ані одного поганського божества, в честь котрого відбувають ся сі празники. Однак Юрій Хоробрий замінив імовірно таке божество поганське і став опікуном скотарства і хлібороб-ства, що відчиняв землю, випускав з неї траву і рослини.

В провідну (Томину) неділю поминають померлих, ідуть на кладовища, гроби (проеводи), що нагадує поган-ську тризну.

Найважнішим майже змістом веснянок і хороводних ігровних пісень є радість і дбалість про перехід від весни життя до подружжя. Відси весняний антагонізм дівчат і мо-лодців, що виявляє ся в широко розповсюднених і давних іграх: „просо сіяти“, „вибір невіст боярами серед кня-гинь“, „воротар“, „мости“, „вербова дощечка“ і т. п. Сіяне проса се одна із найдавніших українських ігр. Вибір не-віст, проявлений в „сіяню проса“, визначає ся чертами старовини. Юрїївські пісні, „мости“ і „вербова дощечка“ зображають весіле і подружжя, до котрого переходом є сим-вол моста або вербової дощечки і тому весняні пісні схожі з весільними.

6. Русальні пісні, названі від русалок¹⁾, співають в часі Зелених сьвят, а зелену неділю називають також клечальною (від віток „кличане“, котрими для почитаня дерев і цвітів затикають стріхи хат і ворота, щобн відга-

¹⁾ Русалками по народному віруваню ставали діти, що померли нехрещені або були прокляті родичами і жили в ріках і т. д. (пор. ру-сло) та ночами забавляли ся (пор. Причинна Шевченка). Після віру-ваня деяких народів (н. пр. Греків) душі померлих вертали на землю в часі між Великоднем а Зеленими сьвятами, тому русалії лучили ся з поминками про померлих.

няти тим відьми) або русальною. В задушну суботу перед Зеленими сьвятами, перед 7-мою педілею (зеленою) по Великодні, поминає християнська Церква померших, а тоді припадав первісно поганський празник весняний Русалок, схожий з римськими rosalia, грецькими русалія, від грецько-латинського rosaria, dies rosae, rosationis.

Згадки про русалії в староруських памятниках сягають від XI. ст. і часто лучать ся із згадками про ігри і скоморохів. Назву русальної неділі стрічаємо в літописях.

В часах поганьства хоронили мерців на розпутьях (пороповіданє Начальної Літописи о тризнї у Вятичів, котрі ще в XII. столїтю палили мерців і ставили в малих посудинах попіл на стовпі „на путехъ“), в лісах, на горах, спускали в воду. Відтіля повіре, що русалки вибігають на розпутьях і переслідують подорожних („заласкотують на смерть необачних“), вішають ся на вітках дерев, живуть по горах або у воді. На Україні русалки представляють ся в образах дерев, корчів, тополі.

7. Купало. Кострубонько. Як осуджувані в християнській проповіді і згадувані в первісній літописи коляда і русалії неперечно підходять до поганської основи, так належить до визначних літних сьвят празник Івана Купала¹⁾. Обходжено єго в часі найбільшої сили сонця, „літного звороту сонця“, у вечері з 23. на 24. червня, хоч він носить популярне імя християнського Сьвятого, а ся злука християнського сьвята з поганським празником виразила ся в давній назві Івана Купала. В обряді Купала переходили ся до нашого часу останки давного богослуженя, о чім згадує Густинська літопись, а також грамоти литовських князїв²⁾. Перед куклою, котра зображає Купала, Морану (Марину) являє ся і мужеська кукла Костру-

¹⁾ Купало мабуть означає місце до купаня. — П. В. Владимировъ (Введеніє въ истор. русск. словесности, ст. 264.), догадає ся, чх Купало не походить від того кореня, що південно-слов. „куп, купштина“, скупщина — зборище, товпа, собор, польське кієр (кера — острів).

²⁾ В грамотах литовських князїв (1350., 1396. р.) находимо замітні дані: „писана (грамота) во вторникъ передь купалы св. Ивана“, „до Ивана дне до купалъ“.

бонько (Іван і Купало, Іван та Марія¹). Обряд відбувався так, що беруться за руки, гуляють і співвають купальні пісні та скачуть через огонь, купаються, кидають вінці на воду, затикають зелені вітки в землю і стріхи. Веселий празник Купала закінчує чергу сонічних свят і є схожий з західно-європейськими субітками (Johannisfeuer). Є також звичай глядати чародійних трав, а особливо мітичного цвіту папороти, котрому приписують чудотворну силу вказувати укриті під землею скарби. Хорвати звать сей цвіт перуновим цвітом, отже вважають начеб емблемою сонця або блискавки. Над Збручем (і на Покуті) був звичай на св. Івана вранці купати ся в воді, а відтак пускати з водою соломяного боввана, Кострубонька²), перевязаного чорнобилем і украшеного цвітами, або єго палити. І люди купаються в празник Купала у воді, віруючи в чудову силу води, а се лучить ся з назвою Купала³). Можна би отже думати, що вже в перших часах християнства в купальних обрядах перемішало ся живлє християнське з поганським. Нема ніякого сумніву, що перегодом вельми розповсюднив ся християнсько-легендарний міт і народно-християнський обичай, а се очевидно витиснуло своє пятно на народнім світогляді.

Купальні обряди зберегли більше черт глибокої старини, як купальні пісні, котрі в тім згляді уступають місця колядкам. Замітною чертою купальної обрядовости є купальні костри, їх запалюванє і перескакуванє через огонь, як і перегін скота, що охороняє від недуг. (те саме у Германців. *Johannisfeuer*, *Notfeuer*, гл. W. Golthner, *Germ. Mythologie*, ст. 570. і сл.). Купальні огні відносять ся також до урожаю: хто висше скочить через огонь, у того уродить ся висше збіже. (Потебня, *О куп. огнях*). Замітною чертою є також двійність празничних уособлень (Купала

¹) Се дало почин назві цвіток — Іван та Марія (*viola tricolor*).

²) Кострубонько, корінь костр — українське костер.

³) У Греків і Римлян святковано також літний поворот сонця. У Греків на празник Церери і Бакха відбувало ся очищенє водою й огнем. У Римлян на празник Паллії перескакували через огонь і переводили через него стада, а з тим відбувало ся очищенє з підмогою води. На свято Весни (23. червня) у Римлян кроплювали дома водою, а в почи того дня палили огнища і перескакували через них.

і Марена-Марина, Іван і Марія), і двійність обрядів веселих, гуляючих і сумних — оплакування топлених або палених уособлень колишніх поганських божниць (з котрих лишилися тільки епітети: Ярило, Кострубонько). Тепер майже всі пісні про Ярила і Кострубонька перейшли в ігрові і хороводні або в дитячі пісні. В українських землях відбувався гра „Кострубонько“ так, що дівчина в середині кружка тужить за Кострубоньком, як би ожидала його і питає про него подруг, котрі відповідають, що Кострубонько лежить недужий, а вона хвавши ся за голову, співає:

Прийди, прийди, Кострубоньку!

Стану з тобою до слюбоньку...

Щож я бідна учинила,

Кострубонька не любила!

Наконець кажуть, що Кострубонько умер і його поховали, а тоді дівчата починають тішити ся, плешуть в долоні і тупають ногами. (Чубинській, III., 77. і д.). Обряд топлення у воді проявив ся у розширенім присьпіві купальних пісень:

Купала на Івана!

Купав ся Іван

Таї в воду упав!

До купальних обрядів належить також ходженє з деревами, котрі також топлять як кукли. Костомарів (Объ истор. значені русск. нар. поезіи 1843., 52.) описує обряд „тополі“, обходжений на Україні в зелену неділю. Дівчата вибирають одну із своїх подруг, привязують єї піднесені руки до палиці і так водять по селі і полю з присьпівами: „Стояла тополя край чистого поля: стій тополенько! не розвивайсь, буйному вітроньку не піддавайсь!“ Се називає ся — вести тополю, а вибрану дівчину звать „тополя“.

В купальній обрядности і піснях визначне місце, як висше зазначено, займають обряди з травами і цвітами. Гляданє цвіту папороти, що цвите в Іванову ніч, а також цілющих трав, котрі зривають в сю таїнственну обрядову ніч, належить до прикмет сего празника. Але найпоетичнішим мотивом купальних пісень є пісні о пере-

міні з несьвідомости звінчаних, брата і сестри в цвѣткѣ Іван-Марія, згаданих висше:

„Сестру з братом звінчали... ходім, сестро, в темний ліс — нехай же нас звѣр поїсть,

а ліс каже, не прийму, а звѣр каже — вижену...

Ходім, сестро, горою, розсіємось по полю шовковою травою.

Будуть люди зіле брати, сестру з братом споминати:

Я зацвиту жовтий цвѣт, ти зацвѣтеш синій цвѣт —
буде слава на весь сьвіт“.

Вороженє вінцями, хороводи і пісні вказують на подружний, любовний характер сьвята Івана-Купала.

Се були ті головні обрядові пісні з мітичною (календарно - астрономічною) основою, на котрих перегадом християнська Церква вигиснула своє пятно. В тих піснях і обрядах, що відбували ся підчас тих і инших соняшних празників, зображувано зміну весни, літа і зими, пробудженє і розцвѣт природи, а відтак з ослабленєм і зменшенєм сьвітла і теплоти завмиранє ростиної сили природи, що видавала ся мов би похороненою підчас зими.

8. Обряди і пісні жнивні, зажинки, обжинки. Початок і конець жнивних робіт у глибокій старовині були злучені з деякими обрядами і празниками при супроводі відповідних пісень. У народу українського називають сї празники: зажинками, обжинками, дожинками або толокою (поміч у сільських полевих роботах).

Жнивні обряди проявляли ся плетенєм вінків з колосків жита і пшениці, або в дожиночній „снопі-діді“, котрий приносили з піснями домів з поля і ставили в хаті на покуті. (Сей обряд нагадує також різдвяний звичай). І дожиночні вінки і сніп вважали ся цілющими; ними кормлять недужий скот і примішують до зерна, призначеного на сівбу. До тих обрядів належить давний і важний обряд „завиваня бороди“ Волосови, Іллі або Козлови. Доказом давнини сих обрядів, а в части пісень в їх супроводі, є виразна схожість жнивних обрядів і пісень не тільки в усіх Словян, але й у Литовців і инших аріо-европейських народів. Дожиночний сніп називають на українських зем-

лях (також у Німеччині завиване борода Вотану) козою або козлом або жмит збіжа полишеного на полі незжати́м. Потебня сей обряд лучить з віруванем розповсюдненим у всіх європейських народів, що „душа ниви єсть похожа на козу або козла, єство (як Фави або Сильван), переслідуване жевцями, котре скриває ся в останній незжати́й жмит колося, або останній сніп“.

Відносини жнивних обрядів до сьв. Іллі зазначають ся тим, що 20. ст. ст. липня, в день сьв. пророка Іллі, (на котрого перенесено черти Перуна, що їздить по небі возом і викликує грім і лискавиці), звичайно зачинають жати жито, вяжуть перший сніп, обмолочують, а з зерна приготвляють хліб і сьвятять єго. Про сьв. Іллю яко опікуна хліборобства сьпівають у пісні: „Ходить Ілля, носить пугу житяную, куди махне, жито пахне“.

В жнивних обрядах і піснях стрічаємо також уособлене вінка, колоска, толоки і т. п. В українській пісні: „Ой котив ся наш віночок по полю, ой просив ся челядоньки до двору: возьми мене, челядонько, з собою“ (Чубиньській, Труды III., 232.).

Жнивні пісні виявляють похвалу збіжу, полю й єго господареві, а такі давні образи поетичні, як порівнане жатви з битвою („Слово о Полку“), зворот до сонця, місяця, порівнане збіжа з „золотом на току молоченим“, або порівнане богатства збіжа, снопів і кіп з тьмою, із звіздами на небі, настроюють до вислову, зробленого проф. Сумцовим (Этногр. обозр. III. вип.): „Від обжинкових пісень віє теплом літного вечера і запахом тільки що скошеної ниви“.

9. Побутові обряди і пісні. Окрім календарних обрядів злучених з житєм природи і хліборобським побутом, зберегли ся посеред народу також обряди иншого рода — родинно-побутові, що обіймають усі головнійші хвилі людського життя: родини, хрестини, весіле (вінчане) і похорони. Зпоміж тих особливим богатством і різнородністю змісту визначають ся весільні обряди. Повна драматизму „весільна ігра“, як нині ще звать весіле (між иншими у Гуцулів „весіле грати“), сягає глибокої старини і держить ся до нині в народі сильнійше, як усі инші обряди. Пісні, котрі оспівують найважнійші хвилі

родинного життя (родинні), визначають ся високою поетичністю, а особливо пісні, що відносять ся до найважніших хвиль родинного життя: весільні і похоронні. В тих піснях виявило ся не тільки багато незвичайно зворушуючої сердешности і чутливости та справдешня висока поезія, але й велике багатство культурно-історичного матеріалу і спомнів з доісторичних часів і первісного устрою семі.

а) **Весільні пісні** займають між обрядовими видне місце задля самого значіння весілля в культурнім життю. Весільні звичаї і пісні зберегли в собі засновни вірувань і поглядів на устрій родини, так важний у народнім життю, як початок родини.

Початкова Літопись вказує на ту різnorodність побуту в українських племен; у кожного був свій обичай і різні степені суспільного і родинного побуту. Опісля політичні відносини, зближене племен, злучених в руську державу, заведенє християнства змінили значно ті старинні форми народного побуту, але в народних повірях, переказах і піснях несвідомо зберегли ся останки старинних обичаїв, яко неперечний відгомін доісторичного побуту і домашнього культу. Дослідники весільних обрядів і пісень находять в обрядах злучених і нині з церковним вінчанєм останки старовини. Те, що давно колись було дійсностю, прибрало перегадом значінє обряду, освяченого законом звичаю. Так н. пр. Початкова Літопись згадує про Полян, що мали весільні обичаї, а протиставить їм Деревлян, про котрих говорить, що „брака у них не бываше, по умыкиваху у воды дѣвиця“.

Окрім згадки в Начальній Літописи про „умыканє женъ“, розпоряджав Ярославов „Правда Руська“, що за уведєну женщину має виновник заплатити грошеву кару, а крім того й єпископови. В грамоті до смоленського єпископа з 1156. року між справами підчиненими судівництву єпископа названа також кара за уведєне женщины. Звичай сей умыканя був і у Чехів і у Поляків (*Volumina legum* назначують строгі кари за се), а Боплян (*Beauplan* в *Description de l' Ukraine*) згадує ще в першій половині XVII. столітя про звичай уведєня дівчат на Україні (пор. *Volkov, Rites et usages nuptiaux en Ukraine, Paris, 1893.*).

Однак звичай сей не був загальний, бо і в тих старинних часах є вже побіч „умыканя“ згадки про подружка з підмогою покупки. (Гл. Dr. I. Piprek, Slav. Brautwerbungs- u. Hochzeitsgebräuche, Stuttgart 1914. mit Vorwort v. V. Jagić. — Krek, Analecta Graeciensia, Hochzeitsgebräuche der Slaven).

Про се були спомини також у старинних Греків і Римлян. Тим можна пояснити, що в народних піснях весільних називають часом жениха „ворогом“, а сватанє зображає ся ловами (н. пр. „Маруся“ Квітки¹⁾), „Назар Стодоля“ Шевченка) або наїздом, вітвою (н. пр. в Гуцульщині). Начальна Літопись згадує також Радимичів, Вятичів і Сіверян, що „едынъ обычай имяху, живяху въ лѣсѣхъ“, „и брацы не бываху въ нихъ, но игрища между селы и схождаху ся на игрища и на плясаніє и на всѣ бѣсовскія игрища и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кѣто совѣщеваше ся“. Було се отже подруже з підмогою пориваня дівчат проти їх волі або деколи за їх згодою. Колиж опісля настали мирні і лагіднійші відносини, первісний акт грабежи, нападу, став лише символом, а пісня поетичною окрасою.

Дальший степень у розвитку сих відносин представляє покупка жінки, а грабежник-жених платить віно сім'ї, рід викупу, як се бувало й у старинних Греків і т. д. Віно ставало ся опісля майном (обезпечкою жінки на случай смерти чоловіка); від родичів діставала жінка посаг. Таким способом у весільних піснях і обрядах зберегли ся спомини про старинні форми народного родинного побуту.

Народне українське весіле доси злучене з многими обрядами і піснями, котрі творять весільну „ігру“ протягом кількох днів. Нарід доси уживає вислову „грати весіле“. У галицьких Лемків, як запевняє Я. Головацький, задержались із народних ігрищ лише весільні (Пѣсни III, від. 366.). Весільні пісні і приспівви товаришать ріжним обрядам весільним, чи то печуть коровай, чи крають єго,

¹⁾ Згаданий у Квітчиній „Марусі“ обряд „колупаня печи“ сватаною дівчиною, остає в звязи із старинним почитанєм домашнього огнища (в хорватських обрядах весільних дівчина ходить около печи і цілує її).

чи заплітають або розплітають молодій косу, стрічають жениха, обрядові особи, гостий, або провозають їх, їдуть до вінця, або вертають і т. п. Весільні обряди у народі українського є вельми різномірні в різних околицях, а навіть в сторонах кожного українського говору. Однак мають вони спільні черти, на підставі котрих можна виділити основний тип українського весілля, що зберіг давні черти. А ці давні черти проявляють ся в загальнім значіню основних обрядових дійств, осіб і в пісенних обрядах.

Народні сільські весілля відбуваються в осени і зимі, після покінчення хліборобських робіт, а весною їх нема. У весняних хороводах та іграх навіязують ся перші взаємини женихів з дівчатами. Так бувало і в давнину, як свідчать літописи про „игрыща между селы“ і тут відбували ся наради про весіле або пориванє (викраданє) дівчат. Народа про весіле була або добровільна, або злучена з викупном (віно) за дівчину у родині (семі). В хороводних піснях стрічаємо вибранє дівчат, а у весільній грі жених зве ся звичайно князем, а дівчина — княгинею, що нагадує черти давного побуту висших верств. Се останки давних побутових обставин, що набрали в селянській верстві иншого значіння, а нині зберегли ся в церковнім обряді вкладаня на голову вінців — вінчаня.

З весільними піснями лучать ся ігрові пісні (н. пр. сїяне проса), при чім дві супротивні сторони парубків і дівчат годять ся на се, що парубки купують дівчину (овлада Царгорода, Києга, де жне дівчина й єї семя), о переході через воду по вербовій дощечці або по мості (мотиви чистот весільних пісень). Потебня вказує на схожість весільних пісень і що до розміру і що до змісту мотивами веснянок, купальних і дожинкових пісень. Так само деякі обряди весняних і лїтних ігр нагадують весільні обряди. В обжинкових піснях повторяють ся ті самі вислови про коровай, вінок, як і в піснях весільних. Киданє вінців на воду і вороженє на тій основі відносить ся прямо до подружа. В хороводних піснях находимо ті самі символічні образи жениха і дівчини, як і у весільних: сокіл — жених, лебедь — дівчина.

Властива весільна ігра, весільна обрядовість представляє ся в таких головних уступах: сватанє, заручини,

дівич вечер, відтак весільний день, з котрим лучить ся багато обрядів і пісень, а на останку деякі повесільні обряди. У весільнім обряді виступають обрядові особи: старости, дружки, бояри, дівчата і т. п.

Старости виправляють ся на сватанє з дому жениха в дім дівчини вечером з хлїбом-сілю, де їх приймають яко чужих заїзжих „добрих людей“. Отець дівчини бере від них хлїб-сіль і питає, відки прийшли, з якої землі, з якого царства. Старости оповідають широко, виставляючи себе „ловцями-молодцами князя“, котрий попав на слїд кунци або прямо гарної дівци. Ловці сим слїдом, по снїжній пороші прийшли в дім дівци.

В другій дії весільній — заручинах — отець дівчини або старший з родини (як вона сиротою) ударяє в руку старости, завинувши свою руку в полу кожуха і тим стверджує умову, як се дїє ся при купні.

Відтак повязують старостів ручниками, відси вислів заручини. Заручини є рїшучою хвилею в долї дівчини зарученої, як би проданої у чужий рід. Коли дівчина сирота, тоді дівчата співвають сумні пісні по померших її родителях.

Перевязуванє старостів ручниками має символічне значє і знаменує злуку обох родин і молодої пари. Звичай сей вельми давний, бо знали єго також старинні Індове. Злуку сю зазначує також складанє рук молодої пари, як се дїє ся тепер і в церковнім обрядї підчас повязаня епитрахилем при вінчаню, — звичай очевидно перенятий з поганських часів з християнською закраскою. Заручини були в поганських часах справдешним заключєнєм подружа з жертвами і обрядами, котрими кермував поганський жрець, котрого нинї заступає сьвященик. Знаменем злуки був уже в тих давних часах перстєнь яко знак неволї жінки, яко злучник жінки з чоловіком, а вручуванє молодою платка (хустини мережаної) молодому було також символом віддачі власти над собою, відречєня від дівочого стану. Те саме значє має підчас самого весїля обряд обтинаня волося молодїї і єї зачїпчуванє (пор. Dr. Piprek, Slav. Brautwerbungsgebräuche).

До зачїпчуваня вживають крім чїпця звичайно червоної хустки, котра є символом огню, а сам обряд вказує на

жертву, приношену тим домашнім божествам молодого, доси їй чужого, щоби їх для себе ублагати.

На два дні перед вінчанем пекуть хліб круглий з білої муки, коровай, з обрядовими звичаями і співвають при тім пісні: „Свѣти, місяцю, з раю нашому короваю, аби був коровай красний, як сонішко ясний“... „з семи криниць водиця, з семи стогів пшениця“ (Голов. Пѣсни III, II. 249, 284). Весільний коровай прикрашують всякими видами птиц і звірят, а також шпшками (в виді соснових шпшок), а Сумців зближає коровай з обрядовими хлібами в виді „козуль“, „коров з рогами, оленів, овець“. Імовірно в старовину коровай весільні відносили ся до тих треб, про котрі згадує „Слово пѣкоего Христолюбца“ з XIII столѣтя: „короваи имъ (богамъ и богинямъ) ломать и куры имъ рѣжуть“. На весільнім столі конечно має бути печений когут і курка, котрими годують молодих, а пині ще несуть при вінчаню до церкви когута або курку. В українських піснях весільних порівнують часто коровай з місяцем і єго пекуть або в виді місяця або прикрашують місяцем: „коровайчики - жіночки, хороші коровай бгали, в середину місяць клали, около зірваньками“ (Сумцовъ, Изъслѣдованіе о свад. обрядахъ 143.).

Коровай бгати, се був оден з найважнійших обрядів весільних. Сумців бачить в тім обряді символ культу сонця і місяця (супруже сонця з місяцем згадує ся в індійських Ведах і литовських обрядах), на що є пятаки в піснях при печеню короваю, символ подружа молодої з молодим і їх щасливого та благословенного життя, а також останок арийської жертви корови, котру в Індії приношено богам в жертву, а на шкірі оберненій горі волосом саджано молодих. Перегодом із убожеством народу дійсну жертву замінює символ, наслідованє з тіста (роги на короваю), наліплюване на короваю (в піснях названий він „красний і ясний, як сонішко, але також рогатий“), а сама назва „коровай“ нагадує сю індійську жертву. Печенєм короваю заняті жєнщини (свахи, їх 7 або 9 або 13), а Хв. Вовк бачить у тім звязь із семи жрекинями, котрі в Індії приготовляли напиток „сома“. В часі жертви її опісля також печеня короваю

співали сі жінчини любовні пісні в честь божества сонця і танцювали около короваю.

З передвесільних обрядів найбільшою святочністю визначає ся дівич-вечер; звичайно буває на передодні весіля в домі молодої, а в піснях величають князя і княгиню і весільних гостей. Весільні пісні визначають ся замітним багатством поетичних образів символічних, в котрих зображені князь і княгиня. Ось паралельні образи для дівчини і для жениха: сонце, зірки і місяць; яблінка, віточка й явір; зазуля і соловій; лебедь білий, уточка, чорна галочка, перепелочка і сокіл або селезень“ н. пр.

Ой мовила ясна зоренька до місяченька,
Ой мовила молода до молодого. (Голов. 300.)

Уособленя, символізм простягає ся у весільних піснях не тільки на жениха і молоду, але й на сі прикраси, косу, бинди в косі, дівочу красу, вінок.

На дівич-вечорі (перед весілем) ставлять з вітки черешні, вишні або смеречини деревце: „гільце, вільце“ (гільце) на столі перед молодою парою, украшене барвінком і позліткою, а молодого й молоду садять на вивернений на верх шерстю кожух (в Індії на шкіру з жертвованої корови), і се називають „посад“ або „посаг“, що є знаменем багатства в будучині. Гільце затикають у коровайі.

В день Івана Купала (23. червня) парубки ставлять на Україні на горбі таке гільце, звичайно з вітки овочевого дерева або смеречки, називають єго „купайло“ і прикрашують вінцями з барвінку або рути, втикають у него також сьвічечки, палять коло него огонь, скачуть з дівчатами увінчаними довкола него, а відтак кидають єго у воду. Веселовський вважає „гільце“ символом райського дерева, а Сумців відносить сей звичай до часів, коли нарід жив у лісах, а дерева були предметами молитви і жертв. Однак в дійсности гільце, звичайно з вітки овочевого дерева споруджене, є символом молодого життя і плідности й остає в звязи з почитанєм сонця, єго плодотворної сили. Сей звичай є вельми старинний, а також звичай „вінокплетин“, коли дівчата-товаришки молодої плетуть з барвінку вінець (символ

дівочого стану) і співвають сумовиті пісні, котрі вказують на зміну і втрату сего стану.

На дівич-вечорі саджають молоду „на посад“, на діжу, в котрій мішено коровай, прикриту шкірою або виверненим шерстю в гору кожухом, а наповнену зерном, яко знаменем благословеня. Перед тим староста або дружка опроваджує молодих тричи около посаду і просить для них у родителів благословеня. Але звичайно садять молодих „на посад“ на лавку в куті за столом (на покуті), в розі хати за столом під образами. Там на сьвятий вечер ставлять сніп збіжа (дід, дідуха), там також ставлять на ніч у місці кутю, бо се місце вважало ся прибутком домашних богів, домашнього огнища. Нині там завішені образи Сьвятих (божників).

Звичай саджання молодих на кожі був відомий у Індів і у Римлян, отже відносить ся до глибокої старовини.

Найбільше обрядів і пісень відносить ся до дня весіля. Обряди відбувають ся не тільки в домі молодої, але і в домі молодого. В рішучий день долі молодої відбуває ся обряд оплакування дівочого життя, коси з натяками про чужих людей, до котрих переходить молода. Молодий — се „чужинець“, що приїде з дружиною, котру називають Татарами або Литвою. В деяких піснях і обрядах є ще натяки на давне пориванє дівчат і купно їх. В галицько-руській пісні співвають: „Далеко чути, далеко видно, як молоденький їде, калину ломає: як полем їде, коником виграє; як на подвірє заїде, шабелькою вививає, до хати увійде, шапочки не здіймає“ (Головацький 308.), або: „під ним коник грає, як синій сокіл літає“ (ibid. 438.).

Приїзд молодого порівнує ся в піснях з тучами темними, з грізним наїздом, а се виражає ся також у обрядах. Аж після торгу о косу, символ дівчини, відчиняють ворота і впускають весільну дружину, а відтак слідує продаж коси. Звичайно викуп за косу молодої бере єї брат, до котрого відносить ся розповсюднена старинна пісня про „брата-Татарина“, що продав косу і сестру (Головацький 328, 336.).

До обрядів збережних з давнього побуту, що допускає пирванє молодої і приневоленє єї силою, відносить ся збережений у деяких околицях обряд роззування молодого молодю. В Лаврентіївській Літописи під 980. р.

Рогіда каже про князя Володимира: „Не хочу розути робичича, но Ярополка хочю“, а сей звичай питомий не тільки Слов'янам, але й Німцям (Сумців 29—30. О свадеб. обрядахъ).

Подруже вважали в глибокій старовині „судом Божим“, як смерть, волею висшої сили, котрій треба піддатися, (бо так „на роду написано“); відсіля назви: „судженний і суджена“.

Тільки пізніші пісні весільні виявляють світлі черти радісних відносин до весіля, бажаного обом сторонам, а взагалі народна весільна поезія визначає ся переважно сумовитим настроєм, відповідним сумній многовіковій історії української жінчини. Тимто пісні молодой її вї подруг — се „заводженє“, „голосїне“, а плач її обов'язковий. Дятого весільні пісні часто змішують ся з побутовими піснями про сумну долю жінчини і легко переходять у круг сих пісень.

Замітно, що у весільних піснях часто згадує ся епічна ріка Дунай: молода тоне в Дунаї; отець, мати, брат, сестра не можуть її ратувати; ратує її милий, або вона кидає свою косу — дівичу красу в Дунай і посилає її до вітця“.

Після повороту з церкви по вінчаню обсіпують молодих зерном або хмелем, годують за столом куркою з когутом:

Ой сип, матінко, овесець,
Щоб наш овесець рясен був,
Щоб наш Семенко красен був.
Ой сип, матінко, пшеничку,
Щоб наша пшеничка рясна була,
Щоб наша Мариська красна була (Етн. Зб. I., 361.).

Весільні пісні мають зв'язь з иншими творами української народної словесности, з обрядовими, ігровими. Можна також найти в них казочні мотиви і на відворот у казках мотиви весільних пісень, н. пр. казочний мотив о чудних дівичах-лебідках, що переміняють ся в людей. У весільних піснях стрічаємо заговори і загадки, н. пр. що росте без коріня і т. д.

б) Похоронні обряди, пісні, плачі, заводження або голосія.

Наконежна хвиля людського життя, смерть, була злучена з усякими обрядами як у старовині, так і тепер. З ними вяжуться всякі вірування і погляди на смерть, на загробне життя мерців і на взаємини їх з живими. Обовязковими були проводи мерців з обрядовим оплакуванням, котре умоляє мерців, що вони не будуть небезпечними, але прихильними для живих.

Смуток по близькім, дорогім покійнику зовсім природний і тому при силі чувства виявлявся він ритмічними видами, похоронною піснею, „прочитанієм“, про що згадує також літопись, навіть у князів. Протягом часу витворився погляд, що покійник потребує обрядового, в певнім традиційнім виді зложеного плачу і тим способом явились заводові плакальниці, плачки.

в) Похоронні пісні, плачі, заводження або голосія мають отже темою смерть (т. є. кінець життя) когось із семі або похорони, а в них проявляється не лише жаль і смуток по вмерлім, але там находимо також натяки на похоронні обряди і на се, як нарід уявляв собі життя по смерті. Сі плачі, заводження і голосія (грецьк. трени, пор. Кохановського Трену, плачі жінок і плач Ярославни в „Слові о Полку“), витворилися на основі на пів мітичній, на пів християнській, яко велика частина української народної поезії. Старинний поетичний образ зозулі плакучої стрічаємо часто в тих плачах-голосіях, так що мимохіть насуваються староруські вислови желѣти, желя, карити — печалити ся. Володимир Мономах в 1096. р. пише про свою вдову-невістку, що вона „сядеть акы горлиця на сусѣ дровѣ желѣючи“ (Ипат. Лѣтоп. 1289.). „Желю“. „плач“ навів Бог на ріці Каялі після пораженья Ігоря Святославича Половцями, як пише літопись 1185. р. Все те свідчить про давнину похоронних пісень і звичаю оплакувати померших. Відгомін сего звичаю відбився і в літописях і в Житях Святых. Доси в декотрих сторонах зберігся звичай, що особливо даровиті з природи жінки складають нові плачі і голосять їх на похоронах (н. пр. на Гуцульщині). Давні образи, епітети і мотиви в тих нових плачах повтараються із старовини. А по виділеню християнських черт у голосіях остане все таки ще багато поглядів про

смерть, загробне житє, про душу і відносини природи до чоловіка в старовину. Епітети й образи в плачах нагадують „Слово о Полку Ігоревім“.

Природа бере участь в жалю по вмерлим, мерця порівнюють з сонцем або місяцем, а смерть із заходом за горами і лісами. Смерть являє ся злощасним горем, безталанницею, обидою (пор. „Слово о Полку Ігоревім“), чорним вороном або кощавою жінкою, відмою, гадюкою — вона невмолима (гл. М. Шашкевича „Нещасний“). Душа представляє ся птичкою, що влітає з хати крізь вікно (пор. „Бабуся з того світу“). Вмерлий, що пішов „у далеку, незнаму дорогу“ або країну“, „за темні, дрімучі ліси, за високі гори“, не пропав на віки, єго „дожидають в гості“. Єго поминають в „третини“, „девятини“, „сорочини“ (пор. „Марусю“ Квітки), а також „на проводи“ або „русальний день“ (в суботу перед Зеленими святами), а особливо по честь померших предків роду („дід“, „Dziady“ Міцкевича, білоруський вислів) лучено з празником коляди. Для помершого заставляють їду і воду на могилі або дожидають дома, лишаячи місце за столом (на Різдво заставляють кутю в ночі на „покуті“, а на помянки „коливо“, приправлене як різдвяна кутя), і лишаять відчинене віконце, котрим душа влітає. Похорони, се обовязок семі, а залишене похоронів уважає ся великою провинною, як се було й у старинних Греків, бо тоді душа блукає ся привидам по ночах. Покійник ставав у такім виді на другім світі так, як єго похоронили і тому в Шевченковій поемі „Гамалія“ козаки благають Бога зовсім в душі народного віруваня, щоб їм не довелось „на суд праведний прийти, в залізах руки принести і перед всіми у кайданах стать“. Деякі місця плачів прибирають прикмети епічних оповідань і визначають ся гарними та поетичними порівнанями і поетичною красою.

Плачі мають багато спільного не тільки з обрядовими піснями, але й із заговорами. В похоронних обрядах зберегло ся багато подробиць, що сягають до поганської старовини. В деяких околицях є звичай класти в домовину чи завязувати в хустку (жінщині) або зашивати в шапку (мужчині) гріш, що нагадує грецький *δβολος* для Харона. По смерті дівчини-молодої або наробка-жениха печуть ко-

ровай (як на весіле) і кладуть на домовину, а по похороні роздають семі (Кіев. Стар. 1890., I, 131.). Зберіг ся також звичай зимою і літом відвозити покійника на санях на кладовище. Се нагадує вислів у Поученю Володимира Мономаха: „сидя на санехъ“.

В Галицько-Волинській Літописи є під р. 1288. згадка про похорон кн. Володимира Васильковича: „Преставленіє же єго бысть въ Любомли городѣ въ лѣто 1288., мѣсяця декабрия во 10 день, на св. отца Мины. Княгиня же єго слугами дворными омывше єго, и увиша и оксамитомъ со круживомъ, яко же достоить царемъ и повезоша и на сани и повезоша до Володимеря“.

10. Релігійно-моральні пісні або духовні стихи. Релігійні пісні або так зв. духовні стихи народні творять багатий і вельми займавий відділ народної поезії, в котрім відбили ся віруваня і погляди народу, витворені під впливом християнства. Християнство осяяло душу народу новим сьвітлом, внесло в сьвітогляд єго високі ідеали Божої любови, віри, саможертви і вплинуло на всі єго почуваня і розуміня. Але попри се задержали ся між народом останки давних поганських поглядів, а крім того нарід не розумів з нової християнської науки всего так, як треба і толкував собі дещо по своему, самовільно і неправильно. Тимто духовні стихи носять на собі пятно двоєвір'я, виявляють мішанину християнських і поганських поглядів.

Релігійно-моральні пісні або духовні стихи черпають теми з ріжних жерел, устних і книжних, з сьв. Письма, з церковної історії, з життя Сьвятих, з церковних пісень і ддятого їх основний характер — християнський, церковний. На сю релігійно-моральну поезію мало вплив суспільне життя, пародні перекази і твори народної поезії, а крім того також легєнди й апокрифічні твори; ддятого зовсім природно, що попри церковно-християнський зміст і характер в тих піснях чимало також давної поганської примішки, бо те, чого вони не находили в сьвящених книгах, доповняли уявою і тому можна сю поезію назвати двоєвірною. Багато черт у духовних стихах взято з билин або з казок. Мимо того всі вони нав'язі глибокою вірою і викликають

свою найвною простотою трюгаюче вражине, а многі з них визначають ся великою поетичною красою.

Не легко означити час, коли сї пісні зложені. Деякі сягають неперечно перших віків християнства на Русь, инші значно пізнійших часів. Творцями їх були півосв'ічені духовні, а найчастійше лїрники і старці, так звані перехожі калїки, котрі сьпівали пісні з супроводом лїри. „Калїками“ або „перехожими“ калїками звали паломників, що вживали окремої для далеких вандрівок пригідної обувї, званої в грецькїм і латинськїм язичі калїга. Таке паломництво вимагало певних засобів, а крім того і тілесних сил. Однак після овлади Царгорода Турками й опустошень України степовими ордами паломництво до сьв. Землі перервало ся, а обмежало ся на вандрівки до місцевих українських сьвятинь, а так само змінив ся сам склад серед „калїк“, між котрими переважали люди немічні, убогі, слїпі і т. п. „Калїка“ стає отже висловом для означеня людей хромих, слїпих, убогих, а само занятє стає родом промыслу окремої верстви суспільної. Отсї калїки склали отже головно духовні стихи, а що сьпівали їх з супроводом лїри, зуть їх лїрниками.

В язичі і складі тих духовних стихів, званих „псалмами“ і „кантами“, є чимало книжного: церковно-словянські форми, іскусні розміри, а часто буває також і ритма. Але побіч того находимо в них чимало народно-поетичних прикмет.

Духовні стихи можна поділити на епічні і лїричні. Епічні стихи описують події старо- і новозавітні, легендарні, а лїричні висловлюють почуваня і настрої сьпівців. Що до змісту описують епічні стихи життя Сьвятих, початок сьвіта (космогонічні), кінць сьвіта (есхатологічні) і т. п. Нарід бажав почути поясненя про долю душі, про загробне житє, про походженє всяких річий і тим способом витворила ся своєрідна народна філософія, основана головно на двовірних легендах, зачерпнених у великій часті з книжних жерел з Византії і південної Словянщини.

Улюбленими темами посеред народу є притча про Правду і Кривду (ствя уособлені), оброблювані також в народних казках, про страшний суд (многі з тих пісень

що до складу близькі книжному письменству), притча про Богача і Лазаря, а ся притча причинила ся чимало до популярности стиха про „Олексія Божого чоловіка“, оснований на життєписи сего Сьвятого, що добровільно в розкішнім домі багатого вітця терпів усяке пониженє, відказав ся усяких почестий і став ідеалом для убогих калік, так що звичайно лірники починають сею притчею свій репертуар на базарах, при церковних кладовищах, на відпустах і т. п.

Ліричні духовні стихи присьвячені пореважно питанням про смерть і загробне житє, нав'язані страхом перед загробними муками. Наближенє смерти викликає у чоловіка сьвідомість єго грішности, бажаня покаяня і прощєня. Він уявляє собі все своє житє і лякає ся в гадках того, що мало подбав, щоби заслужити собі Царство небесне.

Вельми знаменний у ліричних духовних стихах покаянний пастрій, котрим вони нав'язані. В сих стихах „грішна душа“ кає ся після смерти і перечисляє свої гріхи, а в сїм перечислюваню находимо чимало побутових черт, котрі зображують сільське житє і відносини, н. пр. душа кає ся, що несправедливо розділювала землю, що переорувала чужу межу, займала чужу ниву. Стрічаємо також у тих покаянних стихах слїди забобонів: віру в замовлюваня, чародїйство і т. п. Так н. пр. душа грішна признає ся, що відбирала молоко чужим коровам і т. п.

Крім покаянних черт проявляє ся в ліричних духовних стихах часто вплив проповіді про євангельські чесноти: покірливість, терпінє, милосердє, взагалі „праведне житє“. Тільки праведним житєм можна заслужити собі спасєнє і щасливе житє вічне в „прєсьвітлім раю“. Але що сьвіт „лежить в грісі“ і чоловік окружений всякими лихими впливами на єго тілесну природу, що доводять єго до упадку, тимто найліпшим орудником душевного спасєня — відречи ся від сьвіта й єго приман, а присьвятити ся монашому житю, яко найвисшому ідеалови праведного житя. Сї ідеї християнського аскетизму вїйшли глибоко в народну сьвідомість і виявили ся вельми живо в духовних стихах. В них залюбки осьпівує ся добровільне відречєнє від сьвіта сьв. Олексія Бо-

жого чоловіка для високого ідеалу духовного совершенства.

Зверхня форма духовних стихів визначає ся великою рiжнородностю. Деякі з них зближені до билин, на інших видно вплив церковних пісень і книг, особливо Псалтирі, улюбленої книжки до читаня в тих часах. Вплив сей виявив ся частим уживанєм церковно-словянських висловів, а навіть цілих речень з церковних текстів. Навіть у напівах духовних стихів замітно вплив церковних мелодій, хоч значно змінених відповідно природі і прикметам народної музики. Головною прикметою сих напівів є одноголосний сьпів (unisono), занесений на Україну з Візантії.

II. Історичні думи і пісні.

Найзамітнішою появою української народної поезії є історичні думи і пісні. В українських історичних піснях і переказах зберегло ся мало споминів з давньої київської (княжої) доби. Винищенє України наїздами Половців, княжими усобицями, татарським лихолітєм, громадним переселюванєм населеня, підчиненєм Литві а відтак Польщі, процвіт козаччини і довголітні війни з Татарами, Турками і Польщею випирали старі історичні перекази і спомини, а висували нові справи і нових героїв. Старинну українську історичну поезію виперли українські думи. Се пісні про боротьбу України з Татарами, Турками і Польщею, почавши з XV. столітя, що дійшли до повного розцвіту в XVII. столітю. Історичні обставини XV—XVIII. столітя, а іменно татарські і турецькі набіги на Україну та початки козаччини, котрої осередком стала Наддніпряньщина, війни з Польщею і Туреччиною, доставили багато матеріалу для творів народної поезії. Се була для українського народу нова героїчна доба (особливо XV—XVII. столітя), що витворила новий рід народної поезії, козацький епос — думу.

Найдавніші українські думи оповідають нам про татарські наїзди, татарську неволю і боротьбу козаків з Татарами. Ся тема вяже думи з переказами литовської доби, коли на перемяну Печенігів і Половців явили ся Татари. Після змісту „Слова о Полку Ігоревім“ можна сказати

напевно, що українські думи продовжують пісенну творчість київської доби, тільки в думках князі-герої зробили місце козакам-лицарям, Половці — Татарам.

Дружинна поезія давних часів переродила ся у всепародну поезію, котрої осередком також дружина, але уже своя, народно-козацька, а не княжа. Як тільки український нарід у козаччині побачив народний ідеал свого життя, тоді перекази про героїв давної доби стали злишні. Згадка про них булаб зберегла ся, колиб ніщо не ворушило було і не трівожило народного життя. А тимчасом народні сили в боротьбі о встановане були так напружені, що живчик народного життя бив бистро і тому над Дніпром забуто про події раньші козацької доби. Народна пам'ять тільки небогато зберегла про литовську добу, а нарід висьпівав у думках про козацьку добу хвилі, коли на першій місці стояв уже єго представник в ідеальній обстанові козака-лицаря, борця проти всякого гноблення. Тимто думи, яко епос справді козацький, витворили ся тоді, коли витворило ся і саме козацтво. Се поезія нової доби, хоч корінь єї лежить у віддалених переказах київської старини.

Зміст козацького епосу — се дійсна реальна історія, як у „Слові о Полку Ігоревім“; єго герої — се дійсні герої народної боротьби, котрих подвиги, характери, трагічна доля, ворушили уяву і чуте народу. Козацький епос обіймає отже всі доби історичного життя України від XV. до XVIII. столітя, оповідає про боротьбу з Татарамі і Турками в степах і на Чорнім морі, про недолю невільників в ясірі, про козацько-польські війни, а на останку і про новіші події, н. пр. про зруйноване Січи і т. ин. В козацьких думках, особливо давнійших, стрічаємо мітичні, апокрифічні, мандрівні і книжні мотиви (н. пр. про бурю на Чорному морі, сповідь Олексія Поповича пригадує літописну сповідь Ігоря в неволі), старосьвітські епічні форми. При всій поетичній закрасці козацьких дум, в них нераз можна все вказати певну історичну подію, що послужила їм основою, — особу, вибрану героям, а на останку дуже вірно зображені суспільні і побутові обставини. Думи визначають ся богатством і точністю історичних подробиць, зазначають, коли і де склала ся яка подія і тим відріжняють ся від московських історичних пісень, в котрих нема

тої точности. Така точність надає думам певности і ваги та викликає віру у слухачів. Се в повнім значіню слова історичний епос, поетична літопись народного життя, без казочного, фантастичного прибільшування, проста і реальна у всіх подробицях.

Думи зображають найбільш драматичні події з минулщини козацької України.

Поетична картина думи овіяна теплим чутєм ліричної пісні і виявляє часто замітну красу; задля того думи належать до найпринаднійших проявів усеї словянської поезії. Живе відчутє природи дає думі багато поетичних образів, котрі виразно обмежують епічний предмет.

Кобзарські думи се поетичні твори більше зложені й обмислі, як історичні пісні, котрі служили кобзарям звичайно готовим матеріалом для зложеня думи. Творці дум користували ся готовими, раньше зложеними історичними піснями, подібно як автор „Слова о полку“ „старими словеса“, лучили книжні й народно-поетичні живла: ритму, свободний вірш, то короткий, то довгий, книжні форми язика поруч із народно-поетичними образами, епітетами, символами, повтореннями і т. п. **Історичні пісні і думи**, се твори навіяні хвилими вражіннями життя, висьпівані на те, щоби виразити вплив або відплив народних і особистих почувань у даній хвилі, призначені були для широкого круга слухачів, що гляділи в них поважної відповіді на питання рідного і суспільного життя.

Історичні думи складали кобзарі-бандуристи, що сьпівали, пригриваючи на мнгострунній бандурі ¹⁾, — складали

¹⁾ Приступаючи до відсьпіваня думи, сьпівець наперед пригриває на бандурі основну музикальну фразу (пригривку), виконувану бисто, а відтак весь речитатив до кінця думи супроводжає акомпаніаментом бандури, як се робили також грецькі аеди в догомерівських, а навіть у гомерівських часах, котрих опісля заступили рапсоди, що виконували епічні твори, а також Гомерові поеми простим речитативом з лавровою віткою в руках (Гл. Труды, III. археол. сьвізда, том IV., Київ 1878., Міщенко, О способь исполненія эпическихъ произведеній древнегреческими пѣвцами сравнительно съ малорусскими бандуристами, ст. 131. і сл.).

Бандура се інструмент подібний зверхньою формою до еспанської гітари. Бандура складає ся з не дуже довгої, але широкої ручки (грифа), закінченої голівкою, в котрій застромлені кілочки задля підтягання або спусканя струн. Ручка примощована до слідняка,

їх звичайно зараз після історичних подій, котрі давали зміст і настрій їх гадкам. На се вказують не тільки схожі обставини інших літератур, але й самі наші думи.

Час, коли повстали думи, годі докладно означити. Польський історик Сарніцький згадує під роком 1506. про смерть двох братів Струсів у поході на Волощину, в честь котрих зложено і сьпівано сумні пісні „elegiae, quae dumas Russi vocant“. Українські літописці згадують про думи, відріжняючи їх від віршів. Самійло Величко згадує, що львівський владика, Йосиф Шумлянський, зложив невдалу думу на перекір гетьманови Самійловичеви. Складали думи також Мазепа, Ханенко й ин., на народний лад. Думи однак підходять не тільки до початків козаччини, але сягають до походів проти Половців, а „Слово о Полку Ігоревім“ можна назвати старо-руською думою.

Творцями історичних дум були звичайно самі дїєві люди, учасники крївавих трагедій старовини, козаки-вояки, а на се вказують широкі описи боїв, переправ і всіх подвигів воєнних, котрі вийшли з душі сильно зворушеної вражінєм тих подій. Бандура була конечною приналежністю не тільки лицарів, званих козаками-бандуристами, але й взагалі знатних письменних людей в козацькім товаристві, котрих доволі багато було в тих часах при широко розповсюдненій просьвіті; отже певно, що такі козаки-бандуристи, вийшовши з бою, складали і думи про історичні події, а не безоружні сліпці-старці. Таї козаки, котрим задля старости літ не ставало сил воювати, чвалали за козаками та висьпівували про старі і нові

зробленого в овальній формі з липового дерева, подібного до видовбаної дині або тикви, з облям дном. Сей овальний, видовбаний спідняк зверха накритий верхняком (декою). В середній верхняка прорізаний круглий отвір — голосник, що видає голос. Понизше голосника примощований приструнник, себ то поріг, до котрого причешлюють ся струни, а між приструнником і голосником є ще коблїка, на котрій лежать всі струни, так як на скрипці. Бандура має звичайно 12 струн, хоч бували бандури 25—30-струнні. З тих 12-ти тільки 6 довгих, що тягнуть ся від приструнника здовж цілої ручки до головки і там намотані на кілочки, а другі 6 тягнуть ся від приструнника до кілочків, уміщених на крає верхняка, лївобіч ручки.

події, користуючись допомогою товариства. З козацькими загонами йшли часто і бандуристи і вони були мабуть знавцями гри на сурмах, як і на бандурі. Особливо після смерти козака вигривали сумно на сурмах (в Гуцульщині й тепер на похороні вигривають на тримбітах [довгих трубах з березової кори або з бляхи]).

Сліпці - старці (хоч бували і молоді сліпці), звідуючи козацькі табори для милостині та прислухуючись козацьким пісням, тільки повтаряли думи козаків-бандуристів та складали поучні і релігійно-моральні пісні і висьпівували їх відтак на приспах під сільськими хатами. Ще й тепер сьпівують думи тільки українські кобзарі і бандуристи, що живуть подекуди на Україні. Як колись аеди, а відтак рапсоди старинної Греції сьпівали про своїх героїв, брязкаючи по струнах свого інструменту (званого *φόρμιγξ* або *κίθαρις*), так українські сліпці-старці сьпівали і тепер ще декуди сьпівують свої думи речитативом, то скоро, то знов поважно, що викликає сильне вражінє. Пригриваючи при тім напів на бандурі, сьпівець помагає свому сьпівови; для віддиху і начеб для роздуманя над просьпіваним і для більше характеристичного розділу одної музикальної частини від другої, він у перестанках вставляє невеличку музикальну фразу, після котрої знов починає сьпівати. Відси то і пішла назва думи. Думи се отже поетичні спомини минувшини.

Невольницькі думи, так звані плачі або псалми, складали невольники, що коротали свій вік по турецьких каторгах. (Пор. Викуп з неволі, Божий Чоловік в „Чорній Раді“). Сі думи заступали їм місце молитов, як се бачимо із закінчення думи про Марусю Богуславку.

Однак крім кобзарів - бандуристів, звичайно учасників боєвих подій, а після походу творців дум, не могла і київська шкільна муза не відозвати ся на важніші сучасні події сеї доби тим більше, що під студентською одежею було ся нераз горяче козацьке серце, котре понукувало бурсаків Академії брати живу участь у воєнних боях народних за вітчину і служити їй не тільки мечем, але й пером. Під обоюстороннім впливом школи і народного духа творили ся українські народні думи й історичні пісні, в котрих книжний руський язык ще більше зближає ся до

живої української мови, як ми се бачили в церковних творах, приладжених „барзо простою мовою и діялектомъ ижъ и найпростѣйшему челоуѣкови спадно понятая“.

Доба війн Богдана Хмельницького й его найблизших помічників і наслідників стала предметом як шкільного письменства, так і народної творчости. Коли бо попередні козацькі повстання мали суспільну ціху реєстрового козацтва, то війни Хмельницького, викликані суспільними понуками, обгорнули все українське суспільство і набрали прикмет загально-народного українського руху, котрий наишов відгомін і в шкільній і в народній творчости.

Що українські народні думи творили ся не без участі школярів, про се свідчать найдавніші записи їх, із самої доби Богдана Хмельницького й его наслідників, що відзначають ся більшим або меншим шкільним складом і характером і властиво належать до ряду історичних вірш. Н. пр. „Дума козацка о Берестечкомъ звиченствѣ“, одна з найдавніше записаних (1661. р.), починає ся ось як :

»О ріко Стирю, що Хміль за віру,
Скажи ти всему міру,
Гди в Дніпр впадаєш, оповідаєш
Радость з вуйни, чи з миру?

Хан наступує і помагає
Козаком ляхов бити
Под Берестечком, малим містечком
Міл оних кров пролити,
На перевозі, чилі дорозі
Короля погромити« і т. д.

Дальший опис бою стає доказом, що автором думи був один з учасників, а числом складів і ритмою вказує дума на книжне походженє єї, так що неперечно автором міг бути якийсь ученик Київсько-Могилянської Колегії, що мав участь у бою.

Такими прикметами націхована і друга дума про Жовтоводську битву 1648. р. і з часів Виговського „Плачъ Малой Россіи“ (збережений у записях 1718—1719.) яко предмет перекладів шкільних з руського на латинський язык. М. Максимович відносить сей „Плачъ Малой Россіи“ до часів Виговського (1658. р.).

В однім польськiм збiрнику (з 1713. р.) записано ще кілька козацьких вiрш-пiсень шкiльного походження, що вiдносять ся до часiв руїни (другої половини XVII. ст.), н. пр. про напади Татар на Україну:

»Ах Україненько, бiдна годиненька тепер твоя:
Згнули козаки, добрiї юнаки, ах кров моя!
Гдiж ви, Дорошенки, гдi ви, Хмiльниченки, ви Івiани?
Сьмiлiї сотники, битiї десятники і ви гетьмiани?»

Або друга з того часу:

»Ой на горi женцi жнуть
Да долом, долом, да долиною козаки iдуть.
Межи ними три гетьмани
Пено ведуть войско запорозке долинами.
Однi гетьман Дорошенко,
Що ведець войско запорозке хорошенько;
Другий гетьман Сагайдачник,
Що згубив триста козакiв, злий необачник;
Третий гетьман Дрогозденко,
Що ведець войско московске борозденко«¹⁾ і т. д.

Колиж сiї й їм подiбнi плоди шкiльної творчостi попали мiж нарид, втратили з пам'ятi прикмети сучасности в язицi і змiнили первiсний свiй склад і лад. Головними причинами такої змiни, крiм похибок і забутия подробиць, було: змаганє сьпiвцiв до заокругленя кождої окремої гадки висловом в однiм окремiм стику і тонiзацiя шкiльних силябiчних вiршiв, котрi не мали тонiчного розмiру. В шкiльних силябiчних вiршах часто не кiнчила ся гадка в однiм стику, а переносила ся до слiдуючого, н. пр.:

„Тiї мене загубити
Мислять: не ви, мої дiти!“

Переходячи до уст народу, шкiльнi вiршi приймали тонiчний розмiр народних пiсень і улягали вiдповiдним змiнам самого тексту. При всiм тiм і в пiзнiйших записях мали думи на собi слiди впливу на них шкiльних вiршiв силябiчних. Длятого по думцi П. Житецького „українськi думи представляють оригiнальний плiд народно-культурної

¹⁾ Пор. Историко-литер. изслѣдованiя В. Перетца. — Очерки изъ исторiи украинской литературы XVII. і XVIII. в. Н. Петрова. — Объ истор. думмахъ П. Житецького.

творчости — народний що до світогляду й язика, а книжний що до особливого складу гадок і способу їх розвитку і вислову. Під впливом „язика дум витворив ся український говір, не дуже відмінний від інших руських говорів навіть в середній стадії українського наріччя. Се вповні цільний і строго видержаний говір з вельми незначними звуковими змінами і ріжноріччями“.

Під кінець XVII. століття завмирає творчість українських народних дум, у XVIII. століттю ще Палій з Мазепкою після Полтавського бою та Коліївщина відозвались слабо в українських думках, а найпізнішим відгомном їх є пісня останнього кошового Кальниша (Кальнишевського) про Чайку:

„Ой біда, біда чайці небозі,

Що вивела дітий при битій дорозі“ і т. д.

але й вона є лише перерібною чумацької пісні.

Думи є творами історичної доби, хоч у декотрих бачимо черти і сліди давної богатирської (героїчної) доби (н. пр. про Самійла Кішку, про бурю на Чорному морі, про Байду-Вишневецького). Таких слідів стрічаємо більше в думках, описуючих боротьбу козаків з Татарами, себ то в думках давнішої (що до основ) формації, що ще мало успіла відстати від способів богатирської творчости. Думи пізнішої доби описують боротьбу з Польщею красками вже близькими до дійсного життя, а історичне живло виявило ся вже з більшою чистотою, як у героїчнім епосі, се вповні історична поезія. (Ор. Миллеръ, Великорусск. былины и малорусск. думи, Труды, III. арх. сьѣзда, Кієвъ 1870., т. II., ст. 285. і сл.).

Предметом думи не тільки історичні особи і лицарські події, але нераз події з життя суспільного, в котрих тільки відбили ся загальні черти побуту козацьких часів. (пор. Думу про сестру і брата). Тому можна думи назвати історичною поезією козаччини в найширшій значіню слова: всі обставини життя, пережиті народом в ту добу, все горе, перерване деколи radoщами, все те відбило ся в українських думках. Усе те зображено на стілько близьким дійсности, що мимохіть викликає пряму участь чутя й у самих сьнівців і у слухачів. Відси то походить сепі

ліризм дум, котрі задля того не мають вповні епічного спокою („Слово о Полку Ігоревім“ — епічно-ліричне, думи лірично-епічні), а часто переходять також у драматичний тон, як взагалі народна поезія не знає тих чистих, відрубних поетичних родів (н. пр. епіки, лірики), знаних давним естетикам (пор. балади, романси).

Що до форми належать думи до складного роду поезії, бо на них відбив ся вплив шкільно-книжної творчости. Думи зложені в тих часах, коли всі верстви українського суспільства йшли разом і коли школа на Україні стояла близько народного життя, стежила за ним. Освічені люди писали вірші ладом народних пісень, а прості люди на взорець сих віршів складали свої пісні і думи про славних тогочасних лицарів і діячів та їх подій. Тимто в думках зустрічаємо деколи щось книжного у зворотах і висловах, що нагадує давні шкільні вірші схолястичні.

Кобзарі-бандуристи не грали ніколи для забави. Виспівуючи про історичні події, в найширшій значію слова, подавали у своїх поважних думках глибоко--моральні погляди (н. пр. про бурю на Чорнім морі), а доторкуючись родинних обставин, голосили науку життя своєму народови (н. пр. Дума про сестру і брата, про Правду і Кривду й ин.).

Важне місце в думках займає пошана для батька і матері, яко відгомін загальних родинних почувань, спасене від біди через вітцівську і материнську молитву, а погибель від материнського проклону. Сей родинний культ займає важне місце в поетичних творах українського народа.

В думі про Івася Коновченка мати плекала і любила свого сина, щоб її доглядав на старости літ, а син проти її волі іде до війська, щоби з него не сьміялись козаки. А ся черта вельми схожа з оповіданем літописи про стареньку княгиню Ольгу, що охрестившись, наклонювала свого войовничого сина Святослава до християнства, а він не послухав сего, бо „дружина моя сему смѣяти ся начнуть“. Подібно, як Коновчиха казала синові, що вона годуючи его, сподівалась прожити з ним на старости літ, так і кн. Ольга говорила Святославови: „видиши ли мя болну

сущу, камо хочеш (идти) отъ мене — погребъ мя, иди, амо же хочеш“.

Ся висока етична ідея погляду на велике значіне матери виявила ся не тільки в українських думках, але ще більше в українських родинних, а особливо весільних і інших ліричних піснях.

»Тільки в свѣті правди, що рідная мати«, каже народна по-словиця: »у кого ненька, у того головка гладенька«, а як вже не стане матери, тоді, як гарно висловлено в пісні:

»Намалюю матір
На божничку в хаті:
На божничок глину —
Матір іспомяну,
Назад оберну ся,
Сльозами заллю ся«.

І нема тяжного гріха, як непошана або убийство батька та матери (переказ про Мадея в легенді про померші душі, в думі про Олексія Поповича і в коляді, як Мати Божа просить Христа о райські ключі, щоби відчинити рай і пекло, випустити грішні душі, лише одній опрощени нема, »що отця з матірю та палаяла, не палаяла, а подумала«).

В народній щедрівці Господь сам тримає ключі від раю, відмикає рай і впускає душі, але одної не пускає, що „вітця-матір не за що має“.

Та крім сеї етичної ідеї родинних почувань про значіне родини, батька і матери, стрічаємо в думках ще другу ідею — суспільну — єднання людей задля суспільних справ. Коли в думках з виявою родинних почувань і головною опорою є родина, батько і мати, то н. пр. в думі про Хведора Безрідного висунений на передове місце засновок суспільного єднання, місце батька-матери заступає козацьке товариство. З опису похорону Хведора Безрідного проявляє ся ідея, що се не бувало, щоби козацька голова без товариства умирала, а ся ідея є відгомном єднання в самім житю, що находило вираз не тільки в козацькім товаристві, але й в інших формах побратимства, в церковних братствах, в парубоцьких братствах, цехах і т. п. Тимто невимовна туга і жаль віє з дум про самітну смерть козака в степу (н. пр. про смерть

козака-бандуриста, смерть наймолодшого з братів, що втекли з Азівської неволі і т. п.).

Замітна також у думках черта про лицарство козаків, що є синонімом слави.

В думі про Байду султан каже до него:

»Ой ти, Байдо, ти славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький«,

а до Олексія Поповича про бурю на Чорнім морі кажуть козаки:

»Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю і писарю«,

а в думі про Богдана Хмельницького, котрий там названий лицарем, висловлено бажане, щоби »козацьке військо слави, лицарства доставало«.

Вельми гарно і влучно пояснив М. Гоголь значіне дум для українського народа, ролю в них матери і вільнодумний лицарський дух козаччини. „Пісні для України, каже він, є всьо: і поезія й історія і вітцівська могила. Всюди проникає їх, всюди дише в них широка воля козацького життя. Всюди видна та сила, радість, могутність, з якою козак кидає тишину і супокій домашнього життя, щоби вдати ся в сю поезію бою, небезпек і гулящого бенкетованя з товаришами“. Козака не може вдержати навіть „старенька мати, що проливає струї сліз, котрої цілим ествоманем заволоділо одно материнське чувство“.

Думи відрізняють ся від инших пісень народних ріжнородною, вільною мірою стихів. Бувають стихи 20—30-складні, є також пятискладні, відповідно до пастроу сьпівця і приміненя до музичної гри, а навіть 3-складні. Довші стихи відповідають просторому, спокійному оповіданю, а коротші зображають подію, котра живо розвиває ся. Нерівномірність стрічок, се характеристична ціха дум.

Українська дума є тільки дальшим звеном у розвитку народної пісні. Форма дружинної поезії, котрої знаменитим памятником є „Слово о полку Ігоревім“, основує ся звичайно на рівномірній, ріжнорідній будові строф, на відповіднім числі складів кожного вірша. Дружинна пісня і „Слово о полку Ігоревім“, котрого форма виробила ся

неперечно під впливом византийської церковної пісні, творить перехід у розвитку пісенної форми в українській думі.

Ритми в думах майже зовсім нема, бо тим булаб звязана розкішна оригінальна форма деклямації. Ритма їх складова (синтактична), як у „Слові о Полку Ігоревім“, в псалмах або в церковній поезії, відповідна спокійному, свобідному оповіданню; за те замічаємо звичайно рим, найчастійше женський, в кількох по собі слідуючих стихах.

Думи любують ся вельми в дієслововім рими:

»Котрий козак отця-матір поважас,
То він піде марно не пропадає,
Єго матчина молитва зо дна моря виймас,
Од смертельного гріха душу одкупляє« і т. д.

Або:

»На небі усі зьвізди потьмарило,
Половину місяця в хмари ветушило,
А із низу буйний вітер повіває,
По Чорному морю супротивна хвиля вставає,
Судна козацькі на три части розбиває«.

Деколи рим висловлює додаток до змісту, н. пр. при гетьмані Кішні:

»Марко Рудий,
Судя військовий,
Мусій Грач
Військовий Трубач«.

Часто стрічаємо в думах стилістичні звороти повторювані:

»Ти, земле турецькая,
Віро бісурменська,
Ти, роздуко християнська...«

Епічним зворотом у думі являє ся також проклін. Козаки жленуть землю бісурменську, мати неслухняного сина і т. д.

В значіню епічного образу зустрічаємо в думі про Коновчєжка загадковий сон, що нагадує старий поетичний спосіб в „Слові о полку“ (сон кн. Святослава).

Стилістичною питоменністю дум являє ся також нахил до однозвучних і однозначних слів, найчастійше дієсловових синонімів, н. пр. знає — видає, прохала — благала,

плаче — ридає, кляне — проклинає, квилить — проквильяє, або: срібло — золото, кайдани — залізо, отцева — матчиша молитва, рано — пораненьку, мало — трохи — небогато, тяжко — важко.

Язык дум витворив ся з давних живел, одначе вони не могли зберегти свого первісного виду в тім краю, на котрім історія витиснула глибокі сліди потрясеня. Не тільки татарський наїзд причинив ся до відокремлення української мови. Ще перед тим вона відділила ся від загальноруської первооснови, а відтак татарське й литовське завойоване не перейшло безслідно для дальшого перестрою староруських живел мови. Колиж сам наїзд виступив на перше місце дійства і появилася козаччина, в котрій змішали ся всі верстви українського населеня в добі Хмельниччини, проявило ся також поетичне патхенє, а єго плодом були думи. Поетична творчість довела до творчости язика і тому язык дум мимо давної основи — се новий язык. В нїм досягла українська мова того степеня, що творить характеристику питоменну українського говору, без архаїзмів, питомих иншим українським говорам. Під впливом взірцевого язика дум виробив ся український говір, одноцільний і строго видержаний з вельми незначними звуковими відмінками. Єго впливови улягають инші українські говори, як се влучно замітив Я. Головацький (Розпр. о южнорус. язичі, гл. стор. 23. про розвиток українського язика)¹⁾.

Коли народне житє стало підупадати, упадала також і творчість козацького епосу. Вісімнайцятье столітє зберегло ще черти української старовини; Запороже ще доживало останні дні, а кобзарі-бандуристи заховали доси в своїй пам'яті багаті засоби дум і переказів, котрі етнографи й учеві спасли від неминучої загибелі.

12. Лірична поезія народна.

Вже обрядова й історична поезія українська визначає ся великим багатством і виявляє багато ліричного живла. Але й лірична поезія українського народу виявляє ве-

¹⁾ П. Житецькій, Очеркъ звуковой исторіи малорусск. нарѣчія, Кієвъ 1876, ст. 288 і сл.

лике багатство і різнородність, деще незвичайно великою свіжістю і глибоким чутем. Лірична поезія — се в значній частині твір українського жіноцтва. В піснях жіночих при незвичайній плавності стиха визначає ся язык повним совершенством. Нема там одного слова лишнього або недобірного. Як зерна в гарнім колосі, так слова в ліпших, непопсованих наших піснях вибрані всі здорові, звучні і важкі. В укладі видно тонкий смак, а в образowości язык доведений до найбільшої гнучкості, але при тім збережена мужеська сила і звучність.

Головною формою української лірики є пісня, котрої словний текст вяже ся з напівом, з музичною мелодією, нероздільно й органично злученою в цілість. Ся тісна злука словного і музичного живла вирізняє рішучо народну лірику від книжної. Вяже византийські літописці вказували на особливу прикмету Словян, їх співололюбивість. Ся прикмета зберегла ся і розвинула у високім степені в українськім народі, у котрого пісня є невідступною товаришкою від колиски до могили, як висловив ся М. Гоголь — є его поезія, історія і вітцівська могила. В пісні відбила ся вся різнородність доступних народові чувств і настроїв, в котрих звучить то гуляща радість, то глибока туга. В піснях відбиває ся все внутрішнє житє народу з усею его радостю, тугою, мріями і клопотами. Але крім того в піснях відбили ся і всякі черти народного побуту, що зображають умовини народного житя, н. пр. родинне і суспільне положенє української жєнщини. Чимало таких побутових черт розсипано в піснях рекрутських, вояцьких, козацьких, чумацьких, бурлацьких, опришківських, котрі виявляють особливости побуту сеї верстви суспільної, їх звичаїв і поглядів. Також панщина і крєпацтво лишили певні слїди в народній ліриці, котрі вказують, як панщина і крєпацтво відбили ся в житю українського селянства.

Ліричне живло проявляє ся в більшій або меншій мірі в усіх видах народної поезії. Стрічаємо ліричне живло н. пр. в обрядових піснях. Деякі дослідники запевняють, що вся народна лірика витворила ся з тих пісень, співаних при всяких обрядах, що мали релігійне значінє. Так н. пр. проявляє ся у весняних обрядових піснях лі-

ричний склад, те саме і в купальних, коли дівчата ворожать про сватане, пускаючи вінки на воду. В піснях весільних стрічаємо ліричні місця в „плачах“ молодої при розлуці з рідним домом, у зворотах до її родичів і подруг. Особливож глибокою лірикою навіяні похоронні голосяня (причитанія), переняті глибоким чувством і доходять инколи до справдешнього натхненя.

Пісні ігрові і хороводні вже відповідно своему призначеню, яко супроводні прояви літного розвеселеня молодежи, визначають ся живим і веселим складом. В них найбільш співвають про любов, сватане і т. п. Хороводні ігри часто зображають цілі яви: любовні залицяня, вибір жениха або молодої, суперечку між ними і т. п. До тих хороводних пісень зближені танкові: коломийка, шумка, козак і т. п.

З ліричних пісень вельми розповсюднені пісні до танцю, н. пр. коломийки. **Коломийка** зродила ся в Коломиїщині, відки її назва, і розповсюднила ся найбільше з усіх пісень на Україні. (Ритм її 14-складний, звісний на всій Україні, пор. Шевченко, Руданський). Се вірна товаришка Русина від колиски — до могили; нею він все починає і все кінчить. Передовсім у коломийках виявляє ся привязане селянина до родини, до гір, до своєї околиці, села і т. д. і длятого видне місце в коломийці займає прославлене Коломні і Коломиїців. У коломийках і їх напіві пробиває ся меланхолійність, тужливість і сумота душі, як майже в усіх українських піснях народних. В многих коломийках проявляє ся не веселий настрій духа, який захочує до танцю, але відбиває ся також жаль і смуток на гірку долю.

Коломийки мають свій окрепий старинний лад, котрий вяже ся з поетичними ритмами старинного світа, південного (Византія) і північного (Скандинавія). Визначає ся він такими признаками: початок або перша частина пісні містить звичайно образ з природи, а друга частина відповідне тому образи уподоблене, що впливає з настрою душі співця. Образ і уподоблене творять цілість органічну, так що уподоблене наче впливає з образу. Колиж пісня довша і складає ся з кількох відділів, то образ у коло-

миїці раз піднятий розвиває ся дальше, а відповідно єму продовжує ся її уподобленє.

Коломийка складає ся звичайно з 4 стрічок, а образ і уподобленє займають в ній по дві стрічки і то так, що в першій знаходить ся образ, в третій дальший его розвій, а в другій і четвертій відповідне тому образи уподобленє. Отже правильна 4-стрічна коломийка складає ся з двох половин, а в обох половинах є і образ і уподобленє.

Пізною осеню і зимою переносить ся житє молодежи з улиці і майдану на вечерниці, сходини по хатах, де дівчата прядуть або займають ся иншим рукоділєм, а при тім ведуть розмови з парубками, співвають пісні, оповідають казки, загадують загадки, а деколи заводять всякі ігри і танці.

В тих **вечерничних піснях** що до настрою і змісту находимо більше ріжнородности, як в ігрових і хороводних, бо побіч веселих і радісних напівів проявляє ся в них часто сумний, елегійний настрій. Тимто сї пісні мають у собі більше чисто ліричного живла, визначають ся глибокою задумою, силою вислову і красою напіву, як усї инші види народних ліричних пісень та викликають велике вражінє на слухачах.

Що до змісту можна народні ліричні пісні поділити на кілька розрядів, до котрих можна влучити ріжнородні пісні що до основи і настрою.

Пісні любовні творять найчисленніший розряд, бо в них відбили ся всі відтінки і переживаня сердешного чувства. Одні оспівують щасливу, взаїмну любов, инші знов нав'іяні глибокою ніжністю зображають безкорисну прихильність молодї дівчини; в инших знов оспівана нещасна любов, повна терпіння, перепон роблених звичайно родиною залюблених, або недостачею взаїмности в серцю другім. Вельми багато пісень оспівує розлуку, жаль, зраду, а сумне чувство, яким нав'іяні сї пісні, доходить від тихої покірливости долї до глибокої розпуки, доведеної пераз до пристрастної пімети за зраду її обман.

При всім тім одначе незвичайна чистота почувань у любовних піснях надає їм великої поетичної стійности і високої поетичної цїни, коли навіть розходить ся о соромливі прояви житя н. пр.

»Над моєю хатиною чорна хмара стала,
А на мене молодю поговір та слава.
А я тую чорну хмару рукавом розмаю,
Перебула поговори, перебуду й славу.
Ой не піде дрібен дощик без чорної хмари,
Ой не вийде дівка заміж без людської слави.
Настучить ся, нагрючить ся, дрібен дощик піде,
Набрешуть ся вороженьки, дівка заміж піде«.

Родинні, семейні пісні зближені вельми до любовних змістом і настроєм. В них відбили ся всякі обставини родинного життя, світлі і темні, веселі і журливі, відносини членів семі, черти сільського побуту, а особливо цінні є пісні, в котрих зображене положення жінчини в семі.

Визначають ся вони незвичайно ніжними почуваннями, красою вислову і високо поетичним настроєм та образовістю, яку можна зустрінути хіба у великих поетів, н. пр.:

»Гореж мені, - горе, нещаслива доле!
Ізорала бідна вдова мислонками поле,
Карими очима тай заволочила
Дрібенькими слізюньками все поле змочила«.

Жінчину цїнили тоді яко робочу силу, а положення її ставало тим важше, наколи була приневолена віддати ся за нелюба. Тому в жіночих піснях чимало гіркого жалю на лиху долю, на люту свекруху.

В порівнаню з положенням відданиці зображене життя дівчини світлим і ідеальним красками. Сумуючи в новій чужій семі, „безталанна головонька“ переносить ся гадкою в рідну хату, згадує дівоче життя і материнську любов, лине до рідного огнища „журливою зозулею“ з жалю на свою гірку долю. Многі з тих пісень визначають ся глибоким чувством і красою поетичного вислову.

Сумний, елегійний настрій виявляє ся і переважає майже в усіх ліричних піснях українського народу безвідносно печалю. На се складали ся причини вікових неприхильних обставин, природних та історичних, серед котрих довело ся жити і розвивати українському народови (н. пр. боротьба з силами природи, татарське лихоліття, панщина, крещавство і т. д.).

Але й тепер, хоч уже нема ні крпацтва, ані панщини, викликує безнастанна робота на чужій ниві жаль безнадійного життя :

»Ой піду я понад лугом,
Там мій милий оре плугом.
Ой він оре чуже поле —
Мені за ним жити горе!
Ой він оре чужу працю —
Я не живу, тільки плачу!
Ой він оре чужу ниву —
Я не живу, тільки гину!
Ой він оре, а я сію —
Таї нічого не подію«.

Вельми яскраво виступає сей настрій у піснях про долю, котрі творять багатий і вельми займавий відділ. В них відбило ся роздумуване українського народу над єго долею, над важким життям. Виливає свій жаль новобранець, розлучений з рідним домом, з милою, сумує козак-молодець задля розлуки з судженою, гірко жалує ся віддана „за нелюба“ жінка. В деяких піснях зображена та „безталанна доля“ якоюсь тайною силою, що налягла чоловіка і в виді якогось фантастичного єства переслідує єго у всіх обставинах єго життя. Звичайно ся безталанна лиха доля зображена в виді Горя, Бідн, Недолі (Обида в „Слові о Полку Ігоревім“), від котрої не може оборонити ся ані молодець, ані дівчина. Деякі дослідники (як Потєбня) бачать в тім мітольоґічні єства, демонів, котрі після поганських поглядів, збережених між народом, кермують судьбою чоловіка, инші (як Весоловський) бачать в тім останки відгомону первісного анімізму, инші знов вважають се прямо поетичною уявою. Подібні зображення стрічаємо в народній поезії инших народів: Греків, Італійців, Сербів і т. п.

Крім чисто ліричних пісень, спільних усеми народами, є чимало пісень, зложених у певній верстві або в певнім стані суспільнім, котрі зображають умовини життя, звичаї, погляди, питомі сій верстві або сему станові. Сю побутову лірику творять суспільні і господарські пісні.

Суспільні і господарські пісні зображають положенє ріжнородних суспільних і громадянських обставин і сюди на-

лежать пісні: вояцькі, гайдамацькі (і про опришків), бурлацькі, чумацькі та крепацькі (і про панщину). Окружаюча природа і внутрішній народний, суспільний, громадянський і родинний побут надають тим пісням відповідного характеру. Деякі черти народного життя, котрих ми не знайдемо в сухих літературних оповіданнях, відкривають ся нам у побутовій або суспільній пісні.

Особливо чумацьке життя, багате на пригоди, розлука з родиною, проявило ся багатою твердостю пісень, що зобразили нам тип чумака в різних обставинах. Чумацькі пісні виявляють або ліричний порив, або справжній трагізм. Колиж опісля підупала козаччина, стало чумацтво пристановищем для січового лицарства. Притупивши „гострі шаблі“ і „списи“, стали козаки чумакувати. Задля того багато козацьких пісень перероблено на чумацькі, а відтак пішли за ними вже бурлацькі і рекрутські.

Зверхній вид і лад народної української лірики мимо різнородного змісту є доволі сталий і незмінний.

Найхарактеристичнішим ладом народної пісні єсть поетичний паралелізм, вироблений ще в давних часах тісної звязи чоловіка з природою, коли вона йому уявляла ся одушевленою, навіяною гадками, чувствами і волею. Опісля сей первісний анімістичний світогляд значно змінив ся і зблід, але яркі его сліди зберегли ся в технічнім ладі народної поезії. Народна пісня любить звертати ся до природи, глядає в її зверхних проявах красок і образів для вияви внутрішніх почувань. Сим ладом, з підмогою порівнань і протиставлення з появами природи, пісня намагає ся виявити і зазначити се або инше чувство або душевний стан.

Н. пр.:

»Ой ізійди, ізійди, ти зіронько та вечірняя,
Ой і вийди, вийди, дівчинонько моя вірняя!
Радаб зірка зійти, та хмаронька заступає,
Радаб дівча вийти, та матінка не пускає«:

або:

»Зелений дубечок на яр похилив ся,
А син своїй неці низенько вклонив ся« і т. п.,

або:

»Чи я в лузі не калина буза?« і т. п.

Задля частого уживаня деякі з тих поетичних порівнань неначе зростають ся, а образи взяті з природи набирають самостійного символічного значіння. Народна українська лірика вельми богата такими пісенними символами. Так н. пр. зозуля або горлиця є образом журливої жінчини, молоду дівчину пісня зображає часто червоною кучерявою калиною, калиною — малиною, ягодою зеленою, білою березою, ясною зіркою, дівчину-сироту — самітною березою, котрої ні сонце не гріє, ні місяць їй не сьвітить, лише вітер нею колише.

Козак-молодець порівнує ся з ясним соколом, сизим селезнем, кучерявим дубом, явором, пара залюблених з голубом і голубкою, туман зображає тугу, смуток, полин — горе, роса — сльози і т. п.

Вважаючи природу живою, одушевленою, народна уява глядить у ній відповіді на питання і спочуваня свому горю або радощам. Козак із журби йде в поле глядати розради, н. пр.:

„Ой гай, мати, ой гай, мати, ой гай зелененький,
Помандрував в чисте поле козак молоденький“ і т. п.,

щоби поділити ся з природою своїм жалем.

Вельми знаменною виявою живого спочуваня природи, яким навіяна вся українська народна поезія, є часті звороти до природи, до зьвірят, ростиц, а навіть неживих предметів. Сей улюблений лад у народній поезії є відгомонам давної віри в одушевленє всіх прояв зверхнього сьвіта, в можливість їх взаємин з чоловіком, взаємного порозуміння і спочуваня. В піснях часто звертає ся поет до птиць (соловія, сокола, голуба, зазулі, ворона), коня і т. п., до ростиц і дерев (калини, верби, берези, явора, дуба, сосни, трави), до сонця, місяця, зорі, вітру, гори, ріки і т. п. Дівчина звертає ся до голуба, сокола і т. п., щоби подав про неї вістку милому, просить місяця, щоби осьвітив ему доріженьку, козак через бистрого коня або чорного ворона, сокола і т. п. подає вість на родину про свою смерть у бою.

Народна пісня змагає все до ясної образowości, до конкретности, а обминає всякі абстракти. Замість

н. пр. сказати, що вже вечер і пора вертати з лану з роботи до-
дому (в крепацькій пісні) подає пісня цілу живу картину:

»Ой уже сонце над вербами, пусти нас, пане, хоч з ребрами,
Ой уже сонце над грушами, пусти нас, пане, хоч з душами,
Ой уже сонце в очереті, пусти нас, пане, вечеряти,
Ой уже сонце в вівсі, в вівсі, полічи, пане, чи ми всі?«

В народній пісні однак часто стрічаємо алегорію, особливо коли вона має виразну образіву форму. Н. пр. дівчина віддана в чужу сторононьку, між чужі люди, згоджує ся з тим, коли вже така єї доля, але просить матір, як буде вмирати, щоби прислала їй зазулю у єї садок кувати. Зазуля кувала, але донька не чула, бо на той час в полі чуже жито жала. Колиж прийшла домів, сусіди сказали, що в єї садочку зозуля кувала.

В супротивности до широкого епічного складу, основаного на повторюваню, протягуваню дії, ліричний склад є все звязкий, відзначає ся скорим розвитком і розвязкою дії. Але як в епічнім складі, так і в ліричнім улюблені поетичні звороти й образи й епітети грають важну роль і є виявою народности, мають значіне готових висловів, питомих народній поезії пісенної словні. Н. пр. буйна головонька, чисте поле, бистра річенька, крутий беріжок, трава — мурава, хрещатий барвінок, калиновий місток, гарна дівчина — небога і т. п.

Українська народна музика. Музична сторона українських народних пісень визначає ся незвичайним богатством і красою. Що до мелодийного і ритмічного складу українська народна пісня є своєрідною появою, не пошкою на пісні інших народів і на сучасну музику. „Музика, як висловлює ся Микола Гоголь, сплинула ся з житєм, звуки єї такі живі, що, як кажуть, вони не звучать, але говорять і то говорять сльозами, а кезде слово сеї горячої мови проникає душу... Нема більшої сили над людovu музику народу, котрий мав стілько поетичної вдачі, а котрому гнобленє і насила не дали ані на хвилю відотхнути. З того то гнобленє і насила зродив ся біль, котрий не міг ніде инде виявити ся, як в єго пісні“.

Красшу характеристику української пісні годі подати. І справді, се що витерпів український нарід, не перейшов

ні оден нарід словянський. Тимто і в его музиці проявляє ся часто такий безнадійний смуток. Ся задумчивість української пісні є найхарактеристичнішою її прикметою, а також у веселих піснях відчуваємо якийсь меланхолійний настрій. Як пісня кожного народа, так і українська пісня улягає подекуди чужим впливам. Однак має вона стільки питомих, лише для неї характеристичних черт, що є вона зовсім самостійною посеред інших словянських. Недавно померший український композитор Микола Лисенко має сю велику заслугу, що не тільки зберіг велику часть українських пісень перед загином, але і вєспів доказати їх самостійність. Лисенко запевняє, що з усіх словянських народних пісень своїм ладом мелодийної черти, а головно музичної деклямації слова, зближав ся до української народної пісні найбільше пісня сербська. І з московською піснею вона є споріднена. Як у московській, так і в українській народній пісні добаємо в основі старі церковні звукоряди. Як у московській пісні уживає ся часто звукоряду фригійського, еольського і міксолідійського, то навпаки в українській пісні уживаний йонський, лідійський звукоряд (чого нема в московських) і дорійський (в московських піснях вельми мало уживаний). З того огляду різниться українська пісня від московської ще й тим, що коли московська зберегає повну чистоту тих звукорядів, — українська пісня вносить більше ліричного, жалісного живла, як висловив ся славний український кобзар Остап Вересай, і так проявляє хроматичне живло, коли тимчасом московська пісня в суперечности з українською зберегає в многім строгу діятоніку. Що до мелодийної черти, бачимо в українській пісні гідну подиву симетрію і правильність поодиноких частин, коли тимчасом, як висловлює ся проф. Лярош, характеристичною прикметою московської пісні є полеханє всякої правильности в складі. Тимто і з огляду ритмічного зберегає українська пісня завсїди менше більше сталу ритму, а то найбільш 4-, 3-, 6-четвертинову або вісімкову. Ритми як 4/5 або 7/4 і комбіновані ритми найдемо також, але не в такій мірі, як у московській, котра в ритміці є вельми примховата. Очевидно і в орнаментациї музичній різниться ся значно українська пісня від московської. Фіоритури або мелізми (музичні

окраси) мають у московській пісні більш зверхнє значінє; в українській пісні є вони виразовим орудником, мають внутрішнє значінє, що головнє можна бачити у жіночих піснях, а також у думах і лірицьких піснях.

Характеристичною прикметою українських народних пісень є також перевага в них многоголосности (поліфонізму). Навіть чисто ліричні пісні виконують у народі хором, при чім оден співець веде основну мелодію, а инші учасники розвивають її, витворюючи так звані підголоски, що надають пісні особливой гармонії красою і різнородністю в злуці звуків. В злуці з основною мелодією сї підголоски творають своєрідний природний контрапункт¹⁾, котрого нема в піснях инших народів і котрий у західно-європейській музиці розвинув ся чисто-штучним способом.

13. Шкільна українська поезія лірична.

Як історичні події народні впливали на київську шкільну музу і викликували творчість історичних дум, зближених язиком і світоглядом до народної творчости, так і народне і суспільне житє в освіченім суспільстві українським дало понуку до ліричної творчости після шкільних правил. Головними формами сеї шкільної лірики були: гимни в честь Бога і Святих, елегії сумного настрою і змісту і привітні оди на всякі події личного, рєдинного і суспільного житя. Всі ті форми лірики мали в XVII. століттю переважно релігійну, взагалі духовну ціху, але з початком XVIII. століття елегія з любовною піснею і ода приймають мало-помалу під впливом клясичних взірців також світську ціху.

¹⁾ Контрапунктом зве ся злука кількох або кільканащцятьох мелодийних голосів, що визначають ся милозвучністю. Ся прикмета народної української музики, питома штучній музиці, чудувала європейських композиторів, так що деякі не хотіли вірити, слухаючи народних пісень, щоби се були твори простих людей, а не музика творців. Француз Кістін висловив ся, що народні пісні складають ся з мелодій, котрі є виявою натхненя, і в сій хвилі з вельми вишуканих і гарних, цінних комбінацій, до яких в инших краях доходять дорогою науки і обчисленя.

Шкільні гимни в честь Бога і Святих складано в Київській Академії не без впливу польських католицьких взірців. Так н. пр. в „Комедії на Рождество Христово“, приписуваній Дм. Ростовському, находить ся гимн або кант, що починає ся словами:

»Ангель пастырямъ вѣстилъ
Христось ся намъ днесь родилъ
Въ Вифлемѣ, градъ Давидовомъ,
Въ колѣнѣ Юдовомъ
Отъ Дѣвы Маріи«.

Сей кант бодай у початкових строфах представляє ся буквальним перекладом польської „набожної пісні“. Протягом часу появляють ся також самостійні гимни київських учених на всякі церковні празники (Різдво Хр., Пасху, Покров Пр. Богородиці і т. п.) і таким способом зібрав ся значний засіб духовних кантів або псалмів, котрі співали на Україні „старці - лірники“. Сей засіб творчости зібрано в Почаївськім „Богогласнику“ (1790.).

Елегія є другою формою ліричною, спорідненою з гимном, котра служила в Київській Академії до вислову сумного релігійного чувства. Такі елегії про страсти Спасителя, про потоп, смерть, останній суд і т. п. Але з кінцем XVIII. столітя шкільні елегії, не затрачуючи свого релігійного настрою, почали приміювати єя і до українського народного життя та від полурелігійного, полубоєнного життя переходити також до суспільного селянського побуту. Одна така елегія з початку XVII. ст. починає ся ось як:

»Ой колибъ знали,
И колибъ бадали,
Якъ у неклѣ лиха доля,
Тотчас пошли би ми
Гдѣ до монастыра
За грѣхи Бога прохати« :

а кінчить ся словами:

»Ей братя козаки,
Славныи юнаки!
Коли час поправмо єя.
Мати Украина
Козацкого сына
На славу породила,

Не гишмиж якъ мѹхи
И дурни и плюхи,
Мѣрне будемъ служити».

З почином XVIII. столїтя стала являти ся також чисто свїтська українська пісня шкільної творчости, викликана зворотом київських учених до взірцїв клясичної лїрики.

Теофан Прокопович, перший представник відродин клясицизму на Україні, описав утечу Олексїя Божого чоловіка з весїльного бенкету такими віршами, як Овідій своє засланє в першій книзї *Tristium* (елег. 3), а крім того переложив 7-му елегїю Овідія слов'янсько-руським віршом, написав елегїю „Плачеть пастушокъ о долгомъ несчастьї“ і т. п. Клясичні взірці лїрики, їх наслідования і переклади вплинули на свїтську закраску шкільної лїрики.

Другий представник відродження клясицизму на Україні **Григорій Сковорода**, писав також вірші, а при тїм деколи елегїї (н. пр. „Ой ти птичко жовтобока“). Їго вірші були вельми популярні на Україні, а особливо дві піснї: „Всякому городу нравъ и права“ і „Ахъ ушли лѣта якъ вихрѣ зъ круга свѣта“, а хоч були зложені книжним язиком, то в устах народу прийняли перегадом закраску українську і доси сьпївають їх на Україні „старці“. Першу пісню Вацлав з Олеська і Жеґота Павлі помістили яко народну в своїх збірниках пісень, не знаючи, що єї автором Сковорода, а Котляревський вложив її в уста Возного в „Наталці Полтавці“.

Ані Прокопович, ані Сковорода не склали любовних пісень, зїрвавши з родинним житєм, хоч знакомі їм були відповідні клясичні взірці, а Прокопович навіть остерегає молодїж перед любовними почуванями. Мимо того свїтська молодїж, що побирає шкільну освіту, виявляє в піснях любовних свої почуваня. Так н. пр. козак **Климовський** зложив на початку XVII. столїтя пісню „Їхав козак за Дунай“, котру й доси сьпївають на Україні, а козак Гадяцького полку **Захар Дзюбаревич** спорудив з початком XVIII. столїтя збірник пісень, між котрими є де що й єго власної творчости.

В одній піснї говорить автор :

»Дівчинонько, моє серце...
Тяжко, нудно мні без тебе,
Істи, шти не озму ся,
Слезоньками обіллю ся«.

На чужині автор тужить за своєю родиною, за вітцем, матерю, за рідними братами :

»І вони теж не знають,
Як я бідний погигаю;
Ні о собі знати не дають,
Ци всі живі пребивають«.

В половині XVIII. столітя любовні пісні шкільної творчости широко розповсюднили ся по Україні, а деякі з них попали ся навіть у збірники українських народних пісень. З України сі пісні любовні вельми рано переходили до Галичини, Угорщини і Буковини, а навіть у Московщину, як н. пр. „А у полі, полі стояла береза“, „Ой за гаєм, — гаєм, гаєм зелененьким“, „Звеліла мні мати зелеп ячмінъ жати“ і т. п. Але з другого боку українські любовні пісні підчиняли ся московській ліриці, як н. пр. пісня:

„Не прельщай меня, драгая,
И не кажись моимъ глазамъ“ і т. д.,

котру Котляревський вкладав в уста Фиятика в „Москалю-Чарівнику“. Пісню сю зложив Сумароков, але протягом часу Українці її значно змінили.

Одами називали привітні вірші на всякі празники і сьвяткованя, звернені до слухачів. Так н. пр. привітні вірші на Різдво і Великдень заступили місце „колядок“ і „волочесних“ пісень, а витворились вони під впливом латинсько-польських взірців.

Однак у дальшій розвитку на українській ниві подібні привітні вірші або оди прибирають від 40-вих років XVIII. столітя питомий народний гумористичний настрій і закраску та зображають сьвячені предмети і події відносно сьвітотлядови українського простолюдя, з єго побутом і єго рідним язиком. До таких віршів належить „Вірша, говореная Запорожцями въ Свѣтлый праздникъ Воскресеня Христова“ („Христос воскрес, рад мир увесь, дождали Божой ласки“ і т. д.), „Вірша на Великдень“ і „Вірша Рождественська“ (Христос родивсь,

мир звеселивсь), „Рождественська вірша“ (Христос народив ся, щоб мир звеселив ся). Складали їх головно ученики Київської Академії.

Замітна особливо „Вірша говорена гетману Запорожцями“ на Великдень. Автор описує радість пасхальну народу задля побіди воскресшого Спасителя над Сатаною, Адом і Смертю і визволення праведників з Ада, між котрими знаходиться сьв. Пятниця і Понеділок. Вірша кінчить ся словами:

»Адаме, грай! отвертий рай, їди, поспішай ся!
Райским плодом зо всім родом рад будь, утішай ся!
Веди всіх у ряд у райский сад яблук збирати!
Уж од древа уже Ева не буде вмирати!«

Між тими віршами гумористичними та інтерлюдіями видно певну звязь, так що інтерлюдії представляють ся начеб драматизовані вірші.

II. Народні казки, легенди, перекази, новелі й анекдоти.

Найбогатша може галузь усної словесности і що до кількості і різнородности — се народні оповідання, а іменно „казки, байки, приказки, небилиці“ і т. п. В них відбили ся вірування, звичаї, етичні погляди і світогляд народу, подібно як і в інших творах усної словесности, а також апокрифічні і книжні живла, котрі нарід переховав у пам'яті. При всій простоті і свободі форми, мають казки багато спільного з іншими творами народної поезії не тільки що до тем, на котрих вони основані, але й що до складу і викладу.

Велика схожість казок у різних народів, особливо індо-європейських, є доказом, що їх основою є однакові виображення, і казки є лише різнородними перемінами й обрідками мітичного, побутового або суспільного змісту. В дуже многих случаях показують ся казки перенятими від інших народів, а відтак лише приладженими до світогляду українського народу. Така вандрівка казок, як і інших поетичних творів, є звичайною появою у різних народів, при чім казка змінює свій вигляд, а нераз не обійшло ся при тім і без впливу книжних літературних

творів (апокрифів). Переняті казки приладжувано до українських форм, складу й языка. Але замічаємо нераз схожість певну українських казок з казками народів зовсім неспоріднених і вельми далеко поселених на півночі або полудні інших частин світа, між котрими нема ніяких взаємин (н. пр. між українським і американськими та австралійськими дикунами).

В таким случаю обясняє ся схожість народних поетичних оповідань, казок, пісень і повір'їй менше або більше анальоґічною діяльністю і творчістю людського духа і спільністю психолоґічних уяв, загальнолюдськими поглядами і побутом. Така схожість проявляє ся в деяких збірничних казках у європейських народів і у дикунів Америки, Африки й Австралії. Така схожість буває і в деяких зображеннях героїв епічних в європейських народів і в азийських туранських та іранських племен (н. пр. в билинах).

В розвитку народних казок можна замітити кілька ріжних степенів. В найдавніших казках бачимо переважно мітичну, астрономічну основу, яко відгомін давньої поганської старовини з чертами того світогляду, що не є нічим иншим, як символізованем сил природи, зображенем боротьби світлих і темних, добрих і злих сил. Зміна пір року, поворот весни по зимі умертвляючій всю природу, зміна дня і ночі, уявляють ся яко побіда або поразенє в боротьбі світлих божиц з темними силами. Таким найдавнішим поетичним зображенем природних мітів є неперечно клясичні казки про Персефону¹⁾ і про Поліфема²⁾.

¹⁾ Також Просерпіна, донька Зевса і Церери (Деметер). Коли раз якось із своїми товаришками рвала цвітї на левадї, пірвав їй Гадес, бог підземного світа і упровадив з собою, де вона остала его жінкою. Довго блукала Церера по землі, глядаючи своєї дочки: із досади зсилає непороду на землю, поки Зевс спонукає Гадеса звернути Церері пірвану доньку, але перед тим ще дав їй зїсти зернятко з любовними чарами. Так жила з того часу Персефона дві третини року (в літі) у матері, на землі, а відтак ішла за потягом любови і вертала на одну третину року (зиму) до підземного світа до свого мужа. Сей міт, з котрого Шілер взяв тему до баляди „Klage der Ceres“, зображає житє ростиinne на землі, як воно оживає і завмирає.

²⁾ Сын Посейдона, одноокий велит, найславнійший з циклопів. До его печери зайшов Одисей, причаївши на Сицилію з 12 товаришами, з котрих Поліфем зів б. Булаб і тамтих постигла така сама доля, але

Мотиви про визволене гарної дівниці (царівни) молодим лицарем з неволі змня, про зачаровані печистою силою її закам'янілі двори або царства — появляють ся також у найдавніших казках усіх народів. Визначну ролю в таких казках має сьвітло, сонце, тепло, темнота, мороз, холод, боротьба з силами природи або із звірями. Уособленем сьвітлих сил природи являє ся н. пр. заклята царівна, яку має визволити лицар з підмогою золото-гривого (або білого) коня, золотого яблука, живущої її цілющої води і т. д.

Найдавнішою і найбільше розповсюдженою назвою казки єсть „баснь“. Вже в XI. століттю забороняють „бяти басни, кощюнити“, осуджують ся „празнословци, смѣхословьци“. Звичай „казати казку“ був у старовину і зберіг ся доси для забави богатих людей (гл. ст. 261. згадку про староруського богача з XII. століття, або про пана з часів крѣпацтва) або для розривки дітїй. Також Кирило Турівський (XII. ст. забороняє „басни баяти“). Оповіданя в роді прозових повістїй про Соломона і Китовраса, апокрифи, називають ся „баснями“, „пѣсни пѣти и въ гусли гудѣти“. Майже всі казки що до форми — се прозові оповіданя. Однак мимо того бачимо в них питому поезію, „склад“, що виявляє ся в частих епічних повторенях (потрійність осіб, дійств, висловів і т. п.). В казках стрічаємо пісні, а з казок виділили ся многі пословиці і приказки.

Внутрішні взаємини українських народних казок із старинними руськими памятниками, повірями, чертами давного побуту і з усіми формами народної української поезії, стають певним доказом давнини многих українських народних казок, переповіджених лише і прибраних новим язиком і в подробицях новими чертами. Передовсім бачимо звязь деяких казок і народних переказів з давнішими літописними переказами, н. пр. про княгиню Ольгу, її хитрощі і спасене послів у парні, половецького хана Буняка, про великого князя Володимира, Золоті Ворота кїївські і богатиря Михайлика. В боротьбі із змїем, що пірвав княжну кїївську, виступає Кожемяка (літописний Усмо-

Одисей упоїв Поліфема, висмалїв єму око, а відтак хитро висмькнув ся з товаришами з печери, що почіпали ся поїд животи великанських овець, котрі Поліфем випускав з печери.

швець під р. 993., що поборов печеніжського богатиря) з такою силою, що розриває в роздратованю 12 волових скір, а щоби зберегтись перед нападами змія й его укушенням, обмотує ся засмоленим прядивом. Сей образ народного поборника змія мав очевидно на тямці Скорина (1519. р.), коли в тексті біблійної книги пророка Данила додав злишню подробицю (гл. XIV. ст. 27.), що пророк зварив смолу, сало і шерсть разом, зробив з сего круглу кулю, обвинув воловою скірою і дав зісти змієви, котрий тріс, а тим способом „безь меча и жезла“ умертвив великого вавилонського змія. Кожемяка представляє ся богатирем, що по битві із змієм спить 12 днів.

Загальний мотив про борбу із змієм задля княжни розповсюднений у народних казках. Однак не є він виключно книжного походження. Чудесні оповідання про зміїв стрічаємо також у літописях від XI. столітя, а поетичні образи звіря-змія в повістях XIV.—XVI. столітя доповняють зображенє про історичного ворога. Зображенє ворога в виді страшного змія є очевидно давнїше, як з XIV. столітя і може служити поясненєм казки про Кожемяку рівнобіжно з переказом про літописного Усмошвеця і з білинами про Добриню-змієборця.

Крім літописий казочні мотиви входять у легендарні пам'ятники і лучать ся з історичними лицями Святих та сягають XIII.—XIV. столітя, а самі казочні мотиви навіть старші, як з XIII. столітя; повісти сї можна розложити на такі мотиви:

1) Змий літає до княжни. Княгиня на просьбу князя дізнає ся від змія, що смерть его послїдує від княжого меча. Князь убиває змія, але від его крови тіло князя оступлює ся.

2) Князь їде лічити ся і в однім домі находить мудру дівчину сільську, що зачудувала его загадочними словами. (Се казочний мотив загадок, предкладаних дівчиною післанцям жениха).

3) Женихом має стати хорий князь з тим услївєм, що дочка дроволаза має еговилічити, але перед згодою на се князь задає їй трудні задачі: вшити за короткий час сорочку, штани і полотенце з повїсма льну. Мудра дівчина задає і князеві задачу: зрєбити за короткий час

ткацький варстат з тріски (уточка). Князь побіджений і женить ся.

4) Княгиня, виходячи із за стола, кладе в рукав кришки й останки із стола, махне рукавом, а з тих останків виходять чудові сади, палати і т. п.

5) Бояри невдоволені княжною з простого народа (галицькі бояри в XII.—XIII. століттю також ворогували з князями в подібних відносинах) вимагають єї прогнаня. Вона просить узяти з собою се, що їй найдорожше, а після їх згоди бере свого чоловіка з собою.

6) У вандрівці, при переправі через ріку, одушевляє ся один чоловік княгиною проганою і хоче нею заволодіти, але вона картає єго так, як мудра княгиня Ольга Ігоря ще перед замужем, коли була простою сільською Псковитянкою.

Всі ті казочні мотиви, котрі находять подібні мотиви в сучасних казках, є такими частинами старинних казок українських, як пісенні мотиви, що ввійшли в „Слово о полку Ігоревім“, або пізнійшу повість про Горе-Злощастє.

Крім літописий і Житій Сьвятих у виді більше або менше простих повістий казочні мотиви стрічаємо в староруських „Словах“, котрими переповнені такі збірники поучень, як „Измарагды“. Находимо там замітні свідощтва про давнину українського зьвіринного епосу, казок про лиса і т. п. Такий натяк на зьвіринний епос находимо в „Слові“ Данила Заточника: „орель птица царь надо всѣми птицами, а осетръ надъ рыбами“.

Доказом старинности українських народних казок є не тільки свідощтва староруських памятників, але також давні повіря і черти давного побуту, збережені в казках. В повірях находимо такі мітичні ества і зображеня, які стрічаємо і в казках, як Баба-Яга (назва сягає XII. столітя в Новгородській літописи під 1200. р. „Ягиница“), злидні, яко уособленє сил природи, світил небесних, зьвірят, рости і инших предметів. У казках часто являють ся такі виразно означені образи мітичних еств, котрі являють ся також в инших творах української народної поезії, лише в формі епитетів, поетичних уособлень. З того згляду казки важні для пояснень пословиць, часто виділених із казок, для поясненя загадок, заговорів, а навіть пісень, не говорячи вже

про багато інших спільних прикмет народно-поетичної річи, що знаходить пояснене лише в казках.

В українських народних казках стрічаємо часто описи таких жорстокостей, що випливають з суворости давного побуту, як: людоїдство Баби-Яги, відьми, посічене тіла на дрібні кусні, виїмане серця, вирізуване реміню із спини, виколюване очий (византийський звичай — осліплене Василька) і в нинішніх Сербів, розшарпуване осуджених привязуванем до хвостів диких коний, закопуване живцем у землю, первісні погляди на родинні відносини (подруже крвних, н. пр. брата із сестрою і т. п.).

До черг давнішого побуту відносять ся також описи похоронних і весільних звичаїв.

В українських народних казках стрічаємо також черти старинного руського життя. Родинні відносини цікаві особливо в українських звіринних казках.

Але побіч старинної почви, на котрій вирости твори української народної поезії, єсть багато пересаджених рости, перенятих оповідань і подробиць. Окрім великого числа легенд книжного характеру, перенято багато явищ із казочного світа Сходу. Східні живла в українській народній поезії (в піснях і казках) сягають навіть до часів „Половецької землі“.

Казочні лицарі приневолені поборювати всякі перепони (себ-то неприязні сили природи, в людській постаті (антропоморфізм) в українських казках: змий, вуж, вітер, місяць, сонце, морозенко (уособлене морозу), а передовсім Баба-Язя ¹⁾ (також відьма, н. пр. казка про Івася і відьму, отже вороже єство), рідше яко помічниця богатиря), або злюща мачуха, чари, чарівники, злі духи і т. д.

Баба-Яга жне або в казочній хатці, в лісі, на курячій ніжці, що стоїть й обертає ся, або в палаті з тином, украшеним людськими головами: се жертви женихів, що сватали ся до її дошки, або жертви єї людоїдства. Також у казці: Івась ловить на човенці рибу, Яга заманює єго (Івась — синок, золотий човнок, а срібне веселечко, пливи до мене), він підпливає до берега. Яга вхопила єго і заставляє дочку, щоби спекла єго в печи, але Івась, в неприяві Яги, хитрощами всунув єї дочку в піч і спік, а Яга-відьма зіла власну дочку. Івась тимчасом скрив ся на високе дерево.

¹⁾ Баба-Яга, людоїдка.

Відьма-Яга хоче підгризти дерево, але надлітають гуси-лебеді і беруть его на свої крила.

В казці про хитру царівну, котра женихів, що до неї сватають ся, палить у бані, є мотив подібний, як у літописи про кн. Ольгу, але царевич з підмогою дядька одоліває її, як у Ні-белюгах.

Вельми давною темою (в старинних єгипетських, індійських, германських і інших казках) є Кошій безсмертний, котрого серце або душа скриті в якимсь місці або предметі (н. пр. в яйці, в ящику, в повітрі), образ чудовища, що пориває красавицю, котру відтак намагає ся богатир визволити. В білинах названий він: »поганий Кошей«. В »Слові о Полку Ігоревім« і в літописях уживає ся его назва в прикметниковім виді (пор. відьма кощава — кость + ава, в думці М. Шашкевича »Нещасний«).

Сюди належить н. пр. казка про золотого баранця, що нагадує грецький переказ про Арґонавтів і про золоте руно.

Зпоміж фантастичних казок найдавнішими являють ся ті, в котрих стрічаємо мітичні черти й образи. Більша їх часть відносить ся до доби анімїзму, коли чоловік одухотворював природу, не виділяючи себе з неї. До того степеня розвитку можна віднести казочні пере-міни (в дерева, рослини, зьвірята, камені, воду і т. п.).

Переміна людей у зьвірята, риби, птиці і т. п. буває добровільна (з хитрощів) або насильна й є мотивом вельми розповсюденим. Сюди відносять ся численні казки про дівчата (лебідка, утка, голубка, жаба) і женихів (сокіл, козел), що приймають людський образ, коли лишають ся зьвірячої поверхності (піря, шкіри і т. п.). В тих казках є сліди первісних повірій, що відбили ся в народній поезії порівняннями й епітетами: дівчата — лебідки, уточки, голубки. В деяких казках жінчина-чарівниця переминяє жениха в зьвіря, птицю і т. п. В Нечуя-Левицького „Гориславській ночі“ покійна жінка являє ся в виді соловія. Сумців порівнує се з грецьким побутом в оповіданю про Цирцею. Так само в казці про „Одинокого великана“ бачить Сумців схожість із переказом про Поліфема й Одисея, хоч мотив сей є неперечно всесвітний, загально-людський.

Давні виображення про душу зберегли ся у численних казках про мерців, упирів, про „обумиране“ і т. п. Герої тих казок намагають ся відобрати пірвані красавиці або оживити їх, як що вони скаменіли, обумерли, (н. пр. Глогорожечка), себто оживити природу. А се осягають із підмо-

гою чудотворних предметів (золоте яблоко, золото-гривий кінь і т. п., що вказує на золоті проміння сонця).

Але не всі казки на подібні теми можна віднести до первісної мітичної основи, бо міт, давно вже забутий або незрозумілий, часто перероблений до непізнання. Таких казок із первісною мітичною основою є небогато, та й між ними чимало є перенятих, спільних иншим племенам. У них найдемо дуже небогато матеріялу для дохристиянської мітології (в них не збережено відомих нам з літописий і инших пам'яток імен божищ), а коли й найдемо таке зерно, то воно вирросло звичайно на буйній ниві середньовічної християнсько-сектантської мітології, а лише оброблене є там питомо національне. Многі казочні теми й образи занесені до нас із Византії, від південних Словян і инших народів, а багато є зачерпнених з усяких жерел, н. пр. навіть з італійських.

В дальшій степені розвитку маємо казки, в котрих дійсність перемішана з чудесними живлами, так що вони в цілості являють ся свобідним витвором народної фантазії, хоч український царід любить сї образи з надприродного світа чоловічити (антропоморфізм). Майже всі казки того роду завандрували до нас із Азії й Єгипту.

Упадок давньої поганської віри спричинив ослаблене давних фантастичних основ у казці і заступлене їх побутовими. Спершу побутові черти і картини були несвідомо внесені в казку, перегадом вони виступають виразнійше і відсувають на друге місце мітичні і легендарні вірування.

Маємо отже казки з на пів релігійно-мітичною, на пів етичною основою (н. пр. про трех братів, двох розумних, а третього дурного, яко лицаря, в котрих є ще сліди давнього світогляду), а також чисто етичні казки (з християнським світоглядом), в котрих людський розум і правда все мають верх над силою і пихою. Сюди належать також казки про мачуху й її дочку, про убиту сестру і калинову дудку і т. п. Чудесна сопілка (дудка) калинова, що виростає з могили невинно убитої сестри (Balade von der sprechenden Harfe), є мотивом у ріжних народів; у деяких кість невинно убитого або перекотиполе (народна казка й основане на ній оповідане Квітки), подібно як Ібікові журавлі. Також инші чудесні пред-

мети яко вчоловічені виконують усе, що забажає їх власник, н. пр. меч самосік, топір-саморуб, ковер-самолет, чоботи-скороходи (що ступить, то миля, що скочить, то дві), шапка-невидимка, скатерть-самобранка і нагадують такі мотиви в переказах про Одисея і женихів та в переказі про Брунгільду (в Нібелюнг'ах).

Сі казки мають одну тему: правда в землі не сховає ся і в огні не згорить; правда свого часу виявить ся; правдою держить ся сьвіт. Сюди належить цілий цикл казок про Правду і Кривду, про Правду і Неправду, в котрих виявляють ся етичні погляди народу, про Бідність і Богатство (звичайно два брати: бідний і багатий), про злидні, про долю, горе і т. д. Лиху долю можна обминути, як і смерть виворожену змнем, конем (сеї мотив у переказі про віщого Олега). Сі останні походять звичайно з пізнійшої доби, або перероблені з давнійших під впливом християнського сьвітогляду і визначають ся дидактичним характером з церковно-моралізуючою ціллю і доторкують ся питань етичного і суспільного життя. В тих казках кінчить ся дія все так, що ідея старинної, н. пр. єлинської відплати (Немезіс, Еринїї) виражена тут відповідно народному сьвітоглядові.

Форма казки є оповідна, прозаїчна, з рідкими слідами віршованого розміру. Нарід протиставить казку пісні і що до форми і що до змісту. На вго погляд казка є „складною“ видумкою, а пісня — правдою, прибраною в правильну ритмічну форму — „лад“. Казка має отже задачу відвернути уяву народу від трудної щоденщини, а звернути в сьвіт приманливих і поучних вимислів.

У многих казках того рода давне поганське живло заступлене вже християнським, так що казка в тій формі зближає ся вже до лєґенди (сказаніє, преданіє, Sage). В лєґенді перемішана дійсність також із чудесним живлом, але перенятим з обсягу церковно-реліґійних поглядів і вірувань. Найбільш лєґенд переходило на Русь книжною дорогою, з Візантії і південної Словянщини, а навіть із Заходу. Деякі з них єретичного походження (єретики прибирали свої науки в форму притч або лєґенд). Нарід любив таке займає читанє і присвоював собі тим способом їс погляди, котрі мали великий вплив на українську на-

родну поезію. Болгарські єретики, бoгумили, що вірили в рівність із самого почину і ненастанну боротьбу Бога й діавола, дали нашому народови чимало дуалістичних легенд про сотворенє світа Богом і Сатанаїлом.

Легенда ¹⁾ мав звичайно глибшу етичну, моралізуючу або філософічно-релігійну основу. Теми сих легенд переняті народом з біблійної християнської або апокрифічної літератури, н. пр. про Ісуса Христа, про Матір Божу, про Сьвятих і т. п., але народна фантазія переробила сї біблійні й апокрифічні, двовірні, півнародні, півкнижні перекази й оповила їх поезією семі та української хати.

Перекази про події менше або більше історичні вирізняють ся від казок тим, що дія в них звичайно вяже ся вже з якоюсь певною історичною місцевостю або історичною особою, але до тих історичних осіб і подій причіпають ся мітичні, казочні, легендарні, гумористичні й інші мотиви. Виравді історична вартість переказів звичайно не велика, однак у них виявляють ся нераз важні і вірні в основі погляди й осуди народу про історичні події і задля того мають вони важне значінє яко причинки до характеристики впливу історичних осіб і подій на нарід.

Новелі — се оповіданя без примішки мітичного чудесного й історичного живла, основані на суспільнім побуті. Богато з тих оповідань переняв український нарід від інших народів або з книжних жерел, але приладнав до своїх поглядів, звичаїв, обичаїв і обставин.

Найбільше може в українського народу гумористичних (посьміхових) і сатиричних казок. Нарід підіймає на сьміх усе, що повстало проти єго волі й розуму. Богато з них перенято з чужоземних збірників жартовливих (фацеції, фабліо-жарти і т. п.).

Особливо богато у народу анекдот (сьміховинок) т. є. коротких гумористичних оповідань, в котрих часто одно поміченє, незвичайний зворот мови, гра слів, прізвище і т. п.

¹⁾ Легенда (лат. *legenda* — „се, що належить читати“) означала в середних віках житя і похвали Сьвятих, що читаво підчас Службн в їх честь; описіа означало се взагалі релігійні оповіданя. А що в давних легендах було чимало чудесного, отже почали їх протпоставити історично природним оповіданям; „легендами“ називають тепер оповіданя не зовсім схожі з дійсними подіями, прикрашені чудесностю.

становить цілу основу. В них нарід підіймає на глум недостачі сусідних народів (Татар, циганів і т. п.). Анекдоти підходять що до характеру і тенденції дуже близько до новель, а хоч і між ними багато є межинародного перепятого живла, всеж таки вони виявляють може найбільше саморідного і місцевого кольориту.

Сатиричні і гумористичні казки витворили ся в пізнійшій добі народного розвитку, критичних та іронічних обставин або ворогованя суспільних верств і народностей.

Зовсім незалежний та окремий від етичних і суспільних казок відділ творять байки про звір'ята, звіриний епос, переважно чужого книжного походження. Є се сліди культу звір'ят і зооморфізму, що відбили ся в народній поезії. Сі байки мають свій початок у тих давних часах ловлі звірів і годівлі скоту, коли при молодечім погляді на природу і під переважним впливом фантазії нарід під впливом анімістичного світогляду любив придавати розумове житє всему окруженю, вкладаючи свою людську думку, чутє і мову не лише в звір'ята, але і в неодушевлені предмети. Однак у звіринних байках не находимо нічого надприродного. Надприродність проявляє ся передовсім лише в тім, що звір'ята наділені даром мови, а також степенюванєм або зменшенєм прикмет дійсних у звір'ят (н. пр. орел летить в одній хвилі аж до самого неба і т. ин.). Байки мають все дидактичну, моралізууючу ціль, а инколи є вони острою сатирою на єствуючі відносини. В тих байках звір'ята заступають місце осіб, що дійсно жили і ділали в своїм часі. (В Нідерляндах Reinardus, а відтак у Німеччині Reinhard Fuchs, у нас Лис Микита Франка).

Головною личністю в українських казках звіринного епосу являє ся лисиця. Відповідно своїй ролі має вона назви: кума-лисиця, хитра лисичка-сестричка, лисиця-сваха, учителька і сповідниця. Другою личністю є вовк, що звичайно являє ся дурнем-нещасним. Інші звір'я являють ся по більшій часті другорядними личностями в казках.

В казках про лисицю і вовка головними мотивами є «крадіж риби» і «ловля риби». Лисиця притворює ся неживою серед дороги, котрою їде мужик возом (або саньми) навантаженим ри-

бою. Рад із такої нахідки, мужик кидас лисицю на віз (сани), а лисиця відтак витягає одну рибу за другою і скидає на дорогу. Відтак сама скаче з воза (саней), а назбиравши стільки риби, утискує нею вовка. — Мотив сей являє ся в інших словянських, романсько-германських, кельтійських і т. п. казках.

Про ловлю риби мотив вяже ся тісно з попереднім. Вовкови цікавому, відки лисиця набрала стільки риби, радить вона, щоб пішов до ріки, впустив хвіст в ополонку і держав, аж поки буде важко витягнути. А лисиця тимчасом говорить: »На небі ясно, ясно, у вовка хвіст мерзти, мерзти!« і ось потиенув мороз, хвіст вовка примерз, надбігли люди з коцюбами, убили вовка (в інших варіантах урвав хвіст) і пропав бідний, а лисичка і доси живе у своїй хатці. — Розповсюджена казка про березу, про війну звірят і птахів і т. п.

III. Замовлюваня і заклинаня, пословиці (приповідки), прислів'я, примовки і загадки.

Замовлюваня і заклинаня належать до обсягу так званого народного знахарства і зберегли ся як останки і пережитки науки (зібрані в „Зборниках“) між людьми, що відомі між народом як знахарі, чарівники і т. ин., котрим нарід приписує надприродну силу і значіне. Се останки тої ще старовини, коли наука була трудом і власністю загалу. В заговорах проявляє ся погляд про тайну магічну силу людського слова („він таке слово знає“, кажуть про знахара або чародія), про силу деяких зворотів заклинаня, котрі в людсьім житю можуть заподіяти лихо або принести щастя й добро. В заговорах і заклинанях находимо відзиви до сонця, місяця, зьвізд, вітрів, дощу, грому, огню, що нагадує місця „Плачу Ярославни“, зворот до сонця, вітру і т. п. Вони витворили ся з молитов, з якими знахарі в старинних часах звертали ся до сил і явищ природи. Сучасні знахарі і знахарки нагадують своїми зворотами давних колдунів, кудесників і дохристиянських поган на Руси, волхвів, жерців, що приносили жертви, ворожили і заклинали. (Оповіданє про волхва й єго розмову з віщим Олегом). Під 1044. р. згадує літопись про волхвів при народинах Всеслава Полоцького, як лікарів.

З заведенєм християнства замість до небесних тіл і сил природи почали звертати ся з молитвою о поміч у веїх справах, у недугах і нещасних пригодах до Ісуса

Христа, Пр. Діви, ангелів і Сьвятих, але давних поганських молитов не забували, а лише переміщували їх з християнськими поглядами і розуміннями. Тим способом витворювалися ті „ложні молитви“, се „двоєвіре“, яке осуджувала християнська проповідь, часто задля простого непорозуміння.

Збережені доси заговори мало мають звязи з віддаленою поганською старовиною. Однак Початкова Літопись зберегла два замітні місця в договорах з Греками руських князів поганських Ігоря і Сьвятослава. Оба сї місця можна вважати неперечно поганськими заговорами. В договорі Греків з Олегом 907. р. „По Руському закону кляпа ся оружьемъ своимъ и Волосомъ скотьимъ богомъ и утвердиша мир“. (Ипат. лѣтоп. 18. стор.). В договорі Ігоря 945. р. сказано: „А елико ихъ нехрещено есть, да не имуть помощи отъ Бога, ни отъ Перуна, да не ушитятъ ся щити своими, а да посѣчени будутъ мечи своими, и отъ стрѣль и отъ иного оружья своего и да будутъ рабы и въ сий вѣкъ и въ будущій“. — В договорі Сьвятослава 971. р. клятва виражена дуже просто і зовсім поганським способом: „да имѣть клятву отъ Бога въ неже вѣруемъ, въ Перуна и въ Волоса, бога скотья, да будемъ золотѣ яко злато се и своимъ оружьемъ да посѣчени будемъ, да умремъ“. Два тавтологічні вислови — „да не ушитятъ ся щити своими“ і „да будемъ золотѣ“ (значить жовті, як слабі або умираючі — відси золотуха, жовтаниця), питомі українській і словянській поезії, відносять ся до поганської клятви в договорах і звязані з вірою в поганських богів, належать до давніх заклинань, заговорів. Дуже популярні заговори-заклинаня давних книжок проти злодіїв.

Сучасні заговори представляють звичайно черти християнської молитви, з візванем Сьвятих, часто сьв. Николая Чудотворця, а в заговорах на пчолі — Зосима. З давніх часів у заговорах зберегли ся такі ложні молитви, на котрих відбив ся вплив апокрифічних живел, н. пр. молитва проти „трясця“ (пропасниці). Сї трясці се 12 дочок Ірода, що мучать людей, а сьв. Сисаній молить ся Богу, щоби визволив людей від них.

Більша часть сучасних заговорів основана на оригінальних поглядах на природу. Передовсім замітна в заго-

ворах форма уподоблення: як відбувають ся в природі такі явища, так нехай діє ся і в житю чоловіка. Чоловік взиває отже сили природи в виді різних поганських божеств. Однак тепер свідомість сего затратила ся, а остали тільки формальні відносини.

Заговори займають широку область народного побуту і вірувань і відносять ся до здоровля і недуг, промислів і робіт хліборобських, скотарства, пчолярства і т. д.; вони охороняють від ворогів, лихих людей, від уроків, викликають любов (пор. „Тополя“ Шевченка), накликають на інших людей всякі нещастя, віщі слова заговорів змінюють сили природи, дійства живел, н. пр. громів, дощу і небесних світил. Знахарі і знахарки лічать і помагають заговорами тим, що в них вірять. Однак заговори і чари успішні лиш тоді, як виконують ся точно. Всяке відступлене від порядку і послідовности нівечить їх вартість (пор. „Тополя“ Шевченка).

Заговори дуже близькі до обрядових пісень що до своєї звязи з дійствами, а та звязь заговору з обрядом проявляє ся особливо різко у весільних обрядах і піснях. Нераз дружба виголошує на весілю свого роду заговори з певними дійствами, щоби оберегти молоду і молодого від уроків і насланя на них якого лиха.

Поруч заговорів і обрядових дійств при них є в народних звичаях багато повірій та обрядових дійств, уживаних особливо для охорони від ворожих сил. Сі повір'я і дійства злучені із словами відносять ся до заговорів так, як прислів'я до пословиць. Короткість форми, недостача характеристичних черт справдешних заговорів надає подібним висловам прикмет простих бажань.

Первісно мали заговори і заклинаня неперечно стихотворну ритмічну форму і складали ся з двох частин і вступу, але перегадом та форма затратила ся, хоч і в нинішній формі можна ще відчути ту стихотворну звучність.

В старовину були заговори ритмічні, бо ритмічності приписувано особливу магічну силу. Доси в многих зберегли ся останки ритму. Заговір починає ся епічною частию, вступом, описом дійства, а за тим слідує лірична часть, що висловлює бажанє (часто символічне).

Двочленність заговорів висловлює ся в порівнянню даного або умисно виконаного явища з бажанєм: 1) „в печи огонь горить і тліють дрова“, 2) „так би тліло і горіло серце у N. N. або M. M.“ (Потебня, Малор. Пѣсни 21. і д.). Вступом до заговорів є такі вислови: „встану я (імя) і піду з дверей у двері, з воріт у ворота, в чисте поле, в широке, роздолє, к синьому морю, умнюсь я ранньою росою“ і т. д., що вказує на старинність заговорів. Се первісно — спомини обставин, при котрих витворив ся заговор (Потебня, Малор. Народ. Пѣсни 25.).

Пословиці — се короткі реченя, що висловлюють гадки і погляди та правила життєвої мудрости народу, основані на довговікових поміченях, досьвіді та на історичних подіях. У пословицях відбив ся незвичайно виразно характер народу, єго звичаї і повіря, погляд на долю, релігію, Бога, природу і людий, одним словом весь сьвітогляд народу.

В історичнім розвитку пословиць треба відріжнити дві доби: давнійшу і новійшу. В давнійших пословицях, що зложили ся в дохристиянській добі, відбив ся давній, мітичний сьвітогляд народу. Таких пословиць остало дуже мало, а инші значно перемінили ся під впливом християнського сьвітогляду. В тих пословицях замінний також і книжний вплив, як і сьв. Письма та релігійної науки, а сим способом богато на Україні війшло книжних пословиць між нарід.

Богато пословиць відносить ся до давних народних вірувань і давного побуту. Віра в долю, шастє, лихо, злидні проявила ся і в пословицях: „судженого і конем не обїдеш“, „не роби ся красним, а роби ся щасним“, „не страшні злидні за горами“, „біда лихом свище“. Цікаві також пословиці, що відносять ся до української природи і хліборобства.

Історичні події, що лишили слїди в житю народу, найшли також відгомін у пословицях. Найдавніші взірці таких пословиць находимо в Початковій Літописи, де вони названі „притчами“ або „словами“, н. пр. про Обрів, Радимчів, н. пр. згинули як Обри, „бѣда аки въ Роднѣ“ (Ипат. лѣтоп. 980. р.: „Руси весельє пити, не можетъ безъ того быти“ (986. р.); „единъ камень много горнцевъ изби-

ваєть“ (1217. р.); „не погнетши пчелъ — меду не їдати“ (1231. р.), або в „Слові о полку Ігоревім“: „ни хытру, ни горазду, суда Божія не минути“. „Толи не будеть межю нами мира, оли камень начнеть плавати; а хмель почнеть тонути“ (Початкова Літопись під р. 981.) і т. ин. Історичні пословиці обіймають різні доби історії українського народу аж до найновіших часів (н. пр.: „не в пору гість гірше Татарина“; „Служив Москві Іване, а вона єго гане“; „Іван носить плахту, а Настя булаву“ [про Скоропадського]; „погиб, як Швед під Полтавою“ і т. д.).

Багато давних історичних пословиць щезло з пам'яті народу, бо нові пословиці вицїрпали давні.

Дуже багатий є відділ пословиць, що дають погляд на різні обставини родинного і суспільного побуту народу. В побутових пословицях зберегли ся сліди різних степенів культури. Деякі пословиці зберегли ще спомини про давні часи, коли нарід жив пастушим житєм, в інших відбив ся рільничий побут. Пословиці з родинного життя доповняють і поясняють поезію весільних пісень. Етичні погляди народу висловлені виразно в пословицях про правду і кривду, про багатство і бідність, мудрість і дурноту: „Неправдою сьвіт перейдеш, та назад не вернеш ся“; „Риба глядить, де глубше, а чоловік, де лучше“ і т. ин. Єсть багато пословиць, що мають свій корінь у народних звичаях, інші знов у казках, переказах або піснях і тільки тоді можна їх зрозуміти, коли знаємо дотичну казку (н. пр. „на злодійю шапка горить“) або переказ. Тому то пословиця являє ся нераз яко скорочена казка, а навпаки деякі казки і перекази є лише розширені пословиці.

В старовину пословиці звали ся „притчами“. Чимало пословиць находимо і в літературних творах.

Форма пословиці є звязке речень уложене до складу, часто метафоричним поетичним язиком. Сей склад виражає ся як розкладом слів, так і ритмою та алїтерацією, н. пр. „В Луцьку все не по людську: навколо вода, а в середині біда!“ Часто стрічаємо в пословиці дві частини, що відповідають собі ритмою або метричним складом. Пословиці вяжуть ся тісно з піснями, казками і загадками. Походженє пословиць з пісень, казок та історичних подій є доказом, як скоро та форма народної поезії зміняла ся

з випадкової події в пошуку загальної признану і переживала століття і була приміювана в життю народу і поодиноких людей. Вона була признакою розуму, а в давнину виводили її початок від „віщих“ людей.

Прислів'я різнять ся від пословиць тим, що звичайно не містять у собі думки загальної вартости, як се буває в пословицях, але мають своє значінє, коли їх вставить ся серед розмови у відповідній хвилі і відповідно до якоїсь гадки. Вони служать отже для підкріплення плястичности висловлюваних думок, н. пр.: „от тобі віз і перевіз“; „пї в кут нї в двері“; „говорила небіжечка до самої смерти“ і т. д. Український нарід має дуже багато таких прислів. Окрім того має український нарід примовки, приказки (сьпівомовки), відповідні всяким нагодам і хвилям життя і ріжним житєвим обставинам.

Загадки — се є одна з первісних форм поезії у кожного народу, — форма метафорична, як се бачимо і в обрядових піснях, казках і пословицях. Особливо велике поважанє мали загадки у східних народів яко признаки мудрости того, що їх загадував і того, що вмів відгадати. Загадка є гарно уложеною метафорою, не легкою до розвязки.

В народнім життю загадки лучать ся з св'яточними забавами, хоч не мають такого обрядового значін'я, як обрядові пісні або заговори. Загадки зближені більше до пословиць і що до уживан'я в життю народу і що до форми та змісту. Мітольоґи надавали великого значін'я загадкам і вказували в них міти про небесні сьвітла, про воздушні і космічні явища. Богато загадок книжних вийшло між нарід, особливо з розповсюднених в XI. ст. в староруським письменстві т. зв. „вопросовъ и отвѣтовъ“, зачерпнених з византийської літератури, з апокрифічних творів, із збірників „Пчель“ і т. п.

Староруське письменство майже не зберегло народних загадок. Однак у Начальній Літописи під 1016. р. стрічаємо сліди давних загадок, котрими послуговували ся дружинники разом з численними пословицями. Ярослав Мудрий з Новгородцями стояв над Дніпром проти Сьвятополка й єго дружини, як оповідає літопись: „и бяше Ярославу мужъ въпріязнь у Сьвятополка и посла къ нему Ярославъ отрокъ-

своєю ношцію, рече къ нему: — онъ сій, что ты тому велиши творити? (і тут наводять загадочний вислів про силу противників і про сподіваний бій): меду мало варено, а дружини много; и отрече ему мужъ той: — рци тако Ярослав: да аще меду мало, а дружини много, да къ вечеру дати. И разумѣвъ Ярославъ яко въ ношчъ велить сѣчи ся“. Для зрозуміння сего загадочного вислову треба нагадати порівнянє битви з бенкетом, з питєм старинного словянського напитку „меду“ в „Слові о полку Игоревім“ і в історичних народних піснях.

В старовину були такі загадки, але в сучасних не находимо таких, щоби відносили ся до війни. У старинних Греків були такі загадки Сфінкса — про Єдина, а також в Германській мітології в Германській Едді про борбу між богами і велитнями з підмогою загадок. Се свого рода цювдинок, при чім невгадуучий загадки перешлачує житєм.

В давних українських і словянських загадках таку ролю сфінкса мають вілі (русалки) і Баба-Яг'а. В українських русальних піснях стрічаємо звичайно три загадки: що росте без коріння? (камінє), що цвите без цвїту? (папороть або н. пр. сосна), що біжить без поводу? (вода). Окрім пісень-загадок є ще казки-загадки, в котрих люди відгадують загадки царя або мудрої дівчини. Старинність сего мотиву про мудрість жєнщини сягає до Початкової Літописи, оповіданя епічного про княгиню Ольгу, котра „бѣ мудрѣйши всѣхъ чєловѣкѣ“ (Ипат. Лѣтоп. 987. р.). Ольга перехитрила („переклюкала“) византийського цїсаря і Деревлян. В оповіданях про відносини Ольги до Деревлян добачають дослїдники черти схожости середньовічних епічних оповістий, а подібними прикметами, як Ольга, визначає ся в літописи також в. князь Володимир. Пізнійші перекази оповідають про розумні замїтки Ольги, коли вона була „перевізницею“.

Найбільш цікаві старинні загадки, н. пр. „Баба-Яг'а вилзала нога, весь міръ кормить, сама голодна“ (соха). Сонце зображає ся в отсих загадках: „що без огню горить?“ — „Стоїть дерево серед села, а в кождїй хатцї по гїлячцї“. Крім того сонце зображене в загадках, як: „красне яблочко, веретено“ і т. п. Вітер і грїм зображають ся

конем, котрого не піймає: „Кінь біжить, земля дрозить“.
„Чорна корова весь сьвіт поборола“ (ніч).

Як у піснях, так і в загадках находимо епітети, порівняня й інші прикраси поетичного народного язика.

В розвитку загадок можемо ще ині добачити вчасти мітичну основу, де сили й явища природи порівнані з бездушними предметами, сонце з веретеном, місяць з дїжею і т. д.; в инших сили й явища природи порівнані із зьвірятами або ростинами (зооморфізм), н. пр. місяць із сивим жеребцем, ніч із чорною коровою, сонце з дубом-стародубом і т. д. На останку сили й явища природи являють ся вчоловічені яко люди (антропоморфізм); сонце — красна дівця, місяць — пастух, що ходить за зьвіздами — вівцями, дим — син, а огонь — батько і т. д.

Форма загадок, як і пословиць складна; в них також находимо ритму, асонанцію й алітерацію¹⁾, н. пр. „Ходив, ходив Ходоман, уєїх дїтий годував, якунав, так пронав, ніхто єго не сховав“. Однак є також загадки прозового складу. Загадки зливають ся часто з пісьями і казками, а ще частїйше з пословицями.

¹⁾ Асонанція — се неповна, приблизна ритма, сузвучність голосівок; алітерація — повторенє одних і тих самих співзвуків (шелестівок) на початку наголошуваних складів або сузвучність початкових складів слів.

Збирачі і дослідники української народної словесности.

В другій половині XVIII. ст. проявило ся у західній Європі а також у Німеччині переконаня, що треба „йти в народ“, щоби его добре пізнати, зрозуміти і відчутити жите простолюдя, бо тільки тим способом можна вірно зобразити его світогляд і народним духом оживити поетичну творчість. Майже сучасно почали ся і на Україні записуваня творів народної словесности. Се змаганя зродило нову вітку науки, -- народовідаве (етнографію). Дрібне українське панство не цурало ся рідної мови і предківських звичаїв, переказів та пісень і ся тісна звязь з народом послужила основою для тих змагань українських народописців, щоби зберегти перед затратою дорогоцінні скарби народної словесности. Навіть московські і польські народописці зацікавили ся під кінець XVIII. столітя творами української усної словесности, цїнили їх саморідність і оновіщували українські пісні та розвідки про твори української народної словесности, звичаї і т. п.

Першим огнищем українського народовіданя став Харків, де кн. Микола Цертелєв († 1869.), одушевлений любовю до місцевої народности і першими неясними здогадами про наукову вагу дослідів народної поезії, положив основи до збирань і вивченя усної словесности. В 1818. р. зладив він і видав 1819. р. в Петербурзі „Опытъ собранія малорусскихъ пѣсней“ (10 народних дум), в котрім звеличив поетичний гейій українського народу і чисту моральність яко одну спадщину, збережену перед посяганням сусідних народів, признав „українську мову не менше інших язиків спосібною до поезії“ та звернув увагу на конечність народности в рідній літературі. Опісля висловив погляд, що „ні одна словянська мова не має стілько різнородних чудових творів поетичних, як українська“.

Ал. Павловський, що жив у Слобідській Україні, видав у Петербурзі першу „Граматику малороссійскаго нарѣчія“ (1818. р.), в котрій вказав на деякі більші і менші поетичні твори в народній мові з XVIII. століття і звернув увагу на силу чувства, гумор, простоту і реалізм української поезії. Він виказав, що українська мова пригідна не тільки до легкої поезії і карикатурного зображення народного побуту, але й до чогось висшого, треба тільки піднести пресвіту на Україні.

Адам Чарноцький, Поляк, родом з Мінщини, відомий підприбраним іменем **Доленга-Ходаковський**, рівночасно вештав ся по Україні, Галичині і Московщині, збирав старі пам'ятники і записував народні пісні, та став промостником українського народовіданя. Все його житє було вандрівкою ученого розвідувача, археолога й етнографа. Їго записи не діждали ся однак повного виданя, а значною частиною їх покористували ся М. Максимович, В. Антонович і М. Драгоманів у своїх збірниках, а також В. Науменко у „Кіевській Старині“ та Хв. Вовк у „Матеріалах до української етнології“.

Ізмаїл Срезневський (1812—1880. р.) у Харкові, московського роду, одушевив ся українським житєм і народною словесністю і видав збірник „Запорожская Старина“ (6 частин, у Харкові 1832—1838.) переважно історичних дум (між тими деякі підроблені), а також матеріялів та розвідок до української історії, що мав великий вплив на письменників і поетів. Він віщував українському письменству гарний розвиток у будучині, а перейшовши опісля на ниву лінгвістики, обстоював самостійність і окремішність українського язика. Около Срезневського утворив ся у Харкові цілий кружок народописців і письменників (Вадим Пассек, Костомарів, Метлинський і ин.).

Плятон Лукашевич, дідич з Полтавщини († 1887. р.), видав „Малороссійскія і Червопорусскія народныя думы и пѣсни“ (Птб. 1836. р.) записані на Україні, між тим вперше замітну думу про Самійла Кішку (галицько-руські пісні перепечатав із збірника Вацлава з Олеська).

Микола Маркевич, автор „Історії Малоросії“ (5 томів), чоловік високого поетичного хисту і глибокої освіти, талановитий музик, був народописцем старої школи, описував не тільки „Обычаи, повѣрья, кухня и напитки у Малоросіянъ“, але й видав „Народ. украин. напѣвы положенные на фортепяно“ (1840.). Другим таким народописцем старого віку був **Микола Закревський** († 1871. р.), видавець збірника „Старосвѣтскій Бандуриста“, в котрім помістив крім пісень Словар український і пословиці.

Вельми заслужив ся для української науки і народовіданя **Осип Бодяньський** (1808—1876.), уроджений у Полтавщині в місті Варві, учив ся в полтавській духовній семінарії, опісля в московськїм університеті і в 1837. році боровив магістерську дисертацію „О народной поезіи славянскихъ племень“, виїхав відтак за границю для дальших студій історії і літератур словянських і заняв опісля катедру словянських язиків у Москві. Він переложив московською мовою Шафарикову „Словянську народопись“ і „Словянські Старинности“. Яко секретар „Общества історіи и древностей російскихъ“ видав 100 томів многоцїнного історично-фільбологічного збірника під заголовком „Чтенія“. Строгість цензури Миколаївських часів доходила до того, що Бодяньський задля поміщення в „Чтеніяхъ“ опису подорожи по Росії Англичанина Флетчера з XVI-го столітя стратив професуру і секретарство, але в 1849-тім році знов вернув на катедру. В „Чтеніяхъ“ подав Осип Бодяньський крім „Історії Руссовъ“ також Літопись Самовидця і багато інших літописей і жерел до історії України, а також чотиротомовий „Збірник пісень Галицької й Угорської Руси“. Я. Головацького. Він видав також замітну розвідку „О времени происхожденія славянскихъ письменъ“.

Роботу на ниві народовіданя розпочату без наукової основи повели більш науковим ладом **Михайло Максимович** і **Амврозій Метлинський**.

Михайло Максимович¹⁾ виступав вісім літ пізнійше, пі-

¹⁾ Максимович Михайло, ур. коло Золотоноші в Полтавщині (1804. р., ум. 1873. р.), був спершу професором ботаніки в університеті

ся першої проби кн. Цертелева на полі українського народодівідання з більше означеним поглядом на єство й історичне значінє народної поезії та видає „Українськія народныя пѣсни“¹⁾. Під впливом народно-романтичного напрямку, що процвітав на Україні особливо в 20-тих і 30-тих роках XIX-го століття, висказував Максимович думки та ідеї про потребу самостійного розвитку національних основ і звороту від штучного і вимушеного писання в літературі до природи, до народности. В своїй річі, читаній у московськїм університеті, висловлює він погляд, що „самостійність повинна бути конечною участію народу, котрий хоче жити плідотворним житєм і лишити спадщину потомним поколінням, бо там нема життя, де нема самостійного розвитку“. Однак сї погляди Максимовича про самостійний розвиток народу і про народність були доволі неясні і невизначні та зливалися з розумінєм урядової народности московської. Всеж таки в єго науково-літературних, а іменно в критичних розвідках з історії й археології України, особливож Києва, в замітних дослідках з українського народодівідання і мови та в єго збірниках українських пісень були головною і визначною прикметою єго українські змаганя.

Збірник українських пісень довів Максимовича до знакомства з Миколою Гоголем, що опісля перемінило ся в щирю приязнь. Гоголь був очарований Україною, єї старовиною і піснями, задумав написати історію України, забрав ся також до української етнографії, а добутком сего етнографованя були єго твори, з котрих починає ся і в мо-

в Москві, а відтак професором московської літератури в київськїм університеті. В історичних розвідках поясняв він ріжні питання з княжих часів, а середньої і козацької доби України. Написав чимало історично-топографічних дослідів про Київ й околицю, а також археологічні та етнографічні розвідки про народний побут, народний календар, повіри, перекази. В язикових розвідках збивав погляди Погодина, начеб Україна заселила ся українським племенем аж по спустошеню України Татарами. Написав також між иншим „Історію древней русской словесности“. Українською мовою переложив він „Псалми Давидові“ і „Слово о полку Ігоревім“, до котрого дав цінний коментар; писав також оригінальні поезії українською мовою. Деякі з єго розвідок перестаріли ся наслідком пізніших фільольогічних, історичних та етнографічних дослідів.

¹⁾ Перший збірник 1827. р., другий 1834. р. третій 1849. р.

сковським письменстві нова доба народної свідомости. Збірник сей не остав без впливу і на гепіяльного московського поета Пушкіна, котрий під впливом українських пісень написав поему „Полтава“, один з перших творів московського письменства з прикметами народности. Приязнь Пушкіна, плодотворна для Гоголя, не обійшлась і без взаїмного впливу Гоголя на Пушкіна, а навіть на Жуковського, котрий, хоч старший від них і консервативний, звернув пильну увагу на народну поезію.

Хоч Максимович у своїх історично-етнографічних працях був перенятий любовю до рідного краю і народного життя, однак що до української народности не мав ще ясного розуміння. Виріс він у школі московського романтизму, що почав приймати народну закруску, а з свого боку вніс в него український відтінок. Він був переконаний, що українська мова може бути мовою поезії, але думав, що не може бути мовою ані освіченого суспільства, ані мовою науки.

Амерозій Метлинський (ур. біля Гадяча 1814., † 1870.) одержав початкову освіту під проводом українського письменника Макаровського, а відтак гімназійну й університетську в Харкові під впливом Петра Артемовського-Гулака. Опісля став професором московської літератури в Харкові. Писав українські „Думки й пісні“, але найбільш заслужив ся на той час найкрасше зложеним збірником з наголовком „Народныя южнорусскія пѣсни“ (Київ 1854. р.), в котрім подав різні народні пісні, а також думи позаписувані у кобзарів, що бували звичайними его гістьми.

Микола Костомарів (1817—1885.), визначний український історик, уже яко слухач харківського університету був пильним збирачем і дослідником усної народної словесности і в самих починах своєї наукової діяльности написав розвідку (1843. р.) „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзи“. Знищену на приказ харківського архиерея задля самостійних поглядів сю розвідку видав Костомарів опісля з наголовком „Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества“ (1880.), відтак появилася его „Исторія козачества въ памятникахъ южно-

русского народного пѣсеннаго творчества“ (1883. р.), „Семейный бытъ въ произведеніяхъ южнорусского народного пѣсеннаго творчества“ (1890.), а давѣйше „Славянская міеологія“ (1847. р.) і „Объ отношеніи русской исторіи къ географіи“ (1863.).

Костомарів виказав необхідність етнографіі для історика яко науки про нарід, а згадані в горі цінні его розвідки, оперті на певній науковій підвалині і глибокім знаню життя і минувшини українського народу, не втратили й доси великої своєї стійности і тому треба вважати Костомарова одним з перших що до часу і значія учених етнографів-дослідників в українській науці.

Пантелеймон Куліш (1819—1897.) стоїть неначе на пограничу старої народописної школи і нової доби українського народовідання. Его „Записки о Южной Руси“ (в двох томах, 1856—1857.) були замітною на світ час появою (матеріал III. тому появил ся пізнійше в „Чтеніяхъ московского общества исторіи и древностей“). Его Записки є одноцїлою живою народописною картиною, що дає нам образи народного побуту і кобзарів-бандуристів. Нарід представляє ся ему живим пам'ятником старовини, в котрім зберегли ся скарби народної душі і поетичного почування.

„Основа“, літературно-науковий місячник (Спб. 1861 до 1862.), викликала оживленє народописних дослідів, а в ній виступає ціла громада нових дослідників не тільки на ниві історії й археології України, але й народовідання. **Анатоль Свидницький**, автор семейної хроніки-повісти „Люборадські“, оповістив там обмісту розвідку „Великдень у Подолянъ“. **Матвій Симонів**, під прибраним іменем Номис, подав основну розвідку „Різдвяні святки“, а окремо видав „Українські приказки, прислів'я і т. п.“ (Спб., 1864.).

Павло Чубинський (уродив ся в Борисполі коло Переяслава, † 1884. р.), займає неперечно перворядне місце на полі новішого українського народовідання. Протягом двох років (1869—1870.) зібрав він такі багаті засоби, яких попереду не встигли нагромадити цілі наукові товариства за довгий час. Зібрані его заходами народописні засоби по-

явили ся з наголовком: „Труды этнографическо-статистической экспедиции въ югозападный край“ (7 обмистих томів, Спб. 1872—1877.), в котрім окрім пісень, казок і т. п., поміщені наукові розвідки В. Антоновича про чари, Ол. Кистяковського про волосні суди, К. Михальчука про українську мову, з картою говорів. Се що до богатства і ріжnorodности матеріалу одиноке в нашій літературі видає довершене одиницею в так короткім часі.

Дальшу роботу на тій ниві на основі вимогів новішої науки, званої фольклором, підняв „Отдѣлъ Императ. географ. Общества“ у Києві, заснований там 1873. р., в котрім опріч П. Чубинського зібрав ся поважний кружок визначних українських учених, як **В. Антонович**, **М. Драгоманів**, **Павло Житецький**, **Ол. Кистяковський**, **Константин Михальчук**, **Микола Лисенко**, **Олександр Русів**, **Іван Рудченко**, **Хведір Вовк**, **М. Левченко**, **А. Лоначевський** і ин. Головою сего Відділу імперат. геогр. Товариства був український вельможа Галаган. Добутком живої діяльності сего Товариства були два томи „Записокъ Юго-запад. отдѣла импер. геогр. Общества“ (у Києві 1874—75) з окремими розвідками з обсягу народовіданя і народописними записами. Сучасно вийшли „Народныя южно-русскія сказки“ **І. Рудченка** († 1905. р.) в двох томах (1869—1870.) і вгож цінний збірник „Чумацкія пѣсни“ (1874. р.) з основною розвідкою „Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ“.

Незвичайну діяльність розвинув знаменитий композитор **Микола Лисенко**, котрий не тільки видаєм „Збірників пісень“ збогатив зібрані доси засоби, але й записами мельодій та розвідками про народну музичну творчість („Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ“ в І. томі згаданих Записок. (Про Остапа Вересая подав там цінну розвідку Ол. Русів).

Взірцевими з наукового становища є **В. Антоновича** і **М. Драгоманова** „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ (два томи, Київ 1874—1875.), з цінним переднім словом і основними поясненнями пісень і дум, **М. Драгоманова** „Малорусскія преданія и рассказы“

(Київ, 1876. р.) і **Павла Житецького** „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ (Київ, 1876. р.). Се живе зацікавленє українським народовіданєм проявило ся ще видатнійше в обемистім двотомовім виданю з наголовком „Труды 3-го археологическаго сѣѣзда, бывшаго въ Кіевѣ 1874. г.“ (1877—1878.), в котрім напечатані цінні реферати з обсягу народовіданя, історії, археології і мистецтва України українських і московських учених. Одначе дальшу роботу в тім напрямі перервано царським указом з 1876. року, котрим на основі доносу Юзефовича заборонено дальшу діяльність сего Відділу, а також взагалі українське письменство.

Досліди народного житя, побуту й устної словесности, ведені з поважними успіхами у західній Європі й на Україні, захопили також галицьку, буковинську й угорську Україну. **Іван Могилицький**, крилошанин Перемиської каштули, написав розвідку „Вѣдомѣсть о русскомъ языкѣ“, в університетських альманахах львівських проф. Гітнера появили ся українські народні пісні з розправою **Дениса Зубрицького** (1821. і 1822.), в 1835. році в Перемишлі „*Ruskoje Wesile*“ **Йосифа Лозинського**, а в збірнику „*Русалка Днѣстровая*“ (1837. у Будимі) народні пісні записані **Іваном Вагилевичем** з его розвідкою. Записи з народних уст подав також „*Вѣнокъ*“ (у Відні, ч. I. 1846. і ч. II. 1847.), в 1841. р. у Відні видав **Я. Головацький** „*Галицькіи приповѣдки и загадки зібраніи Гр. Ількевичом*“.

В 30-тих рр. XIX. столітя почали в Галичині вичувати народно-поетичну українську старовину також польські народописці. **Вацлав з Олеська** (Вячеслав Залеський), губернатор Галичини († 1849. р.), видав „*Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego*“ (Львів, 1833. р.) з обемистим переднім словом, в котрім проявляє ся тільки романтична чутливість, але не бачимо в нім ще свідомого розумія ваги народної поезії для дослідів мови, історії й єї живого значіння для сучасного письменства. Всеж таки сей збірник мав сильний вплив у Галичині, бо виявив велике багатство поетичної творчости українського народу, а перші тут почини відродженя народного письменства замічає ся майже сучасно з появою сего збірника.

Меншу стійність мав збірник **Жеґоти (Ігнатія) Павлі** „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“ (том I, 1839., том II., 1840.), в котрім він користував ся в значних розмірах записами Я. Головацького.

З розповсюдженем народного життя і літературного руху в 60-тих і 70-тих та пізнійших роках XIX. столітя в галицькій і буковинській Україні в різних видавництвах, н. пр. „Зоря яко альбумъ на г. 1860.“, у „Вечерницяхъ“, „Меті“, „Правді“, „Зорі“, „Житю і Слові“ почали появляти ся записи творів усної словесности і народописні розвідки, а також окремі збірники: **І. Галья** „Народныи звичаи и обряды надъ Збручемъ“ (дві части, Львів, 1860. і 1862.), **Счастный Саламонъ** „Коломыйки и шумки“ (Львів, 1864.), **І. Нечуй-Левицький** „Світотгляд українського народу“ (Львів, 1868. і 1879.), **Гр. Купчанко** „Пѣсни буковинской Руси“ (Київ 1875.) і інші. Однак найбільшу заслугу здобув собі **Я. Головацький** величезним збірником, виданим Ос. Бодяньським з наголовком „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ (4 томи, 1863—1865.) в „Чтеніяхъ московского Общ. исторіи и древностей“) й окремо. Окрім того оповістив він чимало народописних розвідок.

Громада київських учених і народописців приложила до видань вельми богатих народописних записів у 70-тих роках XIX. столітя історично-порівнюючу методу й оповістила крім того цілу низку цінних народописних розвідок. Сю роботу розпочату в київськiм відділі імператорського географічного Товариства провадив далше **Михайло Драгоманів** (1841—1895.) після перенесеня з Києва, по виданю згаданого в горі царського указу 1876. р., спершу в Женеві, де видав „Нові українські пісні про громадські справи“ (1884. р.) і „Політичні пісні українського народу“ (дві части 1883—1885.) з основними поясненнями історичними, а крім того написав на становищі професора університету в Софії чимало цінних розвідок з обсягу народовіданя (виданих заходом М. Павлика у Львові з наголовком „Розвідки Михайла Драгоманова“ в 4-х томах 1899—1907.).

Побіч Драгоманова визначив ся вельми на полі українського народовіданя професор харківського університету

Олександр Потебня (1836—1891.), неперечно після Мікльшича перший що до глибокої ерудиції і різnorodности знаня язикознавець. Глибоке фільологічне знане прикладав він до народописних дослідів. Окрім численних розвідок із сего обсягу видав обемисте діло з наголовком „Обьясненіе малорусскихъ и сродныхъ съ ними пѣсенъ“ (Варшава, два томи, 1883—1887.), в котрім розбирає і пояснює сі пісні в порівнаню з иншими словянськими, литовськими і германськими що до мотивів на основі мітологічної теорії, але з певною обережністю у выводах.

Павло Житецький (1836—1911.), професор гімназії у Києві, окрім основних і цінних праць на ниві язикознавства, оповістив також вельми основні розвідки з царини народо-віданя¹⁾.

Царський указ з 1876. року припинив роботу українських письменників, учених і народописців, однак перегадом, хоч вго не знесено, а доповнено ще деякими тайними розпорядками, російська цензура злагідніла так, що малопомалу стали появляти ся знов українські виданя. Незвичайний вплив на розбудженє літературної, наукової і народописної діяльності мало заснованє історичного місячника „Кіевская Старина“ (в Києві 1882.), що виходив до 1906. року, а відтак появляв ся українською мовою з наголовком „Україна“ (протягом 1907. року) і є невичерпаною скарбовою для всіх дослідників українознавства. Протягом четвертини столїтя подали там неперebraцу силу народописних записів і цінних розвідок: **В. Василенко**, **В. Горленко**, **Дикарев**, **М. Драгоманів** (під прибраним іменем Кузьмичевський), **О. Ефименкова**, **І. Манжура**, **М. Марти-**

¹⁾ „Малорусскій Вертепъ“ (Київ, 1882.), „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“ (Київ, 1893. р.), „Малорусскія вирши правоучительнаго содержания“ („Кіевская Старина“ 1893.), „О языкѣ и поэтическомъ стилѣ народныхъ малорусскихъ думъ“ (ibid. 1893.), „Странствующие школьники въ старинной Малороссіи“ (ibid. 1893.), „Малорусскія вирши правописательнаго содержания“, „Старинная запись народныхъ малорусскихъ думъ“ (ib. 1893.), „Отраженіе пѣсенныхъ мотивовъ въ народныхъ малорусскихъ думахъ“ (ib. 1892.), „Творцы и пѣвцы малорусскихъ думъ“ (ib. 1892.).

нович, В. Милорадович, В. Науменко, І. Новицький, Т. Рильський, Д. Яворницький, М. Сумців і інші. Сей останній, професор харківського університету, основною розвідкою „Современная малорусская этнографія“ („Кіевская Старина“ 1893—1894.) доповнив „Історію русскої етнографії“ А. Пипина, а в розвідці „Культурныя переживанія“ (іб. 1889—1890.) подав багаті подробиці народні обряди.

Борис Грінченко (1863—1910.) видав збірник „Етнографическіє матеріяли“ (3 томи, Чернігів 1895—1899.), котрий можна що до багатства поставити поруч видань П. Чубинського і Я. Головацького, а крім того „Литературу українскаго фольклора“ 1901. р. і великий 4-томовий „Словарь українскаго языка“.

Слідами П. Житецького посунув значно вперед науку українознавства професор київського університету **В. Перетц** у творі „Исслѣдованія и матеріялы“ (1900—1902.) в котрім виказав важне значіне впливів старих пам'ятників у висліджуваню української народної словесности.

З заранем свободи в бувшій російській царстві громада українських учених оснувала у Києві Українське Наукове Товариство, котре почало 1908. р. видавати українською мовою „Записки Наук. Товариства в Києві“ (досі 9 томів) і там оповіщувати також записи і розвідки з народовіданя.

Побіч сего Товариства у Києві розвинуло вельми живу діяльність під проводом професора **М. Сумцова** Харківське фізіологічне Товариство і видало в своїх „Сборникахъ“ чимало народописних записів і розвідок.

Коли на Україні царським указом 1876. р. застановлено розвиток рідного письменства, стало засноване (1873.) у Львові значними жертвами народолобців з України Товариство ім. Шевченка пристановищем для українського слова і письменства. Живу діяльність проявило воно з 1893-тим роком, коли перестроєно єго на лад академії наук у Наукове Товариство ім. Шевченка. Видає воно місячними книжками „Записки“ (досі 130 томів), крім того „Етнографічний Збірник“ (досі 38 томів) і „Матеріяли до української етнології“ (досі 18 томів).

Між робітниками в Науковім Товаристві імені Шевченка визначили ся на ниві народовіданя особливо Іван Франко († 1916. р.)¹⁾, Володимир Гнатюк²⁾, Осип Роздольський³⁾, Іван Верхратський († 1919. р.)⁴⁾, Філярет Колеса⁵⁾, Зенон Кузеля, Володимир Шухевич († 1915. р.)⁶⁾ і інші, з наддніпрянських Українців Хведір Вовк († 1918.), з угорських Гядор Стрипський.

В слід за українськими народописцями почали звертати більшу увагу на українське народовіданє Поляки, Москалі, Чехи, Німці і т. д.

Оснар Кольберґ видав богату збірку з наголовком „Lud, jego zwyczajе“ і т. д., а відтак „Pokusie, obraz etnograficzny“ (том I—IV, в Кракові 1882—89.), котрі можна поставити поруч „Трудів“ П. Чубинського і збірника пісень Я. Головацького. Заходами проф. І. Копперніцького і Ос. Кольберґа появило ся у виданях Краківської Академії Наук під заголовком „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“ чимало зібраних засобів народописних. Окрім того Марцінковський (під прибравим іменем Новосельський) видав „Lud ukraiński“ (1857.), а у виданю „Stepy, morze i góry“ (1854.) подав займаві замітки про народні обряди і т. ин.

А. Пипін (1833—1903.), визначний історик московської літератури, видав в 4-х томах „Исторію русской этнографіи“, в котрій оцінив заслуги українських народопи-

¹⁾ І. Франко оповістав між иншим „Студії над народними піснями“, видав „Галицько-руські приповідки“ в V. томах і т. п.

²⁾ В. Гнатюк видав „Галицько-руські легенди“, „Коломийки“, „Гаївки“, „Анекдоти“, „Новелї“, „Знадоби до гал-руської демонології“ і т. п.

³⁾ Ос. Роздольський зібрав велику силу казок і пісень з нашівами.

⁴⁾ Проф. Верхратський видав цінні дослїди галицько- і угорсько-руських говорів, а „Пробу упорядкованя українських говорів“ подав проф. І. Зілинський.

⁵⁾ Ф. Колеса напечатав цінну розвідку про ритміку українських пісень.

⁶⁾ В. Шухевич видав богату збірку пісень, опис звичаїв і т. п. з. „Гупульщина“ (5 томів).

сців (в III. томі) і подав основний огляд українського народівданя.

З чеських видань „Časopis českého Museum“ подав розвідки **Івана Вагилевича**: „Huculové obyvatelé vuchodního pohorjí Karpatského“ (1838—39. в Празі), з піснями, описом звичаїв і словарцем гуцульського говору, „O upirech a vídmax“ (тамже 1841. р.) і „Vojkové lid ruskoslovansky v Haliči“, та **Якова Головацького**: „Cesta (подорож) po haličské a uherské Rusi“ (тамже 1841.). В новіших часах навязали ся літературні взаємини між галицькою Україною і Чехами головно з підмогою Франтішка Ржегоржа, котрий довго проживав у Галичині і подавав у чеських научних часописах численні народописні розвідки про звичаї (весілля, похорони, руське село, про топирці, про різьбара Юрка Шкрібляка і т. п.).

З західно-європейських народів заходами М. Драгоманова звернули головно увагу на українське народівданє Англичани, Французи, Італійці, а також Німці. Українські думи і пісні появили ся у вірцевім перекладі **Фридриха Боденштедта** з наголовком „Die poetische Ukraine“ (Stuttgart, 1845.), а **Симінінович-Штаффе** видав перекладом „Kleinrussische Volkslieder“ (в Липську, 1888. р.). Систематичну роботу про українське народівданє розпочав професор черновецького університету **Др. Раймунд Кайндль** дослідями про буковинських Гуцулів і оповістив чимало розвідок по різних німецьких видавництвах, в чім ему пособляло віденське антропологічне товариство в „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien“.

У виданю „Die Österr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild“ в томі „Galizien“ напечатана розвідка **Олександра Барвінського**: „Das Volksleben der Ruthenen“ з ілюстраціями (Відень, 1898.), а професор **Стефан Рудницький** видав у Відні 1916. р. „Ukraina, Land und Volk, eine gemeinfassliche Landeskunde“, де в розділі „Anthropogeographie“ подав з картою народописною найновіші висліди про український нарід, его розселенє, культуру і т. д. У збірнику „Die Ukraine“ (Berlin, 1916.) подав професор **П. Кремер** розвідку: „Die Ukraine und

ihre historischen Lieder“ (про думи й українських кобзарів), а в збірнику „Die slavische Volksseele“ (Jena, 1916.) напечатав **Олександр Барвінський** розвідку „Das ukrainische Volk in seiner Volksdichtung“ з виїмками поетичної народної творчості в німецькій перекладі.

Загальний огляд української народної творчості.

Історія української народної поезії (в ширшій розумінню слова) сягає найдавніших часів життя нашого народу, тих часів, коли творила ся сама мова народу. З розвитком мови і народного життя витворював ся з одного боку міт, а з другого поезія. На первісній ступені розвитку народного життя мова, міт і поезія були нероздільним явищем. Народне українське життя зберегло сліди і засоби глибокої старовини і цінні останки історичного народного побуту. Сими засобами заняла ся нова наука, народознавство, а учені дослідники добували дорогоцінні скарби з тої таємничої глибини, в котру вони почали вглубляти ся з початком ХІХ. століття. Виравді осуджуване народної поезії проповідниками християнства, прогнане єї з книжного письменства та недостача записів лишили літературу прямої житненості, багатого жерела мистецької краси, а нащадків позбавили виразних свідочств пережитої минувшини, але всеж таки єї обставини не змогли винищити народної поезії. Сі обставини довели тільки до того, що маємо тепер розмірно пізну тільки форму народно-поетичних творів, а хоч у сучасній пісні зберегли ся пераз останки вельми глибокої старовини, то головні записи їх сягають тільки кінця ХVІІІ. ст., коли змаганя єї збирачів і дослідників вяжуть ся вже з початками нового народного українського письменства. Але вже єї перші збирачі творів народної словесности споглядали на них як на останки щезаючих з народного життя явищ і одушевляли ся сими творами, котрим вони не находили нічого рівного в цілій словянській поезії (п. пр. Бодяньський).

Тимчасом дальші записи зроблені численними збирачами протягом ХІХ. століття виявили невичерпане багатство народного словесного скарбу, збереженого в народній

пам'яті і чудові та багаті мотиви народної творчості. Сі записи і досліди, роблені над творами народної словесності, стають певним доказом, що народна творчість не вмирає, а зроджує нові твори, що неначе нові парости розвивають ся з могутнього старинного пня.

Звичайно вважають народну поезію несвідомим збірним виразом усього народу, в котрім не було місця особистому придуманню і чуттю та протиставлять сю збірну (колективну) творчість мистецькій поезії, яко виключно личній. Але хоч народна пісня дає нам часто високої краси поезію образів і висловів, то неперечно і на сій царині, як і в пізнійшій мистецькій (індивідуальній) поезії, виступав також личний поет, особливо талановитий, з буйною уявою і багатим даром слова, а тільки переходом єго пісня задля поетичної стійности узагальнювала ся, зміняла ся, переіначувала ся, вигладжувала і ставала народною. Одначе умовини єї ународовлення були в дійсности інші: коли у личного поета пізнійшої доби проявляла ся все більше або менше єго індивідуальність, коли ся індивідуальність ставала нераз у суперечности з єго суспільством, то в народній пісні поет бував звичайно типовим представником своєї суспільної верстви, розвивав ся в єї обставинах, висловлював тільки єї світогляд і почування. Народна поезія може бути тільки відсвіченням усталеного і виробленого практичного й етичного побуту; тільки тут являє ся спромога єї розповсюдження й усталення в народній верстві. В сій злучности народного поета з єго суспільством основну вагу мало одно услівє живої питоменности і загальности народної поезії — мова. Сей личний поет, творець пісні, котра переходом ставала народною, користувався народною мовою на тім степені єї розвитку, коли єї живописність зберегала всю зв'язність і коли вона ще не щезла з буденної мови. Він був членом роду, єго поезія служила родовому культові, супроводила родовий обряд, святкування і т. п., промовляла пригідною для неї мовою, мала виявляти світогляд того роду і находила для зображення сего світогляду мистецьку форму.

Утворена личним народним поетом пісня вигладжувала ся, перерабляла ся і змінювала, узагальнювала ся, ставала народною подібно, як деякі твори Сковороди,

Шевченка, Чубинського, або в деяких галицьких та буковинських поетів перейшли до народних уст, або як зложені київськими академістами чи вандрівними дяками думи й пісні перегадом ставали народними після достровня їх до народного ладу. Наслідком того народна творчість не завмирає, а переймає та перероблює сі твори, що красою поезії і світоглядом припали народови до серця і душі та розвиває ся даліше, а її продовженем треба вважати поетичну творчість, що виявила ся з такою могутною силою в поезії Шевченка. „Его поезія — влучно замічає Костомарів — є прямим продовженем народної поезії“. І не даром явила ся вона тоді, коли давні народні пісні стали забувати ся. Поезія Шевченка, як каже Костомарів, — се правесна, мила донька старої української поезії, витвореної в XVI—XVII століттю та, як ся остання, була вона зовсім так само донькою старинної української поезії, сеї далекої від нас поезії, котру здогадливо можемо уявляти собі на основі твору Ігорового співця“.

Тимто українська народна поезія своєю високою красою й етикою звернула на себе пильну увагу не тільки українських збирачів, дослідників і письменників, але й чужоземців задля свого великого богатства, високої літературної стійности і невмирущої сили народного духа. Велику заслугу в піддержанню поетичної творчости треба признати збирачам і дослідникам, котрі також на археологічних зїздах в XIX століттю, особливо в Києві (1874.), а ще в більшій мірі в Харкові (XII зїзд) ознайомили широкі круги наукового сьвіта з народним побутом і устною словесністю. Ще більше харківський університет і тамошнє Фільольогічне Товариство під кермою проф. М. Сумцова пособляло народовіданю. Харківський археологічний зїзд дав почин до вивчення репертуару і побуту кобзарів та лірників, котрих найшло ся ще кілька сотень на Україні, та до заснованя окремої кобзарської музичної школи, а проф. М. Сперанський подав розвідку про кобзарів і лірників на основі зібраних дослідів і засобів.

Заходами проф. Сумцова й г-р. Уварової, предсеїдницї археологічного зїзду, явила ся обємиста робота київського статистичного комітету про бандуристів і лірників у Київщині (1903. р.), впорядкована Доманицьким, з пел.

редним словом М. Василенка. На основі тих дослідів, як і новітших, виявилось, що на Україні живе понад 2000 бандуристів та лірників, котрі зберігають із глибини минулої доби перекази, пісні історичні й релігійно-моральні, що пособляють у значній степені плеканю і розвиткови ніжних і людських почувань у широких верствах неграмотного простолюду.

З М І С Т.

	стор.
Вступні відомости	1—46
1. Що називаємо історією української літератури і яка її задача	1—2
2. Поділ історії української літератури	2—6
3. Поділ мов	6—8
1. Арийські або індо-європейські мови	6—7
2. Слов'янські мови	7—8
4. Християнство і грамота у Слов'ян на Русі. Церковно-слов'янський (старо-болгарський мов)	8—12
5. Староруський мов	13—15
6. Вплив польського, чеського і латинського мов на книжний руський мов. Слов'янсько-руський мов	15—19
7. Книжний руський (слов'янсько-руський) мов	19—20
8. Слов'янсько-руський мов. Вплив Московщини	20—22
9. Літературний український мов	22
10. Письменський (літературний) мов український і його назви	23
11. Український мов і його мови	24—26
12. Загальний культурно-історичний погляд	26—28
13. Початки руської державности	28—31
14. Християнство на Русі й його вплив	31—34
15. Останки поганської старовини і поганського світогляду	34—43
16. Розвиток державности на Русі, її скріплене і занепад державної самостійности	43—46
17. Початки письменства. Візантійсько-церковно-слов'янське письменство на Русі	47—78
18. Пам'ятники візантійсько-слов'янського письменства на Русі	50—78
Перша доба староруського письменства	79—143
Характер і форма тогочасного письменства	79—82
а) Перший відділ першої доби. Процвіт староруського письменства	82—136
1. Богословське (духовне) письменство і проповідництво	83—95
1. Похвали	83—84

	стор.
2. Проповіди	84—89
3. Житєписи й історичні повісті	89—95
4. Літописи	95—105
5. Памятники правничого і законодагного пись- менства	105—106
6. Поучні (дидактичні) твори («Поученія»)	107—109
7. »Молєніє Даніла Заточника«	109—110
8. Старинна руська поезія («Слово о полку Іго- ревімє»)	110—129
Відгомін »Слова о полку« й его наслідования	129—130
9. Подорожи («Хожденія»)	130—132
Загальний погляд на письменство і просьвіту	132—135
Переходова доба в розвитку руського язика	135—136
<i>б)</i> Другий відділ першої доби. Застій і за- непад руського письменства	136—143
1. Богословське (духовне) письменство	137—139
2. Апокрифи	139—141
3. Літописи	141—143
Друга доба (середня) староруського письменства	144—256
1. Політичні і релігійні події	144—145
2. На полі церковного і релігійного житя	145—148
3. Люблинська унія	148—149
4. Початки козаччини. Визвольні змаганя україн- ського народу	149—150
5. Початки гуманізму	150—153
6. Реформація	153—155
7. Книгопечатанє	155—160
8. Організація Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви	160—162
9. Школи	162—172
<i>а)</i> Перший відділ другої доби	172—178
1. Церковні твори	172—174
2. Історичні твори	174—177
3. Урядованє й законодавство	177—178
<i>б)</i> Другий відділ другої доби	178—256
1. Полемічні твори	180—183
2. Проповідні твори	183—189
Вплив української просьвіти на Московщину	189—190
3. Послання	190—192
4. Научні твори	192—196
<i>а)</i> Богословські	192—194
<i>б)</i> Граматики і словарі	194—195
<i>в)</i> Систематичні виклади історії	195—196
5. Книжна українська поезія	196—198
6. Впливи живої народної мови в українськїм пись- менстві другої доби	198—200

7. Характер українського письменства в українських землях прилучених до Польщі	200—202
8. Вплив української просвіти на Московщину від прилуки до неї лівобічної України з Києвом	202—204
9. Шкідливий вплив прилуки України до Московщини та розвиток української літератури	204—205
10. Шкідливий вплив урядового язика Московщини	205—207
11. Історичне письменство в XVII. і XVIII. ст.	207—214
12. Драматичне письменство	214—215
13. Початки української драми	215—240
14. Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою яко підготовлене нової доби письменства	240—249
Духове і літературне жите в Правобережній і в Галицькій Україні	249—256
Уста словесність народна	257—370
1. Свідцтва про старинну народну українську поезію	258—263
2. Заборона народної поезії	263—265
3. Вплив християнства на зміст у народній поезії	265
4. Історично-літературне значінє народної поезії	266
5. Місце народної усної словесности в історії літератури і черга єї поміж пам'ятниками в історично-літературнім розвитку	266—267
6. Основи і наверстгованя творів усної словесности	267—269
7. Змінчивість народно-поетичних творів	269—270
8. Пітоменности і форми народної поезії	270—276
9. Богатство і літературна стійність збереженої народно-поетичної творчости	276—277
10. Народні пісні і думи	278
1. Обрядові пісні	277—285
2. Колядки і щедрівки	285—288
3. Щедрівки	288
4. Мясніці	288
5. Веснянки	289—290
6. Русальні пісні	290—291
7. Купало. Кострубонько	291—294
8. Обряди і пісні жнивні, жайки, обжинки	294—295
9. Побутові обряди і пісні	295—
а) Весільні пісні	296—304
б) Похоронні обряди, пісні, плачі, заводженя або голосія	304
в) Похоронні пісні, плачі, заводженя або голосія	304—
10. Релігійно-моральні пісні або духовні стихи	306—309
11. Історичні думи і пісні	309—321

12. Лірична поезія народна	321—331
Пісні ігрові і хороводні	323—331
Родинні, семейні пісні	325—326
Суспільні і господарські пісні	326—329
Українська народна музика	329—331
13. Шкільна українська поезія лірична	331—335
Шкільні гимни	332
Елегії	332—334
Оди	334—335
II. Народні казки, легенди, перекази, новелі й анекдоти	335—346
III. Замовлюваня і заклинаня, пословиці (при- повідки), прислівя, примовки і загадки	346—352
Замовлюваня і заклинаня	349
Пословиці	349—351
Прислівя	351
Загадки	351
Збирачі і дослідники української народної сло- весности	353—367
Загальний огляд української народної творчости	367—370
Зміст	371—374
Поправки і доповненя	375

Лоправки і доповнення.

- Стор. 34 ряд 10 з долини зам. старовини має бути старовини :
" 79 у наголовку сигнатура **В** злишня.
" 141 — 143 доповнене про Галицько-Волинську літопись :

Найновіші досліді виказали хибність гадки, ніби Галицько-Волинську літопись маємо без початку та начеб то волинські звістки Київської літописи з XII. ст. були останками »першої половини« Гал.-Вол. літописи. Ніщо не вказує на те, щоби ся літопись втратила що небудь на своїм початку, тим більше, що слова »Начало княженія« аж до »Галицького« с пізнійшою вставкою, що находить ся тільки в однім Іпатськiм списку. Слова »По смерти (же) великого князя Романа« служать вповні природним вступом до Галицької літописи і всякі здогади про якісь утрачені вступні частини зовсім с довільні; на них у літописи не знаходимо ніяких вказівок. Сеж зовсім првредна вихідна точка для літописця, що забрав ся описати історію Данила, почати від смерти его батька і тих замішань, що по нiм проявили ся. Нічого, що ввазувалоб на Галицьку літопись, з єї характеристичним риторичним стилем, не знаходимо в Київській літописи.

Стор. 194 рад. 9 з гори після »Учительное Євангеліє« пропущена протинка , і злучник **а** перед словами **під заголовком.**
